

Э. Ҳ. ХАЛИЛОВ

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ
ОЛИЙ ОРГАНИ:**

**СОХТА ВАКИЛЛИКДАН
ҲАҚИҚИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМГА ҚАДАР**

"ЎЗБЕКИСТОН"

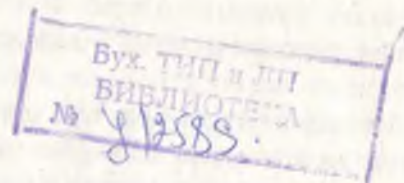
Е 7 40 15 9X
Х. 17 -

Э. Ҳ. ХАЛИЛОВ

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНING
ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ
ОЛИЙ ОРГАНИ:**

**СОХТА ВАКИЛЛИКДАН
ҲАҚИҚИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМГА ҚАДАР**

ТОШКЕНТ - "ЎЗБЕКИСТОН" - 2001

67.400.6(5У)
Х-17

Масъул муҳаррирлар: Э.В.ВОҲИДОВ,
М.М.МИРОЛИМОВ

Муҳаррир: З. КАРИМОВА

Юридик фанлар доктори Э.Ҳ.Халиловнинг ушбу китоби қонун чиқарувчи олий орган қарор топиши ва ривожланишининг назарий ҳамда амалий муаммоларига бағишланган махсус монографик асар бўлиб, унда Ўзбекистонда парламентаризм асосий институтлари ҳар томонлама тадқиқ этилган. Китобда илмий-назарий таҳлил асосида Ўзбекистон парламентини ташкил этишга, унинг ваколатлари ва фаолият кўрсатишининг мақомига тааллуқли жиҳатларини такомиллаштиришга, мамлакат қонун чиқарувчи олий органи амалий фаолиятини янада ривожлантиришга қаратилган айрим таклиф ва тавсиялар мужассамлангирилган.

Китоб аввало амалиётчи ҳуқуқшунослар ҳамда назарийчиларга, юридик олий ўқув юрғларининг талабаларига, сиёсатшунослар, тарихчилар, файласуфлар, социологларга мўлжалланган. Айни пайтда у депутатларга, сайлов комиссияларининг ходимларига, сиёсий партияларнинг, бошқа жамоат бирлашмаларининг вакиллари ҳамда Ўзбекистон Республикасида парламентаризм ва миллий давлатчилик институтлари масалалари билан қизиқувчи барча ўқувчиларга тавсия қилиниши мумкин.

Х 1201000000-72 2001
М351(04)2001

ISBN 5-640-02983-8

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 2001 й.

Муаллифдан

Ушбу китобда Ўзбекистонда парламентаризм институтининг қарор топиши ва ривожланиши тўғрисидаги дастлабки ва умумий маълумотлар муфассал баён этилган. Ўйлайманки, улар мамлакатимиз парламентаризми тараққиётига ва ҳуқуқий давлатни шакллантириш масаласига лоқайд бўлмаган кенг ўқувчилар оммасини бирдек қизиқтиради. Асар айниқса, ҳуқуқшунослар — талабалар ва аспирантлар, олий ўқув юртларининг домлалари, илмий ва амалиётчи ходимлар, бир сўз билан айтганда, юридик фан ва амалиётнинг бугуни ҳамда эртасига алоқадор кишилар ўртасида қизиқиш уйғотиши мумкин, зотан, китоб аввало уларга мўлжалланган.

Асарда Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи олий органининг қарор топиши ва ривожланишига, унинг кўп қиррали фаолиятига тааллуқли масалалар кенг кўламдаги ва изчил таҳлил билан тўла қамраб олинган деган фикрдан йироқмиз. Чоғроқ бир монографияда мамлакат қонун чиқарувчи олий органи тараққиётининг, ҳуқуқий мақомининг барча жиҳатларини ва нозик тарафларини таҳлил қилиб бериш қийин. Ушбу китобни тайёрлашдан кўзланган мақсад бунчалик кўламдор эмас. Мақсад-муддао — Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг қарор топиши ва ривожланиши тўғрисида тушунча бериш, мамлакат сиёсий ҳаётида парламентаризм тамойиллари юзага келиши ва қарор топишининг қатор муҳим, асосий масалалари таҳлилига диққат-эътиборни қаратишдан иборатдир. Вазифанинг ана шу жиҳати асардаги баён услубини белгилаб берди. Зеро, китоб давлат назарияси ва ҳуқуқи асослари билан яхши таниш бўлган кишиларга мўлжалланганлиги сабабли ҳам унда ибтидоий юридик қоидалар деярли келтирилмайди. Бироқ муаллиф фикрларини имкон қадар соддароқ баён этишга ҳаракат қилди. Айни чоғда масалага публицистика жанридан кўра кўпроқ илмийроқ асосда ёндашишга интилди. Ушбу китобнинг асосий қисмини муаллифнинг диссертацион тадқиқоти, унинг 1991 —

2000 йилларда эълон қилинган қатор мақолалари ва илмий ишлари ташкил этганлиги ҳам шундан далолат бериб турибди.

Китобни тайёрлаш асносида муаллиф мамлакат қонун чиқарувчи органида ўзи тўплаган шахсий тажрибага суянди. Муаллифнинг депутатлик фаолияти тарихий паллада — давлат мустақиллигига эришиш ва уни мустаҳкамлаш даврида, Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий жамият асосларини яратиш палласида қонун чиқарувчи органнинг ички турмуши, сир-асрорларини кузатиш имконини берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг фундаментал асарлари ва нутқлари ушбу китобни тайёрлаш пайтида муҳим методологик аҳамият касб этди. Унинг концептуал ғоялари аввало Ўзбекистонда ҳақиқий парламентаризмнинг қарор топиши ва ривожланишига асос бўлди. Бундан ташқари, парламент фаолиятидаги айрим камчиликлар ҳамда давлат ҳокимиятининг бошқа институтлари билан бўлган ўзаро муносабатларда баъзи келишмовчиликлар мавжудлигига қарамай, мамлакат парламенти аста-секин тажриба орттира борганлиги ҳамда қонунчилик тизимини демократлаштиришга томон йўл тутганлиги яққол кўзга ташланишининг асосий сабаби ҳам давлатимиз бошлиғининг фаолияти билан бево-сита боғлиқдир.

Ушбу асарда тўпланган материал бугунги кун парламентаризмининг ривожлантириш йўллари тўғрисида, уни такомиллаштириш йўналишлари ҳақида ўйлашга ундайди деб умид қиламан. Ўзбекистон парламентининг келажаги тўғрисидаги ўйлар замирида аввало жамиятни демократик ривожлантириш, мустабид тузум асоратларидан қутулиш ғояси ётмоғи лозим. Асарда ана шуни кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган ҳамда бу тасаввурлар чиндан ҳам амалда шундай эканлиги акс эттирилган. Жамиятимиз фақат сўзда эмас, балки амалда аста-секин қонун устуворлиги, ҳуқуқий давлат сари интилаётганлиги баён этилган. Албатта, ушбу қадриятларга етиш осон бўлмади, лекин бугунги кунда эришилган натижаларнинг ўзи қийинчиликларни енгиш, танлаган мақсадларимиздан воз кечмаслик учун асос бўла олади. Ушбу тадқиқотнинг мазмун-моҳияти айни ана шундадир.

КИРИШ

Ҳуқуқий давлатчиликни шакллантириш кўплаб муаммоларни бар-
тараф этиш билан боғлиқ бўлган мураккаб ва давомли жараёндир.
Парламентаризм принциплари асосида фаолият кўрсатувчи давлат
институтлари билан боғлиқ масалалар Ўзбекистонда ҳуқуқий дав-
латчиликнинг қарор топишига тааллуқли муаммолар силсиласида
муҳим ўрин тутди. Чунки ХХІ асрнинг бошларига келиб оддий
бир ҳақиқат — тўла ваколатга эга бўлган парламентсиз мамлакатда
тўлақонли демократия бўлиши мумкин эмаслиги яққол кўзга таш-
ланиб қолди. Бинобарин, фуқаролар демократия тўғрисидаги та-
саввурларини аввало давлатни идора этишда ўзлари иштирок этиш-
ларининг реал имконияти билан, қолаверса парламент орқали қонун
ижодкорлиги жараёнига таъсир кўрсата олиш имкониятлари билан
боғлайдилар.

Парламент тарихи асрлар билан ўлчанади. Замонлар ўзгариши
билан парламентнинг роли ҳам изчил ўзгариб, унинг моҳияти янги
ғоялар, тамойиллар билан, шаклланиш ва фаолият кўрсатиш таж-
рибаси билан бойиб бормоқда. Парламентаризм ғояси биринчи минг
йиллик бўсағасида Римда, Англия ва Испанияда халқ мажлислари
шаклида юзага келган бўлиб, шундан сўнг давлат анжумани дара-
жасига кўтарилгунга қадар яна бир неча тараққиёт босқичларидан
ўтган.

Шу заминда парламент давлат институти сифатида узоқ тарихни
босиб ўтди. Парламентаризм тараққиётининг бош теиценцияси шун-
дан иборатки, парламентлар ижтимоий турмушда марказий ўрин
тутадилар. Табиийки, ҳар бир давлат парламентнинг тузилиши ва
унинг фаолият кўрсатиш масалаларини ўзича ҳал этади. Лекин бу
парламент амалиётида ҳисобга олинadиган муштарак белгилар бўли-
ши мумкин эмас, деган маънони англатмайди, албатта. Шу муно-
сабат билан парламент институтлари қарор топиши ва ривожлани-
ши тажрибаси ўрганилишини таъминлаш, тарихдаги уларнинг аҳами-
яти ва ўрнини англаш, улар табиатининг ҳозирги пайтдаги тадрижий

тараққиёти ва моҳиятини тушуниб етиш, келгусида уни ривожлантириш истиқболларини белгилаб олиш жуда муҳимдир.

Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг қарор топиши ўзига хос жиҳатларига эгадир. Бу аввало тарихий ўтмишга боғлиқ. Миллий ўзлик давлат қурилишининг турли шакл ва усулларини назарда тутди. Шундай қурилишнинг танлаб олинган муайян усули эса миллий-тарихий ўзига хослик билан умумжаҳон тамойилларининг синтезидир. Зеро, ҳар қандай ижтимоий воқеликни англаш учун биринчи навбатда у муайян тарихий босқичнинг конкрет шароитларида қай тарзда юзага келганлигини, ўз тараққиётида қайси асосий босқичлардан ўтганлигини, ана шу ривожланиш жараёнида қай даражада ўзгарганлигини, истиқболда унинг қай тарзда ҳаракат қилишини англаб олиш муҳим эканлиги бежиз эмас. Ана шу қоидалар ҳар қандай ижтимоий воқеликни, шу жумладан парламент сингари муҳим институт масаласини кўриб чиқишда алоҳида аҳамият касб этади. Қолаверса, амалиётнинг далолат беришича, парламентаризмнинг қарор топиши ўта мураккаб, баъзан эса машаққатли жараёндир. Унда тарихий даврнинг ўзига хос жиҳатлари, ҳар бир алоҳида мамлакатнинг ижтимоий ва давлат ҳаёти миллий анъаналари, халқнинг ҳуқуқий маданияти ва сиёсий хоҳиш-иродаси намоён бўлади. Табиийки, ижтимоий амалиётнинг ривож, тарихий тараққиётнинг кечиши мамлакат қонун чиқарувчи органи тўғрисидаги назарий тасаввурларни ҳам ўзгартириб боради.

Қонунчилик ҳокимияти давлат ҳокимиятининг муҳим таркибий қисми бўлиб, уни такомиллаштириш давлат ҳокимияти бутун тизимининг тарихий эволюцияси билан боғлиқ. Шу сабабли қонун чиқарувчи олий органларнинг қарор топиши ва ривожланиши муаммоларини ҳар томонлама таҳлил этиш давлат қурилиши назарияси ва амалиёти учун, Ўзбекистон парламентаризмининг келажаги учун теран аҳамият касб этади. Айни пайтнинг ўзида истиқболни белгилаб олиш учун ўтмишни чуқур ва холис ўрганмоқ зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Миллатни асраш керак, миллатни асраш учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш керак”¹. Демак, тарихий ёндашув сиёсий-ҳуқуқий таҳлилнинг ажралмас қисми бўлиб, усиз сиёсий воқеликка ҳаққоний баҳо бериб бўлмайди.

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т.7. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 301-б.

Мамлакат қонун чиқарувчи олий органини, унинг асосий ташкилий-институционал тузилмаларини сайлаш масалаларини, парламентнинг қонунчилик фаолиятини ва бошқа вазифаларига доир муаммоларни тадқиқ этиш юридик фаннинг муҳим, долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Амалга оширилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислохотларнинг муваффақиятли кечиши кўп жиҳатдан Ўзбекистонда парламентаризмнинг моҳияти, характери ва ўзига хос жиҳатларини илмий жиҳатдан англашга боғлиқ бўлади.

Мамлакат қонун чиқарувчи олий органининг тараққиёт йулларини ўрганиш Ўзбекистоннинг ўн йиллик мустақил ривожланиш даврининг муайян якунларини чиқариш мумкин бўлган ҳозирги кунда алоҳида аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида тупланган тажрибани ўрганиш асосида парламентаризм институтларининг мамлакатимиз давлат ва ижтимоий ҳаётидаги таъсирчан ролини кучайтириш мақсадида уларни такомиллаштириш масалаларини оson-лик билан ҳал қилиш мумкин. Парламентаризм тамойиллари илмий мушоҳада қилиш объекти ва давлат сиёсатининг энг муҳим масалалари ҳисобланади. Уларга бўлган қизиқишнинг сарбаландлиги шу билан изоҳланадики, Ўзбекистонда парламентаризмни такомиллаштириш билан боғлиқ янги ғояларнинг тез суръатда ривожланиши содир бўлмоқда. Аммо, айтиш мумкинки, Ўзбекистоннинг сиёсий ҳаётида парламентаризм масалаларига қизиқиш ортишининг асосий сабаби — бу бир қатор миллий давлатчилик институтларининг ривожланиши ва бевосита парламентаризм тамойиллари билан боғлиқ кўпгина муаммоларнинг юзага келаётгани ва ҳал қилинаётганидир.

Бу ва бошқа кўпгина масалалар чуқур илмий таҳлил этишни, сиёсий-ҳуқуқий мушоҳада қилишни ва умумлаштиришни, парламентаризм ва парламент ҳуқуқини ривожлантириш методологиясини ишлаб чиқишни талаб қилувчи муаммолар доирасини аниқ белгилайди. Негаки, бугунги кунда парламентаризм амалиёти унинг назариясидан анча олдинда бормоқда.

Кўриб чиқилаётган муаммонинг қай даражада ўрганилганидан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, парламент ҳуқуқи назариясини парламентаризм эҳтиёжларига монанд равишда шакллантиришда жиддий камчиликлар мавжуд. Бу кўп жиҳатдан XX аср мобайнида Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ташкил этиш моделлари бир неча марта алмашганлиги, шунингдек парламентаризмнинг вакиллик тамойилларига мослиги совет даврида мутлақо инкор этилганлиги билан боғлиқдир. Парламентаризмга бўлган бундай ёндашув Ўзбекистонда унинг ривожланишини узоқ вақт тўхтатиб турди.

Парламент демократияси амал қилаётган мамлакатларда парламентаризм институтларини тегишли самарадорлик даражасида сақлаб туриш жиҳатидан ҳам, парламентаризм назариётчилари ва амалиётчилари, юридик, сиёсатшунослик ва бошқа ўқув юртларининг талабалари ва тингловчилари томонидан ўрганиш жиҳатидан ҳам парламент ҳуқуқига ва парламентаризм институтларига бўлган қизиқиш тобора ошиб бормоқда. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи фаолиятининг етарлича ишончли ҳуқуқий замини яратилган ва парламент ишининг муайян тажрибаси тушланган бўлишига қарамай, Ўзбекистон Республикасининг парламент ҳуқуқи, миллий парламент фаолияти, унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги роли ва ўрни, афсуски, ҳанузга қадар ҳар томонлама ва чуқур илмий тадқиқот ишларининг мавзусига айланганича йўқ.

Совет даврида юридик адабиётлар учун синфийлик, бир томонламалилик, нотўлиқлик ва, қўпинча, нотўғрилиқ сингари салбий жиҳатлар хос эди. Илмий тадқиқотлар фақат марксча-ленинча методологияга асосланарди. Уларда, қоида тариқасида, қонун чиқарувчи органнинг давлат ҳокимияти тизимидаги роли ва ўрни бўрттириб кўрсатиларди. Ваҳолонки, амалиётда қонун чиқарувчи органнинг мамлакат давлат ва ижтимоий ҳаётининг барча жараёнларига таъсири ниҳоятда паст эди. Ҳатто тадқиқотчилар томонидан тушланган талай амалий маълумотлар воқеликни тўғри акс эттирган бўлсада, муҳим хулосаларнинг аксарияти, айниқса давлат тузумининг ижтимоий жиҳатларига, қонун чиқарувчи органларга тегишли у ёки бу институтларнинг ролини баҳолашга тааллуқлилари янглиш эди.

Шу билан бирга совет даврини юридик фан учун тўлалигича самарасиз давр деб бўлмайди. Бу борадаги нописандлик ҳаётдан кўз юмган олимлар хотираси учун ҳам, бугунги кунда ана шу соҳадаги ишни давом эттираётганлар учун ҳам беҳурматлик бўлур эди. Тан олиш керакки, ўша даврдаги асарлар муайян тарихий-маърифий аҳамиятга молик ва эътиборга лойиқ талай назарий хулосаларни ўз ичига олган бўлиб, уларни бугунги объектив воқеликлардан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиш зарур. Шу нуқтаи назардан Н.Г.Александров, С.С.Алексеев, С.Н.Братусь, С.Э.Жилинский, Д.Л.Златопольский, А.П.Косицин, В.Н.Кудрявцев, О.Е.Кутафин, А.И.Лукьянов, А.С.Пиголкин, М.И.Пискотин, В.П.Портнов, С.А.Ражабов, А.И.Разгон, И.С.Самошченко, К.К.Сандровский, М.М.Славин, А.Я.Слива, З.М.Черниловский, О.И.Чистяков, М.А.Шафир, Л.С.Явич каби совет ҳуқуқ фани олимларининг тадқиқотлари эъти-

борга лойиқ. Уларнинг асарларида хусусан давлат органларининг, шу жумладан собиқ СССР ва унинг таркибидаги республикалар қонун чиқарувчи органларининг ташкил этилиши ва фаолиятининг назарий масалалари ёритилган.

Совет даврида Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг ташкил топиши ва ривожланишининг айрим босқичлари А.А.Аъзам-хўжаев, М.С.Восиқова, А.А.Гордиенко, О.Э.Эшонов, Д.М.Қорахўжаева, Б.Л.Манелис, Р.Ҳ.Муҳамедова, В.Я.Непомнин, Ҳ.С.Сама-това, Ҳ.С.Сулаймонова, С.А.Султонов, Ш.З.Ўразаев, М.Ҳ.Ҳакимов, У.Ч.Чориёровнинг асарларида, шунингдек уч жилдада нашр этилган “Ўзбекистоннинг совет давлати ва ҳуқуқи тарихи” муаллифлари томонидан тадқиқ этилган.

СССР парчаланиб кетганидан кейин янги ташкил топган давлатларда сиёсий тизимларнинг тарихи ва ривожланиши, шу жумладан қонун чиқарувчи органларнинг тузилиши, фаолият кўрсатиши, ваколатлари муаммолари, уларнинг ижтимоий ва давлат ҳаётидаги роли ва ўрни анча ҳолисона тадқиқ этилган илмий ишлар пайдо бўла бошлади. Мисол тариқасида россиялик тадқиқотчилар В.Бес-сарабов, Т.А.Васильева, А.Б.Венгеров, В.Д.Горобец, В.А.Ёлчев, В.П.Казимирчук, А.Д.Керимов, Д.А.Керимов, Н.С.Крилова, И.В.Котелевская, В.В.Лапаева, Р.З.Лившиц, В.С.Нерсисянц, С.В.Поленина, Г.Н.Селезнёв, Б.А.Страшун, Ю.А.Тихомиров, Б.Н. Топорнин, В.А.Туманов, В.Е.Чиркин, қозоғистонлик тадқиқотчилар О.А.Абдукаримов, С.З.Зиманов, Д.Н.Назарбоева, Р.Т.Окушева, Г.С.Сапарғалиев, С.С.Сартаев ва бошқаларнинг ишларини келтириш мумкин.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида бу муаммоларга А.А.Азиз-хўжаев, Ҳ.Б.Бобоев, Р.З.Жумаев, З.М.Исломов, Ҳ.Т.Одилқориев, С.Д.Ниятуллаев, А.Ҳ.Саидов, С.А.Султонов, У.Тожиҳонов, М.М.Файзиев, Т.Файзуллаев, Ш.З.Ўразаев, Р.К.Қаюмов, О.Т.Хусанов ва бошқаларнинг ишларида тўхталиб ўтилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ва бошқа муаллифларнинг асарлари тадқиқ этилаётган муаммони назарий мушоҳада қилишда катта ёрдам кўрсатди, уни ишлаб чиқишга муайян даражада ҳисса бўлиб қўшилди. Аммо, умуман олганда, булар муаммо устидаги ишлар поёнига етиши учун етарли эмасди. Зеро, асарларнинг аксариятида парламентаризм институтларининг фақат муайян жиҳатлари акс эттирилган, улар бошқа илмий мақсадлар ва вазифаларни ҳал этиш учун қўшимча сифатида кўриб чиқилган эди. Афсуски, ҳанузга қадар Ўзбекистоннинг замонавий юридик адабиёти орасида мамлакат

қонун чиқарувчи олий органининг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини ҳар томонлама назарий жиҳатдан куриб чиқишга бағишланган монографик тадқиқотлар йўқ.

Шу сабабли, ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг шаклланиши ва ривожланиши, мамлакат сиёсий ҳаётида парламентаризм тамойилларининг пайдо бўлиши ва қарор топиши амалиётини назарий жиҳатдан таҳлил қилишдан иборатдир. Бунда қонун чиқарувчи ҳокимиятни изоҳлашда аввалги андозалар доирасидан чиқишга, унинг мазмуний тавсифини янгича концептуал негизда, яъни ҳокимиятлар бўлиниши тамойили ва миллий мустақиллик мафкураси асосида очиб беришга ҳаракат қилинди.

Тадқиқот жараёнида мамлакатимизга доир илмий ва амалий материалларни имкони борича кўпроқ чет эл тажрибаси билан уйғунлаштириш имкониятини берадиган яхлит асар яратишга ҳаракат қилинди. Кенг доирадаги хилма-хил, хусусан иш мавзуга тааллуқли муаммолар ва масалаларни қамраб олган ранг-баранг материаллардан фойдаланиб, биз аввало ҳали ўрганилмаган ҳодисаларни ҳуқуқий нуқтаи назардан тадқиқ этишга, уларни илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилдик. Шундан келиб чиққан ҳолда асарда қуйидаги вазифалар қўйилади:

— Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органи тарихини ва унинг ривожланишидаги асосий босқичларни таҳлил этиш;

— кўпгина тарихий фактлар ва ҳодисалар қайта куриб чиқилиши ва қайта баҳоланишини ҳисобга олиб, совет давридаги Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг моҳияти ва ролини танқидий жиҳатдан таҳлил қилиш ва қайта мушоҳада этиш, бу ҳокимият органи фаолияти бутун механизмнинг ҳолисона манзарасини яратиш;

— Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органини шакллантириш тартибининг йигирманчи аср саксонинчи йилларининг охирига келиб собиқ СССР республикалари бўйлаб ёйилган демократик ғоялар тўлқини келтириб чиқарган демократлаштириш жараёнини тадқиқ этиш;

— сиёсий тизимни ислоҳ қилиш ва Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг қарор топиши шароитида қонун чиқарувчи олий орган фаолиятини демократлаштириш жараёнини ўрганиш, совет вакиллик шаклининг парламент вакиллик шаклига томон сиёсий эволюциясини кўрсатиб бериш;

— мустақил Ўзбекистон сайлов тизимининг яратилиши ва такомиллаштирилиши жараёнини ёритиб бериш;

— сайлов тизимини ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — парламентини шакллантириш амалиётини таҳлил этиш;

— Олий Мажлис ташкилий-институционал тузилмаларининг ўзига хос хусусиятларини акс эттириш;

— Олий Мажлис асосий ташкилий-институционал тузилмаларининг тузилиши ва фаолияти тартибини чет мамлакатлар парламентларининг айна шундай тузилмалари билан қиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан тадқиқ этиш;

— Олий Мажлис ваколатларининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, унинг қонунчилик, назорат ва ташқи сиёсий фаолиятининг асосий йўналишларини чуқур илмий-назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш. Бунда диққат-эътиборни Олий Мажлиснинг асосий вазифаси ҳисобланувчи қонунчилик фаолиятига қаратиш;

— илмий-назарий таҳлил асосида Ўзбекистон парламентининг ташкил этилиши, унинг ваколатлари ва фаолият юритишининг мақомий жиҳатларини такомиллаштиришга, мамлакат қонун чиқарувчи олий органи амалий фаолиятини янада ривожлантиришга қаратилган таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотда таҳлил этишнинг ғарихий, мақомий-ҳуқуқий, қиёсий-ҳуқуқий, статистик, социологик усулларида ва илмий таҳлилни ўтказиш асносида масалалар ва муаммоларнинг муайян доираси тақозо этган турли илмий усуллардан кенг фойдаланилди. Бундай ёндашув қонун чиқарувчи олий органнинг Ўзбекистон тарихининг турли даврларидаги тузилишини, ваколатларини, фаолият юритишини етарлича тўла таҳлил этиш имкониятини берди.

Назарий жиҳатдан мушоҳада этиш ва тадқиқотчилик ёндашувларининг чинакам илмий методологиясини ишлаб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг фундаментал асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг асарларида миллий давлатчилик қурилиши соҳасидаги мураккаб муаммоларнинг илмий асосланган ва ҳар томонлама далиллар билан исботланган қўплаб ечимлари мавжуддир. Унинг ғоялари Ўзбекистонда парламентаризмнинг шаклланиши ва ривожланишига кўп жиҳатдан асос бўлди.

Ишимизнинг назарий хулосалари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, қонунлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига, шунингдек ҳуқуқий ва ижтимоий амалиётга таянади.

Тадқиқот жараёнида талайгина архив материалларидан фойдаланилди ва улар биринчи марта илмий муомалага киритилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ва Ўзбекистон Республикаси Мар-

казий сайлов комиссиясининг жорий архиви фондлари, Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органи мажлисларининг стенографик ҳисоботлари, давлат органлари норматив ҳужжатларининг тўпламлари шулар жумласидандир. Тадқиқотни ўтказишда Олий Мажлис Котибияти турли бўлинмаларининг материаллари, ахборот-таҳлил маълумотномалари ва бошқа ҳужжатлари катта ёрдам берди.

Ўзбекистонда давлатчиликнинг қарор топиши ва ривожланишининг умумий масалаларига бағишланган юридик, тарихий, фалсафий, сиёсатшуносликка оид, социологик ва бошқа адабиётлар тадқиқот мавзуга татбиқан ўрганилди ва фойдаланилди. Бунда Ўзбекистон олимларининг ҳам, чет эл олимларининг ҳам асарларига катта эътибор қаратилди. Даврий нашрларнинг материаллари ҳам ўз ўрнида муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

Ушбу китоб қонун чиқарувчи олий органнинг қарор топиши ва ривожланишининг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган махсус монографик иш, Ўзбекистонда парламентаризмнинг асосий институтларини ҳар томонлама тадқиқ этишга интилиш ҳисобланади. Унинг янгилиги аввало муаммоларнинг қўйилишида, қуриб чиқиладиган масалалар доирасининг танланишида, баён қилинадиган қоидалар ва хулосаларда, шунингдек у ёки бу муаммони таҳлил этишда ноанъанавий, муаллифлик ечимини топишга ҳаракат қилинганлигидадир.

Ушбу китобда илгари суриладиган янгилик ҳисобланувчи энг муҳим қоидалар қўйидагилардан иборат:

1. Қонун чиқарувчи олий органнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихини тадқиқ этиш, бу жараённинг асосий босқичларини ажратиб кўрсатиш Ўзбекистонда парламентаризмнинг ривожланиш тамойиллари ва стратегиясини аниқлаш имконини берди.

2. Талай тарихий фактлар ва ҳодисаларнинг қайта кўриб чиқиши ва қайта баҳоланиши ҳисобга олинган ҳолда қонун чиқарувчи олий органнинг шаклланиш жараёнларини ва ривожланиш босқичларини чуқур тарихий-ҳуқуқий таҳлил этиш совет даврида қонун чиқарувчи ҳокимият ваколатини амалга оширган Ўзбекистон давлат органлари фаолияти бутун механизмининг ҳолисона манзарасини яратиш имконини берди. Ўша давр учун хос бўлган ҳуқуқий нигилизм давлат нигилизми билан қўшилиб, давлат-ҳуқуқий қурилишининг мазмуни, шакллари, усуллари ва суръатларига салбий таъсир кўрсатган, Ўзбекистон халқи ва жамиятининг нормалаштирилган ва тартибга солинган ҳаётининг лозим даражадаги давлат-ҳуқуқий шакллари, институтлари ва таомиллари шаклланишига

тўсқинлик қилган. Совет даврида Ўзбекистонда қонун чиқарувчи орган шаклланиши демократик анъаналар, парламентаризм, конституционализм ва ҳокимиятларнинг тармоқларга бўлиниши тажрибаси бўлмаган номақбул шароитда амалга оширилган. Маъмурий-буйруқбозлик тизимининг иллатларини яққол намоёйиш этган тарихий тажриба шундан далолат берадики, Ўзбекистоннинг вакиллик органлари ўша даврда ривожланмаган эди. Уларнинг ҳақиқий ҳокимият ваколатлари тулиқ эмасди. Улар аслида чекланмаган, буш назорат қилинадиган (купинча эса, назорат қилинмайдиган) партиявий ва марказий ижро этувчи ҳокимиятга тўла қарам эдилар.

Умуман олганда, совет даврини таҳлил этиш шуни кўрсатдики, Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида том маънодаги қонун чиқарувчи корпус, парламент ҳеч қачон бўлмаган.

3. Қонун чиқарувчи органнинг сиёсий тизимни ислоҳ қилиш ва Ўзбекистон мустақиллигининг қарор топиши шароитидаги фаолиятини тадқиқ этиш бу даврда мамлакатда парламентаризмга асос солган институт пайдо бўлганлиги, аслини олганда миллий давлатчиликнинг пойдевори бўлган қонунчилик базаси яратилганлиги, шунингдек халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари ва нормаларига, Ўзбекистон халқининг табиатига мос бўлган сиёсий тузумни, мамлакатда фуқаролар осойишталиги ва миллатлараро тоғувлик кафилига айланган тузумни изчилик билан барпо этиш жараёни бошланганлиги тўғрисида хулоса чиқариш имкониятини берди. Аммо Ўзбекистонда парламентаризм қарор топиши ва ривожланиши учун ҳақиқий шарт-шароит фақат мустақилликка эришилиб, янги Конституция қабул қилинганидан кейингина вужудга келди.

4. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси сайлов тўғрисидаги янги қонун ҳужжатларининг ўзаги, негизи бўлди. Бу Конституция негизида Ўзбекистон тарихида биринчи марта жаҳон тажрибаси ҳисобга олинган ҳолда демократик сайлов тизими яратилиб, у эркин, адолатли сайловлар ўтказишни таъминламоқда ва мамлакатда демократик ислохотлар муқаррарлигининг муҳим кафили бўлиб хизмат қилмоқда.

Янги сайлов тизими шароитида Олий Мажлисга ўтказилган сайловларни таҳлил этиш шундан далолат берадики, қонун чиқарувчи органнинг ғоявий-сиёсий табақаланиши ва унинг доирасида вужудга келган асосий партиявий-сиёсий кучларнинг жойлашуви бу сайловларнинг энг муҳим натижаси бўлди. Бундан демократик сайлов тизими барқарор сиёсий спектр юзага келишининг қудратли омили ва катализаторидир, деб хулоса чиқариш мумкин, зеро ай-

нан сайлов кампанияси жараёнида партияларнинг ғоявий маслағи сайқалланади ва ижтимоий базаси шаклланади.

5. Олий Мажлиснинг конституциявий-ҳуқуқий мустаҳкамланиши илгари мавжуд бўлган Олий Кенгашдан шунчаки воз кечилганигина эмас, балки Ўзбекистонда чинакам парламентаризм қарор топаётгани ва ривожланаётгани, яъни парламент алоҳида ўрин тутгани ҳолда ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши, тузилишига кўра ва вазифалари жиҳатидан қонун устуворлиги тамойилларига асосланган қонун чиқарувчи ҳокимиятни ташкил этишнинг демократик тизими ривожланаётганлигини билдиради. Шу муносабат билан давлат ҳокимиятининг энг нуфузли сайлаб қўйиладиган органи сифатида қонун чиқарувчи олий органнинг тутган ўрни ва аҳамияти узлуксиз равишда ўсиб бораётганлиги ғояси ва концепцияси ушбу тадқиқотнинг диққат марказида турибди. Ўзбекистонда ривожланишнинг ўзимизга хос, ҳақиқий вазиятга мос йўллари топилган ва парламент қурилишининг стратегик дастури ишлаб чиқилган тақдирдагина демократик ҳуқуқий давлатни муваффақиятли қуриш мумкин бўлади. Шундан келиб чиқиб, парламентаризмнинг асосий институтларини янада такомиллаштиришга қаратилган тақлифлар киритилмоқда, янги мустақил юридик ўқув фани — “Ўзбекистон Республикасининг парламент ҳуқуқи” фанини яратиш зарурияти асослаб берилмоқда.

6. Парламентаризм назарияси ва унинг жаҳон амалиётидаги замонавий муаммоларини тадқиқ этиш қуйидаги хулосани чиқаришга асос бўлди: биринчидан, Ўзбекистонда кўп партиялилик шароитида икки марта муқобиллик асосида кечган сайловларда синовдан ўтган тўлақонли мустақил парламент вужудга келтирилди; иккинчидан, Ўзбекистон парламентаризми кўп жиҳатдан Олий Мажлис ташкилий-институционал тузилмаларининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ белгиларга эга. Бу ўзига хос хусусиятларни таҳлил этиш шундай башорат қилиш имконини берадики, объектив шарт-шароит яратилган (профессional сиёсатчиларнинг етарлича қатлами ва ривожланган кўп партиялилик тизими вужудга келган, тегишлича сиёсий маданиятга эга бўлган электорат-сайловчилар шаклланган, зарур ҳуқуқий база пайдо бўлган) ва миллий давлатчилик институтлари ривожланган сари Ўзбекистон парламентининг фаолияти тобора депутатлар фақат Олий Мажлисда ишлашларига, яъни профессионал депутатлар ишига асослана боради.

7. Ўзбекистонда ҳокимият қонун чиқарувчи тармоғининг шаклланиши, миллий парламент анъаналари ривож топганига асосла-

ниб, шунингдек Ўзбекистон халқининг кўп миллионли ва мамлакат ҳудуди катталигини ҳисобга олиб, мазкур ишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг парламент тузилишини ўзгартириш ва бир палатали тизимдан икки палатали тизимга ўтиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги таклифини янада кенгроқ асослаб беришга ва ривожлантиришга ҳаракат қилинди.

8. Турли мамлакатлардаги асосий ташкилий-институционал тузилмаларнинг тузилиши ва уларнинг фаолияти тартибини қиёсий-ҳуқуқий тадқиқ этиш, шунингдек миллий қонун ҳужжатларини ва бу тузилмаларнинг Ўзбекистон парламентида фаолият кўрсатиши амалиётини системали таҳлил қилиш асосида, китобда Олий Мажлис Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари, шунингдек депутатлар фракциялари ва блокларининг тузилишини ва уларнинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришга қаратилган аниқ таклифлар ишлаб чиқилди.

9. Ўзбекистон ҳуқуқ фанида илк бор парламентнинг энг муҳим ташкилий-институционал тузилмаларидан бири бўлмиш депутатлар фракциясига норматив таъриф беришга ҳаракат қилинди.

Олий Мажлис депутатлари фракциялари ва блоклари фаолиятининг таҳлилига асосланиб айтиш мумкинки, кўп партиялилиқ Ўзбекистон ҳудудида муқаррар ҳодисага айланди. Шунинг ҳам эътироф этиш жоизки, кўп партиялилиқ тизимининг шаклланиш жараёни илк босқичда турибди, мураккаблиқ ва қийинчилик билан кечмоқда. Бу кўп жиҳатдан, сиёсий маданият етарли даражада эмаслиги, партиялар ва давлат ҳокимиятининг биргаликда иш олиб бориш тажрибаси йўқлиги билан боғлиқдир. Шу муносабат билан ушбу илмий ишда асослаб берилган конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи)нинг кичик тармоғи сифатида “партия ҳуқуқини” шакллантириш зарурлиги тўғрисидаги таклиф илмий ва амалий аҳамиятга эга. Ўзбекистон Конституцияси ва мамлакатимизнинг сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, сайловлар тўғрисидаги қонунлари бу кичик тармоқнинг асосий манбаларидир.

10. Китобда Ўзбекистон парламентининг ваколатлари масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Зотан, бу юридик фан ва сиёсий амалиётда таянч масалалар жумласига киради. Бу борадаги тадқиқ қонун чиқарувчи орган ўзининг давлатдаги ижтимоий ролини қандай ва қай даражада бажаришини, унинг бошқа давлат институтлари билан муносабатлари қандайлигини аниқлаш имкониятини беради. Тўпланган тажрибани назарий таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида қонунчилик, назорат ва ташқи сиёсатга оид

фаолиятнинг самарадорлигини оширишга ва унинг ҳуқуқий тартибга солинишини такомиллаштиришга қаратилган таклифлар киритилади, бу институтларни янада демократлаштириш резервлари очиб берилади.

11. Қонунчилик фаолияти илмий ишда Ўзбекистон парламенти-нинг энг муҳим ва қўламдор фаолияти сифатида изоҳлаб берилади. Шу нарса эътироф этиладики, ушбу фаолият туфайли мамлакатда ҳуқуқий тартибга солишнинг энг муҳим қатламини шакллантириш мақсадига эришилади, қонун устуворлиги ҳуқуқ тизимида белгиланган мазмун касб этади.

Қонун чиқариш жараёни ва босқичларининг назарий таҳлили қамраб олинган мазкур китобда турлича нуқтаи назарлар баён этилиб, қонунчилик жараёни — бу парламент ишининг мазмун-моҳияти, қонунчилик фаолиятини амалга оширишнинг тимсоли эканлиги, қонун яратиш бўйича фаолият тартиби ва қонунчилик фаолиятининг ўзи эса ягона, мужассам ва узвий жараён эканлиги тўғрисидаги хулоса асослаб берилди.

12. Ўзбекистон ҳуқуқ фанида биринчи марта кенг қўламли ва хилма-хил материалларни тадқиқ этиш асосида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон парламенти-нинг қарор топиши ва ривожланишидаги алоҳида роли ва бу ишга қўшган шахсий ижодий ҳиссаси кўрсатиб берилади.

Ушбу китобдаги назарий хулосалар, мулоҳазалар, далил-асослар, таклифлар ва тавсиялар миллий давлатчилик институтларини такомиллаштириш ва Ўзбекистоннинг ҳуқуқий тизимини янада ривожлантириш жараёнида асқотади деб ҳисоблаймиз. Китобдаги айрим изланиш натижалари келгусидаги илмий тадқиқотларда ҳамда давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихи, конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) таълим курсларини ўқишда, шунингдек юридик ўқув юр-ларида турли махсус фанларни ўқитишда фойдаланилиши ҳам мумкин.

І бўлим.
СОВЕТЛАР:
СОХТА ВАКИЛЛИК ДАВРИ

I боб. ЎЗБЕКИСТОН ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ОЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНИ СОВЕТ ДАВРИДА

1-§. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи ўзбек миллий давлатчилиги ташкил топиши даврида (1917 — 1924-йиллар)

Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи олий ҳокимият органининг шаклланиши ва ривожланиши масалаларини тадқиқ этиш жараёнида битта муҳим ҳолат мутлақо аён бўлдики, Ўзбекистон қонун чиқарувчи ҳокимиятининг шаклланиши тарихини совет империяси парчаланиб кетиши муносабати билан кўпгина тарихий фактлар ва ҳодисалар қайта кўриб чиқилиши ва қайта баҳоланишини ҳисобга олган ҳолда чуқур таҳлил этмасдан ва уни билмасдан, Ўзбекистоннинг совет даврида қонун чиқарувчи ҳокимият ваколатини бажарган давлат органининг моҳияти ва ролини танқидий мушоҳада этмасдан туриб, ана шу ҳокимият органи фаолияти бутун механизмнинг ҳолисона манзарасини тасаввур этиш мумкин эмас. Мазкур ҳолат Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи органи шаклланиши манбаларига тарихий назар ташлаш жиҳатидангина эмас, балки Олий Мажлис — мустақил Ўзбекистоннинг мутлақо янги қонун чиқарувчи олий органи эканлиги хусусида илмий хулосалар ва фикрларни шакллантиришнинг асоси сифатида ҳам муҳимдир. “Ҳаётимизда қандай ўзгаришлар рўй берганини баҳолаш учун бизга собиқ Иттифоқдан, эски мустабид тузумдан қандай тарихий мерос қолганини яна бир қарра эслашимиз зарур”, - деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.¹

Бошқача айтганда, тарихни билиш биз учун амалий эҳтиёждир. Россиялик олим В.О.Ключевский айтганидек, “ўтмишни билиш, у ўтиб кетгани учун эмас, балки ўтиб кетар экан, ўз оқибатларини тозалаб кетолмагани учун зарурдир”.² Негаки, фақат тегишли тарихий контекстда миллий давлатчилик назарияси ва амалиёти шаклланиши ҳамда

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: биринчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн туртинчи сессиясидаги 1999 йил 14 апрелдаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 5-6.

² Қаранг: Парламенты мира: Сб.— М.: Интерпракс. 1991. 580-6.

ривожланишини, мазмуни, маъноси ва аҳамиятини тушуниб етиш мумкин. Бир томондан, айнан совет империясининг шаклланиши, ривожланиши ва таназзули тажрибасини ўрганиш ва хулоса чиқариш субъектлари мустақилликдан маҳрум бўлган ягона иттифоқ давлатига хос бўлган қўпгина хатоларни четлаб ўтишга ёрдам беради. Иккинчи томондан — ССР Иттифоқининг парчаланиб, ягона федератив давлатнинг бўлиниб кетиш сабабларини аниқлаш, маълум сиёсий-ҳуқуқий тузилмалар негизида ягона иқтисодий ва сиёсий маконни яна юридик жиҳатдан қайта тиклашга бўлган айрим интилишларнинг истиқболсизлигини тушуниб етиш имкониятини беради.

Айтиб ўтилган тажрибани ўрганиш уни баҳолашга янгича ёндашувлар орқали амалга оширилмоғи лозим. “Босиб ўтилган йўлимизга ҳолисона назар ташлаш, уни даврнинг асосий хусусиятлари нуқтаи назаридан идрок этиб баҳолаш зарур”.¹ Совет фанида расм бўлган гўёки мутлақо прогрессив, бирон-бир муқобилликка йўл қўймайдиган тамойил сифатида халқларнинг ягона давлат тузилмасига бирлашиш шакллари таҳлил этишга бўлган ёндашув тубдан ўзгартирилиши керак бўлади. Бунда кўр-кўрона мақтовдан иборат баҳолашлар коммунистик партия томонидан амалга оширилган бирлаштирувчилик сиёсатининг ҳатто энг мудҳиш даврларига нисбатан ҳам таъбиқ этилган. Совет давлатчилиги тарихи ва назариясига бағишланган ишларда халқлар ва миллатларни битта давлат доирасида бирлаштиришга олиб келинган жараёнларни танқидий таҳлил этиш учун жой топилмаган.

Ваҳолонки, россиялик тадқиқотчи В.А.Ржевский таъкидлаганидек, собиқ Иттифоқнинг тарихи бир текис эмас². Миллатлараро ривожланишдаги умумий мойиллик сифатида бирлашишга бўлган табиий интилиш билан бир вақтда ҳудудларнинг босиб олинishiдан ва айрим халқларнинг “қардош республикалар” сафига кириши ниқоби остида улар бостириб кириб қўшиб олинганлигидан далолат берувчи талай қарама-қарши тусдаги ҳодисалар ҳам бўлган. Бирлашишнинг ўзи ҳам асрлар давомида таркиб топган империячилик онгини қўп жиҳатдан акс эттирар эди. Шу сабабли собиқ СССР республикаларининг аввалги “федератив” давлатнинг сунъий қурилмалари юқини улоқтириб ташлашга бўлган интилиши тушунарлидир. Улар Конституцияга биноан федерациядан иборат бўлган қўп

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 293-б.

² Қаранг: Ржевский В.А. О юридической природе форм нового содружества независимых государств. // Государство и право. 1992. № 6. 27-б.

миллатли давлат таркибида 70 йилдан ортиқ яшадилар. Бироқ давлат амалда унитар эди. Мамлакатда миллий масала ҳал этилган, у билан боғлиқ муаммолар йўқ деб ҳисобланарди. Шу сабабли, федерация субъектлари — иттифокдош республикалар мустақил ҳуқуқларга эга бўлмаган маъмурий бўлинмалар бўлиб қолган эдилар. Бу масалаларга яна қайтишнинг зарурияти йўқ. Улар илмий адабиётларда батафсил баён қилинган. Ушбу бобда эълон қилинган расмийликка асосланган федерализм амалда унитар бўлгани ҳолда Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи ҳокимият органларини шакллантиришда қандай намоён бўлганинигина кўрсатиб ўтиш ниятидамиз.

Аввало шунга изоҳ бериб ўтиш керакки, совет Ўзбекистонидида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихини биз фақат юқорида кўрсатиб ўтилган мулоҳазалар тақозоси туфайли қараб чиқамиз. Ваҳолонки, айрим тадқиқотчилар яқин вақтларгача совет давридаги давлат ҳокимияти органларининг тарихи Ўзбекистонда янги давлатчиликнинг пойдевори бўлиши мумкин деб ҳисоблар эдилар. Масалан, С.А.Султоновнинг ёзишича, “Бундай ҳилдаги муаммоларни системали таҳлил этиш давлат қурилиши назарияси ва амалиёти учун чинакам фундаментал аҳамиятга моликдир”.¹

Шуни таъкидлаш зарурки, бизнинг ишмизда Ўзбекистон қонун чиқарувчи органининг совет давридаги фаолияти ва моҳияти аввало адабиётлар ва ҳуқуқий манбалар негизида танқидий таҳлил этилади ва қайта мушоҳада қилинади. Шу сабабли, бизнинг барча хулосаларимиз ва таклифларимиз совет Ўзбекистонидида давлат ва ҳуқуқнинг шаклланиш ва ривожланиш масалалари билан бевосита ёки билвосита шуғулланган тарихчилар, файласуфлар ва юристларнинг асарларига асосланди.²

¹ Султонов С.А. Органы государственной власти Республики Узбекистан. Становление и основные этапы развития (1917 — 1937 г.г.): Автореф. дис. докт. юрид. наук. — Т.: 1994. 3-6.

² Қаранг. История Узбекской ССР. Т. 2. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957; История советского государства и права Узбекистана (в трех томах). — Т.: Фан. 1960, 1963, 1968; Агзамходжаев А.А. Образование и развитие Узбекской ССР — Т.: Фан. 1971; Васиқова М. Законодательная деятельность Узбекской ССР — Т.: Узбекистан. 1973; Ишанов А. Роль Компартии и Советского правительства в создании национальной государственности узбекского народа. — Т.: Узбекистан. 1978; Непомнин В.Я. Исторический опыт строительства социализма в Узбекистане (1917 — 1937 гг.) — Т.: Госиздат УзССР. 1960; Султанов С. Верховный Совет Узбекской ССР. — Т.: Госиздат УзССР. 1959; Уразаев Ш.З. Туркестанская АССР и ее государственно-правовые особенности. — Т.: Госиздат УзССР. 1958; Хакимов М.Х. Развитие национальной советской государственности в Узбекистане в период перехода к социализму. — Т.: Наука. 1965 и др.

Шуни таъкидлаш керакки, талай миқдордаги адабий манбалар мавжуд бўлишига қарамай, ҳанузгача тарихий ва юридик адабиётларда Ўзбекистон қонун чиқарувчи органларининг вужудга келиши, ривожланиши, ҳуқуқий мақоми ва фаолияти тарихига бағишланган махсус монографик тадқиқотлар йўқ. Бу бўшлиқни С.А.Султоновнинг “Верховный Совет Узбекской ССР” китоби муайян даражада тўлдиради.

Биз совет давлатчилигининг ривожланиш анъаналарига мурожаат этганимизда, одатда ҳисобни 1917 йил октябридан бошлаймиз. Россиялик ҳуқуқшунос М.И.Пискотиннинг ёзишича, бу тула қонунийдир, инқилоб марксча-ленинча назарияга таяниб, янгидан давлат-ҳуқуқ тизимини ва мафқурани яратган¹. Маълумки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қонун чиқарувчи органнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни ҳам 1917 йилдан, Россияда октябрь тўнтариши қилиниб, аввал Туркистон АССР², сўнгра Ўзбекистон ССР тузилганидан кейин бошланган. Шу сабабли, совет Ўзбекистонидида қонун чиқарувчи органнинг шаклланиш ва ривожланиш даврини айрим босқичларга ажратган ҳолда ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шундан келиб чиқиб, биз иккита босқичга ажратамиз: биринчиси — бу органнинг 1917—1924 йиллардаги ташкил топиши ва ривожланиши даври. Бу босқич Марказий Осиёда миллий-давлат чегараланиши амалга оширилиши билан ниҳоясига етди; иккинчи босқич — 1924—1990-йиллардаги давр. Бу босқич Ўзбекистон халқи миллий мустақилликка эга бўлганидан кейин ниҳоясига етди. Қонун чиқарувчи ҳокимият органи шаклланиш ва ривожланиш жараёнининг бундай босқичларга бўлиниши шу билан изоҳланадики, биринчи босқичда Туркистон АССР, шунингдек Хоразм ва Бухоро Халқ Совет республикаларининг, иккинчи босқичда — Ўзбекистон

¹ Қаранг: Пискотин М.И. Демократический централизм: проблемы сочетания централизации и децентрализации. // Советское государство и право. 1981. № 5. 41-6.

² Ўзбек халқи давлатчилигининг ривожланиши Ўзбекистон ССР тузилганига қадар нафақат Туркистон АССР, балки Хоразм ва Бухоро Халқ Совет республикаларининг доирасида ҳам содир бўлган. 1920 йил феврида ва 1920 йил сентябрь ойида тузилган Хоразм ва Бухоро Халқ Совет республикалари мустақил давлат тузилмалари эди. Уларнинг РСФСР билан ўзаро ҳуқуқий муносабати 1920 йил 15 ноябрда тузилган шартнома билан белгиланар эди. Қаранг: Васикова М. Законодательная деятельность Узбекской ССР — Т.: Узбекистан. 1973. 11-6.

Совет Социалистик Республикасининг ташкил топиши унинг мезони бўлди.¹

Туркистон АССР қонун чиқарувчи органлари шаклланишининг расман эътироф этилган жараёнига қадар, яъни у ташкил топган пайтга қадар ҳокимият вакиллик (қонун чиқарувчи) органларини тузиш йўлида турлича интилишлар бўлган. Туркистонда давлат ҳокимияти органларининг дастлабки куртаклари Россия Муваққат ҳукумати ва унинг Туркистон қўмитасига мухолиф кучларнинг органлари тариқасида 1917 йил бошларида пайдо бўлган. Меньшевиклар ва эсерлар кўпчиликти ташкил этган Советларнинг I Туркистон ўлка съезди (1917 йил 7 — 15 апрель) Ишчи ва солдат депутатлари Ўлка Советини сайлади. Албатта, Туркистон АССР қонун чиқарувчи ҳокимият органларининг дастлабки қўринишларини юридик маънода тўлақонли дейиш қийин. Аммо шундай органларга хос бўлган айрим ваколатлар ўша даврлардаёқ намоён бўла бошлаганди. Чунончи, юқорида эслатиб ўтилган Советларнинг I Туркистон ўлка съездида Советларга ҳукумат маъмурлари устидан назорат қилиш вазифаларини бериш масаласи муҳокама этилган.²

1917 йил бошларида Туркистон ўлкасида қонун чиқарувчи ҳокимият вазифаларига эга бўлган органларни ташкил этишга бўлган бошқа уриниш мусулмон Шўроларининг пайдо бўлиши эди. С.А.Султоновнинг таъкидлашича, мусулмон Шўролари туб аҳолини уюштиришнинг янги шакли, халқ ҳокимияти органларининг ибтидоси бўлди, маҳаллий аҳоли ўртасида катта обрў қозонди.³ Мусулмон Шўролари парламент шаклидаги давлат ҳокимиятини ўрнатишга интилган шўро исломчиларнинг органлари эди. “Туркистон ўлкасининг бўлғуси сиёсий тузуми тўғрисида”ги резолюциянинг

¹ Шунини қайд этиш кераки, Ўзбекистонда қонун чиқарувчи ҳокимият органлари шаклланиши ва ривожланишининг икки босқичга бўлиниши фикри узил-кесил эмас. Адабиётларда бу ҳусусда бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, С.А.Султонов давлат ҳокимияти органлари шаклланиши ва ривожланиши жараёнини аввал икки босқичга (биринчиси — 1917 — 1924 йиллар; иккинчиси — 1924 — 1937 йиллар), кейин 1938 йилдан 1990 йилгача бўлган даврни қамраб олувчи босқичга бўлади. Қаранг: Султонов С.А. Кўрсатиб ўтилган иш. 5-6; яна Султонов С.А. Создание Верховного Совета Узбекской ССР и его деятельность (1938-1959 гг.): Автореф. дисс.канд.юр.ид. наук. — Т., 1959.

² Қаранг: История Узбекской ССР. Т. 2. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 12 — 13-б.

³ Қаранг: Султонов С.А. Органы государственной власти Республики Узбекистан. Становление и основные этапы развития (1917-1937 гг.) Автореф. дисс. докт. юрид. наук. — Т., 1994. 8-б.

2-бандида таъкидланишича, Туркистон федерацияси ички бошқаруви масалалари бўйича қонун чиқарувчи ҳокимият умумий, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериладиган тенг сайлов ҳуқуқи асосида 5 йил муддатга, Туркистон ўлкасида яшовчи барча элатларнинг вакиллари албатта мутаносиб бўлган ҳолда сайланадиган Туркистон парламентиға тегишлидир.¹

Бироқ маҳаллий аҳолининг манфаатларини ифодаловчи бу органининг фаолияти совет даври адабиётларида танқидга учраган. “Ўзбекистон ССР тарихи”нинг муаллифлари бу ташкилотни миллатчи ва панисломистик деб атаб, шундай деб ёзди: “Улар (яъни “Шўрои Исломия” аъзолари — *муаллиф.*) ижтимоий ҳаёт ва турмушда “соф исломизм асослари ва тамойилларида” патриархал-феодал муносабатларни ҳамда хотин-қизларнинг қулларча аҳволини сақлаб қолишга интиланлар”.²

1918 йил бошларига келиб Туркистон ўлкаси ҳудудида, тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, 65 та Шўро, шу жумладан 25та — ишчи депутатлар Шўролари, 18та — солдат депутатлари Шўролари, 2та — солдат ва офицер депутатлари Шўролари, 8та — ишчи ва солдат депутатлари Шўролари, 7та — деҳқон депутатлари Шўролари, 5 та — ишчи депутатлари Шўролари ва мусулмон депутатлари Шўролари мавжуд эди.³

Туркистон АССР ташкил топгунга қадар пайдо бўлган вакиллик органларининг айрим кўринишларига таъриф беришни тугаллар эканмиз, яна бир бор шунга эътибор қаратиш зарурки, бу органлар (амалиётда шундай хато фикр қарор топганига қарамай) расмий равишда вакиллик ёки қонунчилик ваколатларига эга бўлмаганлар. Шу сабабли, ўз вақтида адабиётларда Россияда, унинг собиқ мустамлакаларида, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам янги давлатчиликнинг шаклланиш давридаги вакиллик органларига турлича таърифлар берилган. В.И.Ленин таъкидлаганидек, Советлар буржуа Муваққат ҳукумати билан бир қаторда пайдо бўлган “пролетариатнинг, шаҳар ҳамда қишлоқ аҳолисининг барча энг камбағал қисмининг манфаатларини ифода қиладиган асосий, ғайри расмий, ҳали ривожланмаган, нисбатан заиф ишчилар ҳукумати” эди.⁴ Ёки, масалан, Советлар сиёсий ташкилотнинг негизига, совет давлат аппа-

¹ Қаранг: Туркестанский курьер. 1917. 11 ноябр.

² История Узбекской ССР. Т. 2. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 13-6.

³ Қаранг: Непомнин В.Я. Очерки истории социалистического строительства в Узбекистане (1917 — 1937 гг.). — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 52-6.

⁴ Қаранг: В.И.Ленин. Тўла асарлар тўплами. Т. 31. 21-6.

ратининг ўзагига, давлат ҳокимиятининг ягона ва ҳамма нарсани қамраб олувчи ифодачисига айланди.¹

Бошқа манбаларда бошқача таърифлар ҳам мавжуд. Россиялик юрист А.И.Лукьяновнинг фикрича, Февраль инқилоби жараёнида пайдо бўлган ишчи ва солдат депутатлари Советлари меҳнаткаш омманинг сайлаб қўйиладиган органлари бўлиб, пролетариат ва деҳқонлар инқилобий-демократик диктатурасини ифодалар эди, улар дастлабки қадамлариданоқ ҳокимият органлари сифатида ўзини намоён эта бошлади² ва ҳоказо.

Советларнинг юқорида келтирилган таърифлардан фарқ қилувчи бошқа таърифлари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг мазмуни Советлар меҳнаткашлар барча табақаларининг вакиллик органлари эмас эди деган фикрни ўзида мужассам этган. Чунончи, уларнинг аксарияти ҳудудий эмас, балки ишлаб чиқариш тамойили бўйича бево-сита заводлар, фабрикалар, ҳарбий қисмларда сайланар эди. Шу сабабли, улар социалистик давлатчиликнинг ошкора синфий шакли сифатида намоён бўлди.³

Шуни таъкидлаш керакки, совет муаллифлари, бир томондан, Советларнинг, юқорида айтилганидек, ўзига хос ижро этувчи-идо-ра қилувчи орган ваколатларига эга бўлган вакиллик органлари сифатидаги ҳуқуқий мақоми ноаниқлигини эътироф этганлар, иккинчи томондан, бу органлар аслида бошқа ҳар хил вазифаларни бажарганини унутган ҳолда ҳокимиятнинг фақат вакиллик органларига хос хусусиятларни уларга нисбатан ҳам қўллаганлар.

Чоризм мустамлакачилик сиёсатининг оқибати сифатида Туркистон ўлкасининг иқтисодий ва маданий-сиёсий қолоқлиги; кўпроқ қишлоқ хўжалиги билан ўралашиб қолган маҳаллий аҳолининг яхши уюшмаганлиги; Россия мустамлакачилари томонидан авж олдирилган миллий ишончсизлик ва адоват мавжудлиги, — буларнинг ҳаммаси сиёсий саводсизликни ҳамда умуман давлатчиликнинг, хусусан, қонун чиқарувчи ҳокимият органлари хусусидаги аҳоли қарашларининг намоён бўлишида катта қийинчиликларни вужудга келтирган. Шу сабабли, Советлар ҳокимияти даврида турлича да-

¹ Қаранг: История советского государства и права Узбекистана. Т. 1. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1960. 15-6.

² Қаранг: Лукьянов А.И. Развитие законодательства о советских представительных органах власти: (Некоторые вопросы истории, теории и практики). — М.: Юрид. лит. 1978. 23 ва 30-б.

³ Қаранг: История советского государства и права. Кн. 1. — М.: Наука. 1968. 17 — 18-б.

ражаларда тузилган, “халқнинг вакиллик органлари” деб бағоят мақталган советлар дастлаб маҳаллий бошқарув органлари бўлган эди. Советларнинг марказий органлари ҳам халқнинг айрим вакиллари жалб этилган ҳолда фаолият кўрсатувчи бошқарув органлари эди.

Советларнинг ҳуқуқий мақомига қарамай, бу органлар давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи ҳисобланмасди. Давлат ҳокимияти бошқа тармоғига Советларнинг қарамлигини қуйидаги мисолдан кўриш мумкин. Маълумки, Туркистон АССРда ижро этувчи ҳокимият амалда Советлардан — қонун чиқарувчи ҳокимиятдан устун турган Халқ Комиссарлари Советига тегишли эди. Жумладан, 1918 йил 9 сентябрда Туркистон АССР ХКС мусулмон депутатлари Советларини туман Советларига айлантириш тўғрисида махсус буйруқ чиқарган бўлиб, унда таъкидланган эдики: “Совет Туркистонида, Ишчи-Дехқон республикаси сифатида руслар ва мусулмонларга бўлиниш бўлиши мумкин эмас, шу боис ушбу буйруқ билан барча мавжуд мусулмон депутатлари Советлари (Муссовдеплар) туман Совдепларига — “Райсовдепларга”, уларнинг ижроқўмлари эса — Райижроқўмларга айлантирилади”.¹

Туркистон автоном республикасида тузилган олий вакиллик ва қонун чиқарувчи органлар бу ўлкада яшовчи маҳаллий миллатлар учун бу вазифаларни бажармаганлигини таъкидлаб ўтиш муҳимдир. Бу органларни Бутун Россия Марказий Ижроия Комитетининг маҳаллий таркибий бўлинмалари деб аташ мумкин. Советлар III ўлка съездининг ҳужжатлари маҳаллий аҳоли “вакиллик органларининг” фаолиятида иштирок этишдан атайин четлаштирилганлигидан далолат беради. Советларнинг III ўлка съездида қабул қилинган большевиклар декларациясида ёзиб қўйилган эдики, “ҳозирги вақтда маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва дехқон депутатлари ҳокимиятига муносабати тўла ноаниқлиги сабабли ҳам, маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлари йўқлиги сабабли ҳам мусулмонларни олий ўлка инқилобий ҳокимият органларига жалб этиш номақбулдир”.² Бу камситувчи қоида Советларнинг IV ўлка съезди томонидан ҳам маъқулланган эди.

Туркистон ўлкаси ҳудудидаги дастлабки Советлар мустамлакачиларнинг органлари бўлганлиги яна шу факт билан тасдиқланади-

¹ Қаранг: *Хакимов М.Х.*; Серий Я. М. Борьба большевиков за создание национальной советской государственности в Туркестане. — Т.: Узбекистан. 1964. 107-6.

² Қаранг: *История советского государства и права Узбекистана. Т. 1.* — Т.: Изд-во АН УзССР. 1960. 10-6.; *Хакимов М.Х.* Развитие национальной советской государственности в Узбекистане в период перехода к социализму. — Т.: Наука. 1965. 44-6.

ки, Советларнинг III ўлка съездида 104 нафар делегатдан бор-йўғи учта делегат маҳаллий миллат вакиллари эди. Советларнинг III ўлка съездида тузилган Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Советининг таркибида битта ҳам маҳаллий миллат вакили йўқ эди.¹

Туркистон ташкилотларининг миллий сиёсатни ўтказишдаги хатоларини тузатиш мақсадида РКП (б) МК 1919 йил 12 июлда маҳаллий ташкилотларга “Туркистон маҳаллий аҳолисини давлат фаолиятига мутаносиб жалб этиш тўғрисида” кўрсатма йўллади. Бироқ бу ҳужжат великорус шовинистлари гуруҳининг қаттиқ қаршилигига дуч келди.²

Маҳаллий миллат вакиллариининг Россия марказий органларидан кўрсатма йўқлигига қарамай, миллий давлат ҳокимияти органларини ташкил этишга интилиши Советлар ҳокимиятига қарши амалга оширилаётган “буржуа миллатчиларининг” ҳаракати сифатида баҳоланар эди. Бу ҳақда совет адабиётларида бундай дейилган: “1917 йил 27 ноябрда Қўқонда “Шўрои исломия”, “Уламо” ва “Алашорда” партияларига бирлашган ўзбек, қozoқ, тожик ва қирғиз буржуа миллатчиларининг Ўлка мусулмон съезди очилди Иккинчи масала юзасидан буржуа миллатчиларининг съезди Совет ҳукумати томонидан эълон қилинган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан ўзининг синфий манфаатлари йўлида фойдаланди. “Мухторият” шиорини ниқоб қилиб олиб, съезд Туркистонни “ҳудудий мухторият” деб эълон қилди. 54 нафар кишидан иборат таркибда қонун чиқарувчи орган — “Туркистон Муваққат Совети” тузилиб, унда учдан бир ўринни рус буржуазияси вакиллари олдилар. Туркистон “мухтор” ҳукуматида ашаддий қozoқ миллатчиси — пантуркист Муҳаммаджон Тинишбоев бошчилик қилди, етакчилик куп ўтмай шўрои-исломиячи Мустафо Чўқоевга ўтди”³. Адабиётларда яна таъкидланадики, съездда таклиф этилган “Қўқон мухторияти” миллатчи аксилинқилобчилар ҳокимиятини таъминлаши лозим бўлган ва Советлар ҳокимиятига қарши қаратилган буржуа мухторияти эди, “Қўқон мухтор ҳукумати”ни фақат ўлканинг халққа қарши унсурлари тан олган ва қўллаб-қувватлаган эди.⁴

Манбалар шундан далолат берадики, Туркистонда 1918 йилнинг биринчи ярмида совет давлат ашпарати асосан таркиб топган. Марказ-

¹ Қаранг: История советского государства и права Узбекистана. Т. 1. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1960. 11-б.

² Қаранг: Непомнин В.Я. Очерки истории социалистического строительства в Узбекистане (1917 — 1937 гг.). — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 74-б.

³ История Узбекской ССР. Т. 2. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 52-б.

⁴ История Узбекской ССР. Т. 1. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 17-б.

да ва жойларда ҳокимият Советларга қарашли бўлган. Туркистонда давлат ҳокимияти органларининг шаклланиши тарихи тўғрисида профессор М.Ҳакимов шундай деб ёзган эди: “1918 йил бошларига келиб Туркистоннинг барча шаҳарларида янги давлат аппарати таркиб топди. Бу даврга келиб қуролли қўзғолон органларидан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига айлانган Советлар унинг асосий бўғини бўлди”.¹

ТАССР тузилган пайтга келиб, таркибига ТАССР ҳам кирган Россия Федерациясида давлат ҳокимияти органларининг мақоми маълум даражада аниқлашган бўлишига қарамай, Туркистон Республикасида ҳокимият институтларининг ҳуқуқий ҳолати ҳали унча равшан эмасди. Чунончи, “История советского государства и права Узбекистана”нинг муаллифлари ишчи ва солдат депутатлари Советларининг III ўлка съезди резолюциясига асосланиб таъкидлаган эдиларки, Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети деб номланган ишчи, солдат ва деҳқон депутатларнинг Ўлка Совети ўлка ҳокимиятининг олий органи ҳисобланар, у ишчи, солдат ва деҳқон депутатлар Советларининг съезди олдида, шунингдек съезд таркибига кирувчи мусулмон, пролетар-меҳнат ташкилотларнинг Совети олдида жавобгар эди.²

Янги ташкил топган Хоразм Халқ Социалистик Республикасида ҳам шундай бўлди. ХХСРнинг 1920 йилги Конституциясига мувофиқ, марказда ва жойларда бутун ҳокимият меҳнаткаш халқ Советлари қўлида эди. Советларнинг I Бутун Хоразм таъсис съездида сайланган, кенг ваколатлар берилган Халқ Нозирлар Кенгаши нафақат ижро этувчи ва идора қилувчи, балки қонун чиқарувчи ҳокимиятни ҳам амалга ошириши белгилаб қўйилган эди.³

Бухоро Халқ Социалистик Республикасининг 1921 йилги Конституциясига мувофиқ,⁴ БХСРда олий давлат ҳокимияти “марказда

¹ *Ҳакимов М.Х.* Развитие национальной советской государственности в Узбекистане в период перехода к социализму. — Т.: Наука. 1965. 49-б.

² *История Узбекской ССР.* Т. 1. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1957. 8-б.

³ *Конституционное развитие Узбекской ССР.* — Т.: Фан. 1986. 31-б.

⁴ БХСРнинг ташкил топиши, ривожланиши ва давлат-ҳуқуқий муаммолари О.Э.Эшонов, А.А.Гордиенко, С.З.Зиманов ва бошқа муаллифларнинг асарларида тадқиқ этилган. *Қаранг: Ишанов А.И.* Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920 — 1924гг.). — Т.: Изд-во АН УзССР. 1955; ўша муаллиф: Бухарская Народная Советская Республика. — Т.: Узбекистан. 1969; ўша муаллиф: Первые народно-демократические государства на Советском Востоке. // Советское государство и право. 1981. № 9. 87-95-б; Гордиенко А.А. Создание народно-советского государства и права и их революционно-преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. — Т.: Изд-во САГУ. 1959; Зиманов С.З. От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. — Алма-Ата: Наука. 1976; История Бухарской и Хорезмской народных советских республик. — М.: Наука. 1971 ва бошқалар.

ҳам, жойларда ҳам тўлалигича ва бўлинмас ҳолда Бутун Бухоро қурултойига — халқ депутатлари Советларининг Бутун Бухоро съездига тегишли бўлиб (5-банд), у БХСР давлат бошқаруви олий органи ва бутун олий ҳокимиятининг ифодачиси ҳисобланган” (15-банд). Советларнинг Бутун Бухоро съездлари томонидан 85 аъзодан иборат таркибда сайланадиган Советлар съездининг Марказий Ижроия Комитети (Бутун Бухоро МИК) съездлар оралиғида БХСР давлат ҳокимиятининг олий органи ҳисобланиб, мамлакатдаги олий ҳокимият унинг қўлига ўтган.

Советларнинг V съездида “Туркистон Совет Федератив Республикаси тўғрисида Низом” қабул қилинганлиги муносабати билан ТАССР давлат ҳокимиятининг олий органлари ҳуқуқий ҳолатида ўзгаришлар содир бўлиб, жумладан Низомда қуйидагилар кўрсатиб ўтилган эди:

“3. Ишчи, солдат, деҳқон ва мусулмон-деҳқон депутатлари Советларининг декабрь ойининг дастлабки кунларида чақириладиган съезди Туркистон Автоном Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи ҳисобланади.

4. Туркистон ўлкаси Советларининг 36 кишидан иборат таркибда съезд томонидан сайланган Марказий Ижроия Комитети доимий қонун чиқарувчи олий орган ҳисобланади.

5. Съезд томонидан 16 кишидан иборат таркибда сайланган Халқ Комиссарлари Совети қўлида ижро этиш ва ўлкани бошқариш вазифалари жамланади”.¹

Низомга мувофиқ, Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети биргаликда Туркистон Республикаси Ҳукуматини ташкил этганлар. Бунда МИК “бошқарувнинг қонун чиқарувчи олий органи”, Халқ Комиссарлари Совети эса “ҳукуматнинг ижро этувчи органи” сифатида белгиланган эди. Бироқ МИК тасарруфига нималар ва ХКС ваколатига нималар кириши аниқланмаган эди. Туркистон олий давлат органларининг мазкур Низомда белгиланган ҳуқуқий ҳолатига энг тўғри баҳо М.Х.Ҳакимов томонидан берилган деб ҳисоблаймиз. Унинг фикрича, Советлар V съездининг делегатларида давлат ҳокимиятининг олий органини олий ижро этувчи-идора қилувчи органдан, яъни ҳукуматдан фарқлаш тўғрисида ҳали аниқ тасаввур йўқ эди.²

¹ Съезды Советов (в документах) 1917-1922 гг. Т. 1. — М.: Юрид. лит. 1959. 254-б.

² Қаранг: Ҳакимов М.Х. Развитие национальной советской государственности в Узбекистане в период перехода к социализму. — Т.: Наука. 1965. 56-б.

1918 йил 17 майда Туркистон Республикаси МИК мажлисида доимий қонун чиқарувчи олий орган — МИКнинг номи ва унинг иш хусусияти тўғрисидаги масала кўриб чиқилган. МИК Раёсати номидан ишчи, солдат, деҳқон ва мусулмон-деҳқон депутатлари Советининг Марказий Ижроия Комитетини “Россия Совет Федерациясининг Туркистон Республикаси Марказий Комитети” деб аташ таклифи киритилган. Эсер Кримовнинг МИКни “Туркистон парламенти” деб аташ тўғрисидаги таклифи рад қилинган.¹

Шуни таъкидлаш керакки, парламентаризм ва ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши ғоялари буржуа жамиятининг тамойиллари сифатида қандай бўлмасин рад этилаверган. В.И.Ленин майда буржуазияда Советларнинг аъзоларини “парламентарийларга”, иккинчи томондан, бюрократларга айлантиришга мойиллик борлигини таъкидлаган ва бундай мойилликка қарши ҳар қандай йўл билан кураш олиб боришга чақирган.² Бу нарса совет юридик фани томонидан ҳам назарий жиҳатдан асослаб берилган. Масалан, М.Ҳакимов ва Я.Серий ёзган эдиларки, “Автономия эълон қилингандан кейинги дастлабки ойлarda Туркистон Советларининг МИК иш амалиёти шуни кўрсатдики, унинг сул эсерлар жумласидан бўлган айрим раҳбарлари ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларга бўлиниши принципини эътирозсиз ёқлаб чиққанлар. Улар, Париж Коммунаси сингари, Советлар ўз табиатига кўра буржуа мафкурачиларининг ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши тўғрисидаги уйдирмасини рад этишини тушунишни хоҳламаганлар. Коммуна сингари Советлар ҳам парламентар эмас, балки ишловчи корпорация эди, яъни қонун чиқарувчи, қонунларни ижро этувчи ва ўзлари қабул қилган қонунларни тўғри ва ўз вақтида ижро этилиши устидан назорат қилувчи эди”.³ Ёки, масалан, А.И.Лукьянов ёзадики, “Советлар токи Советлар бўлиб — миллионлаб меҳнаткашлар оммаси учун ленинча бошқарув мактаби, депутатлар қўлида қонун чиқарувчилик ва бошқарувни бирлаштирувчи ҳокимият органлари бўлиб қолаверар экан...ўша вақтгача халқ вакиллитининг

¹ Қаранг: *Ҳакимов М.Х.* Развитие национальной советской государственности в Узбекистане в период перехода к социализму. — Т.: Наука. 1965. 57-6.

² *Иванченко А.В.* Демократические институты в истории Советского государства. // Советское государство и право. 1989. № 1. 119-6.

³ *Ҳакимов М.Х., Серий Я.М.* Борьба большевиков за создание национальной советской государственности в Туркестане. — Т.: Узбекистан. 1964.67-6.

совет социалистик шаклини ривожлантиришда парламентаризм та-
мойилларига ўрин бўлмайди”.¹

Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, Туркистон Рес-
публикасида расман белгиланган қонун чиқарувчи олий орган пар-
ламент билан ҳеч қандай умумийликка эга бўлмаган. Шунга қара-
май, Туркистон МИК тузилгач, ХКСнинг ҳуқуқий ҳолати ўзгарди.
Илгари Туркистон ХКС Советлар съездидан кейин ўлкада ҳокими-
ятнинг ягона олий органи эди. Туркистон МИК, яъни Туркистон
Совет Республикасининг Советлар съездлари оралиғидаги қонун
чиқарувчи олий органи ташкил топиши муносабати билан ХКС
тасарруфида ҳокимиятнинг ижро этувчи органи вазифалари сақла-
ниб қолди.² Ваҳолонки, Советлар съезди ва Туркистон МИК ягона
олий қонун чиқарувчи, ХКС эса — ижро этувчи орган эмасди.

Бироқ ҳокимиятнинг олий давлат органлари ваколатидаги бун-
дай ноаниқлик узоқ вақт сақланиб қолгани йўқ. Кўп ўтмай, бу ишда
“тартиб” ўрнатилди. Воқеаларнинг табиий ривожу бу органларнинг
вазифалари тартибга тушишига олиб келади деб ҳисоблаш содда-
лик бўлур эди. Афсуски, бундай бўлмади. Бунинг устига ТАССРда-
ги ҳокимиятларнинг мўрт тизими РСФСР марказий ҳокимият орган-
ларининг кучли қўли билан иккинчи ўринга улоқтириб ташланди.
Чунончи, 1919 йил 29 сентябрда РКП (б) МК Ташкилий бюроси
“Туркистон комиссиясининг партия иши ва совет қурилиши соҳа-
сидаги ҳуқуқлари тўғрисида”ги резолюциясининг лойиҳасини тас-
диқлади, унга кўра Турккомиссия “партия МК ва Халқ Комиссарлари
Совети номидан умумий вакиллик” органи деб эътироф этилди”.³

РСФСР ХКСнинг 1919 йил 8 октябрдаги қарори билан тасдиқ-
ланган Туркистон Ишлари бўйича комиссиянинг ваколатлари тўғри-
сидаги йўриқнома Турккомиссиянинг ҳуқуқий мақомини аниқлашда
алоҳида ўрин тутди. Унда, масалан, қуйидагилар қайд этилган:

“1. Туркистон Ишлари бўйича комиссия зиммасига Туркистон-
даги совет муассасаларини РСФСРнинг умумий манфаатларига
мувофиқ равишда қайта ташкил этиш вазифаси юкланади.

¹ Лукьянов А.И. Развитие законодательства о советских представительных органах власти: (Некоторые вопросы истории, теории и практики). — М.: Юрид. лит. 1978. 347-348-б.

² Қаранг: История советского государства и права. Кн. 1. — М.: Наука. 1968. 260-б.

³ Қаранг: История советского государства и права Узбекистана. Т. 1. — Т.: Изд-во АН УзССР. 1960. 40-б.

2. Бундан буён, 1-бандда белгиланган вазифалар бажарилгунга қадар, Комиссия Туркистон доирасида ва унга чегарадош давлатларда Бутун Россия МИК ва РСФСР ХКС номидан фаолият юритади ҳамда Туркистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида олий раҳбарликни амалга оширувчи орган ҳисобланади...

6. Комиссия мансабдор шахсларни судга бериш ва ҳибсга олишга, Советларнинг ишига тўсқинлик қилаётган ташкилотлар ва муассасаларни тарқатиб юборишга, Туркистон АССР Советларининг навбатдан ташқари съездларини чақиришга, маҳаллий маъмурлар томонидан ҳибсга олинган айрим шахслар ёки бутун бир гуруҳларни афв этиш тартибида қамоқдан озод қилишга қадар фавқулодда ваколатлардан фойдаланади ва ҳоказо".¹

РКП(б) МК Ташкилий бюроси фақат 1922 йил август ойида Бутун Россия МИК Турккомиссиясини бекор қилишни зарур деб топди, комиссияни тугатишни Туркистон, Бухоро ва Хиванинг ташқи савдо, пахтачилик, транспорт, ирригация ва пул тизими соҳасидаги бирилашган иқтисодий органини тузиш вақтига тўғрилади.²

Туркистон АССРда қонунчилик фаолияти марказий ҳокимият томонидан қабул қилинган қонунларнинг амалиётини ўлкага татбиқ этиш йўли билан ҳам, мустақил ҳужжатларни чиқариш йўли билан ҳам амалга оширилган. Иккинчи ҳол Туркистон марказдан узилиб қолган даврда кўпроқ бўлган. Шуниси ҳам борки, РСФСР қонунларини амалиётга татбиқ этиш баъзан автоматик равишда, у ёки бу федерал қонун Туркистон ҳудудига татбиқ этилишини шунчаки эълон қилиб қўя қолиш орқали амалга оширилган.³

Туркистон АССРнинг биринчи Конституцияси қабул қилиниши тажрибаси унинг мустамака ҳолатида эканлигига яққол мисол бўла олади. Туркистон АССРнинг биринчи Конституцияси 1918 йил 15 октябрда ўлка Советларининг VI съездида, яъни у РСФСРдан вақтинча узилиб қолган даврда қабул қилинган эди. Бу Конституция РСФСРнинг 1918 йилги Конституциясидан фарқли равишда автоном республика давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг тасарруфида бевосита федерал органлар ваколатига кирадиган бир қатор масалаларни ҳам назарда тутганлигини ҳисобга

¹ Конституционное развитие Узбекской ССР. — Т.: Фан. 1986. 14-15-б.

² Қаранг: Уразаев Ш.З. Туркестанская АССР и ее государственно-правовые особенности. — Т.: Госиздат УзССР. 1958. 116 ва 184-б.

³ Қаранг: Васикова М. Законодательная деятельность Узбекской ССР. — Т.: Узбекистан. 1973. 12-б.

олиб, Туркистон АССРнинг 1918 йилги Конституциясини тасдиқлаш РКП(б) МК Сиёсий бюроси ихтиёрига топширилган эди.¹

Шу муносабат билан давлат органлари вазифаларининг партия раҳбарлиги билан алмаштирилиши Советлар ҳокимияти ўрнатилган дастлабки кунларданоқ бошланганлигини таъкидлаб ўтиш муҳимдир. Масалан, А.И.Лукиянов ёзганидек, совет органлари устидан партия раҳбарлигининг инқилобий кураш жараёнида ва Октябрь ғалабасидан кейинги дастлабки ойларда таркиб топган тамойиллари 1919 йил март ойида РКП(б) XIII съездининг қарорида таърифлаб берилган бўлиб, унда партия Советлардаги амалий, кундалик, фидокорона иш билан, барча совет лавозимларига ўзининг энг саботли ва садоқатли аъзоларини кўтариш йўли билан “Советларда ўзи учун тўла сиёсий ҳукмронликни эгаллаши ва уларнинг барча ишлари устидан ҳақиқий назоратни ўрнатиши лозимлиги” кўрсатиб ўтилган эди. Шу аснода Советларнинг вазифалари ва улар фаолиятининг тамойиллари Коммунистик партия томонидан шакллантириладиган, сўнгра Советлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ўз мужассамини топадиган амалиёт аста-секин, қадам-бақадам таркиб топа бошлади.²

1920 йил 24 сентябрда ТАССР Советларининг IX съездида қабул қилинган Туркистон АССРнинг янги Конституцияси РСФСР ХКСнинг 1920 йил 14 сентябрда қабул қилинган, Бутун Россия МИК томонидан тасдиқланган “РСФСРнинг мухтор қисми сифатида Туркистон Совет Социалистик Республикаси тўғрисида”ги қарорига тўла ва батамом асосланган эди. У Туркистон АССРнинг ҳуқуқий мақомини қатъий белгилаб берди³ ва аҳоли талай қисмининг ҳуқуқларини жиддий равишда чегаралаб қўйди. Туркистон АССР Конституцияси фойда олиш мақсадида ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи шахсларни, хусусий савдо ва тижорат воситачиларини, роҳиблар, руҳонийлар, собиқ полиция хизматчилари ва айғоқчиларини, жандармлар ва қўриқлаш бўлимлари ходимларини, судлар томонидан ҳукм қилинган шахсларни ва бошқаларни сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этган эди.

¹ Қаранг: Конституционное развитие Узбекской ССР. — Т.: Фан. 1986. 9-11-б.

² Қаранг: Лукьянов А.И. Развитие законодательства о советских представительных органах власти: (Некоторые вопросы истории, теории и практики). — М.: Юрид. лит. 1978. 64-65-б.

³ Қаранг: Конституционное развитие Узбекской ССР. — Т.: Фан. 1986. 23 — 24-б.

ХХСР ва БХСР ташкил топган дастлабки йилларда уларнинг конституциялари анча демократикроқ эди. Уларда савдогарлар, дукондорлар ва ер эгаларига сайлов ҳуқуқи берилган эди. Фақат хон ва амирнинг қариндошлари, хонликларнинг юқори давлат амалдорлари, аксил инқилобчилар, йирик феодаллар сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганди. Бироқ коммунистик партияларнинг таъсири ошиб боргани сари ХХСР ва БХСР Конституцияларига уларни РСФСР ва ТАССР Конституцияларига яқинлаштирувчи тегишли ўзгартишлар киритила борди. Масалан, Бухоро МИКнинг Фавқулодда сессияси 1923 йил август ойида барча амир амалдорларини, савдогарлар, йирик дукондорлар, судхўрлар ва бошқа шу кабиларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум этган.¹ Ёки, масалан, профессор М.Восиқова ёзганидек, Бутун Хоразм IV Қурултойи (1923 йил октябрь) партия кўрсатмаларига мувофиқ янги Конституцияни тасдиқлаган. Унинг асосий фарқлари барча эксплуататорларни ва ёлланма меҳнатдан фойдаланувчиларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум этишдан, ерга бўлган мулк ҳуқуқини бекор қилишдан иборат бўлган.²

Яна шуни таъкидлаш муҳимки, таркибида ТАССР ҳам бўлган РСФСРда сайловларни ўтказиш бўйича асосий ишлар НКВДнинг бевосита назорати остида амалга оширилган. Советларга сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича ваколатларнинг НКВД ихтиёрига берилиши, россиялик тадқиқотчи А.В.Иванченко ёзганидек, аввало Советларнинг синфий таркиби устидан пухта назорат ўрнатиш заруриятидан келиб чиққан. Натижада ана шу тадбирлар кўпинча сайлов кампанияларига тайёргарлик кўриш ишларига зарар етказилган ҳолда олиб борилган, бу сайловчиларнинг, айниқса уюшмаган сайловчилар деб аталувчиларнинг, ўқувчи ёшлар, ҳунармандлар, ишсизларнинг фаоллигига бевосита таъсир кўрсатган. Айрим Советлар ана шу шахсларни сайловларга жалб этиш бўйича ташкилотчилик ташвишлари билан ўзларини уринтирмаслик учун уларни шунчаки инкор этганлар.³

Умуман олганда, тегишли адабиёт ва ҳужжатларни ўрганиш Туркистон АССР вужудга келган ва мавжуд бўлган даврда давлат ҳоки-

¹ Қаранг: *Непомнин В.Я.* Исторический опыт строительства социализма в Узбекистане (1917 — 1937гг.) — Т.: Госиздат УзССР. 1960. 145 ва148-б.

² Қаранг: *Васиқова М.* Законодательная деятельность Узбекской ССР. — Т.: Узбекистан. 1973. 56-57-б.

³ Қаранг: *Иванченко А.В.* Демократические институты в истории Советского государства. // Советское государство и право. 1989. № 1. 120-121-б.

мияти ва бошқаруви органларига қуйидаги хусусиятлар хос эди деб ҳисоблашимиз учун асос беради:

а) ҳокимият турли тармоқлари ваколатларининг аниқ чегараланмаганлиги;

б) қонун чиқарувчи ҳокимият вазифасини бажариши лозим бўлган давлат ҳокимияти органларида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг асосий хусусиятлари йўқлиги;

в) ўзларига хос бўлмаган ваколатларни бажарганлиги;

г) қонун чиқарувчи ҳокимият вазифаларини бир неча давлат органлари бажаришга интилганлиги. Хусусан, Бутун Россия МИК ва ХКСдан ташқари амалда РСФСР халқ комиссарликлари ва бошқа идоралар ҳам қонунчилик билан шуғулланганлар, ваҳолонки Конституция уларга бундай ҳуқуқларни бермаган.¹ Ҳақли савол туғилади: СССР мавжуд бўлган даврда аслида қонуннинг устуворлиги тамойилини уни номигагина эълон қилиш даражасига қадар оёқости қилган идоравий қонун ости ҳужжатлари оқими ўша даврларда бошланмаганмикан?

Шундай қилиб, турғун ҳуқуқий нигилизм давлат нигилизми билан, давлат-ҳуқуқ асослари, институтлари, нормалари, тартиб-таомили, ижтимоий ҳамда сиёсий ҳаётдаги кафолатларининг ўрни ва аҳамиятига етарлича баҳо бермаслик билан уйғунлашиб кетган. Бундай давлат-ҳуқуқий нигилизми нафақат эски давлат тузуми ва ҳуқуқига нафрат замирида, балки демократик асосда ташкил топган давлат ва ҳуқуқий ҳаёт анъаналарининг саёзлиги, давлат органлари мансабдор шахсларининг сиёсий ва ҳуқуқий онги ҳамда маданияти савияси юқори эмаслиги, жойларда сиёсий ҳаёт ривожланмаганлиги, жаҳон инқилоби натижасида давлат ва ҳуқуқ тезда барҳам топиши ҳамда коммунизмга ўтилиши туғрисидаги тасаввурлар, ҳарбий коммунизм, ялпи текисчилик, ишлаб чиқариш ва тақсимлашнинг сиёсий жиҳатдан марказлаштирилиши замирида мустаҳкамлана ва ёйила борди. Буларнинг ҳаммаси давлат-ҳуқуқ қурилиши мазмунига, шакллари, усуллари ва суръатларига салбий таъсир кўрсатган, керакли давлат-ҳуқуқ шакллари, институтлари ҳамда ўзбек халқи ва жамиятининг батартиб ва бир маромда йўлга қўйилган турмуш тарзи шаклланишига тўсқинлик қилган.

¹ Қаранг: Портнов В. П., Славин М. М. Становление и развитие конституционного законодательства Советской России 1917-1920 гг. — М.: Наука. 1987. 231-6.

2-§. Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг ҳуқуқий асоси ва намоён бўлиш шакллари (1924—1990 йиллар)

Марказий Осиё республикаларида миллий-давлат чегараланиши ўтказилганлиги ва Ўзбекистон ССР ташкил этилганлиги муносабати билан Туркистон, Бухоро ва Хоразм МИКнинг 1924 йил 18 ноябрдаги сессиялари ўз фаолиятларини тугатиш ва Ўзбекистон ҳудудида бутун ҳокимиятни тўлалигича ЎзССР Революцион Комитетига ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилдилар.

ЎзССР Революцион Комитети (Ревком) ўша кундан бошлаб Ўзбекистон ССР олий давлат ҳокимияти ва бошқарувининг доимий органлари тузилгунга қадар муваққат ишчи-деҳқон ҳукумати — республиканинг қонун чиқарувчи, фармойиш берувчи ва ижро этувчи олий органи сифатида ташкил этилган. Революцион Комитет кўриб чиқилган ва ҳал этилган энг муҳим масалалар юзасидан декретлар ва қарорлар, жорий масалалар бўйича эса фармойишлар қабул қилган. Бу ҳужжатлар қонун кучига эга бўлиб, республиканинг бутун ҳудудида СССР МИК, ХКС ҳамда Меҳнат ва мудофаа кенгашининг декретлари, қарорлари ва фармойишлари билан бир қаторда ижро этилиши шарт бўлган.¹

1925 йил 17 декабрда ЎзССР Советларининг I (Таъсис) съезди ўз Декларациясида Ўзбекистон ССР ташкил топганлигини қонунчилик йўли билан мустақамлади ва ЎзССРнинг олий ҳокимият органини сайлади. “Бундан буён Советларнинг кейинги съездида Ўзбекистон ССР Конституцияси қабул қилингунга қадар Ўзбекистонда бутун ҳокимият тўлалигича ЎзССР Советларининг I съездида сайланган МИКга топширилади”.²

Ўзбекистон ССРнинг 1927 йилги Конституцияси Ўзбекистон ССР ташкил топган ва шаклланган даврда пайдо бўлган давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органларининг тизими ва таркибий тузилишини мустақамлаб берди. 1927 йилги Конституцияга биноан Ўзбекистон ССР Советларининг съездлари, МИК, МИК Раёсаги ва ХКС Ўзбекистон ССРнинг қонун чиқарувчи органлари эди.

1927 йилги Конституциянинг 24-моддасига мувофиқ ЎзССР Советларининг съезди Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқа-

¹ Батафсилроқ билиш учун қarang: История советского государства и права Узбекистана. Т. 2 — Т.: Фан. 1963. 13-27-б.

² Қarang: Агзамходжаев А. Образование и развитие Узбекской ССР. — Т.: Фан. 1971. 90-б.

рувининг олий органи ҳисобланган ҳамда у Советларнинг округ ва туман съездларида 10000 аҳолидан битта делегат ҳисобидан, шаҳар Советларининг пленумларида 2000 сайловчидан битта делегат ҳисобидан сайланадиган делегатлардан таркиб топган.

Ўзбекистон ССР Советларининг съезди Марказий Ижроия Комитети томонидан икки йилда камида бир марта чақирилган.

Ўзбекистон ССР Советларининг съезди Советларнинг Марказий Ижроия Комитетини сайлаган, у Советларнинг съездлари оралиғидаги даврда Ўзбекистон ССР давлат ҳокимиятининг олий органи ҳисобланган.¹ Ўзбекистон ССР ваколати доирасидаги барча умумдават аҳамиятига молик масалалар Ўзбекистон ССР Советларининг съезди ва МИК тасарруфига кирган.²

Марказий Ижроия Комитети сессиялари оралиғидаги даврда Советлар МИК Раёсати доимий ишлайдиган қонун чиқарувчи, фармойиш берувчи ва назорат этувчи орган бўлган. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолиятига раҳбарлик қилиш учун Ўзбекистон ССР Советларининг МИК Раёсати ҳузурида бўлимлар, комитетлар ва комиссиялар тузилган. Советлар МИК Раёсати ўзининг мунтазам ўтказиб туриладиган мажлисларида Ўзбекистон иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-маданий ҳаётининг муҳим масалаларини муҳокама қилган ва ҳал этган. ЎзССР Советларининг МИК Раёсати мавжуд бўлган биринчи йил, 1925 йилнинг ўзида унинг 138 та мажлиси бўлиб, уларда салкам мингта турли масалалар кўриб чиқилган.³

Профессор А.Аъзамхўжаев таъкидлаб ўтганидек, 1927 йилги Конституция “очиқ овоз бериладиган унчалик умумий бўлмаган, унчалик тенг бўлмаган, кўп поғонали ва билвосита сайлов ҳуқуқини” белгилаб қўйган.⁴ Сайлов ҳуқуқидан, масалан, ёлланма меҳнатдан даромад олиш мақсадида фойдаланадиган шахслар, меҳнатсиз даромад ҳисобига яшовчи шахслар, хусусий дўкондорлар, даллоллар, руҳонийлар, аҳолининг кўпгина бошқа табақалари маҳрум этилган

¹ Қаранг: История советского государства и права Узбекистана. Т. 2. — Т.: Фан. 1963. 172 ва 174-б.

² Батафсилроқ билиш учун қаранг: Ўзбекистон ССР 1927 йилги Конституциясининг 56-моддаси.

³ Қаранг: История советского государства и права Узбекистана. Т. 2. — Т.: Фан. 1963. 62-б.

⁴ Қаранг: Агзамхўжаев А. Образование и развитие Узбекской ССР. — Т.: Фан. 1971. 137-б.

эдилар.¹ Бироқ шундай чеклашларга қарамай, ҳуқуқшунослар ўша вақтда бу сайлов тизимини энг демократик деб таърифлаганлар.

ЎзССРнинг 1937 йилги Конституцияси янги сайлов тизимини ўрнатди. Очиқ овоз бериладиган куп поғонали, тенг бўлмаган сайлов ҳуқуқи ўрнига умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериладиган сайлов ҳуқуқи белгилаб қўйилди.²

1937 йилги ЎзССР Конституцияси 1936 йилги СССР Конституциясига тўла мувофиқ ҳолда ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон ССРнинг сиёсий асоси сифатида Советларнинг ташкил топиши ва ривожланиши хусусиятларини акс эттирди. У республика давлат ҳокимиятининг янги ном олган ва янгича таркибий тузилишга эга бўлган олий органлари фаолиятининг янги тамойилларини жорий этди. 1927 йилги ЎзССР Конституциясида назарда тутилган давлат ҳокимияти олий органларининг учта бўғини (Советларнинг съезди, МИК ва унинг Раёсати) ўрнига 1937 йилги Конституция икки бўғинли таркибий тузилишни: Республика Олий Совети ва унинг Раёсатини белгилаб қўйди. Ўзгаришлар давлат ҳокимияти олий органларининг ваколатлари муддатига ҳам тааллуқли бўлди. Маълумки, Советларнинг съездлари битта муддатга сайланган, яъни уларнинг ваколатлари бир марталик чақириқ билан чекланган. Ўзбекистон ССР Олий Советининг ваколат муддати 4 йилни ташкил этган. 1937 йилги ЎзССР Конституцияси қонунларни қабул қилиш ҳуқуқини фақат республика Олий Советига берди. Ваҳолонки, илгари бу ҳуқуққа ЎзССР Советларининг МИК, МИК Раёсати, шунингдек ХКС эга эди. С.Султонов таъкидлаб ўтганидек, қонун чиқариш ишлари билан шуғулланиш Ўзбекистон ССР Олий Совети фаолиятининг бош ва асосий соҳаси ҳисобланади.³

Расман Олий Совет иттифоқдош республика ваколатига кирувчи барча ҳуқуқларни амалга ошириши мумкин бўлган (1937 йилги ЎзССР Конституциясининг 13 ва 19-моддалари). Негаки, бу ҳуқуқлар ЎзССР Олий Советига ҳисобдор республика органлари ваколатига кирмаган.

¹ Батафсилроқ билиш учун қarang: Ўзбекистон ССР 1927 йилги Конституциясининг 5-бўлими.

² Қarang: Ўзбекистон ССР Конституциянинг 133-моддаси. В кн.: Конституции Советских Социалистических Республик. — М.: Юрид. изд-тво НКЮ СССР. 1938. 203-б.

³ Қarang: Султанов С. Верховный Совет Узбекской ССР. — Т.: Госиздат УзССР. 1959. 28-б.

ЎзССР Олий Советининг сессиялари оралигидаги даврда унинг Раёсати фармонлар чиқариш йўли билан қонун чиқариш вазифасини амалга оширган бўлиб, фармонлар қонунларга қисман ўзгартишлар ёки қўшимчаларни ўз ичига олган ва Олий Советнинг энг яқин сессиясида тасдиқлаш учун киритилиши лозим бўлган, шундан кейин улар қонунга айланган.¹ Раёсатнинг қонунчилик фаолиятидаги иштироки яна шунда намоён бўлганки, Олий Совет у ёки бу қонун қабул қилиниши муносабати билан уни амалга киритиш ёки уни қўлланиш тартибини белгилаб қўйишни Раёсатга топширган.²

Амалиётни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, 1937 йилги ЎзССР Конституцияси қабул қилингандан кейинги дастлабки йиллардаёқ ҳокимият олий органларининг фаолияти Конституцияда назарда тутилган нормалардан анча четлашувлар билан амалга оширилган. Олий Совет тобора кўпроқ қонун чиқарувчи орган сифатида эмас, балки бошқарув масалаларига доир фармойиш берадиган ҳужжатлар чиқарувчи орган сифатида иш юритган. Айрим ҳолларда у ўзига ҳисобдор органлар, шу жумладан ЎзССР ХКС ваколатига киритилган масалаларни ҳал этишни ўз зиммасига олган. Олий Совет Раёсати қонунчилик хусусиятидаги фармонлар чиқара бошлаган, Олий Совет ишини ташкил этишга киришган. Бошқача айтганда, 1937 йилги Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган схема бунгача бўлган давлат қурилиши тажрибасининг йигирма йил мобайнидаги таркиб топган анъаналари томонга оғишлар билан амалга оширилган ва буни совет юридик фани ижобий ҳодиса деб ҳисоблаган.³

Умуман олганда, Ўзбекистон қонун чиқарувчи органи фаолиятини 1937 йилги ЎзССР Конституцияси нуқтаи назаридан кўриб чиқар эканмиз, шуни таъкидлаш зарурки, бу давр Конституция нормаларидан жиддий оғишларга ҳамда ҳатто расман эълон қилинган “совет” демократиясини анчагина чеклаб қўйишларга бой бўлди. Бу шунда акс этардики, Олий Совет сессиялари белгиланган муддатда чақирилмасди, республика Олий Советига сайловлар вақти

¹ Қаранг: Васикова М. Законодательная деятельность Узбекской ССР. — Т.: Узбекистан. 1973. 151-6.

² Қаранг: Мухамедова Р.Х. Президиум Верховного Совета союзной республики. — Т.: Фан. 1980. 35-6.

³ Қаранг, масалан: Лукьянов А.И. Развитие законодательства о советских представительных органах власти: (Некоторые вопросы истории, теории и практики). — М.: Юрид. лит. 1978. 130-131-6; История советского государства и права. Кн. 3. — М.: Наука. 1985. 71-6.

кўчирилаверарди. Ўзбекистоннинг давлат бюджетлари ва улар юзасидан ҳисоботлар ўз вақтида кўриб чиқилмасди. Чунончи, ЎзССР Олий Советининг сессиялари уруш йилларида фақат икки марта — 1943 йил март ва 1944 йил сентябрь ойларидагина ўтказилган.¹

Урушдан кейинги йиллар, урушда вайрон бўлган ҳўжаликни тиклаш ва тинч қурилиш йиллари СССРда уруш тақозо этган қаттиқ марказлаштирилган бошқарувни аста-секин бушаштириш, ҳокимиятнинг олий ва маҳаллий вакиллик органлари ташаббускорлиги ва фаоллигини ошириш имкониятини берар эди. Бироқ И.В.Сталин шахсига сифиниш билан боғлиқ ўша даврдаги вазият бу тадбирларнинг тез ва тўла амалга оширилишига тўғаноқ бўлди. Уруш арафасидаги ва уруш давридаги расмий совет демократиясидаги айрим чеклашларни Сталин давлат ҳаётининг нормасига айлантира бошлади. СССР Олий Советининг сессиялари мунтазам қақирилмасди, ҳокимиятнинг олий вакиллик органлари томонидан кўриб чиқиладиган масалалар доираси торайиб борарди, доимий комиссияларнинг иши етарлича фаол эмасди.

Иттифоқдош республикалардаги аҳвол ҳам шунга ўхшаш эди. Масалан, урушдан кейинги даврда Ўзбекистон ССР Олий Советининг сессияларида, қоида тариқасида, ҳамиша бир хил: давлат бюджети тўғрисидаги, ЎзССР Конституцияси матнига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги, ЎзССР Олий Совети Раёсатининг фармонларини тасдиқлаш тўғрисидаги масалалар кўрилар эди. ЎзССР Олий Советининг сессияларини қақириниш муддатлари бузиларди. Чунончи, 1946— 1948 ва 1950— 1952 йилларда ЎзССР Олий Советининг биттадан сессияси ўтказилган. Сессия муҳокамасига масалалар жуда кечикиб киритилар эди. Ўзбекистон Давлат бюджети тўғрисидаги масала ҳам, қоида тариқасида, айнаи ўша бюджет йилининг ўртасида кўриб чиқилар эди. Масалан, 1948 йилги Давлат бюджети ҳам, 1949 йилники ҳам йилнинг июнь ойида, 1950 йилники эса 1950 йилнинг август ойида тасдиқланган ва ҳоказо.²

КПСС XX съезидан кейин ЎзССР Олий Советининг ишида бир қадар жонланиш пайдо бўлди. Съездда Советлар ишидаги камчилик сифатида иттифоқдош ва автоном республикалар Олий Со-

¹ Қаранг: История советского государства и права Узбекистана. Т. 3. — Т.: Фан. 1968. 216-6.

² Қаранг: Агзамходжаев А. Образование и развитие Узбекской ССР. — Т.:Фан. 1971. 211-212-6.

ветларининг сессиялари мунтазам чақириб турилмаслиги курсатиб ўтилган эди. Шундан сўнг 1959 йил март ойидан то 1978 йил апрель ойига қадар бўлган даврда ЎзССР Олий Советининг 41 та сессияси бўлиб, уларда жами 190 та энг муҳим ва йирик масалалар қўриб чиқилган.¹

1978 йилги ЎзССР Конституцияси билан белгилаб қўйилган республика Олий Советининг ҳуқуқий ҳолати муайян қизиқиш уйғотади. Бунда Олий Советга Ўзбекистон ССР тасарруфига киритилган барча масалаларни ҳал қилиш бўйича ҳуқуқий ваколатлар берилган (101-модда). Олий Совет илгаригидек ўз фаолиятида аввало қонунчилик вазифаларини рўёбга чиқариши лозим бўлган республика давлат ҳокимиятининг олий органи ҳисобланган. ЎзССР Олий Советининг 500 кишига қадар қўпайтирилган депутатлари сайловчилар сони тенг бўлган сайлов округлари бўйича сайланганлар (104-модда). Олий Советнинг сессияси унинг мажлисларидан, шунингдек улар оралиғида ўтказиладиган ЎзССР Олий Совети қўмиталари ва комиссияларининг мажлисларидан иборат бўлиши ҳам конституциявий янгилик бўлди (105-модда).

1978 йилги Конституцияга биноан республика Олий Советининг йил чорақларига бўлинган режалар асосида ишловчи ва ойига таҳминан бир марта мажлис ўтказадиган Раёсати ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш бўйича катта иш олиб бориши керак эди. Бунда Конституцияда белгилаб қўйилганига қўра бир қатор масалаларни Раёсат узил-кесил ҳал қилишга, баъзиларини эса кейинчалик республика Олий Совети тасдиғига тақдим этиш шарти билан ҳал қилишга ваколатли бўлган.

Олий Совет фаолиятининг амалиётини 1978 йилги ЎзССР Конституцияси нуқтаи назаридан таҳлил этиш Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи ҳамон давлат қурилишининг энг муҳим масалаларини ҳал қила олмас эди ва расман федератив, амалда эса унитар давлат бўлган СССР маъмурий бўлинмасининг ратификация қилувчи ва тарғиботчи органи бўлиб қолаверди, деб қайд этиш имкониятини беради. Ўзининг амал қилиши йилларида 1978 йилги ЎзССР Конституциясининг бир қанча қоидалари мавжуд аҳволга қўп жиҳатдан тўғри келмас эди: тантанавор эълон қилинган демократик тамойиллар ортида авторитаризм, субъективизм ва волонтаризм турар эди.

¹ Қаранг: Чарьяров У. Советское государство Узбекистана в период утверждения развитого социализма: Автореф. дис. докт. юрид. наук. — Т., 1983. 27-б.

Умуман олганда, Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий ҳокимият органининг ташкил топиш ва ривожланишидаги кўриб чиқиладиган давр (1924 — 1990 йиллар) бутун собиқ СССР учун мураккаб ва зиддиятли, муҳим сиёсий воқеаларга бой бўлди.

Бу социализмни ривожлантириш йўлларини излаш давом этган ва катта хатоликларга йўл қўйилган давр эди. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида раҳбарликнинг қаттиқ маъмурий-буйруқбозлик усули тўла қарор топаётган эди. У жамиятнинг демократик институтлари моҳиятини маънисизлаштирган, фуқароларнинг сиёсий лоқайд бўлиб қолишига, қонунсизлик ва зуравонликка кўмаклашган давр бўлди. Россиялик олим, академик В.С.Нерсисянц қайд этиб ўтган эдики, турмушнинг барча соҳаларида қаттиқ марказлаштириш, маъмурий-сиёсий тизимнинг барча бўғинларидаги фавқулодда ваколатлар, бошқарувнинг жазолаш-буйруқ беришга асосланган нормалари ва усуллари етакчи ўрин тутган. Конституциявий ва жорий қонун ҳужжатларида тантанали равишда эълон қилинган демократик қоидалар давлат-ҳуқуқ нуқтаи назаридан ўзининг чин ва монанд маъно-мазмунидан маҳрум этилган, уйдирмага, ҳақиқий воқеаликни яшириб турувчи ялтироқ ниқобга айлантирилган эди.¹

Бу “вақтдан ўзиб кетишга” бўлган интилишлар билан қўшилиб кетган давр бўлиб, СССРнинг вайрон бўлган иқтисодиётини тиклашнинг 50-60-йиллардаги юксак суръатлари мамлакат раҳбариятида жамият ва давлат тараққиётидаги объектив юзага келган қонуниятларга зид ўлароқ, коммунизмга тезроқ ўтиш хом хаёлларини келтириб чиқарган эди. Айни чоғда, сиёсат ва иқтисодиётда ҳамон демократияни кенг ривожлантириш зарурлигини инкор этувчи эски маъмурий механизм ҳукмрон эди.

Давлат қурилишининг тарихий тажрибаси шуни кўрсатдики, раҳбарликнинг фавқулодда шароитларда (уруш, урушдан кейинги вайронгарчилик шароитида) ҳар ҳолда асосли бўлган буйруқбозлик усуллари тинчлик даврида эскилик сарқитига, тараққиёт туғаноғига айлана борди, салбий ҳодисаларни келтириб чиқарди. Иқтисодий ислохотлар ўтказишга уринишлар, партия ва ҳўжалик органлари таркибий тузилишини ўзгартиришга қаратилган тажрибалар унчалик ижобий натижа бермади. Зеро, улар бошқарувнинг маъмурий-

¹ Қаранг: Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. (Отв. ред. Нерсисянц В.С). — М.: Юрид. лит. 1990. 27-б.

буйруқбозлик усуллари тизимининг асосларига асло дахл қилмас. фуқаролар фаоллиги ва ташаббускорлигига таянмас эди. Шу сабабли, россиялик тадқиқотчи Е.А.Лукьянова тўғри ёзганидек, ўша даврда ҳукмронлик қилган маъмурий-бюрократик тузум ўз қўлида ҳуқуқий тартибга солиш дастаклари мавжуд бўлишига қарамай, моҳиятан қонунсиз эди. Негаки, у волонтаризм ва маъмуриятчиликка асосланган фаолиятни халқнинг иродаси ва қонунларнинг амал қилиши деб кўрсатар эди.¹

КПСС XX съездида шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари танқид қилиниши, 60-йилларнинг бошларида пролетариат диктатура-сидан умумхалқ давлатига ўтиш тўғрисидаги қонданинг олға сурилиши, 1977 йилги СССР Конституциясида умумхалқ давлати, жамият ва давлат ҳаётининг ҳуқуқий асослари, демократия ва қонунийликнинг ривожлантирилиши тўғрисидаги қондаларнинг му-стақамлаб қўйилганлиги давлат-ҳуқуқ қурилишида янги имкони-ятларни очди. Бироқ бу имкониятларнинг рўёбга чиқарилишига ту-рғунлик давридаги вазият ва шароит тўсқинлик қилди. Негаки, жа-миятга раҳбарлик қилишнинг аввалги сиёсий тизими ўзининг тутуриқсизлиги ва яроқсизлигини тобора кўпроқ ошкор этаётган, янгиси эса яратилмаётган эди.

Яна шуни таъкидлаш зарурки, кўриб чиқиляётган даврда содир бўлган барча тарихий ва сиёсий воқеалар Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий ҳокимият органининг ташкил топиш ва ривожланиш жараёнларида акс этибгина қолмай, шубҳасиз, унинг асосий, қонун-чилик фаолиятида алоҳида из ҳам қолдирди.

Давлатни бошқаришнинг марказлаштирилганлиги ва совет ти-зими моҳиятининг ўзи иттифоқдош республикаларнинг қонун чи-қарувчи органларига маҳаллий ҳокимиятнинг олий вакиллик орга-ни тариқасида, ёлғондакам ўрин ажратган, амалда эса ҳеч қандай мустақиллик бермаган эди. Аввал қайд этиб ўтилганидек, бундай ҳолат Ўзбекистон қонун чиқарувчи органига муайян вазифани бел-гилаб қўйган бўлиб, унга кўра мазкур орган ваколатига марказ то-монидан чиқариладиган, миллий хусусиятларни ёки республикада мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни акс эттирмайди-ган қонунлардан нусха кўчиришгина кирган. Шубҳасиз, ана шун-дай доимий равишдаги чеклашлар қонун чиқарувчи органни Мар-

¹ Қаранг. Лукьянова Е.А. Источники советского государственного права в период между двумя Конституциями (1936-1977 гг.) // Советское государство и право. 1990. № 2. 121-6.

казнинг хоҳиш-иродасини ижро этувчига айлантирган ва бу органнинг жамиятда обрўси деярли бўлмаган.

Қонунчиликни ривожлантириш нуқтаи назаридан Ўзбекистон ҳаётидаги ана шу катта ва мураккаб босқични икки даврга бўлиш мумкин.

Биринчи давр Ўзбекистонда қонунчилик ишининг амалда тўхтаб қолишида ўз ифодасини топди. Бунда Сталин шахсига сифиниш шароитида амалиётнинг 1927 ва 1937 йиллардаги ЎзССР Конституцияларининг норматив қоидаларидан узоқлашиб кетиши содир бўлди. Бу давр Ўзбекистон ССР ташкил топган пайтдан бошлаб то эллигинчи йилларнинг ўрталаригача давом этди. Чунончи, россиялик профессор Р.З.Лившиц ёзганидек, урушдан олдинги ва урушдан кейинги йилларда иттифоқдош республикалар, конституциялар ва баъзи кодексларни истисно этганда, ўз қонун ҳужжатларига эга бўлмаган. Республикаларнинг конституциялари 1936 йилги СССР Конституциясини умуман ва тўлалигича такрорлаган. Бошқа ҳамма нарсада фақат умумиттифоқ ҳужжатлари қўлланилган.¹ Уруш йилларига келсак, қонун ҳужжатларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ўша даврда норматив ҳужжатларнинг ўзига хос мажмуи таркиб топиб, унда энг катта ўринни Давлат Мудофаа Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг ҳужжатлари, шунингдек Ҳукумат ва партия Марказий Комитети томонидан биргаликда чиқарилган талай қарорлар эгаллаган.

Республикада қабул қилинадиган айрим норматив ҳужжатлар амалда иттифоқ ҳужжатларини тўла такрорлаши керак эди. Мустамлакачилик сиёсатининг қонун ижодкорлиги соҳасидаги бундай ярамас амалиётига ўз вақтида В.И.Ленин томонидан пойдевор қўйилган ва асослаб берилган эди. У кўрсатиб ўтган эдики, қонунийлик битта бўлиши керак, “Калуга учун алоҳида, Қозон учун алоҳида қонун бўлиши мумкин эмас, балки бутун Россия учун, ҳатто Совет республикаларининг бутун федерацияси учун ягона қонун бўлиши лозим”.² Шу сабабли, кўриб чиқиладиган даврда Ўзбекистоннинг у ёки бу масала юзасидан ўзининг қонунчилик ечимини қабул қилишга бўлган суверен ҳуқуқи тўла инкор этилган, республиканинг маҳаллий ёки миллий ўзига хослиги қонунчиликда ҳисобга олинмаган. Ваҳолонки, миллий хусусиятлар ва анъаналарни норматив ҳужжатларда акс этти-

¹ Қаранг: Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. — М.: Бек. 1994. 125-6.

² Ленин В.И. Тўла асарлар тўплами. 1979. Т. 45. 226-6.

ришга баъзи интилишлар бўлган. Масалан, СССР ХКСнинг 1940 йил 27 июндаги қарори билан иттифоқдош ва автоном республикаларга уларнинг ҳудудидаги миллий минтақаларда миллий ва турмуш шароитларига қараб яқшанба кuni ўрнига бошқа дам олиш кунини белгилаш ҳуқуқи берилган. Мана шу қарор асосида ўзбек халқининг тарихан таркиб топган миллий анъаналарини ҳисобга олиб, ЎзССР ХКС ўзининг 1940 йил 29 июндаги қарори билан жума кuni Ўзбекистон ҳудудида дам олиш кuni этиб белгिलाган.¹ Бироқ 1941 йил 26 майдаёқ ЎзССР ХКС Марказнинг кўрсатмасини бажариб, “Ўзбекистон ССР ҳудудида дам олиш кунини жумадан яқшанбага кучириш тўғрисида” қарор қабул қилган.²

Баён қилинганларни умумлаштирар эканмиз, аслида бу ҳуқуқдаги регрессив жараёнлар даври бўлган эди, деб ёзган украин ҳуқуқшуноси З.К.Симоротнинг фикрига, назаримизда, қўшилиш керак бўлади.³

КПСС XX съезидан кейин бошланган ва СССР парчаланиб кетгунга қадар давом этган иккинчи даврга ҳос жиҳат қонунчилик фаолиятининг бир мунча жонланиши бўлди. Бу жонланишга ҳуқуқий тартибга солишдаги аҳвол ўша даврга келиб таркиб топган ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш даражасига мутлақо мувофиқ эмаслиги туртки бўлди. Бу даврда қонун ҳужжатлари анча янгиланди, йирик кодекслаштирилган тармоқ ҳужжатлари яратилди. Тармоқ қонун ҳужжатларининг икки босқичли тузилмаси ривожланди: ССР Иттифоқи даражасида қонун ҳужжатларининг (жиноят, фуқаролик, меҳнат ва бошқа қонун ҳужжатларининг) асослари қабул қилиниб, сўнгра иттифоқдош республикалар даражасида ана шу асосларга қурилган ва уларга монанд тегишли кодекслар қабул қилинган.

Эллигинчи йилларнинг охирларидан бошлаб то 1977 йилга қадар ҳуқуқнинг деярли барча тармоқлари бўйича қонун ҳужжатларининг Иттифоқ Асослари ва республика кодекслари яратилган. Чунончи, шу даврда ЎзССР Олий Совети 11 та кодексни тасдиқлаган.⁴

“Асослар — кодекслар” схемасининг назарий изоҳини Р.З.Лившиц яхши баён қилган. У ёзадики, федерация тариқасида мамла-

¹ Ўзбекистон Республикаси МДА, ф. Р-904, оп. 9, д. 1248, 76-варақ.

² Ўзбекистон Республикаси МДА, ф. Р-837, оп. 38, д. 7722, 15-варақ.

³ Қаранг: Симорот З.К. Единство советского законодательства о труде. — Киев: Наукова думка. 1988. 163-6.

⁴ Қаранг: Чарьяров У. Советское государство Узбекистана в период утверждения развитого социализма: Автореф. дис. докт. юрид. наук. — Т., 1983. 15-6.

катда қонунларни қабул қилишда Иттифоқ ва республикаларнинг ваколатлари уйғунлаштирилишига эришилади. Бинобарин энг муҳим ва биринчи даражали муаммоларга доир бир хил қонунлар Иттифоқнинг мутлақ ваколатига киритилади; камроқ аҳамиятли бошқа қонунлар — Иттифоқ ва республикаларнинг биргаликдаги ваколатига; учинчилари — республикаларнинг мутлақ ваколатига киритилади.¹ Сиртдан буларнинг ҳаммаси етарлича мантиқий ва ишончли кўринади. Бироқ қонун ҳужжатларининг ҳақиқий аҳволи, гарчи бу схемага расман зид бўлмаса ҳам, амалда тулалигича унитар эди.

Дастлаб асослар қабул қилинарди. Қонунчиликнинг барча тармоқлари бўйича асосларда муҳим ечимларнинг барчаси ёки мутлақ кўпчилиги мустақкамлаб қўйилган. Асослар унча аҳамиятли бўлмаган, кодексларда ҳал қилиниши мумкин бўлган масалаларни ўз қамровидан ташқарида қолдирган эди. Аммо бу ерда ҳам республикалар амалда мустақилликдан маҳрум эдилар. Кодекс лойиҳаси ишлаб чиқилмасдан олдинроқ барча иттифоқдош республикалар Москвадан (одатда СССР Олий Совети Раёсатининг юридик бўлимидан) асослардан ташқарига чиқувчи масалаларни қандай ҳал қилиш кераклиги туғрисида тавсиялар олар эдилар. Республика кодексининг лойиҳаси асослардан туғридан-туғри кўчириб олинган қоидаларни ҳам (улар кўпроқ эди), асосларда бўлмаган, аммо Москвадан тавсия қилинган қоидаларни ҳам ўз ичига олган. Сўнгра кодекснинг тайёрланган лойиҳасини келишиб олиш учун Москвага олиб боришган. Келишув Раёсатнинг юридик бўлимида ўтказилган ва қабул қилинадиган ечимларнинг асослар билан бир хилда бўлишини таъминлаш мақсадини кўзлаган. Маслаҳатлашувлардан сўнгра лойиҳа қайта ишланиб, тақомилига етказилгач, иттифоқдош республика Олий Советининг тасдиғига киритилган ва бир овоздан қабул қилинган. Ана шу боис иттифоқдош республикаларнинг кодекслари бир-бирига эгизаклардек ўхшаш бўлган. Республикаларнинг расман бўлса-да, мустақиллигини кўрсатиш учун кодекслар ўртасида фарқ бўлишига ҳаракат қилинган, лекин бундай фарқни топиш жуда мушкул эди.²

Уч ёқлама ваколатнинг назарий схемаси рўёбга чиқарилмасдан қолаверди. Иттифоқнинг мутлақ ваколати устун турар эди. Итти-

¹ Қаранг: Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. — М.: Бек. 1994. 125-126-б.

² Қаранг, масалан: Тайц И.А. Кодексы законов о труде союзных республик. Сопоставит. таблицы. — М.: Юрид. лит. 1975.

фоқ ва республикаларнинг биргаликдаги ваколати ҳам аслида Иттифоқ томонидан амалга оширилган, Иттифоқ томонидан қарор қабул қилинганидан сўнг эса республика унинг шаклини бирон-бир тарзда ўзгартира олмас эди. Биргаликдаги ваколат деб аталмиш бутун қурилма Иттифоқ ва республикалар ўртасидаги амалдаги ҳуқуқий тенгсизликни пардаловчи ниқоб эди. Республикаларнинг ваколати жуда кам, алоҳида ҳоллардагина мавжуд эди. Бори ҳам аста-секин камайтириб борилган. Бунинг исботи учун битта мисол келтирамиз. 1970 йилда Меҳнат қонунларининг асосларини қабул қилиш пайтида иттифоқдош республикаларнинг мутлақ ваколатига фақат учта масала: иш вақтидан ташқари ишлашни қўлаш, дам олиш ва байрам кунларида ишта жалб қилиш ҳамда иш ҳақини тўлаш муддатларини белгилаш тўғрисидаги масалалар киритилган эди. Лекин ҳатто унча аҳамиятли бўлмаган ана шу учта масала 10 йил ўтгач, СССР Олий Совети Раёсатининг 1980 йил 12 мартдаги Фармони билан иттифоқдош республикалар ваколатидан олиниб, иттифоқ-республика қўшма ваколатлари жумласига киритилган.¹

Шу муносабат билан ЎзССР Меҳнат қонунлари кодексини қабул қилиш билан боғлиқ мисол ҳам қизиқарлидир. Унинг лойиҳаси СССР Олий Совети Раёсатининг юридик бўлими ҳузуридаги маслаҳат гуруҳи томонидан олдиндан кўриб чиқилган.

Таассуфки, СССР Олий Совети Раёсатининг юридик бўлими ҳузуридаги маслаҳат гуруҳларининг иши катта қизиқиш уйғотишига қарамай, илмий адабиётларда ёритилмаган. Маслаҳат гуруҳи таркибига амалиётчи ходимлар, яъни манфаатдор идоралар ва ҳуқуқ муассасалари — СССР Прокуратураси, СССР Олий суди ва Адлия вазирлигининг вакиллари, шунингдек илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртларининг йирик мутахассисларидан иборат илмий ходимлар кирганлар. Маслаҳат гуруҳларининг фаолияти ёзма регламентга эга бўлмаган. Шунга қарамай, уларнинг тузилиши ва фаолият юритишида бир хилдаги амалиёт таркиб топган.

Маслаҳат гуруҳининг ЎзССР Меҳнат қонунлари кодексининг лойиҳасига доир баённомалари ва тавсиялари билан танишиш муайян хулосалар чиқариш учун асос беради.² Маслаҳат гуруҳи иттифоқдош республикани ўз Меҳнат қонунлари кодексига Меҳнат

¹ Қаранг: Ведомости Верховного Совета СССР. 1980 г. № 12. 205-206-б.

² ЎзССР Меҳнат қонунлари кодекси лойиҳаси юзасидан маслаҳат гуруҳининг иши тўғрисида батафсилроқ билиш учун қаранг: Халилов Э. Қайта қуриш ва меҳнат қонунчилиги. — Т.: Ўзбекистон, 1991. 8-13-б.

Қонунлари Асосларининг матнини, зарурат бўлган тақдирда эса, Иттифоқнинг бошқа ҳужжатлари матнини ҳам айнан такрорлашга ундаган. Иттифоқ қонун ҳужжатларида ҳал қилинмаган масалалар юзасидан республиканинг у ёки бу қарорга келиш ҳуқуқини маслаҳат гуруҳи камдан-кам ҳолларда тан олган ва ўз фикрини қабул қилдирган. Бунинг исботи учун мисолга мурожаат этамиз.

ЎзССР Меҳнат қонунлари кодекси лойиҳасининг 29-моддаси ходимнинг амалда ишлашига рухсат этиш уни ишга қабул қилиш тегишли тарзда расмийлаштирилган ёки расмийлаштирилмаганидан ва ходимнинг ишлашига изожат берган мансабдор шахс ишга қабул қилиш ҳуқуқига эгаллиги ёки эга эмаслигидан қатъи назар, меҳнат шартномаси тузилган деб ҳисобланишини назарда тутган эди. Ишга қабул қилиш ҳуқуқи туғрисидаги охириги қоида маслаҳат гуруҳида шубҳа туғдирган ва унинг амри билан ўзгартирилган. Амалда ишга қўйиш меҳнат шартномасининг тузилганлиги деб ҳисоблана бошлаган. Бироқ, ходимнинг ишга тушишига ижозат берган мансабдор шахсда ишга ёллаш ва ишдан бўшатиш ҳуқуқи бор-йўқлиги туғрисидаги масала ЎзССР Меҳнат қонунлари кодексида ҳал қилинмасдан қолаверган. Ваҳолонки, амалиётда бундай масала тез-тез юзага келар эди.

Фикримизча, маслаҳат гуруҳининг бу қарори республика қонун чиқарувчисининг ҳуқуқсизлигини кўрсатибгина қолмай, аслини олганда, нотўғри ҳам эди. Чунки ишга кираётган ходим мансабдор шахс ваколатлари даражасини текшириш имкониятига эга эмас, унга иш топширилдими — у бажараверади. Шу сабабли, мансабдор шахснинг ножоиз ҳаракати инсофли ходим учун ноқулай оқибатларни келтириб чиқармаслиги керак эди. ЎзССР Меҳнат қонунлари кодекси лойиҳасида таклиф этилган қоида, фикримизча, меҳнат шартномасининг моҳиятига кўпроқ монанд бўлган. Қонунда ечимини топмаган ушбу муаммо кейинчалик жуда баҳсли суд амалиёти авж олишига йўл очди.

Яна шуни таъкидлаш зарурки, собиқ СССР барча республикаларининг меҳнат қонунлари кодексларини қиёсий тадқиқ этиб, ЎзССРнинг 1971 йил 17 декабрда қабул қилинган Меҳнат қонунлари кодексининг ўзида бор-йўғи 9 та ўзига хос норма борлигини аниқладик.¹ Ваҳолонки, бу кодексда ронпа-роса 300 та модда бор эди. Уларнинг аксарияти умумиттифоқ қонун ҳужжатидан кучи-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Совегининг Вedomостлари. 1971. № 34. 752-819 -6.

рилган эди, холос. Бунинг устига, баъзан кучирмакашлик шу даражага бориб етганки, натижада кодексга ишламайдиган, ўлик нормалар ҳам кириб қолган.

Масалан, ЎзССР Меҳнат қонунлари кодексининг охириги XVIII боби — “Яқунловчи қондалар” олтита моддани ўз ичига олган эди. Улардан бештаси Асослар 106-моддасининг, олтинчиси эса — Асослар 107-моддасининг кодексдан макон топган нормалари эди. ЎзССР Меҳнат қонунлари кодексининг 295-моддаси Асослар 106-моддасининг 1-бандини рўёбга чиқариб, шундай қондани назарда тутган эдики, унга кўра Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжати билан Узоқ Шимол туманларида ва уларга тенглаштирилган жойларда ишловчи ходимлар меҳнати хусусида имтиёзлар белгиланиши мумкин бўлган. ЎзССР кодексда бундай норманинг мавжуд бўлиши мантиққа зид эди. Негаки, Узоқ Шимол туманлари ва уларга тенглаштирилган жойлар РСФСР ҳудуди таркибига кирган. Демак, юқорида кўрсатилган туманлар ва жойлардаги меҳнат хусусидаги имтиёзлар фақат СССР қонунларида ҳамда уларга асосланган доирада РСФСР қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилиши мумкин эди. Айни чоғда ЎзССР Меҳнат қонунлари кодексда саҳро, ярим саҳро, баланд тоғли ва сувсиз жойлардаги меҳнат соҳасида имтиёзларни белгилаш имкониятини берадиган нормалар йўқ эди. Хуллас, изоҳга ҳожат бўлмаса керак.

Украиналик олим Е.А.Монастырский таъкидлаб ўтганидек, умумиттифоқ ва республика қонун ҳужжатларининг ўзаро нисбати замирига иккита асосий тамойил: республика қонун ҳужжатларининг умумиттифоқ ҳужжатларига мувофиқлиги тамойили ва умумиттифоқ қонун ҳужжатларининг республика қонун ҳужжатларидан устунлиги тамойили қўйилган.¹ Шу сабабли, собиқ СССР республикалари кодексларидаги фарқлар энг муҳим масалаларга эмас, балки Асосларни ва бошқа умумиттифоқ қонунларини қўлланишда ҳар хилликни ва ўзига хос хусусиятларни келтириб чиқармайдиган иккинчи даражали масалаларга тааллуқли бўлган. Шунинг учун ҳатто ана шу, майда фарқларни ҳам принципиал фарқлар деб бўлмайти.

Республика кодекслари билан умумиттифоқ Асосларининг тизими ва мазмунини қиёсий тадқиқ этиш, таҳлил қилиш шундай хулоса чиқариш имконини беради: собиқ СССР субъектларида қонун

¹ Қаранг. Симорот З.К., Монастырский Е.А. Проблемы кодификации законодательства Союза ССР и союзных республик о труде. — Киев: Наукова думка. 1977. 83-б.

ижодкорлиги республика қонун чиқарувчи органларида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш масалаларида мустақил, ижодий ёндашув бўлмаганлигини ва бунинг имконияти ҳам йўқлигини акс эттирган.

Иттифоқдош республикалар қонунчилик фаолияти доирасининг асоссиз торайтирилиши Иттифоқ Ҳукумати томонидан ёки унинг топшириғига биноан СССРнинг марказий бошқарув органлари томонидан норматив ҳужжатларни чиқариш йўли билан ҳам содир этилган. Иттифоқ ва республика қонунларининг ўзаро нисбати борасида вужудга келган вазиятни россиялик ҳуқуқшунос И.Ш.Мукусинов ўз вақтида қуйидагича таърифлаган эди: “Амалдаги СССР Конституциясининг 133-моддасида СССР Министрлар Советининг ҳужжатлари ССР Иттифоқининг бутун ҳудудида ижро этилиши мажбурийлиги айtilган. Кейинги ўн йилликлар давомида СССР Олий Совети ҳам, СССР Ҳукумати ҳам СССР вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларига ижтимоий муносабатларнинг турли соҳаларини норматив тартибга солишни жуда кенг қўламда топширганликлари идоравий норма яратувчиликнинг тўхтовсиз кенгайиб кетишига сабаб бўлган. Амалда СССР вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳужжатлари республикаларнинг қонунлари ва ҳукумат ҳужжатларидан устун турган. Республика олий органларининг норматив ҳужжатлари лойиҳаларини тайёрлаш чоғида ҳозирги вақтга қадар СССР қонунларини, Министрлар Советининг ҳужжатларинигина эмас, балки қўпинча СССР вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳужжатларини ҳам ҳисобга олишга тўғри келиши айнан шу билан изоҳланади”.¹

Умуман олганда, ССР Иттифоқи, унинг иттифоқдош ва автоном республикаларининг қонун ҳужжатлари суств ва чекланган йўналишлар бўйича ривожланган. Асосий ўзгартирувчи омил партиянинг директив қарорлари бўлиб, улар қонунларни тайёрлаш ва қабул қилиш вақтини ҳамда уларнинг мазмунини олдиндан белгилаб қўйган. Бунинг исботи тариқасида Р.З.Лившицнинг сўзларини келтирамыз: “Ҳозирги вақтда қонун лойиҳалари тайёргарликнинг якунловчи босқичларида КПСС МК бўлимларида апробациядан ўтказилади, энг муҳимлари эса Сийсий бюро томонидан ҳам кўриб чиқилади”.²

¹Мукусинов И.Ш. Советский федерализм и комплексное экономическое и социальное развитие союзной республики. // Советского государство и право. 1989. № 10. 13-6.

²Лившиц Р.З. Право и закон в социалистическом правовом государстве. // Советское государство и право. 1989. № 3. 22-6.

Давлат органлари ишининг партия органлари томонидан бажарилиши сабаби, россиялик тадқиқотчи С.Э.Жилинскийнинг фикрича, объектив ва субъектив эди. Асосий объектив сабаблардан бири — ҳуқуққа мустаҳкам таянмаслик аслида давлат органини ўз вазифаларини самарали бажариш имкониятидан маҳрум этган, бошқарувдаги камчиликлар эса партия комитетларининг аралашуви ҳисобига тўлдирилган. Асосий субъектив сабаблар — партия кадрлари талай қисмининг ҳуқуқий онги даражаси пастлиги, улар давлат муассасаларининг қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган ваколатларини, улар томонидан қарорлар қабул қилинишининг мавжуд тартиботларини яхши билмасликлари, ёйинки шунчаки Советларнинг, уларнинг ижро этувчи ва фармойиш берувчи органларининг мақомини белгилловчи ҳуқуқий йўл-йўриқларга, уларнинг ўз вазифаларини амалга ошириш шаклларига ҳурматсизлик билан муносабатда бўлишдир.¹

Қонунларни “совет усулида” расмийлаштириш анъаналари, айниқса турғунлик даврида жуда барқарор эди. А.С.Пиголкин ва Т.Н.Рахманина турғунлик давридаги қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишининг ошкор қилинмайдиган қоидаларини таърифлашга уриниб, улар тахминан қуйидагича ифодаланган бўлур эди деб ҳисоблайдилар: а) агар юқори турувчи бошлиқ лойиҳанинг мазмуни, сарлавҳаси, савияси ва хусусияти, айрим қоидалари, тузилиши туғрисида муайян фикр билдирган бўлса — шундай бўлиши керак ва ана шу масалаларни муҳокама қилиш ноҳаёси; б) агар амалдаги қонун ҳужжатларида апробациядан ўтган формулалар бўлса, улар раҳбарият томонидан тасдиқлаб қўйилгани боис эндиликда улардан чекинмаслик керак. Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишига бўлган бундай ёндашувда олға бориш, янгиликларни ҳисобга олиш, чинакам ижодий, ишчанлик вазиятини, муқобил ечимлар рақобатини вужудга келтириш учун интилишдан асар ҳам йўқдир.²

Мана турғунлик даврининг исботга муҳтож бўлмаган яна баъзи бир ҳақиқатлари: агар танқид кўп бўлса, демак, лойиҳа такомиллаштирилмаган, демак уни тузувчилар ёмон ишлашган; лойиҳани жиддий танқид қилмаслик керак, акс ҳолда, бўлғуси қонуннинг етарлича

¹ Қаранг: Жилинский С.Э. Разграничение функций партийных и государственных органов. //Правоведение.1989. № 6. 17 ва 20-6.

² Қаранг: Пиголкин А.С., Рахманина Т.Н. Демократические основы создания нормативных актов. //Советское государство и право. 1989. № 11.11-6.

обрўси бўлмайди. Шу сабабли умумхалқ муҳокамалари амалда ўтказилмаган ва кўп жиҳатдан расмийчилик-тарғибот тадбири, навбатдаги ўзига хос ҳужа кўрсинчилик бўлган. Ўз вақтида академик Ш.З.Ўразаев қайд этган эдики, “Ўзбекистон ССРда, бошқа иттифоқдош республикаларда бўлгани сингари, кейинги 10 йил ичида битта ҳам қонун ёки кодекс умумхалқ муҳокамасига олиб чиқилмаган”.¹

Юқорида баён этилганларнинг ҳаммаси қуйидаги ҳулосаларни чиқариш имкониятини беради. Биринчидан, маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг иллатларини яққол кўрсатган тарихий тажриба шундан далолат берадики, жамиятнинг ривожланишига монанд давлат-ҳуқуқ шакллари ва институтлари ўз вақтида вужудга келтирилмаган эди, тарихимизда юз берган қонунсизликлар ва фожиали воқеалар кўп жиҳатдан ана шу билан боғлиқдир. Фикримизча, В.С.Нерсисянц мутлақо ҳақли тарзда таъкидлаганидек, маъмурий-бўйруқбозлик тизими сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш шакли сифатида — бу, кўпчилик ўйлаганидек, ўта этатизм эмас, жамиятни давлат томонидан эзиш эмас, балки ўта антиэтатизм ва антиюримизм бўлиб, у лозим бўлган давлат-ҳуқуқ шакллари ва сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш таъминлари ўрнини эгаллаб, уларнинг ташкил этилиши ва фаолиятига масалаларнинг ана шу доираси бўйича нотўғри тасаввурлар (жамиятта ҳар қандай сиёсий руҳ беришни уни “давлатлаштириш” билан аралаштириб юбориш, ҳар қандай кучли ҳокимиятни давлат ҳокимияти билан, бўйруқбозлик фаолиятини ҳуқуқ яратиш билан, тоталитаризмни — этатизм билан бир хил нарса деб қараш ва ҳоказо) пировард натижада давлатнинг ички суверенитетини, яъни давлат — бу халқ сиёсий ҳокимиятини ташкил этиш ва амалга оширишнинг суверен (олий, умумий ва ҳуқуқий) шакли эканлигини инкор этиш билан боғлиқдир.² Ваҳолонки, давлатнинг кучи давлатнинг ҳуқуқий суверенитетини қарор топтиришдан, ўз суверенитетининг бутун маконида ва ҳар қандай даражада ўз вазифаларини бажаришдан иборатдир.

Иккинчидан, Ўзбекистонда қонун чиқарувчи органни шакллантириш демократик аъёналар, парламентаризм, конституционализм ва ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши тажрибаси йўқлиги шароитида, мамлакатда ижтимоий ва давлат ислохотларини бир вақтда амалга ошириш зарур бўлган ноқулай шароитларда олиб борилган.

¹ Қаранг: *Ўразаев Ш.З.* Перестройка и правовая культура. — Т.: Фан. 1988. 16-6.

² Қаранг: Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. — М.: Юрид. лит. 1990. 29-30-6.

Вакиллик органларининг ривожланмаганлиги, уларда ҳақиқий ҳокимият ваколатлари тўлиқ эмаслиги, кучли, етарлича чекланмаган ва бўш назорат қилинадиган (кўпинча эса, назорат қилинмайдиган) партиявий ва марказий ижро этувчи ҳокимиятга уларнинг кўп даражада қарамлиги шундан келиб чиққан.

Учинчидан, сиёсий ҳокимият ташкил этилишининг маъмурий-бўйруқбозлик шакли ва унга монанд норма яратиш иши жамиятнинг ривожланган давлатчиликка ва ривожланган ҳуқуққа бўлган эҳтиёжларини қондирмади, балки, аксинча, халқимизга жуда қимматга тушган ва шу боис алоҳида сабоқ бўлган салбий тажрибаси билан Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини қўлга киритиши ҳаётий зарурият эканлигини ишончли тарзда исботлади.

Тўртинчидан, мустақилликка эришув таркиб топган сиёсий тизимни ҳуқуқий давлатни шакллантириш ва ривожлантириш йўналишида кечиктирмай тубдан ислоҳ қилишга олиб келиши керак эди. Зеро, кучли ҳуқуқий давлатга асос қилиб олинган улкан салохиятга нописанд муносабатда бўлиш совет тизимининг энг жиддий хатоликларидан бири бўлди. У ижтимоий жараёнларнинг ғайриихтиёрий ва тартибсиз ривожланишига сабаб бўлди, бу жараёнлар ўз навбатида ҳуқуқий нигилизмни, давлат механизмлари ва тузилмаларининг тарқоқлигини, ҳуқуқий тизимнинг қарама-қаршилиги ва пойма-пойлигини келтириб чиқарди. Шу сабабли, тоталитар қарамликдан озод бўлган жамият республика тузумига эга бўлган ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлатни қарор топтиришга интилиши керак. Ана шундай давлат эса кучли бўлади. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов айтганидек, “Биз озодликка эришган илк кунимиздан бошлаб, ўз миллий давлатчилигимизни тиклашга киришган дастлабки пайтдаёқ ният ва муддаоларимизни бутун дунёга очиқ-ойдин маълум қилганмиз: мақсадимиз аниқ — Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат қуриш... Энг муҳим гап шуки, бошлаган барча ислохотларимизнинг пировард мақсади битта — адолатли жамият барпо этиш”.¹ Ҳуқуқий давлатнинг ва адолатли фуқаролик жамиятининг демократик концепциясини шакллантириш ва изчил рўёбга чиқариш йўлидан борилгандагина умуман мустақил Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий тизимининг ва хусусан, унинг қонун чиқарувчи органининг чинакам қарор топиши ва такомиллашиб бориши мумкин бўлади.

¹ Каримов И.А. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуг. — Т.: Ўзбекистон. 1998. 51-б.

II боб. ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ОЛИЙ ОРГАНИ ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСИЙ ТИЗИМНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ВА УНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ ҚАРОР ТОПИШИ ШАРОИТИДА

1-§. Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органини шакллантириш тартибининг демократлаштирилиши

Қонун чиқарувчи олий орган шаклланиши ва ривожланиши тарихининг олдинги бобда қилинган таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида том маънодаги қонун чиқарувчи корпус, парламент ҳеч қачон бўлмаган. Назария ва амалиётда қонун чиқарувчи тизимнинг содда, кемтик образи шаклланган бўлиб, бунда қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалда адо этиш Олий Советнинг фаол иши билан эмас, балки партия аппаратининг фаолияти билан уйғунлаштирилган эди. Сиёсий тизим ўн йиллар мобайнида ижтимоий ҳаётни демократик қонунлар доирасида ташкил этишга эмас, балки, асосан, ўзбошимча фармойишлар ва кўрсатмаларни бажаришга мослаштирилган эди. Демократик сиёсий тизимларнинг негизи эса эркин сайланадиган парламентларни шакллантиришдан, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳамда ҳокимиятнинг тармоқларга бўлинишини кафолатловчи янги Конституция ва қонунларни қабул қилишдан иборатдир.

Вакилликнинг советларга хос кўринишининг сиёсий эволюцияси, гарчанд бу ҳол асосан унинг фаолият шакллари ва моҳиятини демократлаштириш йўли билан амалга оширилган бўлса-да, саксонинчи йиллар охиридаги сиёсий ислоҳотдан сўнг парламент шаклига айлана бошлади. Россиялик олим Ю.А.Тихомиров ўша даврга таъриф бериб ёзган эдики, фуқаролар ҳуқуқларини таъминлаш қонунларнинг асосий ғоясига айланди, айниқса ССР Иттифоқи даражасида қонун ҳужжатларини кенг миқёсда янгилаш ва ривожлантириш даври бошланди, ўнлаб янги қонунлар қабул қилинди, шунингдек мазкур жараён аста-секин иттифоқдош республикаларга ҳам ёйилди.¹ Бироқ грузин тадқиқотчиси Г.Мучаидзе туғри таъкидлаганидек, собиқ Совет Иттифоқида амалга оширилган саксо-

¹ Қаранг: Российское законодательство: проблемы и перспективы. — М.: Бек. 1995. 439-6.

нинчи йилларнинг ислохотлари социализм туғрисидаги янглиш тасаввурлар доирасидан четга чиққани йўқ, улар коммунистик тузумнинг қулашини тезлаштирди, холос.¹

Қайта қуриш жараёнларида кўтарилган демократик ғоялар тўлқини собиқ Иттифоқ республикалари бўйлаб тарқалди. Социалистик ғоялар ва коммунистик ақидалар шубҳа остига қўйила бошланди, маъмурий тизимнинг обрўсига кескин путур етди. Жамиятда ваколатли парламентсиз тулақонли демократия бўлиши мумкин эмас, деган қатъий ҳақиқат қарор топа бошлади. Қонун чиқарувчи олий органнинг аҳволи собиқ Совет Иттифоқидаги илғор фикрли купгина олимларни қаноатлантирмас эди. Чунончи, профессор З.М.Черниловский бўлғуси қонун чиқарувчи орган ҳақида шундай деб ёзган эди: “Парламент аҳолининг у ёки бу қатламлари тарафдор бўлган фикрлар, у ёки бу “гуруҳ” манфаатларини акс эттирадиган таклифлар ошқора тўқнашадиган анжуманга айланмоғи лозим. Парламентда улар қонун шаклида муросага келади”.² Ёки, масалан, бошқа ҳуқуқшунослар Н.А.Михалева ва Л.А.Морозова таъкидлаган эдиларки, “Демократик фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантириш анъанавий давлат-ҳуқуқ институтларини замонга мослаштиришни ҳамда уларнинг янгиларини тузишни тақозо этади. Сайлов ҳуқуқи сиёсий демократия институтлари тизимида энг муҳим институтлардан бири ҳисобланади. Бу ҳуқуқни такомиллаштириш эса демократик жараёнларни ривожлантиришнинг конституциявий кафолатларини мустаҳкамлаш ва аввало инсоннинг ҳокимият муассасаларидан ажралиб қолишини бартараф этиш, ўзини ўзи бошқариш тизимига салоҳиятли депутатлар корпусини жорий этиш эҳтиёжлари талабидир”.³

Юз йиллар мобайнида жаҳоннинг барча ривожланган мамлакатларида сайлов энг муҳим демократия институти, халқ иродасини ифода этиш ва унинг жамият сиёсий ҳаётидаги иштирокининг асосий шакли деб ҳисобланган. Сайловнинг ўтказилишини ташкил этиш муаммоси доимо купгина олимларнинг диққат марказида тур-

¹ Қаранг: Мучаидзе Г. Альтернатива (Перспектива развития посткоммунистического общества с точки зрения социал-демократов). — Тбилиси, 1995. 6-6.

² Черниловский З.М. Правовое государство: исторический опыт. //Советское государство и право. 1989. № 4. 54-6.

³ Михалева Н.А., Морозова Л.А. Реформа республиканского избирательного законодательства (Сравнительно-правовой аспект). //Советское государство и право. 1990. № 6. 29-6.

ганлиги ва фаол тадқиқ этилаётганлиги бежиз эмас. Биз олдинги бобда ўтказган таҳлилдан келиб чиққанидек, Ўзбекистон тараққиётининг бутун тарихи мобайнида, афсуски, бу институт жуда заиф бўлган. Коммунистик мафкура бирон-бир танлаш имконини берадиган қонун ҳужжатларига эга бўлишга йўл қўймаган. Сайлов кампанияларининг якунлари амалда олдиндан ҳал қилиб қўйилган, сайловчиларнинг иштироки эса номигагина бўлган. Шу сабабли, Ўзбекистонда, собиқ СССРнинг бошқа республикаларида бўлгани сингари, сайлов тизимини ислоҳ қилиш масаласи саксонинчи йилларнинг охирига келиб анча долзарб бўлиб турган эди.

Юридик адабиётларда таъкидланганидек, сайлов тизимининг чуқур ислоҳотлари, қоида тариқасида, оғир, бўҳронли даврларда, кўпинча давлатдаги сиёсий режим, умуман давлатнинг қиёфаси ўзгараётган пайтда кечади. Бундай ислоҳотлар кўпинча ё қонунсизлик ва реакция томонга, ё аксинча, демократик ижтимоий тизим барқ уриб ривожланиши томонга бурилиш ясайди.¹ Россиялик олимлар М.И.Пискотин ва В.В.Смирнов шу муносабат билан ёзган эдилар: “Ҳозир амалга оширилаётган сиёсий ислоҳот биринчи босқичининг бош натижаси шундан иборатки, фуқаролик жамиятининг, аввало фуқаролар ва улар ташкилотларининг сиёсий фаоллигини ошириш орқали тикланиш жараёни, чинакам вакиллик тизимини шакллантириш ва халқ томонидан сайланадиган Советларни тўла ҳокимиятли органларга айлантириш жараёни бошланди. Мутлақо аёнки, бу йўналишда биринчи қадамлар қўйилди, холос”.² Шунини таъкидлаш зарурки, булар Ўзбекистон учун суверен миллий давлатчилиكنинг дунёга келишида жиддий қадамлар бўлди. Бунда 1989 йил 20 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (Асосий Қонуни)га ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун, “Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари сайлови ҳақида”ги Қонун, халқ депутатлари сайловини белгилаш тўғрисидаги Олий Совет қарори³ ва улар асосида 1990 йил февраль — март ойларида бўлиб ўтган Ўзбекистон халқ депутатлари сайлови тарихий роль ўйнади.

¹ Қаранг: Избирательные системы в СССР: поиск оптимальной модели. // Советское государство и право. 1991. № 7. 28-6.

² Пискотин М.И., Смирнов В.В. Политическая реформа и политическая наука. // Советское государство и право. 1990. № 1. 3-6.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1989. № 26 — 28. 8 — 18, 18 — 35, 55-6.

Сайлов тизимини ислоҳ қилиш айрим камчиликларни бартараф этиш билан чеклангани йўқ, балки сиёсий жараён амалиётини чуқур қайта қуришдан иборат бўлди. Биринчи марта собиқ СССР ҳудудидаги республиканинг сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ечимларнинг бир хилда эмаслиги, турмуш воқеликларига асосланган муҳим юридик янгиликлар мавжудлиги намоён бўлди. Республика қонун ҳужжатларининг ўзига хослигини қайд этиб, ҳуқуқшунослар сайлов ҳуқуқи тамойилларининг мустаҳкамланишига ноанъанавий ёндашувни, уларнинг замон руҳига мос мазмун билан тўлдирилганлигини таъкидладилар. “Сайлов ҳуқуқининг умумий қабул қилинган яширинлик, умумийлик, тенглик, тўғридан-тўғрилик тамойиллари билан бир қаторда сайлов нормаларининг демократик мазмунини бойитадиган янги тамойилларни айтиб ўтиш мумкин. Булар — ошкоралик; мусобақалашуш ва депутатликка номзодларнинг тенг имкониятларга эгаллиги; сайлов тартиботига риоя этилиши устидан жамоатчилик назорати; сайловчининг ва депутатликка номзоднинг ҳуқуқий ҳимояланганлигидир”.¹

Сайлов кампаниясининг демократлашуви, унинг ҳақиқий мусобақалашув қиёфасида ўта бошлаши сайловга тааллуқли барча ишларни Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари сайловини ўтказувчи Марказий сайлов комиссиясида жамлашни тақозо этди. Ушбу орган Олий Совет томонидан 1989 йил 20 октябрда тузилган эди.² Илк бор бу комиссия доимий ишловчи орган сифатида беш йил муддатга тасдиқланди.

Сайлов тўғрисидаги янги қонун Ўзбекистон фуқароларининг сайлов кампаниясидаги иштироки шакллари кенгайтирди ва уларнинг манфаатлари ҳуқуқий ҳимояланишини жорий этди. Депутатликка номзодларни кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар доирасининг кенгайтирилганлиги сайлов тўғрисидаги қонунда янгилик бўлди. Меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари, ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий қисмларидаги йиғилишлари билан бир қаторда турар жойлар бўйича сайловчиларнинг йиғилишлари, олий ўқув юрғларининг ўқитувчилари ва хизматчилар жамоалари талабалар билан биргаликда депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини олди-

¹ Михалева Н.А., Морозова Л.А. Реформа республиканского избирательного законодательства (Сравнительно-правовой аспект). //Советское государство и право. 1990. № 6. 30-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1989. № 26-28, 55 — 56-б.

лар. Сайлов қонун ҳужжатларидаги бу янгиликка баҳо берганда шунга эътибор қаратиш керакки, бир партиялилик тизими шароитида бу сайловларнинг рақобатга асосланганлигини таъминлашга ва халқнинг сиёсий фаоллигини оширишга қаратилган мумкин даражадаги ҳуқуқий чоралардан биттаси бўлган эди.

Шунингдек сайлов округлари Олий Советга сайлов тўғрисидаги илгари амалда бўлган қонундагидек аҳолининг сонига қараб эмас,¹ балки сайловчилар миқдорига қараб аниқланиши ҳам бу қонуннинг ўзига хос хусусияти бўлди. Гап шундаки, сайлов ҳуқуқига эга бўлган аҳолининг (яъни 18 ёшга тўлган шахсларнинг) улуши Ўзбекистонда 50 фоиздан кам эди. Шу сабабли, янгича ёндашув вужудга келган демографик вазиятни адолатлироқ ҳисобга оларди ва бирон-бир минтақанинг манфаатларини асло камситмасди. Ўша давр юридик адабиётларида қайд этилганидек, “округларни шакллантиришнинг, хусусан: сайловчиларнинг тенг миқдорига кўра шакллантиришнинг янги мезонига ўтиш демократикроқ бўлади”.²

Қонун чиқарувчи орган қурилиши амалиётида биринчи марта давлат ҳокимияти олий ва маҳаллий органларининг ваколатлари муддатлари тенглаштирилди. Барча Советлар учун ягона бўлган беш йиллик ваколат муддати яхлит тизим сифатидаги ҳокимият вакиллик органларининг фаолиятига мос тушди. Халқ депутатларининг навбатдаги сайлови (илгари белгиланганидек, Советларга сайлов эмас) давлат ҳокимияти тегишли органларининг ваколати муддати тугашига икки ой қолганида эмас, балки камида тўрт ой олдин тайинланадиган бўлди. Сайлов кампанияларининг муддати камида икки баравар оширилиши депутатларнинг анча саралаб танланишини таъминлаши лозим эди. Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларида Министрлар Советининг Раисидан ташқари, Ўзбекистон Министрлар Советининг таркибига кирувчи шахслар, республика идораларининг раҳбарлари, Олий суд раиси ва аъзолари, Бош давлат ҳаками ва давлат ҳакамлари, Конституциявий назорат қўмитасининг раиси ва аъзолари бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон халқ депутатлари бўла олмасликлари белгилаб қўйилди. Шу тариқа, халқ депутатлари мақомининг хизмат лавозими билан номувофиқлиги тамоёй-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Вedomостлари. 1978. № 36, 996 — 1013-б.

² Лазарев Л.В., Слива А.Я. Конституционная реформа — первый этап. // Советское государство и право. 1989. № 3, 7-б.

или илгари Олий Советнинг аъзоси сифатида аслида ўз фаолияти-ни назорат қилган кўпгина кишиларга нисбатан татбиқ этилди.

Бир мандатли сайлов округларида депутатларни бир нечта номзод орасидан сайлаш имконияти қонунчилик асосида мустақкамлаб қўйилганлиги энг муҳим янгилик бўлди. Унга кўра, халқ депутатлигига номзодлар сони чеклаб қўйилмаган, сайлов бюллетенларига исталган миқдордаги номзодларни киритиш мумкин бўлганки, бу сайловчиларга депутатларни чинакамига танлаш ҳуқуқини берган.

Қонун халқ депутатлигига номзодлар фаолиятининг кафолатларини янги даражага кўтарди. Депутатликка номзодлар рўйхатта олинган пайтдан эътиборан, улар сайлов олди йиғилишларида ва бошқа йиғилишларда, кенгашларда, мажлисларда, матбуотда, телевидение ва радио орқали сўзга чиқишда, шу жумладан ўзларининг бўлғуси фаолиятлари дастури билан сўзга чиқишда тенг ҳуқуқларга эга бўлдилар.

Депутатликка номзодларнинг мусобақалашishi давр аломатига айланди. Мусобақалашishнинг моҳияти шундан иборат эдики, депутатликка номзодлар Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органига сайланиш ҳуқуқи учун курашганлар. Мусобақалашув, рақобат ҳаттоки сайловнинг устун турувчи омили сифатида ўрин тутган. Чунончи, Ўзбекистон халқ депутатлари сайловини ўтказиш учун 500 та сайлов округи тузилган. Уларда 1094 киши депутатликка ўз номзодини қўйган. Бунда сайлов бюллетенларига 174 та округда биттадан номзод, 177 та округда иккитадан номзод, 149 та округда учтадан ва ундан кўпроқ номзод киритилган эди. 499 та сайлов округида сайлов бўлиб ўтди. 368 та округда халқ депутатлари сайланди. Ҳар бирида иккитадан ортиқ номзод овозга қўйилган ва улардан ҳеч бири сайланмаган 95 та округда такрорий овоз бериш ўтказилди. Бир ёки иккита депутатликка номзод овозга қўйилган 36 та сайлов округида номзодлар сайловчиларнинг зарур миқдордаги овозини тўпламади ва депутатлар сайланмади. Ана шу округларда қайта сайлов ўтказилди. Битта сайлов округида депутатликка номзод чиқиб кетганлиги муносабати билан сайлов бўлиб ўтмаган ва янги сайлов ўтказилган. Такрорий овоз бериш якунларига кўра 1990 йил 4 март куни 91 нафар депутат сайланган. Қайта сайловда фақат тўртта округдан биттадан номзод овозга қўйилган, қолганларида эса иккитадан то ўн учтагача номзод бўлган. 37 мандат учун 208 нафар депутатликка номзод кураш олиб борган. Сайлов бундай шароитда сайлов тизимида янги пайдо бўлаётган демократизмнинг кўрсаткичи бўлди. Рақобат ошкораликни, сайлов жараёни қатнашчиларининг сиёсий фаолигини кучайтирди, рўй бера-

ётган воқеаларга қизиқиш уйғотди. Баён қилинганларни тасдиқлаган ҳолда, шуни қайд этиш зарурки, қонунга мувофиқ Ўзбекистон халқ депутатлари сайлови учун сайловчилар рўйхатларига сайлов округлари бўйича 10035180 киши киритилган бўлиб, овоз беришда 9385740 киши ёки сайловчилар умумий миқдорининг 93,5 фоизи иштирок этди.

Бу мусобақа асосида ўтган Ўзбекистондаги биринчи сайлов бўлди. Муқобил номзодларнинг курашида турли ижтимоий гуруҳлар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар ўз йўналишларини, нуқтаи назарларини, шунингдек уларни сиёсий ҳаётга жорий этишнинг парламентга хос усулларини ифодалаш йўллари ахтардилар. Бу ижтимоий фикрлар хилма-хиллигининг намоёнишига айланди.

Рақобат сари бўлган йўналиш илмий тадқиқотларда ҳам асосланиб, уларда бу сайловларни фаоллаштиришнинг таъсирчан воситаси сифатида шарҳланди.¹ Бундай сайловларнинг асосий афзаллигини ҳар бир сайловчига муқобиллик берилганида, ўзи ким учун овоз бераётган бўлса, ўша шахснинг шахсий фазилатларини ва устунлигини эътиборга олиб танлаши мумкинлигида кўриш мумкин эди.

Тўғри, баъзи шубҳалар ҳам билдирилди. Хусусан, юридик фанлар доктори С.Авакьян рақобат бирдан-бир восита эмас, сайловлар самарадорлигини оширишнинг бош йўли унда эмас, деган фикрга таянди. Рақобат унинг фикрича, ўша давр жамиятида сунъий равишда жорий этилаётган ҳодиса бўлиб кўринди. Бир номзод учун ташвиқот қилиш бошқасига қарши чиқишга айланиб кетиши мумкинлиги учун номақбул эди, бундай қарама-қаршиликда номзодини қўйишдан воз кечишлар истисно этилмаган ва, аксинча, айримларнинг шахсий ғаразли мақсадларига интилишлари ҳам истисно этилмаган.²

Юқорида баён этилган хавфсирашлар муайян даражада тасдиқланганини тан олиш керак. Шубҳасиз, депутатларнинг аксарияти сайлов кампаниясида муносиб иштирок этиб, ўз мандатларини олишга ҳақли равишда сазовор бўлдилар. Бироқ эркин сайловларни ўтказишнинг қонун томонидан берилган энг муҳим воситалари-

¹ Қаранг, масалан: Кряжков В.А. Состязательность кандидатов в депутаты. // Советское государство и право. 1990. № 6. 39 — 49-б.; Барабашев Г.В., Старовойтов Н.Г., Шеремет К.Ф. Советы народных депутатов на этапе совершенствования социализма. — М.: 1987 и др.

² Қаранг: Авакьян С. Самоуправление и выборы. // Советы народных депутатов. 1986. № 10. 83-б.

дан бири сифатидаги рақобатга етарлича тайёр эмаслик айрим салбий ҳодисаларни ҳам келтириб чиқарди. Баъзан қишлоқ туманларида ишчан, касбий жиҳатдан тайёргарлик кўрган номзодлар учун эмас, балки кўпроқ ўз қариндошлари учун овоз берганлар. Айрим шахслар сайлов тўғрисидаги қонунларнинг демократик нормаларидан ғаразли мақсадларда фойдаланиб, ўзларининг номуносиб номзодларини кўрсатганлар ва сайловчиларни алдаш йўли билан ҳам, баъзи ҳолларда эса шантаж ва очикдан-очик қўрқитиш йўли билан ҳам уларнинг сайланишига уринганлар.

Баён қилинганларни тасдиқлаш учун қўйидаги фактларга мурожаат этамиз. Ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг бутун иш даврида “Ўзбекистон Республикасида халқ депутатини чақириб олиш тартиби тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ¹, сайловчилар томонидан депутатларнинг чақириб олиниши муносабати билан саккиз нафар депутатнинг ваколати муддатидан олдин тугатилган, “Ўзбекистон Республикасида халқ депутатларининг мақоми тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддасига мувофиқ², Ўзбекистон халқ депутати номига доғ туширувчи ҳаракатларни содир этганлиги муносабати билан Олий Кенгаш томонидан икки нафар депутатнинг ваколати муддатидан олдин тугатилган ва суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирганлиги муносабати билан етти нафар депутатнинг ваколати муддатидан илгари тугатилган эди.³ Ҳуқуқшунос М.А.Краснов адолатли равишда қайд этганидек, депутатлик ваколатларини муддатидан олдин тугатиш номақбул оқибатларнинг ўта намоён бўлишидир. Бунда ваколатни тугатишнинг шакли (чақириб олиш, ваколатларни ихтиёрий равишда соқит қилиш ёки соддалаштирилган тартибда ваколатлардан маҳрум этиш) жиддий аҳамиятга эга эмас. Ана шу шаклларнинг барчаси муайян ҳулқ-атвор қоидаларига итоат этиш, сайловчилар иродасини бажариш, уларнинг манфаатларини умумдават манфаатлари билан мувофиқлаштириб ҳимоя қилиш мажбуриятидан келиб чиқади.⁴

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 4.37-42-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1990. №31-33. 46-б; Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 . № 9. 44-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1994. 9-сон иш.73-б.

⁴ Қаранг: Краснов М.А. О досрочном прекращении полномочий народного депутата СССР. //Советское государство и право. 1989. № 11. 84-б.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда аниқ, анча демократикроқ, жаҳон андозаларига жавоб берадиган, рақобатга асосланган сайлов тизимини вужудга келтириш борасидаги ҳаракатлар жиддий тўсиқларга дуч келган. Қонуний тарзда жорий этилаётган илғор ҳуқуқий нормалар Марказдан тикиштирилган институтлар билан ёнма-ён амал қилиши сабабли бу институтлар нормаларнинг самарали ишлашига имконият бермасди. Мисол тариқасида округ сайловчилари вакиллариининг конференцияларини ўтказиш мумкинлигини назарда тутган “Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари сайлови ҳақида”-ги Қонуннинг 32-моддасини келтириш kifоя.¹ Бу институт аслида иттифоқ қонун чиқарувчиси томонидан мажбуран қабул қилдирилган эди: бу конференцияларнинг ваколатлари сайловчилар сайловолди округ йиғилишларининг ваколатларига ўхшаш бўлиб, уларни ўтказиш мумкинлиги “СССР халқ депутатлари сайлови тўғрисида”ги СССР Қонунининг 38-моддасида назарда тутилган эди. Халқ депутатлари сайлови пайтида бу конференциялар номзодларни олдиндан танлаш шакли, у ёки бу номзодни саралаб олиш учун ўзига хос ғалвир вазифасини ўтаган. Бир қанча жойларда вакиллар конференциялари битта ёки иккитадан номзодни қолдириб, сайловчиларни танлаш имкониятидан маҳрум этганлар. Ҳатто иккита номзод бўлган жойларда ҳам купинча иккинчиси номигагина, ҳужа курсинга бўлган. Бошқа номақбул ҳоллар ҳам бўлган. Масалан, ўзини ўзи мақташнинг машқини олган сафсатабозлар ўзига йул очган ва аксинча, камтар, юқори ишчанлик фазилатларига эга бўлган ҳалол фуқаролар сояда қолиб кетган.

Тула асос билан айтиш мумкинки, ривожланган сиёсий тузилмаларнинг йўқлиги, ягона коммунистик партиянинг конституциявий норма ва мафкуравий қоида сифатидаги ҳукмронлик роли сайлов тизимини ислоҳ қилиш йулида бевосита ва билвосита қийинчиликлар туғдирди. СССР ФА Давлат ва ҳуқуқ институтининг ходимлари Е.К.Глушко, Е.Ю.Кобаренкова, В.А.Леванский, В.И.Лисенконинг фикрича, — сайлов тизимини ислоҳ қилиш жараёни демократлаштиришни ва битта партиянинг сиёсий тизимдаги ҳукмронлик мавқеини уйғунлаштиришга бўлган уринишларни, мамлакатдаги турли ижтимоий кучларнинг курашини, қайта қуриш миқёслари ва хусусиятига бўлган қарашларнинг кескинлашувини

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1989. № 26-28. 28-б.

тула акс эттирди; бу эса сайлов тўғрисидаги амалдаги қонунларнинг мазмунига ўз таъсирини кўрсатди; натижада ўтиш даврининг муросасоз ва кўп жиҳатдан зиддиятли қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Бу борада улар ҳақли эдилар.¹

Юқорида баён қилинганларга асосан бир партияли тизимда сайловларни тула демократлаштириш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Негаки, бундай тизим сайловни жуда мураккаблаштириб юборади ёки танлаш имкониятининг ўзини умуман истисно этади.

Шунга қарамай, кўриб чиқиладиган даврда бир партияли эски сайлов тизимига айрим демократия унсурлари киритилиб, уни ислоҳ қилишга ҳаракат қилинди: тавсиялар бериш ва депутатликка номзодларни “юқоридан” тасдиқлаш институти ўз умрини тугатди; битта депутатлик мандатига бир нечта номзодни кўрсатиш имконияти пайдо бўлди; сайловолди кампаниясини ёритишда оммавий ахборот воситалари устидан назорат бўшаштирилди. Кўп жиҳатдан шу туфайли Ўзбекистонда илк бор муқобиллик асосида ўтказилган сайловлар сиёсий тизимни демократлаштиришда муҳим ўрин тутди, сайловчиларнинг фаоллигини ошириш, миллионлаб фуқароларнинг давлат бошқарувида сўзда эмас, амалда иштирок этиши, қонун чиқарувчи орган ишининг шаклларины бойитиш ва унинг фаолиятини янги мазмун билан тўлдириш учун қулай шарт-шароит яратди. Натижада ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг таркиби олдинги чақириқлардаги Олий Советнинг барча таркибларидан сифат жиҳатидан фарқ қилди. 500 нафар халқ депутатидан 418 нафари ёки 83,6 фоизи қонун чиқарувчи олий органга биринчи марта сайланди; 395 нафари ёки 79 фоизи олий маълумотга, 62 нафари ёки 12,4 фоизи илмий даражага, унвонга эга эди; 69 нафари ёки 13,8 фоизи ишчилар; 65 нафари ёки 13 фоизи колхозчилар; 366 нафари ёки 73,2 фоизи хизматчилар эди; 314 нафари ёки 62,8 фоизи 30 ёшдан то 49 ёшгача бўлган, яъни ишга энг лаёқатли ёшдаги шахслардан иборат эди.²

Демак, амалиёт бошқа нарсани ҳам кўрсатди: совет воқелигининг яқинлашиб келаётган ҳалокати шароитида мусобақалашиш, рақобат зарур ва мумкин эди. У сайлов жараёнининг талабларига

¹ Қаранг: Избирательные системы в СССР: поиск оптимальной модели. // Советское государство и право. 1991. № 7. 28-6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1990. 3-сон иш. 271 — 273-б.

мос эди. Сайлов — номзодларнинг сайловчилар учун, сайловчиларнинг эса — ўз номзодлари учун кураши бўлиб, унда энг тайёргарлик курган ва муносиб номзодлар галабага эришади. Ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашга булган сайловни таҳлил қилиш шундай хулоса чиқариш имкониятини берадики, бир партиялилик тизими шароитида сайловда асосан номзодларнинг шахсий фазилатлари, уларнинг сайловолди дастурлари рақобатлашган. Шахснинг муайян ижтимоий-профессионал гуруҳга ёки ташкилотга мансублиги эса деярли таъсир курсатмаган.

2-§. Давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи олий органи фаолиятининг демократлаштирилиши

1978 йилги Конституция янги Олий Советни Ўзбекистон давлат ҳокимиятининг доимий ишлаб турувчи қонун чиқарувчи, фармойиш берувчи ва назорат органи сифатида белгилаб қўйди. Олий Советнинг доимий иши унинг мажлислари билан, шунингдек улар оралиғида ўтказиладиган Олий Совет доимий ва бошқа комиссияларининг мажлислари билан таъминланган.

Олий Кенгашнинг доимий ишлаб турувчи орган сифатидаги янги мақоми унинг фаолияти ташкил этилишини тубдан ўзгартиришни зарур қилиб қўйди. Олий Кенгашга сайланган депутатлар муайян муддатгагина эмас, балки уларнинг бутун ваколат даврига хизмат ёки ишлаб чиқариш вазифаларини бажаришдан озод этилиши мумкинлиги тўғрисидаги конституциявий қоида ҳам шу билан боғлиқ. Олий Кенгаш аъзоларининг қайси қисми Олий Кенгашдаги доимий ишга тўлиқ жалб этилиши кераклигини амалиёт курсатди.

Шу тариқа, Ўзбекистон тарихида биринчи марта доимий ишлаб турувчи депутатларга, яъни профессионал депутатларга эга булган вакиллик органи таркиб топди. Шу муносабат билан Олий Кенгашнинг ўз вазифаларини бажаришдаги имкониятлари анча кенгайди.

Аста-секин депутатларнинг Олий Кенгаш сессияларини ташкил этиш ва уларни ўтказиш билан боғлиқ масалаларни тайёрлашдаги иштироки кучайди. Сессиялар аввал бўлганидек, Олий Кенгаш аппаратининг кучлари билангина эмас, балки депутатларнинг кенг иштирокида тайёрлана бошлади. Жумладан, ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг навбатдаги саккизинчи сессияси арафасида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсатининг 1991 йил 28 ноябр-

даги қарори билан барча тайёргарлик тадбирларини ўтказиш: сессия кун тартиби, унинг ишчи органлари таркиби, қонун лойиҳаларини тайёрлаш тартиби ва муддатлари бўйича таклифларни ишлаб чиқиш, шунингдек депутатларни кутиб олиш, жойлаштириш, овқатлантириш, жўнатиш, мажлислар залини тайёрлаш билан боғлиқ барча ташкилий-ҳужалик масалаларини ҳал этиш учун 21 нафар депутатдан иборат таркибда ишчи гуруҳи тузилди.¹ Бундай амалиёт такомиллаштирила бошланди ва у депутатлар фаоллигини анча ошириш имкониятини берди. Масалан, ўн учинчи сессияга тайёргарлик кўриш пайтида ишчи гуруҳи энди 41 нафар депутатдан иборат бўлган.²

Олий Кенгаш Раёсатини шакллантиришга, унинг тутган ўрни ва ролига янги нуқтаи назардан ёндашилди. Олий Кенгаш ишининг ташкил этилишини таъминлаш унинг бош вазифасига айланди. Янги Раёсатнинг аввалгисидан энг муҳим фарқи шундан иборат эдики, унга қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш, норматив фармонлар чиқариш, сессиялар оралиғидаги даврда, илгари назарда тутилганидек, бир қатор масалалар юзасидан Олий Кенгашнинг ишини қилиш ҳуқуқи берилмаган эди. Шу аснода, Олий Кенгашнинг ваколатлари мустақкамроқ кафолатланди. Масалан, Олий Кенгаш Раёсатининг ишини таҳлил этиш Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар, 1990 — 1991 йиллар оралиғидаги даврда бу орган 30 тадан зиёд мажлис ўтказганини кўрсатади. Ана шу мажлисларда сессияларга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган, қўмиталарда ишлаб чиқилган қонун лойиҳалари, ҳарбий хизматчиларни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича тадбирлар ва бошқа масалалар муҳокама қилинган.

Олий Кенгаш қўмиталарининг роли анча ошган.³ Масалан, 1990 — 1991 йиллардагина қўмиталар томонидан 142 та мажлис ўтказилиб, уларда 490 тадан зиёд масала кўриб чиқилган.⁴ Кўриб чиқиладиган

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 1. 109 — 110-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 7. 29 — 31-б.

³ Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг биринчи сессиясида Олий Кенгашнинг 16 та доимий комиссияси тузилган эди. Иккинчи сессиядаёқ улар (Мандат комиссияси бундан мустасно) қўмиталарга айлантирилган. Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1990. № 10 — 11.17-б; № 16 — 18. 72 — 73-б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг архиви. 1991. 7358-сон иш. 240-б.

масалалар юзасидан қўмиталар тавсия хусусиятига эга бўлган қарорлар қабул қилганлар ва қонунларнинг лойиҳалари юзасидан ҳулосалар берганлар. Қўмиталарнинг ташкил этилиши ва уларнинг фаолиятига кўпгина янгиликлар киритилган. Қўмиталар ишининг самарадорлигини оширишда уларга “Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг мандат комиссияси ва қўмиталари туғрисида”ги Қонун билан берилган кенг ҳуқуқлар муҳим аҳамиятга эга бўлди.¹

Қонун ҳужжатларини ва Олий Кенгаш қўмиталарининг иш амалиётини таҳлил этиш уларнинг фаолиятини тўртта асосий йўналиш бўйича гуруҳлаш имкониятини беради. Булар: 1) қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг лойиҳаларини тайёрлаш; 2) Олий Кенгашга ҳисобдор давлат органлари устидан ва қабул қилинаётган қонунларнинг амал қилиш самарадорлиги устидан назоратни амалга ошириш; 3) Олий Кенгаш тасарруфига кирувчи масалаларни олдиндан кўриб чиқиш ва тайёрлаш; 4) Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Кенгаш томонидан қабул қилинаётган бошқа норматив ҳужжатларнинг ҳаётга татбиқ этилишига қумаклашиш.

Умуман олганда, бутун сиёсий тизимда бўлгани сингари, қонун чиқарувчи органдаги таркибий ва бошқа чуқур ўзгаришлар ўз умрини яшаб бўлган маъмурий-бўйруқбозлик усулларига қарши самаралироқ кураш олиб бориш, партия ва давлат органларининг вазифаларини аниқроқ чегаралаб қўйиш, ижтимоий ҳаётни демократия асосида ташкил этишга босқичма-босқич ўтиш имкониятини берди. Бунда Олий Кенгаш ҳокимиятнинг бошқа тармоқларидан ажралган ва ўз сайловчиларидан узилиб қолган маҳдуд тузилмага айланиб қолгани йўқ.

Ўзбекистон Олий Кенгашига қонун чиқариш ишларини амалга оширишда кенгроқ имкониятлар берилди. Демократик давлатни шакллантириш юзасидан қўйилган вазифа жамиятда қонунлар устуңлигини қарор топтиришни, партия ва ижро этувчи-фармойиш берувчи органларнинг ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш борасидаги фаолият доирасини торайтириш ҳисобига ижтимоий муносабатларни қонунчилик йўли билан тартибга солиш соҳасини кенгайтиришни тақозо этарди. Чунончи, ҳуқуқшунос В.М.Манохин шундай деб таъкидлаган эди: “Халқ депутатлари Кенгашларининг ролини ошириш муқаррар равишда қонуннинг ва давлат ҳокимия-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. № 8. 129 — 138-б.

ти вакиллик органлари томонидан қабул қилинадиган бошқа ҳужжатларнинг роли оширилишига сабаб бўлади. Эҳтимол, қонуннинг ролини мутлақ (яъни, қонун ҳозирги вақтгача бўлганидан анча кўпроқ муносабатлар соҳасини тартибга солиши лозим) ва нисбий ошириш (яъни, идоралар ўзиники қилиб олган ва улар томонидан тартибга солинаётган муносабатларнинг кўпини қонун ҳимояси остига олиш) ҳақида сўз юритиш мумкин”¹.

Шубҳасиз, ижтимоий муносабатларни маъмурий-ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлиги кўп жиҳатдан қонунлар ва давлат бошқаруви органларининг норматив ҳужжатлари (қонун ости ҳужжатлари) ўртасида ўрнатиладиган ўзаро муносабатлар қоидалари билан белгиланади. Жамиятнинг пировард натижада ҳуқуқий жамиятга айланиши қонунлар ва қонун ости ҳужжатларини қабул қилиш механизми қандай бўлишига, ижтимоий муносабатларнинг қайси соҳалари уларнинг норматив таъсир соҳасига айланишига боғлиқ бўлади. Шу сабабли, кўриб чиқиладиган даврда қонун ижодкорлиги анча қизғин кечди ва қонунчилик назарияси ривожланди. Жамиятда ҳуқуқ ва қонуннинг устуворлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари кафолатларини мустаҳкамлаш зарурлигига бўлган қарашлар тобора аниқроқ шакллана бошлади. Улар маълум даражада Ўзбекистон Конституциясида ўз ифодасини топди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг биринчи сессияси 1990 йил март ойида Ўзбекистон Конституциясига ўзгартишлар киритди, Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимини таъсис этди ва мамлакатимиз тарихидаги биринчи Президент — И.А.Каримовни сайлади.² Ўзбекистонда президент ҳокимиятини жорий этиш зарурлиги Ш.З.Ўразаев томонидан асослаб берилган бўлиб, унинг қуйидаги фикри муайян қизиқиш уйғотади: “Президент лавозимини таъсис этишда президент ҳокимиятининг зарурлиги вазиятнинг мураккаблиги билан ҳам, ижро этувчи ҳокимиятни кучайтириш, уни қонун чиқарувчи ҳокимият билан бирлаштириш зарурлиги билан ҳам, жамиятни жипс-лаштириш, жамият муҳтож бўлган самарали чораларни кўриш зарурлиги билан ҳам асосланган”.³

¹ Манохин В.М. Правовое государство и проблема управления по усмотрению. // Советское государство и право. 1990. № 1. 29-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Вedomостлари. 1990. №10 — 11. 7 — 14 ва15-6.

³ Ўразаев Ш.З. Модель закона: какой ей быть? — Т.: Фан. 1990. 47-6.

Ш.З.Ўразаевнинг фикрига қушилган ҳолда, шуни қушимча қилиш керакки, Ўзбекистон собиқ иттифоқдош республикалар орасида биринчи бўлиб президентлик институтини жорий этди. Бу совет тоталитар тузумининг парчаланиши ва Ўзбекистон мустақилликка эришиши йўлида муҳим қадам бўлди. Шуниси ҳам борки, бу ана шу чинакам тарихий воқеанинг барча қатнашчиларидан, аввало Президентнинг ўзидан зўр матонат талаб қиладиган дадил қадам бўлди. Негаки, ўша даврда республика энг забардаст давлатлардан бири бўлмиш СССР таркибида эди. Президентлик ҳокимиятини таъсис этишда биринчилик Ўзбекистонга тегишли эканлигини аниқлаштириш муҳим деб ҳисоблаймиз. Чунки орадан бир неча йил ўтганидан кейин МДХдаги айрим мамлакатларнинг илмий адабиётида Ўзбекистоннинг ва унинг биринчи Президентининг совет империяси парчаланишидаги ролини пасайтириб кўрсатишга уринишлар бўлмоқда. Жумладан, қозоғистонлик тадқиқотчи Д.Н.Назарбоева 1991 йил май ойида Грузияда, июнь ойида Россияда президент сайланган ва фақат декабрь ойида Украина ва Қозоғистон билан бир қаторда Ўзбекистон ўз президентини сайлаган деб ёзади.¹ Биз юқорида келтирган тарихий далиллар мазкур даъвои рад этади. Аммо ишончлироқ бўлиши учун Россия Стратегик тадқиқотлар институти олимларининг сўзларини келтирамиз: “Шуни қайд этиш керакки, ЎзССРда маҳаллий Президентнинг пайдо бўлиши ўша пайтда иттифоқдош ва автоном республикаларнинг ҳуқуқларини тенглаштириш лойиҳаси устида ишлаётган М.Горбачёв ва А.Лукьянов учун тамоман кутилмаган ҳодиса бўлди”.²

Россиялик таниқли сиёсатчи, Россия Фанлар академиясининг академиги А.Н.Яковлев бу хусусда шундай деб ёзади: “Ислом Каримов ўзини биринчи бўлиб ҳали Совет Иттифоқи таркибида турган Ўзбекистоннинг Президенти деб эълон қилганлиги Сиёсий бюрода кўпчиликни ҳушёр торттирди”.³

Яна шуни таъкидлаш зарурки, Ўзбекистонда президентлик институти СССР президентлиги билан бир қаторда ошкора қарама-қаршилиқ шароитида анча узоқ вақт ишлаб турди. СССР ва Ўзбекистондаги сиёсий воқеаларнинг кечиши Ўзбекистон Президенти-

¹ Қаранг: Назарбаева Д.Н. Демократизация политических систем Содружества Независимых Государств. — Алматы: Білім. 1997. 114-б.

² Узбекистан: обретение нового облика. В 2-х. Т. 1/Под. общ. ред. Е.М.Кожкина: Рос. Ин-т стратегич. исслед. — М., 1998. 203-б.

³ Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. — М.: Вагриус. 2001. 6-б.

нинг обрўси ва шуҳрати ошиб боришига кўмаклашди. Ўзбекистон Президентининг республика суверенитетини ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган сиёсий ҳаракатлари ва фармонлари, СССР Ҳукуматининг камчиликлари ва хатоларини дадил танқид қилиши, одамларни ижтимоий ҳимоя қилишга доир чоратадбирлари Ўзбекистон фуқаролари орасида қўллаб-қувватланди ва маъқулланди. Айтилганларни тасдиқлаш учун яна Россия Стратегик тадқиқотлар институти олимларининг сўзларини келтирамиз: “Унинг мустақил иш тутиши ва сиёсий дадиллиги Ўзбекистонда кўпчиликка ёқади. Айниқса Москва билан қарама-қарши турилган даврда бу фазилатлар жуда асқотди”.¹

ССР Иттифоқи ва унинг субъектлари ўртасидаги кураш чоғида пайдо бўлган Ўзбекистон президентлик институти президент республикасининг классик шаклига мойил давлат институтининг тобора яққол акс этган хусусиятини касб эта бошлади. Кўп ўтмай, бу институт ижро этувчи ҳокимият вазифаларининг талай қисмини ўз қўлида тўплаган ва Олий Кенгашдан қонун чиқарувчи органга хос айрим ваколатларни олган етарлича мустаҳкам давлат-ҳуқуқ институтига айланди.

ССР Иттифоқи билан иттифокдош республикаларнинг қонун чиқариш борасидаги ваколатларида бир қадар ажралиш пайдо бўлди, гарчи ҳали бу ажралиш қаттиқ ҳуқуқий унитаризм доирасидан чиқмаган бўлса ҳам. Конституция қоидаларига мувофиқ равишда қонунчиликни ривожлантиришга эътибор қаратила бошланди. 1990 — 1991 йилларда, яъни ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаш иш бошлаган пайдан то Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар бўлган даврда қонун чиқарувчи орган томонидан жами 38 та қонун ва 70 дан зиёд бошқа ҳужжат (қарорлар, декларациялар, мурожаатлар) қабул қилинди.² Уларнинг барчаси республика учун, унинг миллий-давлат тузилишини такомиллаштириш, халқ ҳўжалигини ислоҳ қилиш, аҳоли кенг қатламларининг манфаатларига дахлдор долзарб ҳаётий муаммоларни ҳал этиш учун фавқулодда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шу билан бир вақтда, ўша даврда Ўзбекистондаги қонунчилик фаолияти беқарор, такомиллашмаган бўлиб, аввалги Иттифок маркази тоталитар тизимининг фаоллашуви шароитида ҳам, Ўзбекистондаги барча демократик институтлар анча жонланган шароитда ҳам кеч-

¹ Ўзбекистан: обретеніе нового облика. В 2-х. Т. 1/Под. общ. ред. Е.М.Кожокина: Рос. Ин-т стратегич. исслед. — М., 1998. 204-6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг архиви. 1991. 7358-сон иш. 237-б.

ган. Беқарорлик ва такомиллашмаганлик ногаҳон бошланди, аниқроғи, бунга 1989 — 1990 йиллардаги конституциявий ислохотнинг чалаяримлиги сабаб бўлди. Ушанда Ўзбекистон Конституциясида Президент лавозими билан бир қаторда Вице-Президент лавозими жорий этилган бўлиб, у Президентнинг топшириғига биноан Вазирлар Маҳкамасига раҳбарлик қилиши ва унинг ишини ташкил этиши лозим эди.¹ Вице-Президент институти қўрилишида Конституция таркибига зўрма-зўраки киритилган ёт бўғин ҳокимият вакиллик ва ижро этувчи тармоқларининг бусиз ҳам қалқиб турган муносабатларини, шу жумладан қонун ижодкорлиги соҳасидаги муносабатлар мувозанатини бузган эди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин дарҳол 1992 йил 4 январда Олий Кенгаш Вице-Президент лавозимини бекор қилиш тўғрисида қонун қабул қилганлиги ва Ўзбекистон Конституциясига тегишли ўзгаришлар киритилганлиги бежиз эмас.²

Шубҳасиз, ҳокимиятлар бўлиниши тушунчаси амалга киритилишининг ўзи Ўзбекистонда конституциявий тузумнинг катта ютуғи бўлди. Лекин уша пайтда ҳокимиятлар бўлинишини уларнинг бири-бирига мутлақо қарама-қарши туриши деб ҳисобламаслик кераклигини ҳали ҳамма ҳам тушунавермас эди. Давлат бошқаруви ҳокимият барча тармоқларининг нафақат бўлиниши, балки уларнинг ҳамкорлиги, ўзаро биргаликда ҳаракат қилиши асосида қурилади. Зеро, барча масалаларнинг ечими шундай ўзаро ҳамкорликни тақозо этади. Агар ўзаро ҳамкорлик бузилса, бунинг оқибати ўлароқ, мамлакатда вазият ёмонлашади. Ҳокимиятлар бўлиниши тизимининг конституциявий тартибга солинишида ҳам, ижро этувчи ҳокимиятнинг ўз тузилишида ҳам аниқлик йўқлиги туфайли рўй берадиган камчиликлар пайдо бўлади. Франциялик профессор М.Лесааж адолатли тарзда қайд этганидек, ҳокимиятлар бўлиниши уларни мувофиқлаштирадиган муайян механизмлар бўлишини ҳам талаб қилади. Бу ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи самарадорлигини ва айни вақтда қонунлар самарадорлигини ошириш имкониятини беради.³

Бундан ташқари, собиқ Иттифоқ давлат ҳокимиятининг СССР тасарруфига ҳам, исталган иттифоқдош республика тасарруфига ҳам

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Вedomостлари. 1990. № 31 — 33.59 — 64-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 3. 25-б.

³ Қаранг: Интервью главного редактора журнала с М.Лесажем, профессором университета Париж-1. //Государство и право. 1999. № 1. 15-б.

киритилган ҳар қандай масалани кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун ўз муҳокамасига олиш ҳуқуқига эга бўлган олий орган сифатида СССР Халқ депутатлари съездининг ноаниқ ва чекланмаган мақоми сақланиб тургани ҳолда Ўзбекистон Конституциясига ҳокимиятлар бўлиниши механизмининг унсурларини маташтириш кўп жиҳатдан сохта бўлган эди. Бошқача айтганда, ўша вақтда ҳали СССР таркибидаги иттифоқдош республика бўлган Ўзбекистонда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини аниқ чегаралаб қўймаган конституциявий нормалар назарда тутилган эди ва уларнинг зиддиятлари жуда тез аён бўлиб қолди. В.Ф.Яковлев таъкидлаганидек, “Агар илгари Советлар қонунчилик ҳокимиятидан ҳақиқатда маҳрум этилган бўлсалар, эндиликда бу бўшлиқни тўлдирар эканмиз, биз ҳақиқий воқеликни муайян даражада ҳис этмай қўйяпмиз ва қонун чиқарувчи, бошқарувчи ва қандайдир даражада суд ҳокимиятини тегишлича тарзда чегаралаб қўймапмиз”¹.

Тилга олинган конституциявий-ҳуқуқий номувофиқликнинг ҳал этилмаганлиги билан боғлиқ сиёсий оқибатларнинг бутун хавфини чинакамига англаган ҳолда Олий Кенгаш И.А.Каримовнинг ташаббуси билан 1990 йилдаёқ ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг иккинчи сессиясида Ўзбекистон Президенти бошчилигида 64 кишидан иборат Конституция комиссияси ташкил этиб, Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнини бошлаб юборди.² Конституция комиссиясининг иши доирасида ҳокимиятлар тармоқларининг ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлигига тааллуқли масалалар ва муаммолар янги конституция лойиҳасининг матнида концептуал жиҳатдан ҳал этилди ва таърифлаб берилди.

Қонунчилик фаолияти беқарорлиги ва такомиллашмаганлигининг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Улардан энг муҳимларинигина келтирамиз.

Биринчидан, ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг иккинчи сессияси 1990 йил 20 июнда давлат суверенитетининг энг муҳим принциплари мустаҳкамлаб қўйилган Мустақиллик декларациясини қабул қилиб, Ўзбекистон халқи учун ғоят муҳим қадамни қўйди.³ Воқеа-

¹ *Яковлев В.Ф.* Правовая реформа: тенденция и перспективы. //Советское государство и право. 1990. № 4. 23-6.

² *Қаранг:* Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Вedomостлари. 1990. № 16 — 18. 38 — 40-б.

³ *Қаранг:* Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қабул қилган қонунлар ва қарорлар. Ўн иккинчи чақириқ иккинчи сессия (1990 йил 18 — 20-июнь). — Т., 1991. 74 — 75-б.

ларнинг кейинги ривожини Ўзбекистон тутган йўлнинг тўғрилигини тасдиқлади. Марказдан бирон-бир кўрсатма бўлишига умид бўлмасдан, мўлжалланаётган иттифоқ шартномасида мустақиллик қачон ва қандай мустақамлаб қўйилишини кутиб ўтирмасдан, Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги амалда рўёбга чиқарила бошланди.

Собиқ СССРнинг бошқа республикалари ҳам ўз суверенитетларини эълон қилдилар. Янги иттифоқ шартномасини тузишга ва республикалар иттифоқини янгилашга ҳеч ким шошилмади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши ўзининг 1991 йил 18 ноябрдаги қарори билан Суверен Давлатлар Иттифоқи туғрисидаги Шартномани имзолашдан ўзини тийиб туришни зарур деб топди.¹ Буларнинг ҳаммаси Иттифоқ мақомининг, унинг ваколатларининг ноаниқ бўлиб қолишига сабаб бўлди ва иттифоқ ҳамда республика қонунлари ўртасида “жанг” чиқишига олиб келди. Ташаббускорлик асосидаги қонун лойиҳалари тула маънода Ўзбекистон Олий Совети томонидан жиддий равишда ишлаб чиқиладиган ва муҳокама қилинадиган бўлиб қолди. Бироқ бу жараён стихияли ва режасиз, баъзан эса шунчаки, иттифоқ қонун ҳужжатига атайин тескари тарзда борди. Россиялик олим А.В.Василенко ўша даврдаги юридик тизимни тадқиқ этиб, у даврда ҳуқуқнинг тартибга солувчи имкониятлари, обрўси ҳуқуқий нигилизмга ўтар даражада тушиб кетганлигини, юридик тартибга солиш механизми издан чиққанлигини таъкидлагани бежиз эмас. “Ишларнинг аҳволи устидан назоратни йўқотиб бораётган марказий давлат тузилмалари кечиккан, бир-бирига зид ва фуқароларнинг ҳуқуқларини рўёбга чиқаришнинг таъсирчан механизмларини ўз ичига олмаган нуқсонли қонун ҳужжатларини қабул қилмоқда. Умуман олганда, замонавий ҳуқуқ ўткинчи-омонат, баъзан ясама хусусиятга эга”.²

Иккинчидан, Ўзбекистонда вакиллик демократияси эндигина шаклланаётган эди. Янги парламент тизимининг оёққа туриш жараёни кечаётган бир паллада кўппартиялилик ҳали мавжуд эмас эди. Шу сабабли аксарият ҳолларда жамоатчиликнинг фикри сиёсий воситачиликсиз қонун ижодкорлигига бевосита ўз таъсирини ўтказар ва унинг хусусияту кўламлари ўзгача бўлар эди. Қонун ҳужжатлари фуқароларнинг айрим гуруҳлари ўз фикрларини митинглар ва намойишлар, ультиматумлар йўли билан билдирган, шу зайл

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 1. 37-6.

² Қаранг: Политология в системе вузовского образования. — Круглый стол журнала в Воронежском университете. //Государство и право. № 11. 51-6.

давлат ҳокимияти органларига бевосита таъсир утказишга ҳаракат қилган, сиёсий эҳтирослар жунбушга келган бир вазиятда қабул қилинган ҳоллар ҳам бўлди. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, 80-йилларнинг охирида ва 90-йилларнинг бошида беқарорлик, бошбошдоқлик авж олган бир даврда ҳар хил муттаҳамлар сиёсат майдонига чиқиб келдилар ва уларнинг мақсадлари фақат бузиш, емириш, бақир-чақир, шовқин-сурон солишдан иборат бўлганди.¹ Баъзан қонун чиқарувчиларга “куча” томондан қилинган тазйиқ гуруҳларнинг хусусий манфаатлари фойдасига биртомонлама қарорлар қабул қилинишига олиб келди. Қонун яратиш ишига бундай ёндашув эса ижтимоий ва сиёсий ихтилофлар манбаидир. Гўё ҳамма демократияни ёқлар эди. Аммо демократлаштириш жараёни тобора амалий тус ола бошлагач, жамиятнинг барча қатламларига, ҳар бир шахс қалбига сингиб боргани сари узоқни кўзламаган, тор доирадаги манфаатлар, ҳатто айрим шахслар ва гуруҳларнинг худбин истаклари билан бутун жамият манфаатлари ўртасидаги тафовутлар кўзга ташланиб қолди.

Учинчидан, депутатлар орасида ҳам ашаддий амалпарастлар, ўнгида ҳам, тушида ҳам ҳокимиятга талпинадиганлар чиқиб қолди, улар мақсадга эришиш учун Олий Кенгаш билан Ўзбекистон Президенти ўртасида жанжал уруғини сепишга уринди. Энг қалтис лаҳзаларда депутатларнинг аксарият кўпчилиги Президент атрофида жипслашдилар ва хомтама бўлиб юрганларга зарба бердилар. Лекин айрим депутатлар моҳирлик билан панага ўтиб, қиёфаларини моҳирлик билан ўзгартириб, демократик шиорларни ниқоб қилиб олиб, ҳуқуқий плюрализмни ҳуқуқий бошбошдоқликка айлантириб, маълум муддатгача ўз ҳамкасбларининг ижодий фикр-ўйларини бўғиб, амалий ишлардан четга тортиб келдилар. Улар очиқ-ойдинлик, ошкораликдан ўзларининг тор доирадаги худбин мақсадларига эришиш йўлида бир неча бор фойдаланишга уриндилар. Уларнинг тазйиқи айрим ҳолларда қонун ҳужжатларининг мавзуи ҳамда мазмун-моҳиятига, уларни қабул қилиш изчиллигига таъсир ўтказиб борди. Фикримизча, умумий ғояни эмас, балки хусусий, гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи қонун — ҳали қонун эмас, хусусий, гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи парламент ҳали парламент эмас, деганда академик В.С.Нерсисянц ҳақдир.² Ўз вақтида Платон

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 362-б.

² Қаранг: Конфликт закона и правовая реформа («круглый стол» в ИГП РАН). //Государство и право. 1997. № 12. 11-б.

қонун озчиликнинг манфаатларини кўзлаб ўрнатилса, буни давлат бошқаруви деб эмас, балки ички зўравонлик деб аташ керак деган эди.¹

Туртинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини тартибга солар экан, қонун чиқарувчи муқаррар равишда уша давр учун фавқулодда мураккаб муаммога — ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ўртасидаги, шахсий ва ижтимоий манфаатлар ўртасидаги нисбатни белгилаш муаммосига дуч келди. Зеро, ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг олдида турган энг муҳим вазифа — қонунларни чуқур демократик мазмун билан бойитиш, шахснинг тула эркин бўлиши йўлидаги барча ясама, сунъий тўсиқларни олиб ташлашдан иборат эди. Инсон ҳуқуқлари тўғрисида умумий қабул қилинган халқаро андозаларга мос келадиган янги қонун ҳужжатларининг бутун бир туркумини ишлаб чиқиш керак эди.

Бу вазифани рўёбга чиқариш қийин шароитларда кечди. Негаки, маъмурий-буйруқбозлик тизимини буза туриб ва талай аввалги тақиқлашларни бекор қилган ҳолда бу вақтга келиб Ўзбекистонда демократик жамиятга муносиб янги тизим яратилмаган эди. Шуниси ҳам борки, бу даврда ижобий жараёнлар ривожланиб бордигина эмас, балки номақбул хатти-ҳаракатлар ҳам кўзга ташлана бошлади, баъзан инсон табиатининг энг ёмон иллатлари ташқарига қалқиб чиқди. Жиноятларнинг айрим турлари, ғаразғўйлик ва тор манфаатпарастлик кўринишлари купайди. Буларнинг ҳаммаси қонун чиқарувчиларни эркинлик чегаралари, шу жумладан ҳуқуқ меъёрларидан келиб чиқадиган чегаралар тўғрисидаги масалага рубару қилди.

Ушбу саволга умумий жавоб яхши маълум — уни ўтмишдаги кўпгина файласуфлар ва ҳуқуқшунослар берган бўлиб, улар бир кишининг эркинлиги тугаган ерда, бошқасининг эркинлиги бошланади, деганлар. Чунончи, Гегелнинг фикрича, “жамоат эркинлиги — оқилона давлат тузилмасидир”.² Ш.Л.Монтескье эркинлик хоҳланган нарсани қилишдан иборат эмаслигини таъкидлаб, шундай деган эди: “Эркинлик — қонунлар билан ижозат этилган барча нарсани қилиш ҳуқуқидир. Агар фуқаро қонунлар билан тақиқланган нарсаларни қилиши мумкин бўлса, бу унинг эркинлиги бўлмас эди, чунки худди шу нарсаларни бошқа фуқаролар ҳам қилишлари мумкин бўлур эди”.³

¹ Платон. Государство. — Белград, 1966. 118-6.

² Қаранг: Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М., 1990. 329-6.

³ Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. — М., 1955. 291-6.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги лозим”.¹ Бошқача айтганда, ҳар бир киши жамиятда, худди шундай ҳуқуқларга ва эркинликларга эга бўлган бошқа одамлар орасида яшаётганлигини, юксак ижтимоий манфаатлар ва қадриятларни ҳимоя қилиши лозим бўлган давлатда яшаётганлигини эсда тутиши керак. Шу билан бирга, ана шу олий манфаатлар шахсий ҳуқуқлар ва эркинликларнинг камситилишига сабаб бўлмаслиги учун кафолатлар зарурдир. Қонун чиқарувчининг чинакам маҳорати айнан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ўртасида, шахс манфаатлари билан жамият манфаатлари ўртасида мақбул чегараларни белгилашдан, чегаралар фуқаролар томонидан ҳам, давлат ва мансабдор шахслар томонидан ҳам бузилмаслиги учун ҳар қандай эҳтимолликларни бартараф этишдан иборатдир. Афсуски, Олий Кенгаш ўша вақтда бундай маҳоратни эгаллай олмаган эди. Шахс манфаатлари диққат марказига қўйилган янги шароитда у ҳали ҳуқуқий тартибга солиш тажрибасига эга эмас эди.

Бешинчидан, ўша вақтда пухта ишланган, институтларга бўлинган ва қонуний жиҳатдан мустақамлаб қўйилган қонун ижодкорлигининг барча босқичлари учун ишлаб чиқилган батафсил техник-юримдик тартиб-таомиллар йўқлиги, шунингдек бу жараён ҳар бир қатнашчисининг аниқ роли, ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун нормаларида бевосита аксини топмаганлиги самарали қонунчилик фаолиятини беқарорлаштирувчи жиддий омиллардан бири бўлди. Қонун чиқарувчининг энг жўн юримдик техника қоидаларига бепишандлик билан муносабатда бўлиши, албатта, қонун ҳужжатларининг самарадорлигини оширишга ёрдам бермаган. Айрим депутатларнинг қонун яратишдек мураккаб, нозик ва масъулиятли ишга малакашизлик ва енгилтаклик билан ёндашуви оқибатида такомилга етмаган қонун ҳужжатлари пайдо бўлган. Ваҳолонки, россиялик олим Д.А.Керимов ёзганидек, мазмундор, тўғри расмийлаштирилган ва самарали ишлаб турувчи қонунни яратиш фанда кашфиёт қилиш билан баробардир.²

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 126-6.

² Қаранг: Керимов Д.А. Законодательная техника /Акад. социал. наук. Ин-т. соц.-полит. исшлед. РАН. — М.: РИЦ ИСПИРАН. 1997. 5-6.

Қонун чиқарувчи томонидан аввало қонуннинг илмий технологияси инкор қилинган. Паст савиядаги прагматика ҳукмронлик қилган: баъзан ҳужжатлар наридан-бери, хатоликлар билан, иқтисодий ва молиявий ҳисоб-китобларсиз, уларнинг амал қилиши оқибатларини ўйламасдан ва олдиндан мўлжал қилмасдан тайёрланар эди. Қонун лойиҳаларини тайёрлаш жараёни кўпинча қонун чиқарувчиларнинг ўз субъектив қарашлари негизида қурилган. Ваҳолонки бу ерда сайловчиларнинг фикрларини билишнинг ўзи камлик қилади, ўз нуқтаи назарига эга бўлиш етарли эмас, қонун лойиҳаси чуқур, ҳар томонлама ишлаб чиқилишини ҳам таъминлаш зарур бўлади. Шуниси ҳам борки, бу ишни албатта олимлар, амалиётчилар иштирокида, ўз нуқтаи назарини илмий назариялар билан, бундай масалаларни Ўзбекистонда ҳам, бошқа давлатларда ҳам ҳал этиш амалиёти билан боғлаган ҳолда бажариш керак. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсатининг 1991 йил 19 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг қонун лойиҳаларини тайёрлаш сифатини ошириш ва уларнинг ижросини таъминлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида таъкидланганидек, бир қанча ҳолларда Олий Кенгаш муҳокамасига такомилига етказиб ишланмаганлиги яққол кўриниб турган, муайян ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитни, турли ижтимоий гуруҳлар ҳаёти ва турмуши хусусиятларини яхши инобатда олмаган, зарур концептуал асосларга эга бўлмаган, аввалги қонун ҳужжатлари билан мувофиқлаштирилмаган, қонунчилик техникаси нуқтаи назаридан номукамал қонун лойиҳалари киритилган.¹

Кўпинча қонунлар малакали муҳокамадан деярли ўтказилмасдан, бир йўла икки-уч ўқишда қабул қилинаверган. Буларнинг натижасида қабул қилинган қонунлар одатда қуруқ гапдан, саёз ва мавҳум жумлалардан иборат бўларди, қонун нормаларининг амал қилиш механизми пухта ишланмаган эди. Шубҳасиз, бундай қонунлар муқаррар равишда кўплаб қонун ости ҳужжатлари чиқарилишига сабаб бўлган.

СССРда ижтимоий жараёнлар тобора бошқариб бўлмайдиган аҳволга келиб қолганлиги, иттифоқ ва республика ҳокимият ва бошқарув органлари ваколатига адолатли ёндашувларнинг йўқлиги, иттифоқ ва республика мулкани аниқлашдаги зиддиятлар ва низолар, иттифоқ ва республика қонунлари ўртасидаги “жанг” 1991 йил ўрталарига келиб ҳақиқий ҳокимият марказларини иттифоқ ҳокимият

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991 № 11. 22 — 25-б.

органларидан амалда республика органларига кучиришга сабаб бўлди. Ўзбекистонда суверен ҳокимиятнинг мустақамланиш жараёнига 1991 йил 18 — 21 август воқеалари ҳал қилувчи таъсир кўрсатди. Ўшанда бутун СССР ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этилган, давлат ҳокимиятини эса ўзини ўзи эълон қилган Фавқулодда ҳолат бўйича давлат комитети (ГКЧП) эгаллаб олишга уринган эди. Бундай шароитда СССРнинг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб, халқаро нормаларда назарда тутилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб, Ўзбекистон халқининг тақдири учун масъулиятни англаган ҳолда Олий Кенгаш Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида баёнот билан чиқди. Ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаш 1991 йил 31 августда бўлиб ўтган навбатдан ташқари тарихий олтинчи сессиясида қабул қилган “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида”ги қарори билан мазкур баёнотни тасдиқлади.¹ Ўша кунини, 1991 йил 31 августда Олий Кенгаш “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида” Қонун² қабул қилди. Бу Қонун Олий Кенгашнинг еттинчи сессиясида 1991 йил 30 сентябрда Конституциявий қонун мақомини олди.³

1991 йил 29 декабрда Олий Кенгаш қарорига биноан ўтказилган Ўзбекистон Президенти умумхалқ сайлови ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги масала бўйича референдум⁴ Ўзбекистон мустақиллигининг ташкилий-ҳуқуқий негизини таъминлаш ва мустақамлаш ишида ўта муҳим қадам бўлди. Бизнинг бу фикримиз мамлакатимиз тарихида илк бор муқобил сайлов ўтказилиши ва Ўзбекистоннинг биринчи Президенти умумхалқ томонидан сайланиши Президентни мустақил давлатнинг янада лигитим бошлиғига айлантирганлигига асосланади. Умумхалқ референдуми натижалари эса Олий Кенгаш томонидан Ўзбекистон мустақиллиги тўғрисида қабул қилинган ҳужжатларни янада лигитимлаштирди.⁵

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. № 11. 12 — 13-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. № 11. 14 — 15-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. № 11. 50-б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 1. 51 ва 61-б.

⁵ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 4 январда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги ҳақида референдуми тўғрисида»ги қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 3. 15-б.

Шу тариқа, Ўзбекистонда, умуман СССРда бўлгани сингари, социалистик тизимнинг ўзи ҳам, коммунизм қуриш ғояси ҳам мағлубиятга учради. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Ва ниҳоят, аср адоғига келиб тарих тақозоси билан оламдаги йирик ва сўнгги империялардан бири бўлмиш СССР емирилди. Ҳар қанча олижаноб шиорлар билан бежаб-бўялса-да, моҳият эътиборига кўра мустамлака салтанати бўлган Совет Иттифоқи бесамар коммунистик тажриба қурбони бўлди”.¹ Ўзбекистон Республикаси мустақил суверен давлат аломатларига эга бўла бошлади. “Давлат мустақиллигига эришилгандан кейин биз ўзимизнинг истиқлол ва тараққиёт йўлимизни танлаб олдик, бу эса Ўзбекистоннинг қатъий йўлидир... Биз ўз тараққиёт йўлимизни Конституция асосида белгилаб олишимиз лозим. Давлатимизнинг келажаги, халқимизнинг тақдири кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ”.²

Ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг ўн биринчи сессияси 1992 йил 8 декабрда мустақил Ўзбекистон давлатининг Конституциясини қабул қилиб,³ демократик ҳуқуқий жамият қуриш учун ҳуқуқий пойдевор яратди. Конституция Ўзбекистон Республикасининг мутлақо янги қонун чиқарувчи органини — Олий Мажлисни ташкил этишни назарда тутган бўлиб, унинг ҳақиқий маънода қонун чиқарувчи органга — парламентга айланиши кўзда тутилган ва у ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари билан мақом жиҳатидан тенглаштирилган, шу тариқа зарур конституциявий-ҳуқуқий нисбат таъминланган.

“Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, Олий Мажлис сайлангунга қадар унинг ваколатларини ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаш амалга ошириши лозим эди. Шу сабабли, Олий Кенгаш янги Конституция қабул қилингандан кейин яна икки йил мобайнида ўз ишини давом эттирди. Аммо Конституцияга мувофиқ қонун чиқарувчи орган сифатида унинг ваколатлари анча кенгайтирилган эди. Айни чоғда, ижро этувчи ҳокимият қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан бўладиган бошқарув-фармойиш бериш тарзидаги босим-

¹ Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик: Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн олтинчи сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1994. 5-6.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 108 ва 124-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 1. 9-6.

дан қутулиб, тегишли мустақилликни олди. Буларнинг ҳаммаси чинакам парламентаризмга тадрижий ўтишни таъминлади.

Янги Конституция қабул қилингунга қадар Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида рўй берган ўзгаришларга мос асос солувчи, тизим ҳосил қилувчи қонунлар йўқ эди. Ҳуқуқ маконида, юқорида таъкидланганидек, муайян тартибсизлик ҳукмрон эди. Конституция улкан муаммолар маконини вужудга келтирди. Негаки, у кучга кирганидан кейин қўлаб янги ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш зарурияти пайдо бўлди. Шу сабабли Конституция асосида қонун ҳужжатларини кенг қўламда ва жадал ривожлантириш жараёни бошланди. Ривожланаётган конституциявий, фуқаролик, айниқса ҳўжалик қонун ҳужжатлари янгича ҳуқуқий тамойиллари ва ечимлари билан ажралиб турар эди. Натижада салмоқли қонун ҳужжатлари туркуми яратилди: Олий Кенгаш бутун ўн иккинчи чақириқ мобайнида 182 та қонун, 4 та кодекс ва 509 та қарор қабул қилди.¹

Қонун ижодкорлиги фаолияти қўламининг анча кенгайиб кетганлиги қонунчилик жараёнига алоҳида талаблар қўйди. Шу муносабат билан Олий Кенгаш Раёсати 1991 йил 10 октябрда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини тайёрлаш, муҳокама қилиш ва уларнинг бажарилиши устидан назоратни ташкил этиш қоидаларини тасдиқлади.² Қонун лойиҳаларини киритиш ва улар устида иш олиб бориш, уларни илмий экспертизадан ўтказиш, жамоатчилик фикрини ўрганишнинг аниқ тартиботи белгилаб қўйилди. Қонун лойиҳалари, айниқса янги Конституция қабул қилинганидан кейин жуда пухталиқ билан тайёрлана бошланди. Тақдим этилган қонун лойиҳаларини Олий Кенгаш қўмиталарида муҳокама қилиш чоғида лойиҳаларнинг муаллифлари иштирок этадиган бўлдилар.

Ҳар бир депутат янги қонунларни тайёрлаш жараёнида ҳақиқий иштирок этиш имкониятига эга бўладиган амалиётни ривожлантиришни Олий Кенгаш жуда муҳим деб ҳисоблади. Қонун лойиҳасини тайёрлашнинг яқунловчи босқичида қўмиталарнинг раҳбарлари бошчилигида таркибига депутатлар, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, идоралар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари жумласидан бўлмиш мутахассислар, олимлар киритилган гуруҳлар-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши ва Олий Мажлисининг қабул қилинган қонунлари ва қарорлари тўғрисидаги маълумотнома. — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Юридик бўлимининг жорий архиви. 1998. 06 — 03-сон иш. 65-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. № 12. 27 — 36-б.

нинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрига чиқишлари айнан ана шу мақсадга хизмат қилар эди. Жойларда қонун лойиҳаларининг Қорақалпоғистондан, тегишли вилоят ва Тошкент шаҳридан сайланган халқ депутатлари томонидан манфаатдор мансабдор шахслар таклиф этилган ҳолдаги муҳокамалари уюштириладиган бўлди.¹ Шунини таъкидлаш зарурки, Олий Кенгашида сиёсий партияларнинг фракциялари бўлмаган шароитда қонун лойиҳалари тайёрлашнинг мазкур тартиби турли сиёсий кучлар ва аҳоли ижтимоий гуруҳлари манфаатларини имкон қадар ҳисобга олишга ёрдам берар эди. Чунончи, 1991 йилнинг октябрь ойидаёқ бундай чиқишлар қонуларнинг лойиҳаларига доир 600 дан зиёд таклифни инобатга олиш имконини берди.²

Янги давлат тузилмалари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш ҳамда ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини қайта қуриш жараёнида депутатларнинг ўзлари ҳам ўзгариб бордилар. Барча масалалар ҳокимиятнинг турли тармоқлари ўртасида ҳамфикрлилик вазиятида ҳал этиладиган бўлди. Юзага келган қийинчиликлар ўзаро ёрдам асосида бартараф этилди. Кучларни бундай ўзаро мувофиқлаштириб иш олиб бориш жамият бўлиниб кетишининг олдини олиш имкониятини берди, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Демократик жараён ривожланиб боргани сайин ижтимоий фикрдаги бошбошдоқлик тобора кўпроқ уюшқоқлик билан алмашина бошлади. Ҳокимиятта таъсир кўрсатиш электорал механизмларининг жамият томонидан ўзлаштирилиши ижтимоий фикрни уюштиришга, ижтимоий нуқтан назарларни аниқроқ билиб олишга, фуқаролик жамиятининг фикрлари ва қарашларини давлат муҳокамаси даражасигача етказиш вазифасини ўз зиммасига оладиган тузилмалар (сиёсий партиялар, мустақил касаба уюшмалари ва бошқалар) вужудга келишига кўмаклашди. Шу сабабли қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилиш Олий Кенгашнинг иш амалиётидан жой ола бошлади.³ Ана шу амалиётни таҳлил этиш ҳеч бир аҳамият-

¹ Масалан, қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсатининг 1992 йил 17 июндаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўнинчи сессиясини тайёрлаш ва ўтказиш ишларини ташкил этиш тўғрисида»ги Қарори. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашнинг Ахборотномаси. 1992. № 8.36—38-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг архиви. 1991. 7358-сон иш. 243-б.

³ Масалан, қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсатининг 1991 йил 10 октябрдаги «Матбуотда эълон қилиш учун тавсия этиладиган қонун лойиҳалари тўғрисида»ги Қарори. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашнинг Ахборотномаси. 1991. № 12. 39-б.

ли ҳужжат Олий Кенгаш томонидан сайловчилар фикрини инобатга олмасдан қабул қилинмаганлигидан далолат беради.

Шуни таъкидлаш керакки, бу даврда халқаро ҳуқуқ ва чет эл қонун ҳужжатларининг Олий Кенгаш фаолиятига таъсири кучайди. Халқаро ва миллий ҳуқуқ нормалари ўзаро анча қатъий боғлиқликка эга бўла бошлади. Халқаро ҳуқуқ нормаларининг конституциявий эътироф этилиши бу боғланишни кучайтирди. Бу, хусусан, ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаш 22 та шартномани, 21 та битимни, битта декларацияни, битта хартияни ва 16 та бошқа ҳужжатни (конвенцияларга тузатишлар, МДХ Устави ва бошқаларни) ратификация қилганлигида, шунингдек 15 та конвенцияга қўшилиш тўғрисида қарор қабул қилганлигида ҳам ўз тасдиғини топди.¹

Юқорида айтилганлар, Ўзбекистон йигирманчи асрнинг тўқсонинчи йиллари бошларида ҳуқуқий демократик давлат қуриш йўлига ўтди, дейиш имконини беради. Мустақил Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ парламентаризм ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг барқарорлиги ва муқаррарлигини демократик усуллар билан таъминлашга қодир муҳим сиёсий ҳодисага айланиши керак эди. Бироқ ўша даврда парламентаризм шаклланишининг амалий жараёнида жиддий камчиликлар кўзга ташланди. Ўтиш даврининг мураккабликлари ана шу нуқсонларни бир хил маъноли баҳолаш имкониятини бермайди. Шу сабабли улардан ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаши учун хос бўлган асосийларинигина кўрсатиб ўтамиз. Булар:

- 1) тажрибасиз парламент аъзолари бошига, сўзнинг том маъносида, ёғилган қонун лойиҳаларининг ҳаддан зиёд кўп бўлганлиги;
- 2) депутатлар юридик малакасининг етишмаслиги (кўпинча ҳатто муҳокама қилинаётган масалалар мавзуини тушунмаслик);
- 3) қўмиталарнинг аксариятида юридик маълумотли депутатларнинг умуман йўқлиги;
- 4) Олий Кенгаш ишига илмий кучларнинг етарлича жалб этилмаганлиги;
- 5) қўмиталар ишидаги тарқоқлик ва ҳоказо.

Депутатлар корпуси талай қисмининг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти етарли эмаслиги, хусусан, шунда намоён бўлар эдики, улар ўз фаолликларини сўзга чиқишлар, микрофон ёнига боришлар сонига қарабгина белгилар эдилар. Ўртага чиқиб кўриниш кўпинча

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Парламентлараро алоқалар бўлимининг жорий архиви. 1998. 26-сон иш. 1-6.

сайловчилар (телетомошабинлар) олдида ўзини кўрсатиш мақсадини кўзларди. Олий Кенгашда доимий асосда ишламайдиган, лекин кўпинча сўз олишга интиладиган ҳамда умумий гаплардан иборат, етарлича аниқ ва амалий бўлмаган таклифларни ўз ичига олган нутқлар билан чиқадаган, шунингдек мавзудан четга чиқиб кетадиган депутатлар парламент ишида айниқса кўп вақтни олар эдилар.

Шунга қарамай, фикримизча, кўрсатиб ўтилган камчиликлар ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаш фаолиятининг тарихий аҳамиятини камайтира олмайди. Адолат юзасидан айтиш керакки, бу камчиликлар кўп жиҳатдан янги вазиятнинг мураккабликлари, депутатлар илгари юрилмаган йўллардан олға қадам ташлаётган ўтиш даврининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ эди. Ўзбекистон мустақиллигининг ҳуқуқий асослари яратилганлиги, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тармоқларининг ваколатларини белгиловчи қонунларнинг, бозор иқтисодиётининг норматив негизини белгилаб берган ва аҳолининг ўтиш давридаги ижтимоий муҳофазасини таъминлаган қонунларнинг қабул қилинганлиги, Ўзбекистоннинг миллий давлатчилик тизимида президентлик институти таъсис этилганлиги, парламентаризм асослари ва анъаналари қуртак ёзганлиги — булар Ўзбекистон Республикаси собиқ қонун чиқарувчи органи эришган чинакам тарихий ютуқларнинг айримларидир, холос. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бежиз шундай демаган: “Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, халқимиз иродаси ҳамда ваколати билан сайланган дастлабки Олий Кенгаш давлатимиз ва жамиятимиз ҳаётида тарихий бурилишга асос солди, пойдевор қурди ва бошқарди”.¹

Шу тариқа, қонун чиқарувчи органнинг сиёсий тизимни ислох қилиш ва Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини қарор топтириш шароитидаги фаолиятини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда парламентаризмга асос солган институт вужудга келтирилди, амалда мамлакат давлат тузилишининг пойдевори бўлган қонунчилик базаси яратилди, шунингдек халқаро ҳуқуқнинг умумий эътироф этилган нормаларига ва Ўзбекистон халқининг табиатига мос сиёсий тузумни, мамлакатда фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувликнинг кафилига айланган тузумни изчил барпо этиш жараёни бошланди.

¹ Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик: Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн олтинчи сессиясидаги маъруза. — Т: Ўзбекистон. 1994. 3-6.

И б ў л и м.

ОЛИЙ МАЖЛИС — МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ПАРЛАМЕНТИ

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

III боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСИ

1-§. Янги сайлов тизимининг яратилиши

Умумхалқ сайловлари орқали қонун чиқарувчи органларни шакллантириш демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгисидир. Демократик давлатларда сайловлар муҳим аҳамиятга эгадир, зеро, улар мамлакат парламенти қандай сиёсий кучлардан ташкил топишини аниқлаб беради. Парламент сайловлари мамлакат аҳолисининг кайфияти ва кимни афзал билишини намоён этувчи кўрсаткич сифатида ҳам катта аҳамият касб этади. Бу хусусда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қуйидаги фикрни билдирганлар: “Сайловлар жараёнида ҳар қайси давлат, ҳар қайси жамиятда хилма-хил фикрлар, одамларнинг хоҳиш-иродаси, орзу-умидлари, ижтимоий кайфиятлар айниқса яққол намоён бўлади. Шу билан бирга, ҳар қандай сиёсий ҳаракатлар ва кучлар сайловга тайёргарлик кўриши, ўз платформаларини аниқ белгилаб олиши — буларнинг барчаси табиий ҳол. Бусиз ўзи ҳаёт, тараққиёт бўлмайди”.¹

Бошқача қилиб айтганда, сайлов ўтказмай туриб, демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуришни тасаввур ҳам этиб бўлмайди, бинобарин, сайловлар давлат ҳокимиятини ошкора янгилашнинг самарали омилидир. Шунинг учун сайловлар ҳозирги замон демократиясининг муҳим институти, халқ ўз хоҳиш-иродасини ифода этиши ва сиёсий жараёнда, давлатни бошқаришда иштирок қилишининг асосий шаклларида бири ва, айти пайтда, ҳокимият вакиллик органларини шакллантириш усулидир. Шу ўринда эътироф этиш жоизки, эркин сайловлар нафақат ҳокимиятни шакллантириш усули, балки унинг халқ олдидаги масъулиятини намоён этиш ҳамдир.

Сайловларнинг демократик кечиши кўп жиҳатдан сайлов тизимига боғлиқ. Ўзбекистонда аввалги абгор тизимдан демократик сайловлар тизимига ўтиш осон бўлмади. Бу жараён маълум вақт ўти-

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. — Т.: Ўзбекистон 1999. 310-6.

шинигина эмас, балки жиддий тайёргарликни ҳам тақозо этди. Мақсадга эришиш учун, энг аввало, мутлақо янги қонунчилик базаси талаб этиларди. Совет воқелиги давридаги шарт-шароитларда эса уни яратишнинг иложи йўқ эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин кўппартиялилик асосида ҳақиқий демократик сайловлар ўтказиш учун қулай шарт-шароитлар яратилди. Бу ҳолни Германия Федератив Республикасининг Ўзбекистондаги собиқ Фавкулотда ва Мухтор Элчиси К.Х.Куна куйидагича таърифлаган эди: “Плюрализм муҳим сиёсий аҳамият касб этади. Ўйлайманки, сизларда ҳам ҳукуматингизга турли партиялар вакиллариини сайлаш учун имкон берадиган кўппартияли тизимга асос бор. Кўппартияли тизим сайловчилар учун шу маънода қулайлик тўғдирадиги, у ижтимоий ва амалий ҳаётни фаоллаштиради”.¹

Бозор иқтисодиёти каби демократияни ҳам рақобатсиз, яъни плюралистик сиёсий тизимсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бинобарин, сиёсий плюрализм ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан биридир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясида сайлов тизимига алоҳида боб бағишланиб, унда реал сиёсий плюрализмнинг кафолати бўлган бир қатор асосий қоидалар, чунончи: овоз бериш ҳуқуқининг умумийлиги; сайловларда ўз хоҳиш-иродасини билдиришда барчанинг тенг ва эркинлиги; сайловлар яширин овоз бериш йўли билан ва тўғридан-тўғри ўтказилиши ҳамда бошқа шу каби ҳуқуқлар эълон қилинди.

Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси демократик сайлов тизимини шакллантиришнинг ўзаги, асоси бўлди. Мавжуд сайлов тизимини янада ривожлантириш эса ҳуқуқий давлат қуришнинг кафолати бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш вазифалари ҳақида гапира туриб, И.А.Каримов, хусусан шундай деб таъкидлаган эдилар: “Биз шу эзгу мақсадлар сари интилаётган эканмиз, ҳаётимизда демократик тамойиллар чуқур илдиз отишини истар эканмиз, демократиянинг бош талаби бўлмиш эркин сайловлар масаласига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим”². Чунки, айти эркин сайловлар референдум каби халқ ҳокимияти

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши материаллари (1994 йил 14-16 ноябрь) — Т.: Ўзбекистон. 1994. 87-б.

² Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 310-б.

бевосита намоён бўлишининг олий шаклидир, давлатнинг жаҳон миқёсидаги нуфузи эса, кўп жиҳатдан унда амал қилувчи сайлов тизимининг қай даражада ошкоралиги ва демократиклигига боғлиқ. Худди мана шунинг учун ҳам сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва уларни такомиллаштириш масаласига Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислоҳотларнинг энг муҳим таркибий бўлаги сифатида қарамоқ зарур.

Ўзбекистон Конституциясида ҳуқуқий замин яратилган мустақил республикаизмининг миллий давлатчилигини ривожлантириш вазифаси бутун сайлов тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва, энг аввало, давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи — Олий Мажлис шаклланишининг қонунчилик асосларини яратиш масаласини кўндаланг қўйди. Шунинг учун “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонуннинг 6-моддасида Олий Кенгаш Раёсати зиммасига 1993 йил давомида Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун лойиҳасини тайёрлаш ва уни умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилиш вазифаси юклатилди.¹

Ана шу топшириққа мувофиқ, Олий Кенгаш Раёсати 1993 йил 3 мартдаги Қарори билан “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини тайёрлаш учун 12 нафар кишидан иборат таркибда ишчи гуруҳи тузди.² Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун лойиҳасини тайёрлаш жараёни қандай бораётганлиги Олий Кенгашда махсус муҳокама этилиб, тегишли қарор қабул қилинганининг ўзиёқ бўлғуси қонун чиқарувчи органи шакллантириш тартибига қанчалик муҳим аҳамият берилганлигини кўрсатиб турибди. Шу тариқа, ишчи гуруҳи раҳбари ахборотининг муҳокамаси натижалари бўйича депутатлар ўн иккинчи сессияда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини тайёрлашни ташкил этиш ҳақида”ги Олий Кенгашнинг қарорини қабул қилдилар.³

Ўзбекистонда сайлов тизимининг ислоҳоти юзага келган сиёсий вазиятни ҳар томонлама пухта таҳлил эта борган ҳолда ўтказилди. Олдинда сайловларни тула-тўқис демократлаштириш, том маъно-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 1. 11-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 3. 28-29-6.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 6. 176-6.

даги демократик сайлов тизими мавжуд дея олиш имконини берувчи мутлақо янги институтлар ташкил этиш вазифаси турарди.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Конституциясининг нормалари ўзига хос тарзда пишиқ-пухта ишланган: бу нормалар мажоритар ёки пропорционал сайлов тизимларидан исталган бирини танлаш имконини беради. Бироқ бу ҳол, фикримизча, танлов бирор-бир асосга эга бўлмаган тарзда ўтказилиши мумкин, деган маънони англатмайди. Танлов негизини объектив омиллар, демократик жамиятнинг реал шарт-шароитлари ва сиёсий тизимнинг ривожланиш даражаси, таркиб топган аъёнalar ташкил этиши лозим. Зеро, ҳар иккала тизим муайян афзалликларга ҳам, камчиликларга ҳам эга. Шунинг учун ишчи гуруҳининг ҳаракати — сиёсий партиялар ҳокимият учун олиб борадиган курашнинг демократик асосларини ривожлантириш учун ҳуқуқий шароитларни таъминлай оладиган, миллий аъёнalarга, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий тажрибаси ва ижтимоий феъл-атворига мос келадиган, бутун Ўзбекистон халқи давлатнинг сиёсий ҳаётига таъсир кўрсата олиши имконини яратадиган энг мақбул сайлов моделини излаб топишга қаратилди.

Сайлов тўғрисидаги қонунларнинг мазмун-моҳияти айнан сайлов тизимининг қайси модели танланишига боғлиқ. Муайян моделни танлаб олиш сайлов округларини шакллантириш тартиби, овозларни ҳисоблаб чиқиш, сайлов натижаларини аниқлаш услублари ва бошқа принципиал аҳамиятга молик тартиботлар белгиланишига асос бўлади. Худди мана шунинг учун ҳам ишчи гуруҳи аъзолари сайлов тизимининг ҳар бир институтини унинг ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашга қанчалик мос келиши, Ўзбекистоннинг ёш суверен давлатчилигини ривожлантириш учун қандай шарт-шароитлар яратиши, сайловчилар ўз хоҳиш-иродаларини демократик тарзда билдиришларига, ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларига, номзодлар ва сиёсий партиялар учун тенг шарт-шароитлар яратишга қанчалик ёрдамлашиши мумкинлиги нуқтаи назаридан ўта синчковлик билан таҳлил этдилар.

Ҳуқуқшунос олимлар халқаро амалиётда мавжуд бўлган сайлов тизимларининг моделларини ўрганиш асосида Олий Мажлисга қонуний йўл билан сайлов ўтказишни таъминлашнинг турли вариантларини таклиф этдилар. Чунончи, Ҳ.Т.Одилқориев ва О.Муҳаммаджонов Литва Республикаси Сеймига сайлов ўтказиш тажрибасидан фойдаланишни таклиф қилдилар. Сайлов ўтказишнинг мазкур шакли пропорционал ва мажоритар тизимларни уйғунлаштириш

асосида юзага келадиган аралаш тизим қўлланишини назарда тутди.¹ Ишчи гуруҳининг аъзолари аралаш сайлов тизимининг салбий томонларини, масалан, вакиллик органи ҳаддан зиёд сиёсийлашиб кетишини, ҳақиқий эмас деб топиладиган бюллетенлар миқдори кўп бўлиши ва шу каби бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда юқоридаги таклифни қўллаб-қувватламадилар. Хусусан, сайловларнинг мураккаб механизмига сайловчиларнинг ўзи қай даражада тайёр эканлигига асосланиш лозимлигига эътиборни қаратдилар. Бинобарин, айтиш мумкин сабабли ҳам аралаш тизим нафақат ривожланаётган мамлакатларда, балки индустриал ривожланган мамлакатларда ҳам камдан-кам ҳолларда қўлланилади.

Фикримизча, фуқароларнинг тенг сайлов ҳуқуқига эга бўлишидан иборат конституцион қоидага зид эканлиги — аралаш сайлов тизимининг энг асосий нуқсонидир. Конституцияга мувофиқ, барча фуқароларга сайловчи сифатида ҳам, номзод сифатида ҳам тенг ҳуқуқ берилди. Сайловларнинг аралаш сайлов тизими бўйича ўтказилиши эса, мутлақо бошқа вазиятни юзага келтиради. Мандатларнинг бир қисми мажоритар тизим бўйича, қолган қисми пропорционал тизим бўйича тақсимланганида партия рўйхатларига киритилган номзодлар бошқа номзодларга нисбатан афзалликка эга бўладилар: улар айтиш мумкин бир сайловнинг ўзида бир вақтда ҳам бир мандатли сайлов округидан, ҳам партия томонидан кўрсатилган номзод сифатида рўйхатдан ўтишлари мумкин.

Ишчи гуруҳининг айрим аъзолари томонидан тайёрланган, сайловларни пропорционал тизим асосида ва фақат партия рўйхатлари бўйича ўтказиш назарда тутилган қонун лойиҳасини ҳам ишчи гуруҳи маъқул топмади.

Биринчидан, мазкур тизим сайловчиларнинг сиёсий тажрибасига мос эмасди.

Иккинчидан, пропорционал тизим анча мураккаб ва оғир бўлиб, кўп мандатли округлар учун квоталар белгилаш ва овозларни санаб чиқиш жараёнини қийинлаштириб юборади.

Учинчидан, муайян даражада ривожланган кўппартиялилиқ тизими мавжуд бўлмаган шароитда сиёсий ҳаёт муайян шахслар билан боғлиқ бўлади ва бунда “бутун диққат-эътибор айрим арбобларга қаратилади, зеро телеэкрандан “гапириб турган шахс” қайси

¹ Қаранг: Литва Республикасида сайлов кампанияси ўтказилишининг тажрибаси тўғрисидаги маълумотнома. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1993. № 3. 123-130-б.

партияга мансублиги кўрсатилмайди ҳам”¹. Жамият кўп жиҳатдан шахснинг нуфузи ва шуҳратига таянади. Пропорционал тизимда эса, сайловчи ўзи ўрганиб қолганидек номзод учун эмас, балки умуман партия учун, амалда эса, унинг дастури учун овоз беради. Бунда барчага таниқли бўлган партия етакчилари паноҳида кўпчиликка нотаниш, профессионал қонунчилик фаолиятига мутлақо тайёр бўлмаган шахслар парламентга ўтиб қолиши мумкин. Россиядаги “Народный депутат” деб аталмиш ижтимоий марказ кординатори Елена Панина таъкидлаганидек, “партиявий рўйхат бўйича бугун ҳокимиятга ким келаётганини ҳамма кўриб турибди. Булар орасида жиноятчи уюшмаларнинг вакиллари ҳам бор, айбига яраша жазоланган амалдорлар ҳам бор”².

Тўртинчидан, бундай тизим амалда вакиллик органи аъзоларининг аксарият кўпчилиги кам сонли сайловчилар қўллаб-қувватлаган депутатлардан иборат бўлиб қолишига олиб келиши ҳам мумкин. Россиялик ҳуқуқшунос М.С.Матейкович таъкидлаганидек, пропорционал тизим сал бўлмаса ўзининг энг асосий вазифаси, яъни озчиликнинг фикрини ифода этиш вазифасини бажармаслигига ҳеч қандай кафолат йўқ. У 1995 йил 17 декабрда Россия Давлат Думасига ўтказилган сайловни ўз фикрининг далили сифатида келтиради. Яъни “... мандатларни тақсимлаш ҳуқуқини қўлга киритган тўртта сайлов бирлашмаси умумий федерал округ бўйича ҳаммаси бўлиб сайловчилар 50,5 фоизининг овозини тўплаганлигига ишонч ҳосил қилиш унча қийин эмас. Россиялик сайловчиларнинг бошқа ярми берган овозлар амалда зое кетган Масалан, 1995 йил 17 декабрда ўтказилган сайловда Ленинград вилоятидаги 99-сайлов округидан Давлат Думасининг депутати этиб сайланиш учун сайловчилар 10,44 фоизининг овози кифоя қилган”³.

Бешинчидан, қатъий пропорционал тизим, айниқса ўтиш даврида, сиёсий инқироз ва парламент инқирози рўй бериши эҳтимоли юқори бўлишига қўмаклашади. Шунини ҳисобга олганда, юридик фанлар номзоди Т.А.Васильева ҳақ, деб айтишимиз мумкин. Унинг тасдиқлашича, пропорционал тизим етарли даражада амал қилиши учун бир томондан қарор топган кўппартиялилик зарур, бошқа

¹ Калмиков М. Так сколько партий нужно обществу? // Эхо планеты. 2000. № 13. 8-б.

² Қаранг: «Труд». 1999. 3 ноябрь.

³ Матейкович М.С. Проблемы правового регулирования выборов в законодательные и исполнительные органы государственной власти субъектов Российской Федерации. // Государство и право. 1998. № 7. 53-б.

томондан эса, сиёсий кучларнинг қутблашуви бўлмаслиги керак. Пропорционал тизимни қўллаш ҳукумагга шакллантириш ва унинг барқарор ишлаши, ҳукумат ҳужжатларини қонун чиқарувчи орган-дан ўтказиш борасида муаммолар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Бунинг тасдиғи сифатида Т.А.Васильева Италия амалиё-тидан мисол келтиради. Италия парламенти 1993 йилда маъқулла-ган депутатлар палатасига сайлов тўғрисидаги янги қонунда про-порционал сайлов тизимини рад этган¹.

Сайлов тизимларининг моделларини қиёсий таҳлил этиб, Ўзбеки-стоннинг ўзига хос жиҳатларини, сайловлар ўтказишнинг қарор топ-ган анъаналари ва амалиётини ҳисобга олган ҳолда ишчи гуруҳи ма-жоритар тизимдан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб топди. Қўлла-ниб келинаётган тизимларнинг куҳнаси сифатида мажоритар тизим доимо натижадор бўлиб, уни қўллаш содда, сиёсий режим барқарор бўлиб, 2-4 йирик сиёсий партия мавжуд бўлган бир шароитларда ай-ниқса самарадор, партиянинг фуқароларни бирлаштиришга қаратил-ган йўлини рағбатлантиради², деган олимларнинг фикрига қўшилмас-лик мумкин эмас. Мажоритар сайлов тизими универсалдир. Ундан коллегиял ва яккабош органлар сайловида фойдаланиш мумкин. Маз-кур тизим сайлов округларининг турли моделларига, номзодлар ва партияларнинг рақобатлашувига йўл қўяди. Ундан купгина мамлакат-лар ўз парламентларини сайлашда фойдаланадилар³.

Мажоритар сайлов тизимининг турли моделлари мавжуд. “Ўзбе-кистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун лойиҳасига унинг энг типик тури сингдирилган эди. Мазкур модел бир мандатли округларда турли сиёсий партиялар ва сайлов бир-лашмаларининг вакили ҳисобланган конкрет номзодларнинг рақо-батлашувини назарда тутди. Партиянинг роли номзодлар кўрса-тиш ва уларни округларда қўллаб-қувватлашдангина иборат бўла-ди. Танлов номзоднинг партиявий мансублигига қараб эмас, унинг ўзига қараб, яъни у нима ваъда қилишига, ўзини тутишига ва бо-шқа шахсий фазилатларига қараб белгиланади. Бу тизим мамлакат-даги барча ёки аксарият сайлов округларида ўз номзодларини қўйиш учун зарур миқдордаги одам ресурсларига эга бўлган йирик ва ўртача сиёсий партиялар учун айниқса манфаатлидир.

¹ Қаранг: Сравнительное конституционное право /Отв. ред. В.Е.Чиркин/. — М.: Манускрипт. 1996. 404-б.

² Қаранг: Избирательные системы в СССР: поиск оптимальной модели. — Со-ветское государство и право. 1991. № 7. 34-б.

³ Қаранг: Амеллер М. Парламенты. (Пер.с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 61-68-б.

Сайловларни кўппартиялилик асосида ўтказиш демократик мамлакатлар сайлов тизимининг энг муҳим тамойилидир. Шунинг учун сайловлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ривожлантиришнинг аниқ ва равшан йўналишларидан бири — сиёсий партияларнинг мақомини Ўзбекистон сайлов тизимида иштирок этиши шарт бўлган субъектлар сифатида белгилаш бўлди. Шу ўринда эслатиб ўтиш жоизки, Ўзбекистон собиқ СССР барбод бўлганидан кейин ташкил топган давлатлар орасида биринчилар қатори кўппартиялилик асосидаги сайлов тизимига ўтди. 1991 йилнинг 18 ноябридаёқ Олий Кенгаш “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги Қонунни¹ қабул қилган бўлиб, унда сайловларни кўппартиялилик асосида ўтказиш назарда тутилган. Мазкур Қонун 1991 йил декабрда муқобиллик асосида кечган Ўзбекистон Президенти сайловида синовдан муваффақиятли ўтди.

Сиёсий партияларнинг олий органлари билан бир қаторда маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари номидан Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлганликлари Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун лойиҳасининг мутлақ ўзига хос хусусияти бўлди. Бу норма сайловчиларга қонун чиқарувчи органга нафақат партияларнинг тор доирадаги манфаатларини, балки мамлакатнинг у ёки бу минтақасидаги бутун аҳоли манфаатларини ифода этадиган кишиларни вакил қилишнинг ноёб имкониятини беради. Профессор А.Жалолов тасдиқлаганидек, “сайловларнинг унда иштирок этувчи барча кучларнинг тор манфаатларидан юқори турувчи эзгу мақсади, вазифаси бор”². Сиёсий ва қонун чиқарувчи ҳокимиятлар партиялар қўлида жамланиб қолишининг олдини олиш ҳам фойдадан холи эмас. Зеро, умумлаштирганда сиёсий партиялар амалда сайловчилар ярмидан камининг номидан вакиллик қиладилар. ГФР Президенти Р. фон Вайцзекер бундай нуқсон ўз мамлакатада мавжудлигини таъкидлаб ўтган³.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. № 1. 37-51-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши материаллари (1994 йил. 14-16 ноябрь) — Т.: Ўзбекистон. 1994. 71-б.

³ Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан: вопросы реформы, законодательство и зарубежный опыт (юридические и политологические заметки). — Т.: Ўзбекистон. 1993. 29-б.

Сайлов тизимининг ислоҳоти фақатгина сиёсий партиялар ёки гуруҳларнинг эмас, балки бутун халқнинг манфаатини қўзлаб ўтказилиши керак. Буюк Британиянинг Ўзбекистондаги собиқ Фавқулодда ва Мухтор Элчиси Пол Берн таъкидлаганидек, ҳар бир фуқаро ўзи овоз бермаган партия ютиб чиқса ҳам, барибир ўз ҳуқуқлари ва манфаатлари ҳимоя қилинишини яхши билиши керак¹. Ҳокимият олий вакиллик органига номзодлар қўпгина мамлакатларда, айниқса икки палатали парламентга эга бўлган мамлакатларда маҳаллий вакиллик органлари томонидан ҳам кўрсатилиши энг аввало шу билан изоҳланади деб ўйлаймиз².

Бундан ташқари, қўшпартияли тизим етарли даражада ривожланмаган бир шароитда маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари томонидан Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи сайловлар албатта муқобиллик ва рақобатлашув асосида ўтказилишини назарда тутати. Алоҳида таъкидлаш лозимки, муқобиллик ва рақобатлашув демократик сайловларнинг муҳим жиҳатидир. Башарти, у ёки бу номзодни танлаш вариантлари ва афзал қўрган номзодни монеликсиз ташвиқот қилиш имконияти мавжуд бўлса, демак сайловчининг хоҳиш-иродаси эркиндир. Муқобиллик кураши ва рақобатлашув учун шарт-шароит яратиш совет сайлов тизимининг энг заиф томонларидан бири бўлди. 1990 йилда Олий Кенгашга ўтказилган сайлов муқобиллик асосида ўтказилган бўлса-да, бироқ, у инерция бўйича, асосан совет тузуми шароитларида неча ўн йилликлар ичида ишлатилиб келган технология асосида ўтказилди.

Ишчи гуруҳи тайёрлаган қонун лойиҳаси Олий Кенгашнинг ўн учинчи сессиясида муҳокама этилиб³, биринчи ўқишда маъқулланди ва умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилиш тўғрисида қарор қабул қилинди⁴. Мазкур қонун лойиҳаси 1993 йил 4 сентябрда матбуотда чоп этилди⁵. Олий Кенгаш Раёсати эса, 1993 йил 7

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши материаллари (1994 йил 14-16 ноябрь). — Т.: Ўзбекистон. 1994. 95-б.

² Қаранг: Амеллер М. Парламенты. — М.: Прогресс. 1967; Парламенты зарубежных стран. Справочник. — М.: Политиздат. 1968; Парламенты мира: Сб. — М.: Интерпракс. 1991; Сравнительное конституционное право /Отв. ред. В.Е.Чиркин/. — М.: Манускрипт, 1996 ва бошқалар.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 9. 8-б.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 9. 31-б.

⁵ Қаранг: Халқ сўзи. 1993. 4 сентябрь.

сентябрда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси муҳокамасини ташкил этиш ҳақида”¹ Қарор қабул қилиб, Олий Кенгаш Қонунчилик, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот масалалари қўмитаси тақдим этган қонун лойиҳасининг муҳокамасига доир дастурни маъқуллади.

Эълон қилинган қонун лойиҳаси катта қизиқиш уйғотди, унинг муҳокамаси жўшқин ва самарали ўтди. Олимлар, ҳуқуқшунослар, мутахассислар, Ўзбекистоннинг кўплаб фуқаролари ўз таклифлари ва фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Энг диққатга сазовор таклифлар газеталарда, телевидение ва радио орқали муҳокама этилди.

Шуниси муҳимки, қонун лойиҳаси Ўзбекистондагина эмас, балки ундан анчагина йироқларда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Лойиҳа МДХ давлатлари, шу жумладан Россия, Украина, Қозоғистон, Қирғизистон, шунингдек Франция, Германия, Туркия ва бошқа қатор Европа мамлакатлари мутахассислари томонидан синчковлик билан экспертизадан ўтказилди. Мазкур қонун лойиҳасига АҚШ мутахассисларида қизиқиш айниқса катта бўлди. Бу алоҳида қизиқишни АҚШнинг Ўзбекистондаги собиқ Фавқулодда ва Мухтор Элчиси Генри Л.Кларк қуйидаги тарзда ифодалайди: “Сизнинг сайловларингиз нимага Америка Қўшма Штатлари учун муҳимдир? Бизни нима қизиқтиради? Америка Қўшма Штатлари Ҳукуматининг фикрича, Ўзбекистондаги тинчлик ва барқарорлик Ўрта Осиёдаги тинчлик ва барқарорлик учун керак. Менинг ҳукуматим келажакда сизнинг барқарорлигингиз ва мустақиллигингиз, кўп жиҳатдан, Ўзбекистонда демократия ва демократик жараённинг ўсишига боғлиқдир деб ишонади. Очик ва одил сайловлар демократия учун зарурдир... Ўзбекистонда биз тажрибамиз билан ўртоқлаша олганлигимиздан хурсандмиз. Америка ҳуқуқшунослар уюшмаси Ўзбекистоннинг сайлов тўғрисидаги Қонунининг лойиҳасини кўриб чиқди ва сайлов тўғрисидаги қонун лойиҳасининг охириги вариантыга ўз таклифларини киритди. Бундан ташқари, Ўзбекистон ҳукумати Американинг ҳукуматга тегишли бўлмаган яна бир бошқа ташкилотини, Сайловлар тизимлари бўйича халқаро жамғармани бўлғуси сайловларда ёрдам беришга таклиф қилди ва буни амалга оширишда биргаликда ишляпмиз”.²

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. № 9. 124-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши материаллари (1994 йил 14-16 ноябрь). — Т.: Ўзбекистон. 1994. 73-74 ва 75-б.

Қонун лойиҳасининг қарийб тўрт ой давом этган муҳокамаси чоғида Олий Кенгашга олти юзга яқин таклиф ва мулоҳазалар келиб тушди. Мутахассис ва экспертларнинг мулоҳаза ва хулосаларида таклифлар билан бир қаторда Қонун лойиҳасининг нормалари умуман ижобий баҳоланган ҳамда юксак халқаро талабларга жавоб бериши ўз тасдиғини топган эди¹.

Олинган барча таклиф ва мулоҳазалар ишчи гуруҳи томонидан ниҳоятда эътибор ва синчковлик билан ўрганиб чиқилди ҳамда уларнинг аксарияти қонун лойиҳасини маромига етказиш вақтида инобатга олинди. Қонун лойиҳасини такомиллаштиришда унинг умумхалқ муҳокамаси нақадар муҳим аҳамиятга эга бўлганлигининг тасдиғи тариқасида ишчи гуруҳи муҳокама якунлари асосида лойиҳага киритган энг муҳим ўзгаришлардан айримларини мисол қилиб келтирамиз.

Биринчи. Сайлов кампаниясининг муддати узайтирилди ва у икки ой ўрнига уч ой давом этадиган бўлди. Сайлов кампанияси муддатини узайтириш сайловчилар депутатликка номзодлар ҳамда уларнинг сайловолди дастурлари (платформалари) билан танишиб чиқишлари учун етарли фурсатга эга бўлишларини таъминлаш тақозоси эди. Ўз навбатида сиёсий партиялар ва номзодларга сайловолди тарғиботи ва ташвиқотини олиб бориш учун етарлича муддат керак эди. Бундай тарғибот ва ташвиқотдан қўзланган мақсад эса муайян номзод ва сиёсий партияларнинг манфаатларини қўлаб сайловчиларнинг ижтимоий фикрига таъсир этувчи фаолият олиб боришдан иборатдир.

Иккинчи. Қонун лойиҳасига чеклов деб аталмиш қатор нормалар киритилди. Чунончи, 23-моддада судланган фуқаролар, Куролли Кучларнинг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари, диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар, деб белгилаб қўйилди.

Қонун лойиҳаси ҳукумат аъзолари, судьялар, Бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ҳокимият ижроия органларининг мансабдор шахслари депутат этиб сайлангудек бўлса-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1993. 3-иш. 1-9-б.

лар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганлари тақдирдагина Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар, деган қоида билан тўлдирилди.

Таъкидлаб ўтиш керакки, кўпгина мамлакатларда шунга ўхшаш асосларга кўра сайлов ҳуқуқини чеклашга йўл қўйилади. Шу боис сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларимизда чеклов нормаларининг бўлиши халқаро амалиётга мувофиқ бўлиб, Ўзбекистон Конституцияси талабларидан келиб чиқади. Айтайлик, ижроия органларининг мансабдор шахслари ёки судьялар депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганлари тақдирдагина депутатликка номзод этиб рўйхатга олиниши тўғрисидаги қоида ҳокимиятнинг тармоқларга бўлинишига доир конституциявий принципдан келиб чиқади. Бу инсон ҳуқуқларини камситмайди, бинобарин фуқаро сайловнинг барча жараёнида эркин иштирок этаверади, бироқ парламентга сайлангач, депутатлик мандатига тўғри келмайдиган лавозимдан кетиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, лавозимларнинг тўғри келмаслиги талаби овоз бериш натижаларининг ҳақиқийлиги тўғрисидаги масалага боғланмайди. Бу талаб икки лавозимдан бирини танлашни ва бу ишни ё сайловгача ёки сайловдан кейин амалга ошириш лозимлигини англатади, холос. Бу чекловнинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, депутат парламентдаги ўз вазифаларини бажараётганда унга кенг эркинликни ва мустақилликни кафолатлаш, уни ҳар қандай ташқи таъсирдан, давлат ҳокимияти органлари ҳамда хусусий тусдаги тазйиқлардан холи қилиш демакдир.

Диний ташкилотлар ва бирлашмалар профессионал хизматчиларининг депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмаслиги тўғрисидаги талаб ҳам Конституциядан келиб чиқади, бинобарин Конституциямизнинг 61-моддасида диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган, деб ёзиб қўйилган.

Ўтроқлик талабини (цензини) белгиловчи норма ҳам қонунга киритилган. Унга мувофиқ, сайлов тайинланган кунга қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамаган фуқаролар депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар. Бундай талаб, бизнинг фикримизча, адолатлидир. Зотан, беш йил мобайнида кишилар онгида ҳам, умуман жамиятда ҳам жиддий ўзгаришлар рўй беради. Таркиб топган аъёналарда ва қоидаларда ўзгаришлар рўй бергани учун ҳам ҳар қандай киши ўзи учун нотаниш бўлган вазиятда тўғри қарорга келишга, ўзи узоқ вақт мобайнида яшамаган жамиятнинг эҳтиёж, талаб ва манфаатларини тушунишга қийналади. Шунини ҳам қўшимча қилиш лозимки, бу талаб депу-

татликка номзод сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишининг омили тариқасида унинг ўз мамлакатига меҳрини кучайтириш истаги билан ҳам изоҳланади. Бошқа мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида ҳам шунга ўхшаш талаблар (цензлар) борлиги бежиз эмас¹.

Юқорида баён этилган фикрларга асосланиб таъкидлаш мумкинки, чеклаш нормалари бўлишига қарамай, сайловларнинг умумийлик принципи қонун лойиҳасида ўз ифодасини тўлиқ топди. Бунинг тасдиғи сифатида сайловлар бўйича АҚШ эксперти Л.Эджвортнинг фикрини келтириш мумкин: “Умуман олганда, бундай чекловлар халқаро амалиётда ғайриодатий ҳол эмас, бу гап айниқса доимий яшаш муддати ҳамда жиноий ишлар юзасидан судланганлик билан боғлиқ чекловларга тааллуқлидир. Чекловлар умум қабул қилинган халқаро андозаларга ҳам зид эмас. Маълум вақт ўтгач, бундай талабларни чеклов ёки ортиқча оғирлаштирувчи нормалар қаторига киритиш шарт бўлмай қолади”².

Учинчи. Қонун лойиҳаси яна бир норма билан тўлдирилди. Унга мувофиқ, сиёсий партия сайлов тайинланган кундан камида олти ой олдин Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган бўлиши керак ҳамда унинг сайловда иштирок этишини қўллаб-қувватловчи камида эллик минг сайловчининг имзосини тўплаган тақдирдагина у депутатликка ўз номзодларини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу адолатли талаб фақат сайлов кезларигина сиёсий майдонда пайдо бўлиб қоладиган ва фаолияти шундан нарига ўтмайдиган, сонда бор, санокда йўқ қабилидаги партияларнинг сунъий тарзда ташкил бўлишидан сақланиш истаги тақозоси эди. Бундан ташқари, сайловларда қатнашиш учун сайловчиларнинг эллик минг имзоси зарурлиги сиёсий партиянинг сиёсий ҳокимият учун муносиб кураш олиб бориш имкониятидан ҳамда бундай ҳокимиятни қўлга киритган тақдирда уни халқ муайян даражада қўллаб-қувватлашидан далолат беради. Барқарор демократик ва сиёсий режимнинг юзага келиши ҳамда том маънодаги нуфузли партияларнинг шаклланиши учун бу талаб жуда ҳам зарур эди. Ўзбекистондаги, қолаверса, СССР парчаланиб кетганидан кейин ташкил топган бошқа баъзи мамла-

¹ Қаранг. масалан: Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 89-б; Сравнительное Конституционное право /Отв. ред. В.Е.Чиркин/. — М.: Манускрипт. 1996. 376-377-б.

² Қаранг: Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем, 1997. 31-б.

катлардаги сайлов институтларини ривожлантириш амалиёти бу талабнинг тўғри эканлигини кўрсатди.

Тўртинчи. Сайлов комиссияларининг ваколатлари пухта қилиб олинди ва бирмунча кенгайтирилди, сайлов комиссияларига аъзолик анчагина аниқлаштирилди. Парламент депутатлигига барча номзодларни Олий Мажлисга сайлов ўтказувчи доимий асосда ишлайдиган Марказий сайлов комиссиясида рўйхатга олишнинг назарда тутилиши қонун лойиҳасининг яна бир муҳим хусусияти бўлиб қолди. Бу ўринли ва муҳим янгилик бўлди. Бинобарин, қонун чиқарувчи органга ўтказилган 1990 йилги сайловларда депутатликка номзодларни рўйхатга олиш округ сайлов комиссиялари томонидан амалга оширилган эди. Сайловнинг асосий ташкилотчиси бўлган Марказий сайлов комиссияси эса жойларда юз бераётган ҳолатлардан, воқеалардан хабардор бўлмаган ва, бинобарин, у сайловларнинг асосий ташкилотчиси вазифасини эмас, балки жамоатчи кузатувчи кенгаш вазифасини бажариб келган. Бундан фойдаланган баъзи маҳаллий раҳбарлар депутатликка номзодларни рўйхатга олиш юзасидан округ комиссиялари ишига аралаштишга уринганлар. Ваҳолонки, номзодларни рўйхатга олиш ишига профессионал нуқтаи назардан ёндашиш, яъни бу ишни ташкил этиш ва ўтказиш доимий асосда ишлайдиган сайлов органи томонидан амалга оширилиши кўпгина муаммоларнинг ва қоидабузарликларнинг олдини олиш омили бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг котиби А.Саъдуллаевнинг таъкидлашича, 1990 йилда ўтказилган парламент сайловларида республикадаги 500 сайлов округидан 3 мингга яқин номзод кўрсатилган. Бироқ, кўрсатилган номзодлар ёки уларни рўйхатга олиш тўғрисидаги маълумотлар сайлов ташкилотчиси бўлган марказий органга ўз вақтида етказиб берилмаган. Бунинг оқибатида ўша даврдаги Марказий сайлов комиссияси сайловларнинг асосий ташкилотчиси, қонунларга риоя этилишининг назоратчиси эмас, аксинча оддий кузатувчи органга айланиб қолган. Марказий сайлов комиссияси томонидан профессионал ёндашув бўлмаганлиги ва жойлардаги қоидабузарликлар туфайли сайловчилар ҳамда депутатликка номзодлар томонидан судларга ва турли органларга ариза ва шикоятларнинг кўлами ортиб кетган¹.

¹ Қаранг: Саъдуллаев А. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови ва Олий Мажлис депутатлари сайловида номзодларни рўйхатга олиш. Сайлов жараёнида халқаро тажриба ва стандартлар китобида /Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. — Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999. 48-49-б.

Бешинчи. Долзарб масалалардан бири — депутатликка номзодларнинг тенг молиявий имкониятларини таъминлаш қонун лойиҳасида ўз ечимини топди.

Сайлов кампаниясининг муваффақияти куп жиҳатдан унинг молиявий таъминотига боғлиқ. ЕХХТ демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюросининг эксперти Рон Гульд таъкидлаганидек, ҳар доим бой ва камбағал сиёсий партиялар ва номзодлар бўлади¹. Шу сабабли номзодларга тенг имкониятларни ақалли юридик жиҳатдан кафолатлашга интилиб, купгина мамлакатлардаги қонун чиқарувчилар сиёсий партиялар ҳамда мустақил номзодлар сайлов кампаниясида сарфлаши мумкин бўлган сумманинг энг куп миқдорларини белгилаб қўядилар (масалан, Россия, Кипр, Канада, Литва)².

Молиялашни тартибга солишнинг умумий қондаси унинг ионаларнинг манба турлари, субъектлари ва миқдорлари бўйича чекланганлигидир. Купгина мамлакатларда молиялаш манбаларининг тақиқланган турларига хориждан молиялаш ҳам киритилган, негаки унга ҳақли равишда давлатларнинг ички ишларига аралашув воситаларидан бири деб қарайдилар (масалан, Бразилия, Польша, Словакия, АҚШ, Франция)³.

Хусусий молиялаш манбаи ва субъектларининг бошқа баъзи турларини (эгасини билдирмай қилинадиган ионалар, юридик шахсларнинг ионалари) ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда ҳам ана шундай ёндашув қўлланилади. Чунончи, Австрия, Болгария ва бошқа бир қанча мамлакатларда эгасини билдирмай қилинадиган ионалар батамом тақиқланган. Купгина мамлакатлар амалиётининг шохидлик беришига қараганда, юридик шахсларнинг (компаниялар, жамиятлар, фирмалар ва ҳ.к.) ионалари сиёсий партиялар ва айрим депутатларни молия ва саноат капитали муайян гуруҳларининг, купинча эса жиноятчиликка алоқадор шахсларнинг ғаразли манфаатларига бўйсундириш воситасидир. Ана шундай гуруҳлар ва шахсларга молиявий қарамликни камайтириш мақсадида бир қанча мамлакатларнинг қонун ҳужжатлари хусусий юридик шахслар-

¹ Қаранг: Рон Гульд. Эркин ва ҳақиқий сайловлар учун халқаро стандартлар. Сайлов жараёнида халқаро тажриба ва стандартлар китобида /Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. — Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999. 20-б.

² Қаранг: Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В.Е.Чиркин/. — М.: Манускрипт. 1996. 394-б.

³ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Зарубежное законодательство о политических партиях (Сб. нормативных актов). — М., 1993. 53-б.

нинг ҳар қандай ионаларини тақиқлашни назарда тутати (масалан, Ангола, Гана, Исроил, АҚШ)¹.

Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг таҳлили шуни кўрсатадики, демократик сайловларнинг молиявий кафолати, бир томондан, ионаларга чеклов белгилашни, иккинчи томондан эса, сайлов жамғармалари маблағларининг сарфланиши устидан назоратнинг самарали усуллари белгилашни тақозо этади. Бироқ амалиёт шуни кўрсатадики, сайлов кампаниясига “профессионал” ёндашув шароитида устомон номзодлар бу жамғармаларнинг тушумлари ва харажатлари тўғрисидаги маълумотларни камайтириб кўрсатиш учун қонун ҳужжатларида йўл, “туйнук” топиб олмақдалар, шунингдек ўз сайлов кампанияларини молиялашнинг ҳақиқий манбаларини ҳам қойилмақом қилиб яширмақдалар. Шу сабабли чет эл қонун ҳужжатларида мазкур масалаларни ҳал этишнинг турли усуллари, шу жумладан сайловларни давлат йўли билан молиялаш усуллари мавжуд. Кўпгина мамлакатлар (масалан, Австралия, Канада, АҚШ) қонун ҳужжатларида сиёсий партияларни махсус молиялаш белгилаб қўйилганки, бу ҳол уларнинг сайлов билан боғлиқ харажатларини амалда қисман қоплашга олиб келади².

Сайловларнинг давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва амалга оширишда мавқеи ошиб бораётган муҳим институт сифатида конституциявий эътироф этилиши уларни давлат йўли билан молиялашнинг ҳуқуқий асоси бўлди. Сайлов жараёнлари вақтида сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш тобора кўпроқ моддий харажатларни талаб этаётган ва бу харажатларга сиёсий партиялар ва номзодларнинг ўз маблағлари ҳам, ихтиёрий равишда бериладиган хусусий ионалар ҳам етмаётган ҳозирги шароитда давлатнинг молиявий қўллаб-қувватлаши айниқса зарурдир. Шу боисдан, назаримизда, немис тадқиқотчиларининг: “давлат томонидан партиялар тўғридан-тўғри ёки билвосита молияланмаса, улар фаолият кўрсатишга қодир бўлмай қоладилар”³ деган фикрлари ҳақ кўринади. Бу гап партиялар қарор топиши жараёни давом этаётган, чин маънодаги кўппартиявийлик

¹ АҚШда бу чеклов ўзига хос хусусиятга эга. Бу ерда сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари (1972 йилги федерал сайлов кампаниялари тўғрисидаги қонун, кейинги кўпгина тузатишлари билан) хусусий юридик шахсларнинг бевосита молиялашини тақиқлайди, холос. — Қаранг: Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты. — М.: 1993. 330–6.

² Қаранг: Юдин Ю.А. Финансирование политических партий в зарубежных странах (Правовая регламентация). //Государство и право. 1996. N 6. 146–6.

³ Государственное право Германии. Т. 1. — М., 1994. 118–6.

бошланғич босқичда турган мамлакатларда алоҳида аҳамият касб этади. Бу мамлакатлар учун давлат йўли билан молиялаш сиёсий фикрлар хилма-хиллигининг кафолати, сиёсий демократияни реал мазмун билан тўлдириш шартидир. Бундан ташқари, сайловларни давлат йўли билан молиялашга кўп жиҳатдан хусусий молиялаш билан боғлиқ сиёсий коррупцияга қарши курашда таъсирчан восита сифатида қаралмоқда.

Сайловларни давлат йўли билан молиялаш, қоида тариқасида, давлат бюджетидан амалга оширилади. Бироқ истиснолар ҳам бўлади. Масалан, АКШда президент сайловларини давлат йўли билан молиялаш давлат бюджетидан эмас, балки тамомила жисмоний шахсларнинг ҳар йилги ихтиёрий бадалларидан ҳосил бўладиган махсус жамғармадан амалга оширилади. Бироқ шунга қарамай, маблағларни номзодлар ўртасида Федерал сайлов комиссияси тимсолида давлат тақсимлайди. Жанубий Африка Республикасида сайлов харажатларини молиялаш тизими ҳам шунга анча яқин. 1993 йилги қонун парламент томонидан ажратиладиган маблағлардан, шунингдек жисмоний ва юридик шахсларнинг ионаларидан ташкил топадиган давлат сайлов жамғармасини таъсис этди. Бу жамғарма маблағларини тақсимлаш мустақил сайлов комиссияси томонидан амалга оширилади (74-модда)¹.

Сайловларни молиялашни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг халқаро амалиётини мукамал деб бўлмайди. Демократия ривожланган мамлакатларда ҳам, демократлаштириш йўлига эндигина кириб бораётган мамлакатларда ҳам вақти-вақти билан рўй бераётган турли молиявий қинғирлик ва найранглар билан боғлиқ, катта шов-шувга сабаб бўлаётган жанжаллар айни шундан далолат беради. Шунга қарамай, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, молиялашни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш — сайлов жараёнини тартиб-қоидали, маърифатли доирада олиб бориш, муайян маънода сиёсий ҳаётни соғломлаштириш, кўппартиявийлик тизими уйғун фаолият кўрсатишини қўллаб-қувватлаш имконини беради. Шу сабабли бу борада тўпланган тажрибанинг кўп жиҳатларидан Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун лойиҳасини тайёрлаш чоғида, Ўзбекистондаги иқтисодий ва сиёсий воқеликлар инobatта олинган ҳолда фойдаланилди.

¹ Қаранг: Юдин Ю.А. Финансирование политических партий в зарубежных странах (Правовая регламентация). — Государство и право. 1996. № 6. 149-6.

Хусусан, қонун лойиҳасига шундай бир норма киритилдики, унга мувофиқ сайлов харажатлари фақат давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахсларидан ихтиёрий ионалар, уларни сайлов кампанияси вақтида ишлатиш учун, Марказий сайлов комиссияси томонидан қабул қилинади. Бу норманинг тўғри эканлиги кейинчалик амалиётда ўз тасдиғини топди. Мазкур норма янги, ҳали анчагина заиф, ресурслари кўп бўлмаган партияларга ўз фаолиятини янги демократик тизимда бошлаб юбориш ва ишни жонлантириш имконини берди ҳамда, умуман олганда, кўппартиялилик қарор топиши ва ривожланишига кўмаклашди.

Келтирилган мисоллар қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси Олий Мажлисни шакллантиришнинг ҳуқуқий асосини яратишда нақадар муҳим роль ўйнаганлигини баҳолаш ва қуйидаги хулосаларни чиқариш учун етарли кўринади.

Биринчидан, умумхалқ муҳокамаси ижтимоий фаолликни оширишнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилди, фуқароларнинг сиёсий иродаси ҳуқуқий жиҳатдан шаклланишига ва фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти юксалишига ёрдам берди.

Иккинчидан, хорижий тажрибани чуқур ўрганиш асосида ишлаб чиқилган ва умумэътироф этилган демократик нормаларни ўзига жо этган қонун лойиҳаси умумхалқ муҳокамаси натижасида реал воқеликка ва Ўзбекистон халқининг анъаналарига уйғунлашиш имкониятига эга бўлди.

Учинчидан, қонун лойиҳасининг тубдан янгиланганлиги ва 1993 йил 28 декабрда Олий Кенгашнинг ўн тўртинчи сессиясида “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилинганлиги умумхалқ муҳокамасининг асосий якуни бўлди¹.

Шундай қилиб, фуқароларнинг эркин билдирган хоҳиш-иродаси асосида, Конституция негизида, халқаро норма ва стандартларга монанд мамлакат парламентига сайлов тўғрисидаги янги қонун яратилди. Замонавий сайлов технологиялари ишлаб чиқилди ва жорий этилди. Сайлов жараёнининг асосий қатнашчилари тариқасида мустақил Ўзбекистонда сиёсат майдонига илк бор сиёсий партиялар чиқди.

Тўртинчидан, умумхалқ муҳокамаси Конституцияга ўзгартиш киритиш заруратини келтириб чиқарди ва сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларини янада ривожлантиришга асос солди. Чунончи, даст-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 1. 10-31-б.

лаб Конституция Олий Мажлис 150 нафар депутатдан иборат таркибда шаклланишини назарда тутган эди. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун лойиҳасини тайёрлаш вақтида Олий Кенгашнинг Қонунчилик, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот масалалари қўмитаси депутатлар сонини қўпайтириб, 250 нафарга етказиш тўғрисида асослантирилган таклиф киритди. Умумхалқ муҳокамаси вақтида бу таклиф тўла қўллаб-қувватланди. Ана шуни инобатга олиб, Олий Кенгашнинг ўн тўртинчи сессияси 1993 йил 28 декабрда “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасига ўзгартиш киритиш тўғрисида”ги Қонунни қабул қилди. Унга мувофиқ Конституциянинг 77-моддасидаги “150 нафар депутатдан” деган сўзлар “депутатлардан” деган сўз билан алмаштирилди¹. Бу Конституцияга киритилган биринчи ва ҳозирча ягона ўзгартиш бўлди.

Бундан ташқари, лойиҳанинг умумхалқ муҳокамаси чоғида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини қонун йўли билан кафолатлаш зарурлиги тўғрисида таклиф-истаклар билдирилган бўлиб, улар 1994 йил 5 майда қабул қилинган “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда ўз ифодасини топди².

Бешинчидан, айнан, қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси натижалари Олий Кенгашнинг 1994 йил 22 сентябрдаги ўн олтинчи сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги³ Конституциявий Қонуннинг қабул қилинишига қўп жиҳатдан ёрдам берди ва у мустақил Ўзбекистонда қонун чиқарувчи ҳокимият ворислигининг яна бир тасдиғи бўлиб қолди. Украинанинг Ўзбекистондаги собиқ Фавқулодда ва Мухтор Элчиси В.И.Сметанин миллий давлатчилиқни қарор топтиришда Ўзбекистон собиқ иттифоқдош республикаларнинг аксариятидан анчагина илгарилаб кетганлигини таъкидлаб, қўйидаги фикрни билдирганлиги бежиз эмас: “Мен бунга аввалги Ўзбекистон Олий Кенгаши сиёсий саҳнадан тушиб кетаётиб, Олий Мажлис ҳақида қонун қабул қилганини кузатиб туриб тўла ишонч ҳосил қилдим. Шунинг шарофати билан республикангизда сайловларни яхши ўтказиш ва қонун чиқарувчи ҳокимиятни шакллантириш учун мустаҳкам асос қўйилди”⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 1. 9-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 5. 47-49-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 8-19-б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши материаллари (1994 йил 14-16 ноябрь). — Т.: Ўзбекистон. 1994. 99-б.

Юқорида баён қилинганларнинг барчаси шундан далолат берадики, Олий Мажлис депутатлари сайлови ўтказиладиган биринчи сайлов кампаниясига Ўзбекистон яхши демократик қонунларга эга бўлган ҳолда етиб келди. “Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги Қонун мухтасар ва тўғри йўналишда ёзилган. Қонун ўзида демократик сайловларни ўтказиш бўйича умумий қабул қилинган халқаро андозаларга умуман мувофиқ келадиган кўпгина асосий принципларни мужассам этган. Олий Мажлисга сайлов фуқароларга ўз сиёсий истиқболларини аниқлашда, ўз фикрларини билдириш борасида энг кўп имкониятлар берадиган шароитда ўтиши мумкин”¹.

Юқорида баён этилганларга ҳулоса тариқасида Ўзбекистон тарихида биринчи марта жаҳон тажрибаси ҳисобга олинган демократик сайлов тизими яратилган эди дейиш мумкин. Бу тизим эркин, ҳалол сайловларни ўтказиш имконини беради, мамлакатда парламентаризм принциплари қарор топишига хизмат қилади ва демократик ўзгаришлар муқаррарлигининг муҳим кафолати бўлади. Айни пайтда шуни ҳам эътироф этиш зарурки, мамлакат эндигина чинакам демократияни ўрганаётган, сайлов амалиётини демократлаштиришнинг ўзига хос мактабидан ўтаётган, эски тизимдан мерос бўлиб қолган тадбирбозлик ва сохталик, юзакилик унсурларидан аста-секин қутулаётган эди. Табиийки, бу йўлда бартараф этилиши лозим бўлган хатоликлар ва нуқсонлар бор эди.

2-§. Олий Мажлисга сайлов ва сиёсий кучлар манфаатларини ҳисобга олиш

Олий Кенгашнинг ўн олтинчи сессияси 1994 йил 23 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига биринчи сайловни 1994 йил 25 декабрда ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди². Бу қарор эълон қилинган, Марказий сайлов комиссияси сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш юзасидан асосий тадбирларнинг аниқ режасини ишлаб чиқди. 250 та округ ва 7192 та участка сайлов комиссияси ўз вақтида тузилди. Марказий сайлов комиссияси 643 нафар депутатликка номзодни, шу жумладан Ўзбекистон Халқ де-

¹ Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 1-2-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 44-6.

мократик партиясидан — 247, “Ватан тараққиёти” партиясидан — 146 ва ҳокимият вакиллик органларидан 250 нафар номзодни рўйхатга олиш тўғрисида қарор қабул қилди¹.

Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ҳуқуқий нормалари сайлов кампаниясининг кенг ошкоралигини, номзодлар ва сиёсий партияларга тенг шароитларни таъминлаш имкониятини берди. Барча сайловолди ишлари фуқароларнинг фаоллиги ва манфаатдорлиги асосида ўтказилиб, уларга ўз хоҳиш-иродаларини ифода этиш учун ҳақиқий имконият яратилди. Овоз беришда 10526654 фуқаро иштирок этганлигининг ўзи шундан далолат бериб турибди². Бу Ўзбекистон сайловчиларининг 93,6 фоизини ташкил қилди ва халқнинг юксак сиёсий фаоллигини намоён этди.

ЕХХТ Копенгаген Кенгаши томонидан 1990 йил 29 июнда қабул қилинган ҳужжатнинг 6-бандида шундай дейилади: вақти-вақти билан ва чинакамига ўтказиладиган сайловлар жараёнида халқнинг эмин-эркин ва виждонан билдирган хоҳиш-иродаси ҳокимият ва ҳукумат қонуний эканлигининг асосидир³. Эркин ва ҳалол сайловлар ўтказилган тақдирдагина ҳокимиятнинг ягона манбаи бўлмиш халқнинг иродаси билан овоз беришда олинган натижалар тула мос келиши ҳақида сўз юритиш мумкин. Ана шу фикрнинг тасдиғи сифатида Ўзбекистон Президентининг қуйидаги фикрини келтириш мумкин: “Модомики биз демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этиш каби эзгу мақсад сари интилаётган эканмиз, демократиянинг бош талаби бўлмиш эркин сайловларни муносиб ташкил қилиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир”⁴.

Биринчи чақириқ Олий Мажлисга бўлиб ўтган сайлов сайловчилар янги сайлов тизимини қўллаб-қувватлаётганларини намоён этди.

¹ Қаранг: Аҳмедов Қ.А. Марказий сайлов комиссиясининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловни тайёрлаш ва ўтказиш соҳасидаги ишлари ҳамда сайлов комиссияларининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонунга риоя этилишини таъминлаш соҳасидаги вазифалари ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши (1994 йил 14-16 ноябрь) материаллари китобидан. — Тошкент: Ўзбекистон. 1994. 34-35-б.

² Қаранг: Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 7-б.

³ Қаранг: Руководство ОБСЕ/БДИПЧ по наблюдению за выборами. Второе издание. — Варшава: 1997. 38-б.

⁴ Каримов И.А. Ватан озодлиги — олий саодат. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 11-б.

Мамлакатимизнинг бутун ҳудудида Сайлов тизимлари халқаро фонди 1996 йил декабрь — 1997 йил январда утказган жамоатчилик фикрини сўраб чиқиш натижалари шундан далолат берадики, Ўзбекистоннинг кўпчилиги (75 фоиз) аҳолисини сайлов тизими, турли даражадаги давлат ҳокимият органларини шакллантиришда иштирок этиш имконияти қаноатлантиради. Мисол учун: сиз 1994 йил декабрь ойида Олий Мажлис депутатлари сайловида иштирок этдингизми, деган саволга сўралганларнинг 81 фоизи “ҳа” деб жавоб берди. Сўралганларнинг 73 фоизи эса сайловларда овоз бериш одамларга мамлакатда қабул қилинаётган қарорларга ҳақиқий таъсир кўрсатиш имкониятини беришини қайд этди. Бу кўп нарсадан, биринчи навбатда, фуқароларнинг кенг ҳуқуқларга эга эканлигидан далолат беради. Сўралганларнинг 71 фоизи Ўзбекистонни демократик давлат деб эътироф этди, бу эса жуда юқори кўрсаткичдир¹.

Амалиёт шуни кўрсатадики, кўпинча сайловларни демократик, эркин ва ҳалол деб баҳолаш унинг натижаларига боғлиқ бўлади. Биринчи қаҳриқ Олий Мажлисга утказилган сайловга баҳо беришга уринмай, фақат қуйидаги фактларга мурожаат этайлик.

Олий Мажлис уч босқичда — 1994 йилнинг 25 декабрида, 1995 йилнинг 8 ва 22 январиди сайланган эди, бу нарса, мустақил мутахассислар Л. Левитин ва Д. Карлайл таъкидлаганларидек, эркин, назорат қилинмайдиган сайловлар фойдасига гувоҳлик беради².

Биринчи турда 205 нафар депутат, кейинги икки турда қолган 45 нафар депутат сайланди. Барча депутатлар олий маълумотли. Улар орасида ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар, олимлар, халқ ҳужалиги турли тармоқларининг мутахассислари бўлиб, ҳар етти депутатдан биттаси илмий даражага эга эди. Депутатлар корпусининг учдан икки қисмини 30 ёшдан 50 ёшгача бўлган шахслар ташкил этди³. Хуллас, халқ иродаси билан парламентга катта интеллектуал ва ижодий салоҳиятга эга бўлган, Олий Мажлис зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга қодир фуқаролар сайланган эди.

Буларнинг барчаси шундан далолат берадики, мустақиллик шароитида қабул қилинган Конституция ва сайлов тўғрисидаги қонун

¹ Қаранг: Вагнер С. Общественное мнение в Узбекистане. 1996. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 12 ва 25-б.

² Қаранг: Левитин Л., Карлайл Д. Ислон Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 108-б.

³ Биринчи қаҳриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 7—8-б.

хужжатлари доирасида илк бор ўтказилган биринчи чақириқ Олий Мажлис сайлови Ўзбекистон томонидан демократия сари қўйилган муҳим тарихий қадам бўлди. Д.Карлайл ёзганидек, Олий Мажлисга сайлов дастлабки дадил ва тўғри қадам бўлди. Л.Левитин эса шундай деб таъкидлайди: Ўзбекистондаги сиёсий ҳаёт тўғрисида чинакам манзарани тасвирлаш ниятида бўлган истаган кишини Олий Мажлисга сайловларни 1990 йилдаги республика Олий Кенгаши сайланиши билан қиёслаб қўришга чақирган бўлар эдим. Бинобарин, айнан сайловларни демократиялаштириш нуқтаи назаридан сезиларли прогресс йўқми? Ва бир вақтнинг ўзida МДХнинг бошқа мамлакатларидаги ишлар аҳволига ҳам назар солиш бағоят избратомуз бўлур эди. МДХнинг айрим мамлакатларидаги ишларнинг аҳволини қиёсий таҳлил этар экан, Л.Левитин Ўзбекистон парламентида бўлиб ўтган сайловнинг энг демократиклигини мантикий асослайди. Буни тасдиқлаш учун у ГФР Президенти Р.Герцогнинг фикрини келтиради: “Ўзбекистонда парламент эркин овоз бериш йўли билан сайланган. Парламентга сайловлар мустақил ва баоброу кузатувчилар, шунингдек немислар иштирокида бўлиб ўтди”¹.

Халқаро кузатувчилар фикрича, сайловлар давомида жиддий қоидабузарликлар аниқлангани йўқ ва халқнинг хоҳиш-иродасини эркин билдиришига тўла имкон яратилди.

Умуман шуни қайд этиш мумкинки, биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси илк бор қўппартиялилиқ асосидаги эркин, демократик сайлов натижасида тузилган эди. Табиийки, Ўзбекистон қонун чиқарувчи ҳокимият органининг бунга ўхшаш мисолини ўтмиш тарихий тажрибасидан излашнинг ҳожати йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлис ва аввалги Олий Кенгаш ўртасидаги таркибий, функционал ва бошқа фарқларни очиб берар экан, уларни шакллантиришнинг ижтимоий табиатини алоҳида таъкидлаб ўтди². Масалан, Олий Кенгаш ижтимоий-синфий ёндашувдан келиб чиқиб ҳамда ишчилар, колхозчилар, зиёлилар, ёшлар, хотин-қизлар ва бошқалар миқдорининг белгиланган квоталарига мувофиқ сайланар эди. Олий Мажлисга сайловда эса депутатликка номзодларнинг ижтимоий келиб

¹ Қаранг: Левитин Л., Карлайл Д. Ислон Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 114-б.

² Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза, 1995 йил 23 февраль. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 24—29-б.

чиқиши эмас, балки, аввало, уларнинг ишчанлик, ахлоқий фазилатлари, ижтимоий-сиёсий фаоллиги эътиборга олинди. Аввалгидек, сайловнинг коммунистлар ва партиясизлар блоки асосида ҳудудий принцип бўйича эмас, балки кўппартиялилик принциплари асосида ўтказилиши — демократик давлатчиликни ривожлантиришда яна бир жуда муҳим янгилик бўлди.

Ҳудудий принцип асосидаги сайловлар Ўзбекистон давлат ҳокимияти органларини тузишда у ёки бу тарзда доим инобатга олиб келинган, лекин кўппартиялилик принципи ундан фарқли ўлароқ вакиллик органини шакллантиришдаги янги бир ҳолатдир. Бу ҳолат жаҳон парламент назарияси ва амалиёти қадриятларидан бўлиб, мамлакатимиз амалиёти ҳам аста-секин унга уйғунлаша бормоқда. Кўппартияли тизим — замонавий жамият институтларининг бири ҳисобланади ва усиз вакиллик демократиясини тасаввур қилиб бўлмайди. Парламент вакиллик демократиясининг бош белгиси деб тан олинган экан, депутатлик мандати учун сиёсий партиялар курашмаса, уни демократик тарзда сайланган деб бўлмайди.

Сайлов ички партиявий ривожланиш жараёнларининг қудратли омили бўлди, сиёсий кучларнинг жойлашувига кучли таъсир кўрсатди. Биринчи чақириқ Олий Мажлис таркибидаги 69 депутат Ўзбекистон Халқ демократик партиясининг, 47 депутат — “Адолат” Социал-демократик партиясининг, 14 депутат — “Ватан тараққиёти” партиясининг¹ ва 7 киши “Миллий тикланиш” партиясининг вакиллари эди². Шунга эътибор бериш керакки, тилга олинган барча партиялар Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин тузилган эди. Шу тариқа сайловлардаги асосий ўрин сиёсий партияларга берилган экан, Олий Мажлиснинг тузилиши концепциясида депутатнинг муайян депутатлар бирлашмасида иштирок этишдан иборат ҳуқуқи мустаҳкамлангандир. Бу эса мамлакат тарихида илк бор парламент фракцияларини тузиш имконини берди³.

Бундан ташқари, Олий Мажлиснинг муайян қисмини номзоди Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари томонидан кўрсатил-

¹ Қаранг: Ўзбекистонда сиёсий партиялар ва ҳаракатлар. Учинчи нашр. — Т.: 1999. 15—16-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1998. 8-иш, 25-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 4. 24—25-б.

ган ва сайланган депутатлар ташкил этдилар. Шу боис Олий Мажлиснинг фаолиятида учта партия фракцияси билан бир қаторда¹ ҳокимият вакиллик органларидан сайланган 120 нафар депутатдан иборат блок ҳам бевосита иштирок этди². Шу муносабат билан Л.Левитин шундай деб ёзади: “Хатто Олий Мажлиснинг депутатлари вакиллик органларидан эканлиги ва муайян бир бутунликни ташкил этгани тан олинса-да, ҳолбуки, у четлаб ўтиш воситасида эмас, балки сайлаш жараёнида шаклланди, у шунинг учун ҳам халқнинг сиёсий иродасини акс эттиради ва уни зиғиртак бўлса-да идоровий манфаатлар заминида эмас, балки умумхалқ манфаатлари билан бирлашган одамлар таркиб топтиради. Дарвоқе, пўсткалласини айтганда, бундақа, башарти бошқача амалиёт асосида шакллантирилган блоклар АҚШ Конгрессида ёхуд инглиз парламентида йўқми?”³.

Шу тариқа, қонун чиқарувчи органнинг ғоявий-сиёсий табақаланиши ва унинг доирасида юзага келган асосий партиявий-сиёсий кучларнинг жойлашуви биринчи чақириқ Олий Мажлисга ўтказилган сайловнинг энг муҳим натижаси бўлди. Сайлов замонавий давлатда олий вакиллик органининг сиёсий қиёфаси ва ўрни замирида халқнинг хоҳиш-иродаси ётган шаклланиш усулига кўра белгиланишини яна бир бор тасдиқлаш билан бирга Ўзбекистонда миллий давлатчиликни қуришда, чинакам парламентаризмни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди.

Яна шуни таъкидлаш муҳимки, депутатларнинг аксарияти сиёсий манфаатлар билан бир қаторда ўзларининг профессионал манфаатларини ҳам ифода этар эдилар. Масалан, фан, халқ таълими ва соғлиқни сақлаш соҳаси намояндалари, саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ходимлари, тадбиркорлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг вакиллари шулар жумласидандир.

Лекин парламент аъзоларининг бирлашмаларини тузишга ва уларнинг фаолият кўрсатишига бўлган ёндашувлар қанчалик рангбаранг бўлишидан қатъи назар, Олий Мажлис учун хос бўлган жиҳат шундан иборатки, парламент аъзоларининг умумий сиёсий плат-

¹ «Миллий тикланиш» партияси ўз фракциясини рўйхатдан ўтказмади.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 4. 23-б.

³ Левитин Л., Карлайл Д. Ислон Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 110-б.

формалари ва партиявий мансублиги асосида тузилаётган бирлашмалари — фракциялар ва блоклар парламентда асосий ҳал қилувчи ролни бажара бошлади. Депутатларнинг фракциялар ва блокларга¹ бўлиниши демократик мамлакатлар парламентлари тузилишининг асосий белгисидир. Сиёсий гуруҳлар сайланишидан кўзланган асосий вазифаларни бажаришга — давлат ҳокимияти органлари билан жамоат фикрини бирлаштириб турувчи доимий боғловчи бўгин бўлиб хизмат қилишига — бир мунча яхши мослашган. Айнан сиёсий гуруҳлар парламент таркибига, уни ташкил этиш шаклига ҳамда унинг фаолият юритиш усулларига, шунингдек қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият тузилмалари ўртасидаги муносабатларнинг бутун тизимига кучли таъсир ўтказди.

Шу муносабат билан Л.Левитин илгари сураётган — Олий Мажлисда маҳалла палатасини тузиш мақсадга мувофиқ деган фикрга² қўшилиб бўлмайди. Аввало шуни эътироф этиш керакки, маҳалла Ўзбекистондаги фуқаролик жамиятининг муҳим, ўзига хос институти, фуқаролар маҳаллий ўзини ўзи бошқарувининг жамоатчи органи ҳисобланади. Яъни ушбу орган қонун даражасидаги эмас, муайян ҳудудгагина тааллуқли ҳужжатларни қабул қилмоғи лозим. Бунинг самарадорлиги ҳам шунда ва айнан шундай сифатда ушбу институт жамиятимиз учун қадрлидир. Парламентда маҳалла палатасини тузгудек бўлсак, биз ушбу институтни давлат ихтиёрига ўтказган, яъни давлатлаштириб қўйган бўламиз ва натижада унинг нафақат ижтимоий шакли, балки моҳияти ҳам йўқолади. Қолаверса, Л.Левитиннинг ёзишича “маҳалла бу демократик ва бозор ислохотлари қуйидан том маънода жамоатчиликнинг қўллаб-қувватлаши демакдир, бу ҳокимиятни босқичма-босқич қайтариб олишнинг йўлларида биридир”. Муаллиф шу фикридан сўнг яна ўзини ўзи бошқариш органи замирида умумдавлат органини тузишни таклиф этади, ва у ўзини ўзи бошқариш билан шуғулланмай, эндиликда муайян ҳудудга тааллуқли ҳужжатлар ўрнига умуммажбурий қонун ҳужжатларини қабул қила бориб, давлат ҳокими-

¹ Қонун ҳужжатларида партия фракциялари билан депутатлар блоклари ҳуқуқлари ўртасида ҳеч қандай тафовут белгиланмаганлиги, таркиб топган амалиёт эса уларнинг ҳақиқатда бир хил ва ўхшаш эканлигидан далолат берганлиги учун ҳам тегишли уринларда сиёсий блокларни ҳам назарда тутган ҳолда бундан бўён ишимизда фақат фракциялар ҳақида сўз юритамиз.

² Қараңг: *Левитин Л.* Ўзбекистан на историческом повороте. — М.: Вагриус. 2001. 314—315-б.

яти қонун чиқарувчи тизимини идора эта бошлашини таклиф қилади. Бошқача қилиб айтганда, бу ҳокимиятни босқичма-босқич қайтариб олиш эмас, аксинча уни янада национализациялаш (марказлаштириш) демакдир.

Бундан ташқари, маҳалла палатасининг тузилиши шундай эҳтимоллик кучайишига олиб келади, яъни: парламент қабул қилаётган қарорларда умумдавлат манфаатларидан кўра маҳаллий манфаатлар устунроқ тура бошлайди. Зеро, мавжуд сайлов амалиёти сабоқларидан келиб чиқиб ҳам шундай дейиш мумкин. Депутатликка номзодларни кўрсатиш ва давлат ҳокимияти барча босқичларининг вакиллик органларига сайлашда маҳаллий манфаатлар, баъзан эса уруғ-аймоқчилик манфаатлари устун келган пайтлар бўлган. Шу боисдан ҳам Франция Миллий Мажлисининг Регламентида қуйидаги қоида назарда тутилгани бежиз эмас, яъни "...парламент гуруҳлари таъсис этиш учун белгиланган тартибда ёки бошқача ис-талган йўл билан, — улар қандай деб аталишидан қатъи назар, — хусусий, маҳаллий ёки касбий манфаатларни ҳимоя қилувчи гуруҳлар ёки тузилмалар ташкил этилиши мумкин эмас". Барча франци-ялик тадқиқотчиларнинг фикри битта: сиёсий гуруҳлар энг аввало мамлакат қонун чиқарувчи олий органи фаолиятига салмоқли таъ-сир ўтказадилар. Масалан, П.Авриль ва Ж.Жикелнинг фикрига кўра улар парламент ҳаётининг асосий бўғинини ташкил этади, Ж.Ла-порт ва М.-Ж.Тюлер эса уларга XX аср парламентининг энг муҳим органи сифатида қарайдилар¹. Дарҳақиқат бу нуқтаи назарга қўшил-маслик мумкин эмас. Юқорида баён этилган фикрлар фракция ва блокларни парламентнинг асосий ташкилий-институциявий тузил-малари жумласига киритиш имконини беради².

Бошқа давлатларнинг парламентлари фаолиятида фракциялар тутган ўрин шу даражада муҳимки, бу масала кўпгина мамлакат-ларнинг тадқиқотчилари томонидан ҳар томонлама ўрганилади-ган объектга айланган. Улар қонунларда ҳамда регламентларда ҳам, ҳатто конституцияларда ҳам ўз аксини топади ва муайян ҳуқуқларга эга бўлади: раҳбар органларда ҳамда парламентнинг қўмиталари (комиссиялари)да, делегацияларнинг сафларида ва-киллари бўлишига, бахслар ўтказилаётганда албатта сўз берили-

¹ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. М.: Норма. 1998. 115, 122—123-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа асосий ташкилий-инсти-туциявий тузилмалари ҳақида қаранг: ушбу китобнинг IV боби.

шига ҳақли бўладилар ва ҳоказо. Шуни минг афсуслар билан эътироф этиш керакки, Ўзбекистондаги ҳуқуқ илмининг намоёндалари ана шу муҳим муаммони ўрганиш ишига лозим даражада эътибор бермаётирлар. Ҳозирги пайтда ушбу масалага бағишланган биронта ҳам махсус мукамал тадқиқот йўқлигини таъкидлашнинг ўзи кифоя.

Маълумки, дунёдаги ҳар бир парламентнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми муайян мамлакатнинг асосий қонунларида белгилаб берилади. Парламент амалий фаолияти ҳақиқий механизми эса кўп жиҳатдан у ёки бу мамлакатдаги мавжуд (якка ёки кўппартияли) тизимга боғлиқ бўлади. Партиявий тизим парламент таркибида ўз аксини топади. Бинобарин, депутатларнинг аксарият қисми муайян партиянинг вакиллари бўладилар. Мустақил депутатлар унча катта бўлмаган гуруҳни ташкил этадилар ва парламентда салмоқли ўрин тутмайдилар. Тарихнинг шоҳидлик беришича, конституциявий ислохотлар ўтказишга, турли давлатларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган қарорлар қабул қилишга айна сиёсий партиялар кўпинча ҳал қилувчи даражада таъсир ўтказиб келганлар.

Шундай экан, парламент ишининг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг сафларида фаолият кўрсатаётган ҳамда аҳолининг маълум гуруҳ ва қатламлари манфаатларини ифода этувчи сиёсий кучларнинг таркиби ҳамда нисбатига боғлиқ бўлади. Парламентнинг партиявий тузилмаси ўз навбатида мамлакатда қарор топган сиёсий тузумга боғлиқ бўлади. Чунончи, тоталитар тузумларга хос бўлган жиҳат — бу яккапартияли парламентлар ёки бошқа сиёсий партиялар ўз фаолиятини ҳукмрон партиянинг йўл-йўриқларига мослаштириб борсагина, уларга ҳам парламентларнинг ишида ишгирок этиш учун “ижозат этиладиган”, бир партия мутлақ устунлик қиладиган парламентларнинг мавжуд бўлишидир. Масалан, собиқ СССРда коммунистик партия амалда қонун чиқарувчи органда мутлақ ҳукмронлик қилган ва бу орган фақат мазкур партия йўл-йўриқларига мувофиқ бўлган қарорларнигина қабул қилиб келган.

Шунга ҳам эътибор бериш керакки, собиқ социалистик лагерга мансуб қатор мамлакатларнинг парламентларида (масалан, ГДР, Болгария, Польша ва бошқаларда) бир неча партиялар иш юритган бўлса-да, ҳукмрон мавқени ҳамиша коммунистлар эгаллаб келганлар. Шуни ҳам инобатга олиш жоизки, ўз тараққиётининг бошланғич босқичларида эндигина мустақилликка эришган мамлакатларда партия фракциялари бўлмаган парламентлар ҳам фаолият

кўрсатиши мумкин (масалан Замбия, Танзания, Конго ва бошқаларда)¹. Шўро ҳокимиятидан кейин ташкил топган бир қатор давлатларда, хусусан Ўзбекистонда ана шундай вазият юзага келган эди: мамлакатда истиқлолга эришилганидан кейин ҳам СССР даврида таркиб топган Олий Кенгаш ўз ваколат муддати тугагунга қадар фаолиятини давом эттириб турди. Лекин айнан шу орган Олий Мажлисга кўппартиялилик асосида сайлов ўтказишни ҳамда парламент таркибида партия фракциялари ва блокларини тузишни назарда тутувчи қонунларни қабул қилди.

Шундай қилиб, сиёсий тузум билан парламент сиёсий тузилмасининг алоқаси тўғрисида сўз борар экан, демократик институтларни шакллантириш жараёни кечаётган мамлакатлардаги парламентаризм қарор топишининг хусусиятларини инобатга олмоқ лозим. Умуман олганда, парламентнинг кўппартиялилик тузилмаси демократик бошқарув тизимидаги мамлакатлар учун хос бўлади, деган қоида кундек равшан бўлиб кўринади. Зеро, фақат замонавий кўппартиявий тузумгина ҳокимият органларининг фаолияти устидан зарур назорат ўрнатиш механизмини вужудга келтира олади, якка-ёлғиз шахслардан ташкил топган депутатлар корпусини қонун ҳужжатларини яратувчи забардаст тизимга айлантириш имконини беради.

Таркибида иккита ва ундан кўпроқ партия (парламент фракциялари) фаолият кўрсатиб келаётган парламентларни кўппартияли парламент деб аташ одат бўлиб қолган. Масалан, Буюк Британияда, Австралия, Ирландия, Канада ҳамда парламентаризмнинг британияча моделини қабул қилган бошқа бир қанча мамлакатларда иккипартияли (дуалистик) парламент тизими таркиб топган². Кўпгина мамлакатларнинг (Австрия, Германия, Италия, Испания, Россия, Норвегия, Франция, Япония ва бошқалар) парламентларида фракциялар сони иккитадан ортиқдир. Уларнинг сони у ёки бу партиянинг парламентдаги вакилларига қараб белгиланади.

Шуни эътироф этиш керакки, Ўзбекистонда кўппартиялилик мавжуд бўлган воқелиқдир. Лекин ривожланган кўппартиялилик тизимини қарор топтириш жараёни Ўзбекистонда ҳанузгача ўтиш даврида эканлигини ҳамда у мураккаблигини ва текис кечмаётганлигини тан олиш керак. Бу ҳол кўп жиҳатдан сиёсий маданият-

¹ Қаранг: Сравнительное конституционное право. /Отв.ред. В.Е.Чиркин/. М.: Манускрипт. 1996.551-6.

² Қаранг: Амеллер М. Парламенты (Пер.с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 174-6.

нинг, партия билан давлат ҳокимиятининг ўзаро муносабатлари бобидаги тажрибанинг етишмаслигига боғлиқдир. Ривожланган демократик давлатларда кўпгина партиялар парламентдан жой олишга муваффақ бўлишдан анчагина илгари вужудга келган бўлиб, айни ўша даврда уларнинг ташкилий ва ички тузилиши шакл ҳамда сайқал топган. Партиянинг шаклланиши учун узоқ вақт талаб этилади, сайлов кампанияси жараёнида унинг дастури ҳамда ташкилий тузилиши кўп маротаба синовдан ўтиши, ўз сафига янги аъзоларни жалб этиш юзасидан узоқ йиллар иш олиб бориши, фуқароларнинг сиёсий маданияти ҳамда сиёсий фаоллигини анча юқори даражага кўтариш тақозо этилади.

Барқарор сиёсий спектрни шакллантиришнинг қудратли омили ва катализатори сайлов кампанияси бўлиб, шундай кампаниялар мобайнида ғоявий платформа сайқал топади ҳамда партиянинг ижтимоий базаси шакллана боради. Айнан сайловларгина партия тизимининг муайян даврдаги ҳолати тўғрисида бизга муайян тасаввурлар беради. Сайловларсиз айрим партияларнинг сафи, уларнинг кучи, сиёсий майдондаги ва ўзаро муносабатлардаги ўринлари ҳақида шунчаки мушоҳада қилиш мумкин, холос.

Фарб мамлакатлари учун хос бўлган ижтимоий қарама-қаршиликларнинг тадрижий эволюцияси ва шу асосда партияларнинг вужудга келиши СССРдаги коммунистик тузум шароитида мумкин бўлмаган нарса эди. СССР парчаланиб кетгач, унинг ҳудудида ташкил топган бошқа мамлакатлар каби Ўзбекистонда ҳам партияларнинг аста-секин ривожланишига имконият йўқ эди. Бунинг натижасида партияларга коммунистик тузум емирилиши биланоқ сайловларда иштирок этишга тўғри келди. Эркин сайловларда иштирок этиш йўлидаги дастлабки уринишни ўзига хос “уйғониш” деб қараш мумкинки, у сиёсатчиларга электоратнинг ҳолати тўғрисида, шунингдек улар кимлар томонидан қўллаб-қувватланиши мумкинлиги ҳақида ҳулоса чиқариш имконини беради. Айни пайтнинг ўзида мазкур сайловлар шуни кўрсатдики, кўппартиялилик Ўзбекистондаги демократик тараққиётнинг ажралмас қисмига айланиб бормоқда.

Экстремистик бўлмаган партиялар ўртасидаги маданиятли рақобатга асосланган партия тизимларининг барқарор демократия билан узвийлигини тавсифлашга ҳожат бўлмаса керак. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти адолатли тарзда таъкидлаганларидек, “биз жамиятимизда ҳақиқий маънодаги кўппартиялилик муҳитини тезроқ шакллантиришимиз зарур. Чунки партиялар,

турли хил нодавлат ташкилотлари дегани — бу жамоатчилик дегани”¹. Жамиятдаги манфаатлар кўриниши нақадар хилма-хил бўлса, уларни акс эттирувчи жамоат бирлашмалари ва партияларнинг даражаси шунчалик ранг-баранг ва ёрқин бўлади. Шу боис, назаримизда, Россия Давлат Думасининг Раиси Г.Н.Селезнёвнинг парламентда кўппартиялиликл асосида вакиллик зарурлигини инкор қилувчи фикрига қўшилиб бўлмайди². “Айрим демократик намоёндаларнинг ғояларига мен қўшилмайман. Уларнинг фикрича, Россия партияларининг, сиёсий кучларининг кўпчилиги Думадан жой олган бўлиши керакмиш. Думани Нуҳ кемаси каби тулдириш мумкин эмас”³.

И.А.Каримов таъкидлаганидек, демократик ислохотларнинг изчил ва муқаррарлигини кафолатловчи давлат ва жамият бошқарувининг самарали тизимини яратиш ишидаги асосий вазифалардан бири том маънодаги кўппартиялиликлка эришишдир. “Амалдаги кўппартиялиликл — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс-мунозара, турли партиялар, жумладан, мухолиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдони демакдир”⁴. Сиёсий муаммо эса, мухолифат — сиёсий ҳаёт нормаси эмас, балки патологиядир, деган қолоқ ақидадан воз кечиш зарурлигини асослаб беришдан иборатдир.

АҚШлик Сеймур Мартин Липсет сингари баъзи олимларнинг фикрича, бир ёки бир неча масала юзасидан “фикрларнинг вазминликлда қутблашуви” сиёсий тизимнинг соғломлашуви ва барқарорликлг олиб келади⁵. Бунда сиёсий рақиблар бир-бирларини яхши кўришлари шарт эмас, лекин улар бир-бирларига нисбатан феълни кенгроқ қилишлари ҳамда ҳар кимнинг ўз қонуний ва муҳим ўрни, вазифаси борлигини тан олишлари керак. Қолаверса, жамиятнинг асосий қондалари ижтимоий мунозараларга вазминликл билан муносабатда бўлишга ва улар фуқаролик руҳига мувофиқ келишига қумаклашиши керак.

¹ Каримов И.А. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуғ. Т.: Ўзбекистон. 1998. 58-б.

² Қаранг.: Селезнёв Г.Н., Гневко В.А. Закон, власть, политика. Государственный и местный уровни. — СПб: АНБ, НУЭ. 1998. 24-б.

³ Труд. 1999. 8 декабрь.

⁴ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясидаги маъруза. Т.: Ўзбекистон. 2000. 7-б.

⁵ Қаранг.: Роскин М.Г. Новые партийные системы в Центральной и Восточной Европе. // Демократия 1990-х. № 6. 47-б.

Парламентдаги мухолифлик кайфиятларини юритувчилар — асосан партия фракциялари бўладилар, чунки ҳар қандай вазиятда ҳам партияларнинг парламентдаги иштирокининг туб моҳияти давлат ҳокимиятини эгаллаш бўлиб қолаверади. Лекин ҳокимиятни қўлга олиш мухолифатнинг яккаю ягона мақсади бўлиб қолмаслиги керак. Ҳокимият учун курашаётган кучлар аслида муайян сиёсий доктринани ва дастурни амалга ошириш учун ҳам уни қўлга киритишга интиладилар.

Модомики, Ўзбекистонда ҳақиқий сиёсий мухолифат ҳозирча шакл топмаган экан, мухолифлик хусусиятига эга бўлмаган ва ҳокимият тузилмаларида мавжуд бўлиб, айти пайтда ўз манфаатларини олға суриш йўлида ҳаракат қилаётган кучларни аниқ тасаввур этиш лозим. Бу кучлар мухолифлик даражасига ўтиши мумкин, лекин бу айнан шундай бўлади деган гап эмас. Парламент фракцияларининг аксарияти заиф эканлигига қарамай, сиёсий партияларнинг барчасини бугунги кунда шундай тан олинган кучлар жумласига киритиш мумкин. Бу ўринда россиялик юрист-олим В.П.Макаренко адолатли тарзда баён этганидек, “мухолифатни беқарор ва тутуриқсиз танқидбозликдан ва мавжуд сиёсий тизимни тамоман рад этиш йўлига ўтиб олганлардан фарқлай билиш лозим... танқид — бу мухолифат деган гап эмас... сиёсий мухолифат билан ашаддий қаршилик шакллари (бўйсунмасликдан тортиб, то терроризмга қадар) ўртасидаги фарқни аниқ билмоқ лозим”¹.

Олий Мажлисда ўз вакилларига эга бўлган сиёсий партиялар ўртасида маълум фарқлар борлигига қарамасдан, депутатлик бирлашмалари ичида барқарор алоқа вужудга келмоқдаки, бу фракцияларнинг муҳокама этилаётган масалалар бўйича фикрлари қўпинча бир жойдан чиқишида намоён бўлмоқда. Депутатлик бирлашмалари ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосан жамиятдаги ижтимоий-сиёсий вазиятга ҳамда ўз фракцияси орқали иш қўраётган сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг муайян воқеаларга қандай баҳо беришларига боғлиқ бўлади. Хусусан, айрим партиялар учун бу воқеалар ўзаро ҳамкорлик, алоқаларни мустаҳкамлаш омили, бошқалари учун ана шундай ҳамжиҳатликка эришиш йўлида тўсиқ, баъзан эса ора узил-кесил бузилишига сабабчи бўлиши мумкин. Бу эса ўз навбатида парламент ишининг умумий натижаларига таъсир кўрсатади.

¹ Қаранг: Макаренко В.П. Кризис власти и политическая оппозиция. // Советское государство и право. 1990. № 11. 67-б.

Олий Мажлисдаги фракцияларнинг ўрни хусусида Регламентда уларга берилган ваколатлардан келиб чиққан ҳолда фикр юритиш мумкин. Бироқ фракцияларнинг фарқини аниқлаб олишга ҳар қанча синчковлик билан киришилганда ҳам, фракцияларнинг ҳамжихатлиги энг зарур мақсад бўлиб қолаверади. Гап албатта барча масалаларга, амалий ҳаракатларга ягона ва яқдил ёндашув ҳақида кетмаяпти. Бундай яқдилликка эришиш мумкин эмас, ҳақиқат баҳсларда туғилади. Гап партиявий яқдилликдан фарқли ўлароқ, сиёсий бирдамлик ҳақида кетаяпти. Маълумки, миллий давлатлар шаклланаётган шароитда сиёсий партиялар кўп ҳолларда миллий тотувлик, бирлаштириш воситаси вазифасини бажарадилар. Биринчи чақириқ Олий Мажлис фаолиятининг якунлари Ўзбекистон парламентида ҳам шундай бўлганлигини кўрсатди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов баён этган қуйидаги фикр бежиз эмас: “Энг муҳими биринчи чақириқ асосида ташкил топган парламентимиз фаолиятининг асосий мезони шундан иборатки, ўтган давр мобайнида кўппартиялилик шаклланган, турли ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари сиёсат майдонига чиққан, турли ижтимоий тоифа ва табақалар вужудга кела бошлаган мураккаб бир шароитда Олий Мажлис ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари билан ҳамкорликда жамиятимизда сиёсий мувозанатни, тинчлик ва барқарорликни сақлаб туришда ишончли омил бўлди... Сиёсий курашлар тарихидан маълумки, жаҳондаги кўплаб партиялар ур-йиқит, жанжал-сурон орқасида “обру” топишган бўлса, сизлар эса, барака топкурлар, бунёдкорлик, яратувчилик иши билан обру топдингиз”¹.

Бу гаплардан хулоса чиқариш керакки, истиқболда Ўзбекистон парламентининг асосий вазифаси жамиятдаги турли манфаатларни аниқлаш, қиёслаш ҳамда энг мақбул қарорларни излаб топиш бўлиб қолмоғи лозим. Парламент ижтимоий танглик манбаларини барта раф этишга чақирилгандир. Бу эса жамият барқарорлигининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Парламент учун фикрлар хилма-хиллиги — плюрализм ижтимоий муроса қуроли тариқасида асосий тамойиллардан бири бўлиб қолмоғи лозим. Кўппартиялилик, фикрлар, қарашлар хилма-хиллиги, келишувга интилиш — унинг турли шакллари дир. Айни бир пайтда муросага эришилаётганда ҳуқуққа, том маънодаги ҳуқуқий, адолатли қонунларни ишлаб чи-

¹ Каримов И.А. Ватаг озодлиги — олий саодат: биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 7, 8, 16 ва 17-б.

қиш ва қабул қилиш ҳамда уларни ҳаётга татбиқ этиш зарурлигига таянмоқ лозим. Шу муносабат билан парламентдаги мухолифлик фаолияти мақбул қарорларни қабул қилишга мажбур бўлган ғоявий мухолифларни мурса маданиятига ва ҳамкорлик одобига ўргатиши мумкин. Бунинг учун, биринчидан, сиёсий масъулият туйғуси бўлиши ва бу масъулият фракцияларнинг корпоратив манфаатларидан устувор бўлмоғи; иккинчидан, фуқаролик жамияти қадриятлари тан олинмоғи шарт. Мазкур қадриятларни тан олмайдиганларни демократия асосларини бузиш мақсадида демократиянинг ўзини дастак қилиб олганлар дейиш мумкин.

Юқорида баён этилганларни ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, биринчидан, муқобилилик ва кўппартиялилик асосида биринчи чақириқ Олий Мажлисга ўтказилган сайловлар сиёсатдаги профессионализм сари қилинган муҳим қадамдир. Шунинг эътирофи этиш керакки, Олий Мажлис — қонун чиқарувчи ҳокимият, парламент сифатида қарор топди. Иккинчидан, тарихан қисқа давр ичида Ўзбекистонда том маънодаги сайловларни ўтказиш борасида салмоқли тажриба тўпланди. Учинчидан, сайловларнинг замонавий демократик принципларини амалдаги сиёсий-ҳуқуқий тизимга синдириш сари катта йўл босиб ўтилди.

Ана шунинг ўзи собиқ советлар мамлакати бўлмиш Ўзбекистон амалиётига сайловлар демократияси чуқур кириб борди дейиш учун асос бўлиши керак эди. Бироқ, демократияни сиёсий шиорлигича қолдирмай, балки ҳокимият ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий институтга айлантиришдан иборат йўл ҳали охиригача босиб ўтилмаган эди. Сиёсий плюрализм ва ошкора кураш ҳанузгача айрим шахсларнинг тор манфаатлари йўлида, сайловлар ўтказилаётганда сайловчиларнинг хоҳиш-иродасини бузишга қаратилган ноқонуний воситаларга дуч келмоқда. Ҳозирча сиёсий партиялар ва уларнинг парламентдаги фракциялари умуман халқ хоҳиш-иродасини акс эттирувчи институт сифатида эмас, балки айрим аҳоли гуруҳлари, сиёсий иттифоқлар ва бошқаларнинг тор доирадаги ва касбий манфаатларини илгари сурувчилар сифатида намоён бўлмоқда.

Юқорида баён этилганларни тасдиқлаш мақсадида Ўзбекистоннинг қатор вилоятларида “Ижтимоий фикр” маркази томонидан 1998 йилда ўтказилган ижтимоий фикрни ўрганиш натижаларини келтирмоқчимиз. Хусусан, сўралганларнинг 30,1 фоизи сиёсий партияларга салбий муносабат билдирдилар. Чунончи, 15,8 фоиз респондентларнинг фикрича Ўзбекистон сиёсий партиялари ўз ҳоли-

ча иш олиб бормоқда. Уларнинг фаолияти оддий кишилар туғрисида ғамхўрлик қилишга мутлақо боғлиқ эмас. Респондентларнинг 15 фоизи эса сиёсий партиялар турли гуруҳларга мансуб кишилар бўлиб, уларнинг бош мақсадлари халқ хоҳиш-иродасини ифода этиш ва улар манфаатини ҳимоя қилиш эмас, балки ҳокимият учун курашдан иборатдир, деб ҳисоблайдилар¹. Таажжубли ери шундаки, ривожланган демократик мамлакатларда ҳам худди шундай аҳвол кузатишмоқда. Масалан, сўров ўтказилган Франция аҳолисининг қарийб 60 фоизи партияларга асосан ишонмайди. Уларнинг учдан бир қисми эса партиялар тарқатиб юборилса, бу ҳол сиёсий ҳаётда унча сезилмасди ҳам деган фикрни билдирдилар². Шу сабабли ҳам Олий Мажлис тор доирадаги мақсадларни кўзловчи, сиртига зеб берилган табақалашган корпоратив ваколатхонага айланмаслиги учун партиявий тизимни ривожлантириш, партияларнинг сайлов жараёнининг асосий субъектлари сифатидаги ролини ошириш зарур.

Ушбу масалаларнинг ҳал этилиши муайян вақт талаб қилади. Зеро ҳозирги замон демократик давлатларининг барчасида сайловлар ўтказилади. Лекин барча сайловларни ҳам демократик деб бўлмайди. Т.А.Васильеванинг таъкидлашича, демократик институтлар эволюцияси кечаётган ва универсал халқаро стандартлар мавжуд бўлган бир шароитда, ҳатто ривожланган демократик мамлакатларда ҳам сиёсий партияларнинг реал курашишини таъминлаш, муайян номзодларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш, овоз бериш натижалари бузиб кўрсатилишини ва сайловчиларга тазйиқ ўтказилишини бартараф этишга боғлиқ кўплаб муаммоларга дуч келинмоқда. Шу сабабли ҳам Т.А.Васильевани рад этмаган ҳолда Г.Эрманинг қуйидаги фикрига қўшилмаслик мумкин эмас: “Сайловларни уюштириш осон, партияни тузиш учун эса сиёсий қобилият талаб этилади. Улар демократик бўлишини таъминлаш эса — мутлақо бошқа масала”³.

Ўзбекистонда сиёсий плюрализмнинг ривожланиши бутун дунёда бўлгани каби узоқ давом этувчи жараён ҳисобланиб, у фақатгина жамият ҳаётидаги шарт-шароитларга боғлиқ бўлмай, балки жа-

¹ Қаранг: Ўзбекистон аҳолисининг электорал фаоллиги (Сиёсий партиялар бўйича айрим ижтимоий тадқиқотлар натижалари). Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 1999. № 2. 49-б.

² Калмиков М. Так сколько партий нужно обществу?// Эхо планеты. 2000. № 13. 7-б.

³ Қаранг: Сравнительное конституционное право (Отв. ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 407-б.

моанинг ҳамда ҳар бир шахснинг онгидаги ўзгаришларга, шахснинг ижтимоий-маданий ва ахлоқий-маънавий фазилатлари камолотига ҳам боғлиқдир. Халқаро сайлов тизимлари фонди томонидан ўтказилган социологик сўров, жумладан, баён этилган фикрни ҳам тасдиқлайди. Чунончи, умуман Ўзбекистон аҳолиси у ёки бу хайрия ташкилотига киришга кўпроқ майл билдирди — респондентларнинг 46 фоизи шу фикрда. Сўралганларнинг атиги 3 фоизи сиёсий партиялардан бирига кириш истагини билдирди¹.

1996 йилнинг 26 декабрида қабул қилинган “Сиёсий партиялар туғрисида”ги Қонун жамият сиёсий ҳолатининг кўп қиррали ва ранг-баранг жиҳатларини қонуний йўл билан тартибга солиши, кўппартиялилик жараёнлари ривожланишини ҳуқуқий тартибга солишини таъминлаши, сиёсий партиянинг мақомини белгилаб бериши керак эди. Лекин шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ушбу Қонуннинг 13-моддасида депутатларнинг сиёсий партиялар фракцияларини ташкил этишдан иборат ҳуқуқлари акс эттирилган бўлсада, лекин Қонунда парламентнинг ушбу ташкилий-институтциявий тузилмасининг ҳуқуқий мақоми акс эттирилмаган. Хорижий мамлакатлар парламентларидаги фракцияларнинг ҳуқуқий мақомини қиёсий таҳлил этиш айрим умумэътироф этган қоидаларни аниқлаш имконини берди, улар эса миллий қонунимизни такомиллаштириш чоғида ҳисобга олиниши мумкин. Ана шу қоидалар хусусида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Биринчи. Чет эл қонун ҳужжатларида депутатлар бирлашмаси (фракцияси, парламент гуруҳи ва бошқалар)нинг ҳуқуқий мақомини аниқлаш муаммоси турлича ҳал этилади. Айрим мамлакатларда фракция тушунчаси Конституцияда ҳам бор. Фракция тушунчаси ва унинг ҳуқуқий мақоми кўпроқ палаталарнинг регламентларида (Франция, ГФР), айрим ҳолларда эса парламент фракциялари туғрисидаги махсус қонунларда (Швейцария) белгилаб қўйилади.

Мисол учун ГФР Бундестагининг Регламентига мувофиқ айнан бир партияга мансуб ёки айнан бир йўналишдаги сиёсий мақсадлари бўлган партияларга мансуб депутатларнинг бирлашмалари — фракциялар ҳисобланади. Франция Миллий Мажлисининг Регламентига кўра депутатлар ўз сиёсий майлларига биноан, сиёсий қарашларига асосланиб фракциялар тузишлари мумкин².

¹ Қаранг: Вагнер С. Общественное мнение в Узбекистане. 1996. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 30-6.

² Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции.- М.:Норма. 1998. 112-113-б.

Россияда эса фракция дейилганда федерал сайлов округи бўйича Давлат Думасига сайланган депутатлар бирлашмаси, шунингдек бир мандатли сайлов округлари бўйича Давлат Думасига сайланган ҳамда ушбу депутатлар бирлашмаси ишида иштирок этиш хоҳиши-ни билдирган депутатлар бирлашмаси тушунилади¹.

“Фракция” тушунчасининг келтирилган маъноларидаги асосий фарқ шундан иборатки, Россияда парламент фракциясининг сиёсий характериға урғу берилмайди.

Назаримизда, ГФР Бундестаги ҳамда Франция Миллий Мажлиси регламентларида “фракция” тушунчасига берилган шарҳлар бир мунча конструктив бўлиб, улар парламентаризм руҳига мос келади. Бу борадаги ушбу фикрга ҳам бутунлай қўшилиш мумкин: “парламентда у ёки бу ижтимоий гуруҳларнинг тор доирадаги манфаатлари ўз холича ҳимоя қилинмай, балки жуда муҳим, аниқроқ қилиб айтганда, ушбу манфаатларнинг давлат аҳамиятига молик жиҳатлари ҳимоя қилинмоғи лозим. Айнан сиёсий бирлашмалар фуқаролик жамиятининг давлат кўламида иш юритувчи тузилмалари сифатида фуқаролик жамиятининг ушбу муҳим жиҳатларини билдиришлари ҳамда турли хусусий манфаатларни умумий хоҳиш-иродага уйғунлаштиришлари мумкин”.² Турли сиёсий бўлмаган ижтимоий бирлашмаларга (қасаба уюшмалари, саноатчилар, молиячилар, ҳуқуқшунослар ва бошқаларнинг бирлашмалари) мансублиги асосида парламент фракцияларига бирлашиш имконияти эса айнан тор доирадаги манфаатларнинг биринчи ўринга чиқиб қолишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли, назаримизда, “фракция” тушунчасига аниқ мазмун бериш мақсадида Олий Мажлис Регламентиға қуйидаги тушунчани киритиш зарур: “Айнан бир партиға мансуб ёхуд бир йўналишдаги сиёсий мақсадлари бўлган турли партиғаларға мансуб бўлган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган депутатлар бирлашмаси фракция деб эътироф этилади”.

Иккинчи. Кўпгина мамлакатларда регламентлар фракциялар миқдор таркибининг энг кам сонини белгилаб қўяди. Айрим давлатларда фракция тузиш учун тегишли партиғаларға мансуб бўлган битта

¹ Қаранг: Парламентское право России: Учебное пособие/Под.ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. — М.:Юрист. 1999. 54-6.

² Лапаева В.В. Фракции и депутатские группы в Государственной Думе как субъекты парламентского процесса.//Законодательство и экономика. 1998. № 4. 8-6.

(масалан, Норвегия) ёки бир нечта (Японияда — иккита, Аргентина ва Исроилда учта) депутат бўлиши кифоя¹. Аксарият мамлакатларда эса фракциялар таркибининг энг кам миқдори бирмунча юқорироқ белгиланган. Масалан, Франция Миллий Мажлисида ва Италия Депутатлар палатасида камида йигирма нафар депутат бўлиши талаб этилади².

Бизнинг назаримизда, Олий Мажлис Регламентида ҳам фракциялар таркибининг энг кам миқдори мустаҳкамлаб қўйилиши лозим. Бундай ҳолда, гуруҳлар таркибининг миқдорини аниқлаш мезони қуйидаги мантиққа, яъни жамиятимиз депутатлар корпусининг кўпроқ ёки камроқ сиёсий тузилмалари мавжудлигидан манфаатдор эканлигига асосланмоғи лозим. Ўз-ўзидан аёнки, ушбу энг кам миқдор ҳеч қандай истиснони кўзда тутмайдиган императив қоида тарзида шаклланиши зарур. Чунки парламент институтлари етарли даражада ривожланмаган, аммо Олий Мажлиснинг сиёсийлашуви юксалиши эҳтимол тутилган шароитларда айрим депутатларда мафкуравий жиҳатдан ўзларига яқин бўлган гуруҳларнинг сонини ошириш ва ўз сиёсий муҳолифатчиларининг имкониятларини чегаралаб қўйишга мойиллик пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бошқача қилиб айтганда, фракциялар таркибининг энг кам миқдорини белгилаб қўйиш парламентни жуда майда гуруҳларга бўлиб юбормаслик учун ва Олий Мажлис ишининг бир маромда кетишини қийинлаштириб қўйиши мумкин бўлган айрим депутатларнинг тор манфаатларини рағбатлантирмаслик учун зарур. Зотан, кўпинча майда гуруҳлар “жамоатчиликнинг диққат марказида бўладиган, масалан иммиграция, экология, ватанпарварлик қадриятлари ва ҳатто... оталарнинг ҳуқуқлари каби у ёки бу масалани кутилмаган тарзда талқин этиб шуҳрат қозонишга интиладилар”³. Шунини эсда тутиш зарурки, парламентнинг асосий вазифаси қонун ижодкорлигидир. Шунинг учун ҳам аксарият ҳолларда турли партиялар ва ҳаракатларнинг вакиллари ҳисобланган депутатлар фаолиятида, собиқ совет республикаларида бўлгани каби, сиёсий масалаларни

¹ Қаранг: Лапаева В.В. Фракции и депутатские группы в Государственной Думе как субъекты парламентского процесса. // Законодательство и экономика. 1998. № 4. 6-6.

² Қаранг: Конституционное (Государственное) право зарубежных стран. Учебник в 4-х томах. Том 1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун — М.:Бек. 1995. 474-6.

³ Калмиков М. Так сколько партии нужно обществу? //Эхо планеты. 2000. № 13. 8-6.

ҳал этиш эмас, қонунчилик фаолияти устувор бўлиши лозим. Бунда фракциялар дастурий ҳужжатларда баён этилган уз партиялари фаолиятининг устувор йўналишларига таянишлари ва шунини ҳисобга олган ҳолда соҳалар бўйича парламентнинг қонунлар тайёрлаш борасидаги асосий, биринчи галдаги вазифаларини таклиф этишлари мумкин.

Учинчи. Турли мамлакатларда парламентларнинг регламентлари фракциялардан бирортасига ҳам кирмаган депутатларни бирлаштиришнинг у ёки бу вариантыни белгилаб қўяди. Масалан, Францияда бирор-бир фракцияга кирмаган парламент вакили ўзи хоҳлаган фракцияга қўшилиши мумкин. Қоида тариқасида, ҳеч қандай сиёсий партияга тааллуқли бўлмаган ёки депутатлик мандатларининг етарлича миқдорини тўплай олмаган партияларнинг аъзолари ҳисобланган парламент аъзолари ана шундай ҳуқуқдан фойдаланадилар¹.

Мазкур муаммо, авваламбор, фракцияларнинг баҳсларни ўтказиш ҳамда парламент органларини шакллантиришда уларнинг аҳамиятини ошириш каби масалаларни қамраб олади. Шунинг учун ҳам бу муаммони кўриб чиқаётганда бир нуқтаи назарни эътибордан четда қолдирмаслик керакки, унга кўра, баҳсларни ўтказиш чоғида фракциялар эга бўладиган устунлик ҳуқуқий тенглик принципини бузади ҳамда фракцияларга қўшилмаган мустақил депутатларнинг ҳуқуқларини камситади.

Бизнингча, В.В.Лапаева адолатли баён этганидек², масалани шу тарзда қўйиш тўғри бўлмайди, чунки бундай тушунча жамоа субъектлари тарзидаги депутатлар бирлашмалари ва алоҳида депутатларни бир-бирларига таққослаш мумкин эмаслигини эътиборга олмайди. Жамоа субъекти кўпгина яқка субъектларнинг умумий нуқтаи назарини белгилаши боисидан фракцияларга кенг қўламдаги ваколатларни бериш тўғри бўлади. Мустақил депутатлар ҳуқуқлари қўламинини фракциялар ҳуқуқлари қўлами билан эмас, балки мазкур фракцияларга кирувчи айрим депутатларнинг ҳуқуқлари қўлами билан таққослаш лозим. Бирлашган фракциялар таркибида депутатлар эга бўлган имтиёзларни эса уларнинг ушбу фракцияларга ҳамда гуруҳ бўлиб қабул қилинадиган қарорларга боғлиқлиги учун бериладиган ўзига хос компенсация деб тушунмоқ лозим.

¹ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. — М.: Норма. 1998. 114-6.

² Қаранг: Лапаева В.В. Фракции и депутатские группы в Государственной Думе как субъекты парламентского процесса. // Законодательство и экономика. 1998. № 4. 10-6.

Бундан ташқари, мустақил депутатларнинг сиёсий жиҳатдан ўзларига яқин депутатлар бирлашмасига қўшилиш имкониятлари чекланмаган. Агар улар ўзларининг мустақил мақомлари парламентдаги масалаларни ҳал этишга муайян даражада камлик қилаётганлигини сезсалар, шундай қиладилар. Шу тарзда гарчанд депутат фракцияларнинг биронтасига кирмасликка қонун жиҳатидан ҳақли бўлса-да, лекин ишонч билан айтиш мумкинки, кирмаслик аввало унинг ўзига зарардир. А.Д.Керимовнинг ёзишича, сиёсий гуруҳлар парламент ҳаётида ўта муҳим ўрин тутади ҳамда ушбу гуруҳларнинг бирортасида ҳам иштирок этмайдиган депутатлар ўзини чеккароққа суриб қўйишгандай, ўз-ўзидан ноқулайроқ аҳволга тушиб қоладилар¹.

Баён этилганларни инобатга олган ҳолда Олий Мажлиснинг Регламентида депутатларга шундай ҳуқуқ бериб қўйиш керакки, фракциялар рўйхатга олинаётганда уларнинг бирортасига кирмаган ёки фракциядан чиқиб кетган депутатлар тегишли фракция розилиги билан уларнинг исталганига кириш имкониятига эга бўлсинлар.

Тўртинчи. Жаҳон парламенти амалиётида парламент раисининг нуфузи партиядан холи бўлиши намоён бўлмоқда. Чунончи, Буюк Британияда жамоалар палатаси спикерининг мақоми у қайси партиёга мансуб бўлса, шу партиёга катта фойда келтириши инобатга олингани ҳолда, у сайланиши биланоқ партиядан чиқиши ва партиясиз бўлиб қолиши белгиланган². Айни пайтнинг ўзида шуни таъкидлаш керакки, баъзи мамлакатлар парламентларининг регламенти парламент раиси муайян фракция аъзоси бўлишига рухсат беради. Масалан, АҚШда вакиллар палатасининг спикери кўпчиликни ташкил қилувчи партия етакчиларидан бири бўлади³.

Бизнинг назаримизда, парламент раиси фракция аъзоси бўлиши ман этилган парламентларнинг тутган йўли тўғридек туюлади. Раис қарор қабул қилинаётганида у ёки бу фракциянинг нуқтаи назарига берилмаслиги ва холис бўлиши зарур. У партиядан холи бўлмоғи ва шу сабабли партия баҳсларида иштирок этишдан четланган бўлмоғи керак. Бу билан парламентнинг партиявий руҳдан устунроқ эканлиги белгиланади ва мустақкамланади ҳамда фракциялараро кураш бирмунча юмшайди.

¹ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции.- М.:Норма. 1998. 114-6.

² Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник в 4-томах. Том-1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун. — Бек.1995. 452-6.

³ Қаранг. Сравнительное Конституционное право. (Отв.ред. В.Е.Чиркин) — М.: Манускрипт. 1996. 545-6.

Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарлари ўз вазифаларини бажариш даврида тегишли фракциялар таркибида қолишлари мумкинми ёки йўқми, деган саволга Олий Мажлис Регламентидан жавоб топиб бўлмайди. Агар “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 4-моддасининг¹ мазмунини таҳлил қилсак, парламент раиси ва унинг ўринбосарларига нисбатан ҳеч қандай чекловлар йўқлиги аён бўлади. Бундай ҳолатни оқлаб бўлмайди. Бизнингча, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида шаклланган амалиётдан келиб чиққан ҳолда Олий Мажлис Регламентига Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари ўз ваколатларини амалга ошириш даврида партиядан чиқадилар ва фракция ишида иштирок этмайдилар, деган нормани киритиб қўйиш зарур.

Бешинчи. Олий Мажлис фракциялари амалиётда бажараётган кўплаб ишлар (ўз мажлисларини ўтказиш, қонун лойиҳаларини, парламентнинг қонунчилик иш режасини муҳокама қилиш ва бошқалар) қонунларда ўз аксини топмаган. Шу сабабли биринчидан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг айрим боблари Олий Мажлис Кенгаши, қўмиталари ва комиссияларига бағишланганлигини инобатга олиб, қонунни фракцияларга бағишланган мустақил боб билан тўлдириш мақсадга мувофиқдек кўринади. Ана шу таклифнинг амалга оширилиши Ўзбекистон парламенти барча асосий ташкилий-институциявий тузилмаларининг мақомини битта қонунда белгилаб қўйиш имконини берган бўларди.

Иккинчидан, Олий Мажлис фракцияларининг ваколатларини бирмунча кенгайтириш зарурдек туюлади. Буни амалиётда шаклланган ваколатларни қонуний йўл билан мустаҳкамлаш ҳисобигагина эмас, балки уларга жаҳоннинг кўплаб мамлакатларидаги парламентларда фракциялар эга бўлган ваколатларни бериш орқали амалга ошириш керак.

Учинчидан, назаримизда қонун ҳужжатларида парламент фракцияларининг у ёки бу ваколатларини мустаҳкамлаб қўйиш мутлақо етарли эмас. Уларни амалга ошириш механизмларини ҳам назарда тутиш, фракциялар ўз ваколатларини амалга ошира олишлари учун зарур шарт-шароитларни яратиб бериш муҳимдир. Масалан, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низом 6-модда-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1997. № 2. 12-6.

сининг биринчи қисмида фракцияларнинг қўмиталар ва комиссиялар таркибида вакили бўлиши ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган.¹ Бироқ ана шундай вакиллиكنинг механизми очиб берилмаган, вакиллик мутаносиб бўладими ёки бошқа кўринишда бўладими, деган саволга жавоб берилмаган. Зотан, фракциялар ваколатларини амалга оширишининг аниқ ва тушунарли механизмлари мавжуд бўлиши улар ана шу ваколатларни амалга оширишлари учун зарур шарт, муҳим кафолат ҳисобланади.

3-§. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонунларнинг такомиллаштирилиши

Парламентаризм институтлари шаклланаётган бир паллада ўтган сайловлар бебаҳо тажрибадир. Чунки, сайлов ўтказмасдан, орттирилган тажрибани ҳисобга олиб, амалдаги қонун ҳужжатларига тузатишлар киритмасдан самарали сайлов тизимини яратиш мумкин эмас.

Биринчи чақириқ Олий Мажлисга ўтказилган сайлов яқунлари, сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг айрим қоидаларини жаҳон амалиётига таққослаб синчковлик билан таҳлил этиш сайлов тизимини янада такомиллаштириш зарурлигини кўрсатди. Шу сабабли биринчи чақириқ Олий Мажлис ўзининг қонун чиқарувчилик фаолиятини амалга ошириш жарёнида сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларига талай ўзгартиш ва қўшимчалар киритди. Бу ўзгартиш ва қўшимчаларни атрофлича ўрганиш шуни кўрсатадики, тўпланган тажриба ва Сайлов тизимлари халқаро фонди мутахассисларининг² ҳамда халқаро шарҳловчиларнинг³ таклифларини ҳисобга олиш сайлов тизимини қуйидаги асосий йўналишлар бўйича такомиллаштириш имконини берди.

Биринчи. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари янада кенгайтирилди, уларга депутатликка номзодларни бевосита кўрсатиш ҳуқуқи берилди. Жумладан, ЕХХТ Инсон ҳуқуқлари мезони бўйича кон-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 6. 32-6.

² Қаранг: *Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры.* Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997.

³ Қаранг: *Халқаро шарҳловчиларнинг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонунга умумлаштирган таклифлари.* — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1997. 3- сонли иш. 1-9 — 6.

ференцияси Копенгаген Кенгаши томонидан 1990 йил 29 июнда қабул қилинган ҳужжатнинг 7.5-бандида “фуқароларнинг шахсан ёки сиёсий партиялар ёхуд ташкилотларнинг вакиллари тариқасида камситишларсиз сиёсий ёки давлат мансабларига эришиш ҳуқуқи” мустақкамлаб қўйилган.¹ Шу боис бир қатор мамлакатларнинг сайлов амалиётида номзодларни бевосита фуқаролар томонидан кўрсатиш институти, бошқача қилиб айтганда, ўзини ўзи номзод қилиб кўрсатиш институти амал қилмоқда. Масалан, Россия Федерациясида у ёки бу номзодни қўллаб-қувватлаш учун тегишли округ сайловчиларининг камида бир фоиз овозини тўплаш зарур.² Литвада алоҳида шахслар камида бир мингта имзо тўплаган тақдирда бир мандатли сайлов округлари бўйича ўз номзодини кўрсатишлари мумкин.³ Эстонияда Давлат мажлиси депутатлигига ўзини ўзи номзод этиб кўрсатиш учун сайлов бадали тўлаш талаб қилинади.⁴ Адабиётларда бундай шартлар танқид қилиниб, белгиланган қийматдиган кам мол-мулкка эга бўлган фуқароларни сайловда иштирок этишдан четлаштириб қўйиш қайд этилади.⁵ Ва аксинча, Линда Эджворт таъкидлаганидек, демократия қарор топган кўплаб мамлакатларда айрим шахслар имзолар тўплаш жараёнидан сайловда мустақил номзод сифатида иштирок этиш ҳуқуқини олиш воситаси тарзида фойдаланадилар.⁶

Юқорида баён қилинганлардан келиб чиқиб, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун 22¹-модда билан тўлдирилди. Унга кўра Ўзбекистон Республикасининг сай-

¹ Қаранг: Руководство ОБСЕ/БДИПЧ по наблюдению за выборами. Второе издание. — Варшава, 1997. 39-б.

² Қаранг: Статья 41 Закона «О выборах Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации». — Сборник законодательных и иных правовых актов по вопросам выборов в федеральные органы государственной власти Российской Федерации. — М.: Весь мир. 1997. 122-б.

³ Қаранг: Статья 30 Закона «О выборах в Сейм Литовской Республики». — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 3-б-сонли иш. 196-б.

⁴ Қаранг: Статья 20 Закона «О выборах депутатов Государственного собрания Эстонской Республики». — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 3-д-сонли иш. 46-б.

⁵ Қаранг: Парламенты зарубежных стран. Справочник. — М.: Политиздат. 1968. 280-б.

⁶ Қаранг: Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 36-б.

лов ҳуқуқига эга бўлган ҳар бир фуқароси ёки фуқаролар гуруҳи Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб курсатиш учун тегишли округнинг камида юзта сайловчисидан иборат миқдорда сайловчилар ташаббускор гуруҳини тузишлари мумкин.¹ Моддада ташаббускор гуруҳни рўйхатга олиш ва депутатликка номзодни қўллаб-қувватловчи сайловчилар имзоларини тўплаш тартиби белгилаб қўйилган, уларнинг сони эса округдаги сайловчиларнинг саккиз фоизидан кам бўлмаслиги керак. Қонундаги бу қўшимча фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш йўлида қўйилган муҳим қадам бўлди.

Иккинчи. Сиёсий партияларнинг Олий Мажлисни шакллантиришдаги ролини оширишга қўмаклашувчи муҳим ўзгартишлар жорий этилди. Шунини таъкидлаш жоизки, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун 46-моддасининг учинчи қисми парламентда сиёсий партияларнинг фаоллигини ривожлантириш йўлидаги муайян тўсиқ эди. Унинг нормасига мувофиқ, ҳатто агар номзод ўз округида сайловда муваффақиятга эришган тақдирда ҳам, башарти унинг номзодини кўрсатган сиёсий партия сайловда овоз беришда қатнашган Ўзбекистон Республикаси барча сайловчиларининг беш фоиздан кам овозини олса, номзод Олий Мажлис депутати этиб рўйхатга олинмаслиги керак эди. Бундай аҳвол мажоритар бир мандатли сайлов тизимининг классик тамойилларига мувофиқ эмас эди. Бу айрим чет эл мутахассисларига уни квазимажоритар,² ва ҳатто, Копенгаген ҳужжатида белгилаб қўйилган сайлов андозаларига зид деб тавсифлаш имкониятини берди. Мазкур ҳужжатда “қонунда талаб қилинадиган зарур миқдордаги овозларни тўплаган номзодларга парламентда албатта ўрин беришни кафолатлаш” тўғрисидаги шартлашув мавжуд.³ Гарчи юқоридаги даъво анча баҳсли бўлса ҳам, Олий Мажлис 1999 йил 19 августда қабул қилинган қонун билан сиёсий партиянинг ўз округидаги сайловда ғолиб чиққан номзоди депутат этиб рўйхатга олиниши учун

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. №3. 30-31-б.

² Қаранг: Евланов И.А., Лысенко В.И. Избирательное право Республики Узбекистан. — Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации. 1999. №2. 59-б.

³ Қаранг: Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 43-б.

шу партия сайловчиларнинг камида беш фоиз овозини тўплаши лозимлиги тўғрисидаги талабни бекор қилди.¹

Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларидаги бу ўзгаришларнинг муҳимлигига муносиб баҳо бермаслик мумкин эмас ва гарчи амалда сиёсий партияларнинг мақоми ҳали умумий қабул қилинган халқаро андозалар даражасига кўтарилган бўлмаса ҳам, бу ўзгаришлар Ўзбекистонда сиёсий ислохотларнинг тобора ривожланишини кўп даражада таъминлайди.

Шундай қилиб, бир томондан, сайловни ўтказишнинг ҳуқуқий асоси сиёсий партияларни депутатликка номзодлар кўрсатиш жараёнининг фаол қатнашчиси сифатида тан олади ва қонунда белгиланган миқдорда сайловчилар овозларини тўплаган фуқароларга парламентдан жой олишни кафолатлайди, иккинчи томондан, Ўзбекистон сайлов тизими бугунги кунда муҳим ошкора институтлардан бири бўлиб, у мамлакатда кўппартиялилик ривож топишига бевосита таъсир кўрсатади ва сиёсий партияларга парламентни шакллантириш, давлат қарорларини қабул қилишда иштирок этиш имкониятини беради, дейиш мумкин.

Учинчи. Сайлов комиссияларининг ҳуқуқий мақомини қонуний жиҳатдан янада аниқлаштириш яна бир муҳим янгилик бўлди. Миллий давлатчиликни ривожлантириш ишида сайлов комиссиялари муҳим ўрин тутати. Мустақил ва профессионал асосда ишловчи сайлов комиссиялари ҳуқуқий нормаларга таяниб ва фақат қонунларга амал қилиб, сайловни ўтказиш бўйича барча асосий ишларни ўз зиммаларига олишлари, бунда бошқа давлат органлари билан биргаликда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари рўёбга чиқарилиши ва ҳимоя қилинишини таъминлашлари керак.

Биринчи чақириқ Олий Мажлисга ўтказилган сайлов якунлари қуйидан юқорига — участка сайлов комиссияларидан то Марказий сайлов комиссиясигача — сайлов комиссияларининг ягона тизими зарурлигини исботлади, Марказий сайлов комиссиясининг Ўзбекистон Республикаси давлат органлари тизимидаги ўрни ва мавқеини қонун йўли билан белгилаб қўйиш зарурлигини кўрсатди. Шу сабабли, сайлов тизимини янада ислоҳ қилиш жараёнида 1998 йил 30 апрелда “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди² ва 1998 йил 29 августда мус-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 2. 25-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. №5-6. 136-142-б.

тақил орган тузилди.¹ У қонунийлик, коллегиялик, ошкоралик ва адолат тамойилларига амал қилган ҳолда ўзининг бутун фаолияти билан сайлов тизимининг демократик тамойилларини ҳаётга татбиқ этишга қумаклашиши, сайловчиларнинг эркин хоҳиш-ирода билдиришлари имкониятини яратиши керак.

Марказий сайлов комиссияси сайлаш асосида таркиб топади. Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органи томонидан тавсия қилинадиган комиссия аъзоси Олий Мажлисда овоз бериш йўли билан тасдиқланади.

Марказий сайлов комиссияси мамлакат барча сайловчиларининг ишончини олиб ва уларнинг иродасини ифодалаб, Олий Мажлисга сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссияларини тузади, улар ўз навбатида участка комиссияларини тузадилар. Сайлов комиссиялари мустақиллигининг кафолатларини кучайтириш мақсадида “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг 16-моддасига қўшимча киритилиб, унга қўра округ сайлов комиссияларининг аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг тавсиялари бўйича тасдиқланадилар. Участка сайлов комиссияларининг аъзолари маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг тақдимномаси бўйича тасдиқланадилар.² Шу тариқа, мустақил сайлов комиссияларининг парламент сайловлари пайтида ҳар хил аралашувларни истисно этадиган ва ўз ваколатларини амалга ошириш чоғида ҳалолликни таъминлайдиган аниқ тизими яратилди.

Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг таҳлили шуни қайд этиш имкониятини берадики, халқаро амалиётда сайловларни ташкил этиш ва ўтказишни назорат қилувчи органларни шакллантиришга нисбатан ягона ёндашувлар йўқ. Бу баъзи мамлакатларда олий суд ҳокимияти (Польша, Коста-Рика) ҳуқуқлари доирасига, бошқаларида эса — ҳукумат (Австрия, Швеция) ваколатига киради. Яна шундай амалиёт мавжудки, унга қўра, мамлакатдаги сайловларни махсус марказий органлар тузилмагани ҳолда ички ишлар вазирлиги назорат қилади, сайлов округларида эса махсус вакиллар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. №9. 118-119-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. №3. 29-б.

ёки комиссиялар ишлайди (Буюк Британия, Италия, Франция, Бенин).¹

Фикримизча, Ўзбекистонда таркиб топган сайлов комиссиялари тизими сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишга доир барча вазифаларни самарали ҳал қилишга қодир энг демократик тизимдир. Бинобарин, демократия улғайиб боргани сари Марказий сайлов комиссиясининг роли ошиб борди. Чунончи, биринчи чақриқ Олий Мажлисга ўтказилган сайловларда бу орган мавжудлигини кўпчилик сезмаган ҳам бўлса-да, иккинчи чақриқ парламентида ўтказилган сайловларда у сайлов жараёнининг қатнашчиси сифатида оммавий ахборот воситаларида жуда фаол ва машҳур бўлиб қолди. Юз йиллардан бери сайловлар ўтиб келаётган Фарб демократиясидан Ўзбекистоннинг ажралиб турган ўзига хос жиҳатлари ана шунда намоён бўлди. Зеро, Фарбда фақат овозларни санаш билан банд бўладиган сайлов комиссиялари мавжудлигини кўпчилик фуқаролар ҳатто билмайдилар ҳам.

Тўртинчи. Сайловларнинг ошкоралигини таъминлаш ишида яна бир муҳим қадам қўйилди. Маълумки, сайлов жараёнининг ошкоралиги нуқтаи назаридан унинг энг муҳим жиҳатларидан бири сайловларни кузатиш имконияти мавжудлигидир. Копенгагенда 1990 йилда қабул қилинган ЕХХТ бўйича мажбуриятлар сайлов жараёнининг нуфузини оширишда кузатувчиларнинг ролини алоҳида ажратиб кўрсатади. Хорижий ва маҳаллий кузатувчиларнинг иштирок этиши сайлов жараёнининг ҳалоллигини кучайтириши, сайловнинг ялпилиги ва тенглиги, овоз беришнинг яширинлиги, адолатлилик, эркинлик ва очиқлик каби демократик тамойилларга риоя этилишини таъминлаши мумкин.²

Биринчи чақриқ Олий Мажлисга сайловларни сиёсий партиялар ва ҳокимият вакиллик органларидан ўн икки мингдан зиёд вакил,³ чет давлатлар ва халқаро ташкилотлардан салкам юз нафар кузатувчи кузатиб турди.⁴ Кузатувчилар сайловчиларнинг эр-

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қarang. Сравнительное конституционное право /Отв. ред. В.Е. Чиркин./— М.: Манускрипт. 1996. 383-б.

² Қarang: Руководство ОБСЕ/БДИПЧ по наблюдению за выборами. Второе издание. — Варшава, 1997. 3-4-б.

³ Қarang: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1995. 2-иш. 381-б.

⁴ Қarang: Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг жорий архиви. 1995. 4-а иш. 2-б.

кин хоҳиш-ирода билдиришларини таъминлашга ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Шу билан бирга, Олий Мажлисга ўтказилган биринчи сайловнинг амалиётини таҳлил этиш ва мутахассисларнинг фикрларини умумлаштириш кузатувчилар институтини такомиллаштириш ҳамда сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартишлар ва қўшимчалар киритишни тақозо этди. Шу боис, халқаро тажрибани ва ўз амалиётимизни ҳисобга олиб, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг 6-моддаси янги таҳрирда баён қилинди.¹ Унда сиёсий партиялар, ҳокимиятнинг вакиллик органлари, сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан кузатувчилар, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари, шунингдек бошқа давлатлардан, халқаро ташкилотлар ва ҳаракатлардан кузатувчилар сайлов жараёнида номзодлар курсатишдан ва уларни рўйхатга олишдан бошлаб, овоз беришнинг натижаларини ҳисоблаш ва сайлов яқунларини эълон қилишнинг якуний тартиб-таомиллари тугагунга қадар иштирок этиши назарда тутилган. Бундан ташқари, модда кузатувчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгиловчи бир қатор нормаларни ўз ичига олган. Бу мажбуриятлар участка сайлов комиссияси аъзоларининг хатти-ҳаракатларини виждонан ва ҳолисона қузатиш, уларнинг ишига аралаштишдан тийилиш, сайловчилар ўз хоҳиш-истакларини билдиришларига ҳалақит бермаслик талабларидан ва бошқа айрим қоидалардан иборат.

Шундай қилиб, Ўзбекистон сайлов жараёни қатнашчилари давраси яна бир фаол фигура билан бойиди. Бу фигура фаолиятининг мазмуни сайловлар қонуний тарзда ўтказилишида ва унинг яқунларини аниқлашда назорат олиб боришдан иборат.

Бешинчи. Барча депутатликка номзодларга тенг ҳуқуқлар берилишининг қўшимча кафолатларини яратиш мақсадларида Ўзбекистоннинг сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари янги ҳуқуқий норма билан тўлдирилиб, унга кўра ташвиқотни сайловчиларга бепул ёки имтиёзли шартларда товарлар бериш, хизматлар курсатиш (ахборот хизматлари бундан мустасно), шунингдек пул маблағлари тўлаш билан қўшиб олиб бориш тақиқланди.² Бундай талаб одамларни моддий қизиқтириш, пора эвазига оғдириб олишга йўл

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. № 3. 27—28-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. № 3. 32—33-б.

қўймасликка қаратилган бўлиб, айна пайтда сайлов кампанияси давлат маблағларидан молияланиши, шунингдек ихтиёрий бадаллар Марказий сайлов комиссияси томонидан қабул қилиниши ҳамда тенг тақсимланиши тартиби билан узвий боғлиқдир.

Шу муносабат билан ташвиқотнинг рухсат этилган шакллари ва усуллари хусусида, уларда барча номзодлар учун тенг имкониятлар яратилиши лозимлиги тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Ҳозирги даврда сиёсий ҳаётимизнинг алоҳида белгиларидан бири оммавий ахборот воситаларининг кенг тарқалганлиги, улар ҳар томонлама ва ҳолис ахборот беришга қодирлиги, эркин ва ҳалол сайловлар ўтказишда уларнинг роли тобора ошиб бораётганлигидадир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, сайлов жараёнини пухта, халқ учун тушунарли тарзда ёритиб бориш оммавий ахборот воситалари зиммасига ҳам муҳим вазифалар юклайди¹. Шу сабабли ҳам парламент ушбу омилни сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш пайтида ҳисобга олмаслиги мумкин эмасди. Шу тарзда 1999 йил 19 августда қабул қилинган қонунга кўра “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонун 25-моддасининг иккинчи қисми янги таҳрирда берилган бўлиб, унга асосан депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланган тартибда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ берилади.²

Шундай қилиб, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенглик механизмини амалга ошириш янада аниқроқ бўлиши учун сайловолди ташвиқоти пайтида номзодлар ҳамда сиёсий партиялар телевидение, радио, бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишининг меъёрлари масаласига алоҳида урғу берилади.

Олтинчи. Сайлов жараёнининг муҳим босқичи — овоз бериш жараёнига жиддий ўзгартишлар киритилган. Бошқа аксарият мамлакатлардаги каби Ўзбекистонда ҳам овоз беришда иштирок этиш фуқаровий ҳуқуқ сифатида қаралади. Бу ҳуқуқни амалга ошириш Конституция томонидан кафолатлангандир. Шундай мамлакатлар ҳам борки (Греция, Бразилия), уларда бу ҳуқуқ мажбурий таомилга

¹ Каримов И.А. Ватан озодлиги — олий саодат. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 17-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9. 25-б.

кириб қолган. Коста-Рикада сайловларда иштирок этиш “мажбурий ва биринчи галдаги фуқаровий вазифа” (Конституциянинг 93-моддаси) деб қаралади. Ана шу мажбуриятнинг бузилиши, қоида тариқасида, сайловчи шахсий эркинлигининг чекланишига олиб келмайди. Бироқ айрим мамлакатларда муайян жазолар қўлланилиши ҳам назарда тутилган. Чунончи, Бельгияда сайловда иштирок эта олмайдиган сайловчи тегишли сабаб-далилларини барвақт судьяга тақдим этиб, уни хабардор қилиб қўйиши керак. Агар сайловчи шундай қилмаса ёхуд судья келтирилган важларни эътиборга лойиқ эмас деб топса, сайловчи биринчи гал уч франк миқдорида жаримага тортилади, иккинчи марта эса 3 франкдан 25 франккача бўлган миқдорда жаримага тортилади. Агар сайловчи учинчи марта ҳам худди шундай қоидабузарликка йўл қўйса, унинг исм-шарифи махсус тахтага ёзилади ва бу ёзув кўринарли жойга осиб қўйилади. Агар тўртинчи марта ҳам худди шундай одобсизлик қилса, у 15 йил муддатга сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилади ва 10 йил давомида у давлат хизматида ёхуд маҳаллий маъмуриятда ишлаши мумкин бўлмай қолади. Мажбурий овоз бериш тартиби жорий этилишининг назарий асосланганлигидан қатъи назар, бундай тадбирлар сайловда иштирок этишдан бўйин товлаётган шахсларни камайтиришга қаратилган. Ҳозирда сайловчилардаги абсентеизм (сайловларда қатнашмаслик, унда иштирок этишдан бўйин товлаш, қочиш) кўпчилик мамлакатларга деярли хосдир. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, сайловларда иштирок этишдан бўйин товлаш ҳоллари барча мамлакатларда ошиб бормоқда.¹

Маълумки, совет тузуми пайтида сайловчиларнинг сайловда 100 фоиз иштирок этишини таъминлаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмас эди. Ҳозирги шароитда абсентеизм кўриниши собиқ СССР республикаларига ҳам хос бўлиб қолди. Масалан, Россия Федерациясида Федерал Мажлисга сайловлар жараёнида шуни кузатиш мумкин бўлди. Беларусда XII чақириқ Олий Совети (1990-1995 йиллар) ўзи ишлаган бутун даврда тулиқ шакллана олмади. Айрим округларда (масалан, Минск шаҳрида) сайловлар етти марта ўтказилди, ваҳолонки айнан бир номзодлар бир неча бор кўрсатилган ҳоллар ҳам кўп учраб турди.²

¹ Қаранг: Сравнительное конституционное право /Отв.ред. В.Е.Чиркин/ — М.: Манускрипт, 1996. 396-397-б. Россия: партии, выборы, власть. — М.: Обозреватель, 1996. 15-6.

² Қаранг: Василевич Г.А. Конституция и проблемы совершенствования избирательного права в Республике Беларусь. — Журнал Российского права, 1999. № 5-6. 151-6.

Назарий жиҳатдан шунини инкор этмаслик керакки, Ўзбекистонда ҳам сайловчиларнинг умумий кайфиятига боғлиқ ҳолда сайловчилар 50 фоизининг овоз беришда иштирок этишига эришиш, аynиқса овоз беришнинг иккинчи турини ўтказайтган пайтда шунга эришиш осон бўлмаслиги мумкин. Л.Эджвортнинг таъкидлашича, ҳатто қулай шарт-шароитлар бўлган тақдирда ҳам овоз беришда иштирок этувчиларнинг миқдори камайиши мумкин. Агар сайловлар қисқа оралиқ даврда ўтказилаётган ёки сайловчиларда аввалги сайлов якунига ишонч қолмаган бўлса, шундай бўлиши мумкин.¹ Шу сабабли Франциянинг тажрибасини чуқур ўрганиш эътиборга моликдир. У ерда сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларида абсолют ва нисбий кўпчилик мажоритар тизимининг элементлари уйғунлашгандир. Буни шундай тушунмоқ керак: овоз беришнинг биринчи турида натижалар абсолют кўпчилик мажоритар тизими бўйича аниқланади, иккинчи турда эса (агар шунга эҳтиёж пайдо бўлса) нисбий кўпчилик мажоритар тизими бўйича аниқланади. Ана шундай ҳолатларда такрор сайловларни ўтказиш зарурати йўққа чиқади ёхуд айрим ҳоллардагина ўтказилади.

Ўзбекистон парламенти ҳам айнан ана шу йўлдан бориб, 1997 йилнинг 26 декабрида “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси-га сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг 43-моддасидан такрорий овоз бериш ўтказилганда номзод сайланган деб топилиши керак бўлган бош шартлардан бири — овоз беришда сайловчиларнинг ярмидан кўпроғи иштирок этиши шартлиги тўғрисидаги қайдни олиб ташлади.²

Сайлов тизимини такомиллаштиришга қаратилган юқорида кўрсатиб ўтилган асосий йўналишлардан ташқари Олий Мажлисни шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари сайловларни ташкилий ва ахборот жиҳатидан таъминлашни эркинлаштириш, сайловчиларнинг фаоллигини ошириш ва сайловларнинг илғор технологияларини жорий этиш сари ривожланиб бори.

Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустақкамланган барча янгиликларни ҳисобга олган ҳамда уларнинг аҳамиятини унутма-

¹ Қаранг: Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 93-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 3. 39-6.

ган ҳолда тўла асос билан шундай хулоса чиқариш мумкин: Ўзбекистонда сайлов тизими тубдан янгиланди. Нисбатан қисқа муддат ичида сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мавжуд камчиликларни бартараф этиш ҳамда ривожланган сайлов тизимини яратиш борасида катта ишлар қилинди. Шу муносабат билан америкалик дипломат Давид Джонсон сайловлар технологиясини ва қонун ҳужжатларини демократлаштириш сари йўл тутган ҳамда ЕХХТнинг демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича Бюроси тавсиясига биноан сайловлар тўрисидаги қонунга ўзгартиришлар киритган ўзбек маъмурларининг ишига юқори баҳо берди¹. Бу йўлда Ўзбекистон чет эл тажрибаларини кўр-кўрона кўчириб олмай, балки хорижий амалиётни танқидий таҳлил қилди, шунингдек ўз тажрибамиз ва анъаналаримиздан келиб чиқилди. Бошқа мамлакатларда катта қизиқиш туғдираётган Ўзбекистон қонунларидаги қатор оригинал нормалар мавжудлигининг сабаблари ҳам ана шундадир. Масалан, россиялик мутахассислар шундай деб таъкидлашади: “Ўзбекистондаги сайлов жараёнини тартибга солишни ташкил этишга доир айрим конституциявий-ҳуқуқий ёндашувлар жуда қизиқарлидир. Чунки Россия Федерациясида конституциявий ислохотни ўтказиш тўғрисидаги таклифни амалга ошириш жараёнида улардан фойдаланиш мумкин”.² Ёки Л.Эджворт таъкидлашича, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг айрим қоидалари демократия мустақам таркиб топган мамлакатларнинг сайлов тизимидан ҳам, шу жумладан Америка Қўшма Штатларининг тизимидан ҳам аълодир”.³ Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бюросининг эксперти В.Лисенконинг қуйидаги гаплари бежиз эмас: “Мен бир неча йил давомида Ўзбекистон Республикасида сайловлар тўғрисидаги қонунларни кузатиб бордим. Шунини алоҳида қайд этишим керакки, сайловлар тўғрисидаги амалдаги қонунларингиз халқаро

¹ Народное слово. 1999. 11 ноябрь.

² Қаранг: Евланов И.А., Лисенко В.И. Избирательное право Республики Узбекистан. //Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации. 1999. №2. 59-б.

³ Қаранг: Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. 60-б.

стандартлар даражасида ишлаб чиқилган, бу қонунлар ҳуқуқий давлат қуришингизда таянч бўлиб хизмат қилади”.¹

Иккинчи чақириқ Олий Мажлисга ўтказилган сайловларда Ўзбекистон тарихида илк бор ҳокимият вакиллик органлари билан бир қаторда бешта сиёсий партия ҳамда сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари иштирок этди. Бу сайловлар ҳозирги пайтда мамлакатимизда халқаро стандартларга жавоб берадиган сайловга оид қонун ҳужжатлари ҳамда эркин ва адолатли демократик сайловлар ўтказиш учун ҳуқуқий асос яратилганлигини яна бир бор тасдиқлаб берди. Шу тариқа қонун чиқарувчи органнинг ғоявий-сиёсий табақаланиши ва унинг доирасида юзага келган асосий партиявий-сиёсий кучлар жойлашувининг биринчи чақириқ Олий Мажлисга ўтказилган сайловлардаёқ намоён бўлган хусусият ва фазилатларининг мустаҳкамланиши ҳамда янада ривожлантирилиши бу галги сайлов кампаниясининг энг муҳим натижаси бўлди. Иккинчи чақириқ Олий Мажлисида 11 депутатдан иборат “Адолат” Социал-демократик партияси фракцияси, 10 депутатдан иборат “Миллий тикланиш” демократик партияси фракцияси, 20 депутатдан иборат “Ватан тараққиёти” партияси фракцияси, 34 депутатдан иборат “Фидокорлар” миллий-демократик партияси фракцияси, 49 депутатдан иборат Ўзбекистон халқ демократик партияси фракцияси, 107 депутатдан иборат ҳокимият вакиллик органларининг депутатлар блоки ҳамда 16 депутатдан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар блоки рўйхатдан ўтди.² Кейинчалик икки партия — “Ватан тараққиёти” ва “Фидокорлар” партиялари бирлашиши муносабати билан бу партияларнинг парламент фракциялари ҳам бирлашдилар ҳамда Олий Мажлиснинг иккинчи сессиясида 53 депутатдан иборат битта фракция бўлиб рўйхатдан ўтдилар.³

Шуни таъкидлаш керакки, бундай сиёсий тизим шаклланишига, сайлов туғрисидаги янги қонун ҳужжатлари билан бирга, сиё-

¹ Қаранг: Лысенко В. Законодательные предпосылки, гарантирующие равные возможности в проведении предвыборной кампании кандидатов и политических партий. В кн: Международные стандарты и опыт избирательного процесса /Отв. ред. А.Х. Саидов./ — Т.: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека. 1999. 187-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 2000. №2-3. 31-34-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 2000. №5-6. 72-73-б.

сий жараёнга таъсир кучига кўра уйғун ва ўхшаш бўлган қатор мустақил омиллар ҳам кўмаклашди, яъни: фуқароларнинг бирмунча онгли ва ижтимоий шарт-шароитларга суянган ҳолда ўз хоҳиш-ирода-сини белгилаб ола билиши, партия-блокларга кенгроқ бўлинганлик, шунингдек сайловчилар сиёсий фаоллигининг юқори даражада эканлиги. “Юртимизда кўппартиялилиқ ва муқобилиқ асосида... бўлиб ўтган сайловлар халқимизнинг жамиятни демократлаштириш ва янгилаш борасида ўтказилаётган ислохотларни изчил ривожлантириш ва янада чуқурлаштиришга қаратилган хоҳиш-истагини яна бир бор намоён этди”.¹ Шу сабабли ҳам сайлов тизимини такомиллаштириш жараёни интиҳосига етди деб бўлмайди. Хусусан, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек “Ўуқуқий фуқаролик жамиятида сайлов тизими муҳим аҳамиятга эга эканини жаҳон тажрибаси кўрсатиб турибди. Шу жиҳатдан қараганда, биз бу борадаги қонунчилигимизни муттасил равишда замон талабига мос ҳолда такомиллаштириб бормоқдамиз”.²

Ўуқуқий фуқаролик жамиятини қуришнинг муҳим шарти сиёсий тизимни муттасил такомиллаштириб боришдан иборатдир. Унинг мақсади — том маънода халқ ҳокимиятини ўрнатиш, чинакам ўзини ўзи бошқариш, фуқароларнинг ташаббусларини кенг кўламда ривожлантириш учун шароит яратиш, шахс турмушнинг барча соҳаларида ва, энг аввало, сиёсий соҳада соҳиб бўлишига эришишдир.

Шу муносабат билан эътироф этиш керакки, бевосита демократиянинг кўриб чиқиляётган институти тадрижий ривожланишига ва универсал халқаро стандартлар мавжудлигига қарамай, ҳатто демократик анъаналар қарор топган мамлакатларда ҳам сайлов ўтказиш билан боғлиқ муаммолар келиб чиқади. Чунончи, АҚШнинг Ўзбекистондаги собиқ Фавқулудда ва Мухтор Элчиси Генри Л.Кларкнинг айтишича, унинг мамлакати тарихида ҳам одил сайловни ўтказишни таъминлашда қийинчиликлар бўлган.³ АҚШда, масалан, 1787 йили Конституция қабул қилинган пайтда фақат оқ танли эр-

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсади-миз. Т.8. — Т.: Ўзбекистон. 2000. 364-6.

² Қаранг: Каримов И.А. Биз келажатимизни ўз қўлимиз билан қура-миз. Т.7. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 310-6.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси-га сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ишчи семинар-кенгаши материаллари (1994 йил 14-16 ноябрь). — Т.: Ўзбекистон. 1994. 75-6.

каклар, мулкдорлар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга эди. Мулкый талаб (ценз) XIX аср бошларидагина йўқотилди, аёллар эса фақат 1920 йилга келиб овоз бериш ҳуқуқини олдилар. Қора танли америкаликлар жанубий штатларда 60-йилларда фуқаролик ҳуқуқлари учун кураш ҳаракати ғалабага эришгунга қадар тўла маънода сайлов ҳуқуқларига эга эмас эди. Ва ниҳоят 1971 йилда ёшларга ҳам овоз бериш ҳуқуқи берилди: ёшга доир талаб (ценз) камайтирилиб, 21 эмас, 18 ёшдан бошлаб овоз бериладиган бўлди.¹ ЕХХТнинг демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича Бюроси эксперти Рон Гульд қуйидагиларни таъкидлаши ҳам бежиз эмас: “Ҳатто демократик анъаналарга эга бўлган давлатлар ҳам ҳақиқий “эркин ва очиқ” сайловлар мақомига эришиш учун ўзларининг сайлов қонунчилигини узлуксиз ўрганадилар, шубҳа остига оладилар ва ўзгартирадилар. Натижада ҳар қандай стандартларни муҳокама қилишда, ҳар доим инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари асосида ҳар бир алоҳида олинган давлатда ва ҳар бир алоҳида олинган вақт ўлчовида ҳақиқий сайлов вазиятини эътиборга олиш керак”.² Шу сабабли Л.Эджвортнинг қуйидаги фикрига қўшилса бўлади: “Бутун демократик дунёда сайлов тўғрисидаги қонунлар вақт билан бирга ривожланишда давом этади, деган тушунча кенг тарқалган. Мукаммал сайлов тизими деган нарсa умуман мавжуд эмас. Шу боис Ўзбекистонда ҳам сайлов тўғрисидаги қонун ишнинг боришига қараб мунтазам қайта кўриб чиқилмоғи лозим”.³ Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ва Ўзбекистон сайлов тизимини янада ривожлантириш йўллариини ўргана бориб, қуйидаги мулоҳазаларни баён этишни лозим деб топдик.

Биринчи. Олий Мажлисга сайловлар бўйича сайлов округларини тузаётганда уларнинг чегараларини тўғри белгилаб олиш муҳимдир. Чунки, округларга бўлиш чоғида ҳар хил йўллар тутиб, сайловлар якунини олдиндан белгилаб қўйиш мумкин. Зотан, кўплаб мамлакатларнинг (Италия, Германия) қонун ҳужжатларида округ-

¹ Қаранг: Что такое демократия. — Вашингтон: Информационное агентство Соединенных Штатов Америки. 1991. 17-6.

² Рон Гульд. Эркин ва ҳақиқий сайловлар учун халқаро стандартлар. Сайлов жараёнида халқаро тажриба ва стандартлар китобида /Масъул муҳаррир А.Х.Сайдов.— Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. 1999. 23-24-б.

³ Выборы в Олий Мажлис Республики Узбекистан. Технический обзор Закона и процедуры. Подготовлено Линдой Эджворт, специалистом по выборам. Январь, 1997 год. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1977. 3-6.

ларнинг чегараларини белгилаш чоғида ҳисобга олиниши керак бўлган талаблар қайд этиб ўтилиши бежиз эмас. Масалан, Россияда Давлат Думасини сайлаш пайтида федерация субъекти доирасидаги сайлов округларининг сайловчилари сонидagi фарқ 10 фоиздан ошиб кетмаслиги, бориш қийин бўлган ва олис туманларда эса — 15 фоиздан, Литвада сейм сайланаётганда 25 фоиздан ошиб кетмаслиги лозимлиги белгилаб қўйилган.¹

Олий Мажлисга сайловлар пайтида сайлов округларини тузиш чоғида тенг сайлов ҳуқуқи принципи ҳамма ерда ҳам таъминланди деб бўлмайди. Масалан, биринчи чақириқ Олий Мажлисга сайловлар бўйича сайлов округларини тузиш туғрисидаги Марказий сайлов комиссияси қарорини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, округлардаги сайловчиларнинг сонларидаги фарқлар жуда катта бўлган. Масалан, Тошкент шаҳридаги 15-Қўилиқ сайлов округи 48,5 минг сайловчидан иборат қилиб тузилган бўлса, 16-Машинасозлар округида 35,2 минг сайловчи бўлган. Андижон вилоятидаги 42-Марҳамат сайлов округида 53,5 минг сайловчи бўлса, 46-Қўрғонтепа округида 38,1 минг сайловчи бўлган, Қорақалпоғистон Республикасидаги 244-Тўрткўл округида 64,6 минг сайловчи, 247-Шуманай округида эса 34,4 минг сайловчи бўлган. Оддий арифметик ҳисобкитоб шуни кўрсатадики, Андижон вилояти округларидаги сайловчиларнинг миқдори деярли 30 фоиз фарқ билан, Қорақалпоғистон Республикасида эса 45 фоиздан кўпроқ фарқ билан тузилган. Агар турли вилоятлардаги округлар сайловчиларининг миқдорини солиштиргудек бўлсак, фарқ бундан ҳам кўпроқ. Масалан, 42-Марҳамат округидаги сайловчилар сони республикадаги ўртача нормадан (44,1 минг) 21,3 фоизга фарқ қилади². Бунинг асосий сабаби сифатида — амалиётда шундай бўлиши мақсадга мувофиқлиги ҳамда мамлакат маъмурий-ҳудудий тузилишини ҳисобга олиш зарурлиги кўрсатилади. Мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини ҳисобга олиш зарурлиги шубҳасиз. Лекин тахминий тенгликка эришиш имконини берадиган мезонларни ҳам белгилаб қўйиш керак-да.

Халқаро амалиёт шундан далолат берадики, сайлов округларидаги сайловчилар миқдори ўртасида фарқнинг катта бўлиши салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан, 1995 йилнинг март ойида Қозоғистон Конституциявий суди қарор қабул қилиб,

¹ Қаранг: Сравнительное Конституционное право. (Отв. ред В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 384-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1995. 2-иш. 31-37-б.

шу қарор билан Қозоғистон Олий Совети депутатлари сайлови натижалари бўйича 1994 йил 1 февралда Марказий сайлов комиссияси қабул қилган қарор Конституцияга мувофиқ эмас деб топилди. Сайлов округлари сайловчиларининг сони кескин фарқ қилганлиги ана шундай қарорнинг қабул қилинишига олиб келди. Масалан, энг йирик Абилайхонов округида сайловчилар рўйхати-га 90809 фуқаро киритилган эди. Бу эса айрим бошқа округлардагидан, масалан 29925 сайловчи рўйхатга олинган 7-Авзов округидагидан 2-3 барабар кўп демакдир.¹ Сайловчилар сони шу даражада турлича тузилган сайлов округларида сайловларда иштирок этаётган фуқароларга ҳам, шунингдек депутатликка номзодларга ҳам тенг имконият яратишга ҳалақит берди. Шу тарзда зиддиятли вазият юзага келди. Бир йил ишлашга ҳам улгурмаган Қозоғистоннинг биринчи профессионал парламенти ваколатсиз деб топилди ҳамда тарқатиб юборилди. Давлат маълум пайтгача қонун чиқарувчи ҳокимиятдан маҳрум бўлди.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг 7-моддасига мувофиқ сайлов округлари Марказий сайлов комиссияси томонидан, қоида тариқасида, сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади². Гарчанд иккинчи чақириқ Олий Мажлис депутатлари сайловларида сайлов округларини тузаётганда тенг сайлов ҳуқуқи принципи бирмунча тўлиқроқ таъминланган бўлса-да, ҳар ҳолда эндиликда “қоида тариқасида” деган сўзлардан воз кечиш мақсадга мувофиқдир. Чунки амалиётда улар сайловлар ўтказиляётганда тенглик принципи таъминланишига кўмаклашмайди. Унинг ўрнига, бизнинг назаримизда, округлардаги сайловчилар миқдори тенг бўлишини белгилайдиган нормани киритиш зарур. Масалан, фарқ 10 фоиздан ортиқ бўлмаслиги керак, бориш қийин бўлган ва олис туманларда эса 15 фоиздан ортиқ бўлмаслиги керак, деган нормаларни киритиш лозим.

Иккинчи. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг 39-моддасида қайд этилган қоидага мувофиқ сайловда сайловчи ўзи қарши овоз бераётган номзодларнинг сайлов бюллетенидаги фамилияларини ўчириш йўли билан ўз тан-

¹ Бу ҳақда муфассалроқ билиш учун қаранг: Назарбаева Д.Н. Демократизация политических систем Содружества Независимых Государств. — Алматы: Бiлiм. 1997.125-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1994. №1. 11-6

ловини амалга оширади.¹ Бу ҳолат бюллетенга одатда бир номзоднинг фамилиясини киритиш билан кифояланилган аввалги пайтларни эслатади. Ҳшанда сайловчи битта танлов ҳуқуқига эга эди, яъни номзоднинг фамилиясини ўчириб ташлаб, шу тариқа ўзининг салбий муносабатини билдирад эди.

Сайлов тизимини ислоҳ қилиш, кўппартиялиликнинг ривожланиши ҳамда сиёсий рақобатнинг кучайиши бюллетенларга киритилаётган депутатликка номзодлар сонининг ошишига олиб келди. Номзоднинг фамилиясини ўчириб ташлаш йўли билан хоҳиш-иродани билдириш тартибининг тарафдорлари таркиб топган аъёналарни ва сайловчиларнинг одатларини иноватга олган ҳолда шундай қилиш зарур, деб ҳисобламоқдалар. Сайловнинг ҳақиқий натижаларини белгилашга бу усул салбий таъсир кўрсатаётган томонлар бирмунча кўпроқ. Масалан, сайлов қўтиларидаги кўплаб бюллетенларда битта фамилия ўчириб ташланади ҳамда икки ва ундан ортиқроқ фамилия қолдирилади; бир номзоднинг фамилияси ўчириб ташланади ҳамда иккинчи номзоднинг исми ва отасининг исми қўшиб ўчириб ташланади; ёки барча фамилиялар диагонал чизиқ билан чизиб қўйилади. Бундай вазиятларда қонунларга биноан муаммо участка сайлов комиссияси томонидан овоз бериш йўли билан ҳал этилади. Бу эса, албатта, у ёки бу сайловчи ҳақиқатан ҳам шундай демоқчи эди, деган гап эмас.

Хорижий мамлакатлар қонун ҳужжатларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, сайловчи сайлов бюллетенидаги номзоднинг фамилиясини ўчириб унга қарши овоз берган амалиёт аста-секин унутилаяпти. Ана, шундан келиб чиққан ҳолда, бизнинг назаримизда, сайлов бюллетенининг янги шаклини тасдиқлаш керак. Унга кўра сайловчи ўзи ёқлаб овоз бераётган номзод фамилияси қаршисидаги тўртбурчакда ўз белгисини қўйсин. Ана шундай ўзгартиш киритилиши сайловчилар овозларини санаб чиқиш жараёнини ҳам бирмунча соддалаштирган бўлур эди.

Учинчи. Сайлов кампанияси бюджетининг эркинлигини таъминлаш борасида янги ҳуқуқий базани яратиш зарур. Шуни таъкидлаш керакки, кўпчилик демократик мамлакатларда сайлов кампанияларини молиялаштириш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари мавжуд ва бу ҳужжатлар сайловларни ўтказиш пайтида муҳим ўрин тутди. Шу сабабли сайловларни молиялаштириш тўғрисида алоҳида қонун қабул қилинишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Назари-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1994. №1. 25-26-б.

мизда, бундай қонунда кафолатловчи нормалар бўлмоғи лозим ва улар сайлов кампаниясини молиялаштириш пайтида фуқароларнинг ҳуқуқларига риоя этилишини таъминламоғи керак.

Сайлов фонди маблағларини шакллантириш ва сарф-харажат қилиш бўйича вақти-вақти билан ҳисобот бериб туришни қонунлаштириб қўйиш зарур. Бу эса сайловолди ташвиқотини молиялаш қоидаларининг бузилишига оид ҳамда улар учун жазоларга тааллуқли нормаларни қўллаш имконини беради. Ўз навбатида, маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда қўшимча чораларни назарда тутиш, хусусан, Марказий сайлов комиссиясини четлаб ўтиб номзодларнинг бири фойдасига пул маблағлари ўтказганлик учун жавобгарлик белгилаш керак.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, сайловчиларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш сайловларга оид қонун ҳужжатлари самарадорлигини оширишга, сайловлар эркин ва ҳалол ўтишига кўп жиҳатдан ёрдам беради. Сайловчилар онгли танлайдиган бўлган пайтадагина сайлов жараёнининг самарадорлиги фоят юқори бўлади.

Сайлов ўтказиш амалиёти сайловчиларнинг ва сайлов ташкилотчиларининг ҳуқуқий маданиятини ошириш зарурлигини кўрсатмоқда. Хусусан, Сайлов тизимлари халқаро жамғармаси ўтказган социологик сўров шуни кўрсатдики, жавоб берган кишиларнинг 37 фоизи сайлов тўғрисидаги қонунлар ҳақида умуман ҳеч нарса билмайдилар, 34 фоизи бу қонунлар ҳақида ниманидир эшитишган, 20 фоизи эса умумий тарзда ва фақат 4 фоизигина бу қонунларни яхши биладилар.¹

Шу нарса тўла-тўқис равишанки, фуқароларда жамият турмушининг сиёсий-ҳуқуқий соҳасига қизиқиш муайян тизим асосида ва муттасил шакллантирилмас, сайловчиларнинг фаоллиги кучайтирилмас ва овоз бериш вақтида онгли равишда танлаш учун ҳақиқий омиллар яратилмас экан, ҳар қандай қонунчилик нормаларининг ва сайлов технологияларининг самарадорлиги юқори бўлмайди. И.А.Каримов таъкидлаганларидек, "...бугунги кунда ўз миллий қонунчилигимиз ва халқаро андозалар асосида одамларимизнинг, сайловчиларимизнинг сиёсий савияси ва маданиятини ошириш, уларнинг ўз конституцион ҳуқуқларини чуқур англаши энг муҳим ва долзарб масала бўлиб қолмоқда".²

¹ Қаранг: Вагнер С. Общественное мнение в Узбекистане. 1996. Приложение II, таблица 62. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997.

² Каримов И.А. Ватан озодлиги — олий саодат. Биринчи қаҳриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999.12-13-б.

Депутатликка номзодлар ҳамда уларнинг ишончли вакилларида ташкилий-услубий, маслаҳат бобида ва бошқа масалаларда малакали ёрдам ҳамда қўмакка муҳтожлик сезилиб қолади. Олдинги сайловлар тажрибасидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, сайлов жараёнининг бу қатнашчилари сайлов билан боғлиқ ҳаракатларини тўғри амалга оширишда ёрдам, сайловчилар, рақиблар ва оммавий ахборот воситалари билан иш олиб боришнинг ташкилотчилик ва технологик қўникмаларини такомиллаштиришга эҳтиёж сезади. Сайлов комиссиялари ишида учраб турадиган сусткашлик ва узилишлар, сайлов кампаниялари маромида ўтишига қўмаклашиши лозим бўлган айрим маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қонунга хилоф қарорлари ҳамда мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари ҳам ўз навбатида сайлов ташкилотчиларининг малакасини ошириш зарурлигини кўрсатмоқда.

IV бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ АСОСИЙ ТАШКИЛИЙ-ИНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗИЛМАЛАРИ

1-§. Олий Мажлис ташкилий-институциявий тузилмаларининг ўзига хос жиҳатлари

Олий Мажлиснинг ҳуқуқий мақоми Конституцияда, бошқа қонун ҳужжатларида мавжуд бўлган ҳуқуқий нормаларнинг (институтларнинг) яхлит бир кўриниши бўлиб, бу унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги тутган ўрнини кўрсатади. Айни пайтда унинг мақоми қатор таркибий қисмлардан иборатдир. Олий Мажлис ҳуқуқий мақомининг аҳамиятига кўра муҳим таркибий қисми қонунлар ва қоидалардан иборат бўлиб, улар парламентнинг ваколатларини белгилайди. Улар парламентнинг вазифаларидан, яъни фаолиятининг асосий йўналишларидан таркиб топади. Парламент мақомининг бошқа муҳим мустақил элементи бўлмиш қонунлар ва қоидалар парламентнинг ички тузилишини тартибга солиб туради, яъни қонун чиқарувчи орган доимий ва таъсирчан иш олиб боришини таъминлаб туриши керак бўлган ташкилий-институциявий тузилмаларнинг ишини уйғунлаштириб туради. Умуман, парламентнинг самарали фаолият кўрсатиши ташкилий-институциявий тузилмаларнинг уйғун ва батартиб ишлаши боғлиқдир. Шу сабабли ҳам ташкилий-институциявий тузилмалар ҳамда Олий Мажлис фаолиятининг асосий йўналишларини таҳлил этиш — унинг ҳуқуқий мақомини ҳамда бу тузилманинг мазмунини тўлароқ англаш учун жуда муҳим ва зарурдир. Ўзбекистонда халқ ҳокимиятининг тимсоли бўлган янги типдаги олий вакиллик ва қонун чиқарувчи органни ўрганиш учун ҳам бу ўта муҳимдир.

Парламентаризм назариясини ҳамда ҳозирги замон жаҳон тажрибаси муаммоларини тадқиқ этиш шуни тасдиқлайдики, биринчидан, Ўзбекистонда кўппартиялилик шароитида икки маротаба, рақобатлашув асосида ўтган сайловлар натижасида тўлақонли мустақил демократик орган тузилди, иккинчидан, Ўзбекистон парламентаризми бетакрор жиҳатларга эга бўлиб, бу кўпроқ Олий Мажлис ташкилий-институциявий тузилмаларининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқдир. Баён этилганларнинг тасдиғи сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин.

Биринчи. Парламент ташкилий тузилишининг асосини муайян даражада парламентни таркиб топтирувчи депутатларнинг ҳуқуқий мақоми белгилайди. Профессional парламент туғрисидаги одатий тасаввуримизга кўра депутатлар доимий асосда ишлашлари керак. “Бу тушунча депутатлар ўз ваколатлари даврида депутатлик фаолиятидан бошқа ҳеч иш билан шуғулланмайдиган парламентга эга бўлган давлатларда шаклланган. Улар учун депутатлик фаолияти маълум муддатли касб, давлат хизмати сифатида қабул қилинган”.¹

Олий Мажлис фаолиятининг замирида ҳам профессионал ишлаш ётади. Лекин унинг принципи бирмунча бошқачароқ. Зотан, бизнинг фикримизча, профессионал парламент деганда барча депутатларнинг доимий асосда қонун чиқарувчи органда ишлаши тушунилмайди, балки парламентнинг яхлит орган сифатида доимий фаолият кўрсатиши тушунилади. Ўзбекистон Конституциясининг 76-моддасидан ҳам шу мазмун келиб чиқади. Зеро, ушбу моддада олий давлат вакиллик органининг субъекти деб парламент депутатлари эмас, балки Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси кўрсатилган.

Демократик давлат парламентидаги қонунчиликнинг классик жараёни қонунчилик фаолиятида ҳокимиятнинг олий вакиллик органи устувор бўлиши принципига асосланади. Бу биринчи навбатда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг институциявий-функционал шакли сифатида ҳокимият тизимларининг бўлиниш қондасига мос келади. Бунда халқ мустақиллигининг, ва ўз навбатида, давлат мустақиллигининг тимсоли сифатида халқ вакилликларининг олий органлари иш кўради. Айнан улар умумий манфаатларни ҳамда ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларини қонунлар воситасида мустаҳкамлаб қўядилар, профессионал давлат аппарати эса қонунларни қўллаш йўли билан уларнинг қарорларини бажаради.

Ўзбекистонда қонун чиқариш фаолиятини амалга оширувчи давлат ҳокимиятининг вакиллик органи — Олий Мажлис бўлиб, уни тузишнинг ҳуқуқий асосини вакиллик принципи ташкил этади. Бу принцип эса бутун халқнинг манфаатлари ҳар томонлама таъминланишини назарда тутати. Айнан халқ суверенитет тимсоли ва давлат ҳокимиятининг ягона манбаи бўлиб ҳисобланади. Олий Мажлис вазифаларининг бутун қўлами ҳам шундан келиб чиқади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Биринчи қаҳириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза, 1995.23 февраль. — Т.:Ўзбекистон. 1995. 27-6.

“Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонун 1-моддасининг бешинчи қисмига мувофиқ Олий Мажлис доимий асосда ишловчи парламентдир. Олий Мажлис доимий ва самарали фаолият кўрсатиши унинг сессиялари, Олий Мажлис Кенгаши, қўмиталари, комиссиялари ва депутатларнинг иши билан таъминланади.¹ Шундай экан, Ўзбекистон Республикаси парламенти доимий ишламайдиган, ва ўз навбатида, профессионал бўлмаган парламент дейиш ноўрин. Умуман олганда, давлатнинг қонун чиқарувчи олий органи профессионаллиги ёки профессионал эмаслиги ҳақида унда доимий асосда ишлаётган депутатларнинг миқдорига қараб хулоса чиқариш, назаримизда, тўғри бўлмаса керак. Профессионализм деганда олий вакиллик органи аъзоларининг (депутатларнинг) ишлаш услубига қараб эмас, балки ушбу орган фаолиятининг натижаларига қараб хулоса чиқармоқ керак.

Парламент депутатларининг профессионализм даражаси эса — бошқа масала. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Олий Мажлиснинг барча депутатлари ҳам парламентда доимий асосда ишламайдилар. Демак, баъзи депутатларни профессионал деб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, “Олий Мажлис тузилмалари ва унинг қўмиталарини сайлаш ва шакллантириш жараёнида уларда доимий ишлаш учун қанча депутат кераклиги маълум бўлади... сиёсий нуфузи, профессионал имкониятларига кўра ҳам Олий Мажлис таркибига доимий ишлаш учун ўтиши мумкин бўлган депутатлар таклиф қилинади. Ўйлайманки, масалага ана шундай ёндашув парламентни халқ ҳужалигининг муайян соҳаларини, мамлакат маданияти ва маорифини яхши билладиган депутатлар билан тўлдириш имконини беради”.²

Олий Мажлисида барча депутатлар доимий асосда ишлашлари учун муайян шарт-шароитлар (сиёсатшуносларнинг етарли қатлами мавжуд бўлиши ҳамда кўппартияли тизим ривожланган бўлиши, тегишли сиёсий маданиятга эга бўлган электорат — сайловчилар мавжудлиги, тегишли ҳуқуқий база яратилиши ва ҳоказолар) зарур бўлади. Ўтиш даврида, ижтимоий турмушни ислоҳ қилиш шароитларида, демократик институтлар ривожланмаган ҳамда

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 9-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза, 1995.23 февраль. — Т.:Ўзбекистон. 1995. 28-б.

профессионал сиёсатчилар сафи етарли даражада бўлмаган бир пайтда Ўзбекистон парламенти шаклланаётганда халқ ҳужалигининг тегишли тармоқларида меҳнат қилаётган депутатлар ўз уринларида ишларини давом эттиришлари муҳимдир. “Бу йўл орқали Олий Мажлиснинг бевосита ҳаёт билан, жамоатчилик талаб-истаклари ва халқ билан алоқаси таъминланади. Бу ўз навбатида кундалик ҳаётимизга, ҳужалик юритиш соҳаси учун зарур қонунларни яратишга катта таъсир ўтказди”.¹

Таъкидлаб ўтиш керакки, Олий Мажлисни шакллантиришга шу тарзда ёндашувни кўпчилик сайловчилар ҳам қўллаб-қувватлайдилар. Сайлов тизимлари халқаро фонди томонидан ўтказилган социологик сўров натижалари ҳам шуни тасдиқлайди. Чунончи, респондентларнинг 16 фоизигина депутатлар фақат Олий Мажлисда ишлашлари керак, деб ҳисоблайдилар, 67 фоизи эса депутатлар парламентдаги фаолиятларини асосий ишлари билан қўшиб олиб боришлари керак, деб ҳисоблайдилар.²

Юқорида баён этилганлардан келиб чиққан ҳолда Олий Мажлисни тузиш пайтида депутатларнинг фақат бир қисмини доимий ишга жалб этиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Қолган депутатлар эса ўз меҳнат фаолиятларини аввалги иш жойларида давом эттирган тарзда депутатлик фаолиятларини амалга ошириб бордилар. Қозоғистонлик олим, академик С.З.Зиманов таъкидлаганидек, шундай қилинса, кўпчилик депутатлар ўз сайловчиларининг орасида бўлиши таъминланади. Уларнинг қонунчилик борасидаги фаолияти эса парламентда доимий ишлаётганларникидан кам бўлмайди. Бундай парламентни сақлаб туришнинг моддий томони ҳам анча арзонга тушади.³ Ўз иқтисодиётини тубдан ислоҳ қилаётган мамлакат учун бу муҳимдир. “Мустақиллик йиллари шуни кўрсатдики, Олий Мажлис фаолиятини шу тарзда ташкил этиш ўзини бутунлай оқлади”.⁴ Лекин ҳеч шубҳа йўқки, миллий давлатчилик институти

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иҷтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза, 1995.23 февраль. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 28-б.

² Қаранг: Вагнер С. Общественное мнение в Узбекистане. — Вашингтон: Международный фонд избирательных систем. 1997. Таблица 58.

³ Қаранг: Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан. — Алматы: Жетті Жарғі. 1996. 229-230-б.

⁴ Файзуллаев Т. Процессы укрепления государственной независимости Узбекистана: теория и практика.: Автореф. дис. докт. полит. наук. — Т.: Академия государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан. 1998. 35-б.

ривожлана бориб, зарур шарт-шароитлар пайдо бўлгач, Ўзбекистон парламентининг фаолияти борган сари кўпроқ депутатларнинг фақат Олий Мажлисда ишлашларига, яъни профессионал депутатлар ишига асосланади.

Иккинчи. Маълумки, ҳокимият вакиллик органининг ваколатлари ва тузилиши масаласи парламентнинг қандай эканлигига, яъни у бир палатали ёки икки палатали эканлигига узвий боғлиқдир. Қонунларимизга мувофиқ Олий Мажлис 250 депутатдан иборат ягона, бир палатали вакиллик органидир.

Шуниси эътиборга молики, давлат тузилишининг шакли қандайлигидан қатъи назар, йирик демократик мамлакатларнинг аксариятида (Буюк Британия, Италия, АҚШ, Франция, Швейцария ва бошқалар) қонун чиқарувчи органлар икки палаталидир. Бироқ бу мамлакатларнинг айримларида конституциявий ўзгаришлар давомида сўнгги ўн йилликлар ичида бир палатали парламентлар (Греция, Янги Зеландия, Португалия, Швеция, Финляндия) таъсис этилди. Ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ бир палатали тизим таркиб топмоқда. Бу мамлакатларнинг кўпида шундай қарорга келинганлигининг сабабини ҳокимиятни самарали ва марказлаштирилган тарзда таъминлаш муаммосига боғламоқдалар. Лекин ана шу гуруҳга кирувчи давлатлар ичида ҳам икки палатали парламентлар мавжуд (Ҳиндистон, Малайзия ва бошқалар). У ёки бу кўринишдаги қонун чиқарувчи органни афзал кўриш мамлакат ривожининг муайян шарт-шароитларига, унинг тарихи ва анъаналарига боғлиқдир. Федератив давлатларда бу танлов конституциявий тузумнинг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиқади. Бир палатали тизимнинг танланиши баъзан ҳудуднинг унча катта эмаслигига боғлиқ бўлади ва бу ички сиёсий мувозанатни ҳал этишнинг энг осон йўли деб билинади (Люксембург, Монако). Бир палатали тизимни танлашга олиб келадиган бошқа сабаблар ҳам бўлиши мумкин.¹

Икки палатали тизим мавжуд бўлган давлатларда сайлаб қўйиладиган палатани одатда қуйи ёки биринчи палата деб атайдилар, бошқасини эса — юқори ёки иккинчи палата деб атайдилар. Юқори ва қуйи палаталар миқдор таркиби, тузилиш тартиби, ваколатлари ва вазифаларига кўра бир-биридан фарқ қилади.

¹ Қаранг: Сравнительное конституционное право (Отв. ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 514-6.

Икки ёки бир палатали тизимларнинг афзаллиги ёки камчилик-лари тўғрисидаги масала кўп йиллардан бери фанда баҳс мавзуси бўлиб келмоқда. Бироқ “ушбу масала олимлар учунгина қизиқ бўлган академик масала эмас... Ҳар бир мамлакатдаги унинг ечими ушбу тизимнинг ўз моҳиятига кўра қилган сиёсий танловининг натижаси ҳисобланади”.¹

Кўпчилик ҳуқуқшунослар икки палатали тизимни ёқлаб чиқардилар. Уларнинг фикрича, шундай тизимда жамоатчилик манфаатлари бир мунча мураккаб ва ранг-баранг намоён бўлиши мумкин. Масалан, россиялик олим В.Е.Чиркиннинг фикрича, иккинчи палатанинг тузилиши “турли ижтимоий кучлар намоён бўлиши учун қўшимча восита бўлиб хизмат қилади”.² Бошқа россиялик тадқиқотчи М.В.Баглай шундай деб ёзади: “Барча федерацияларнинг (АҚШ, Австралия, Германия, Мексика ва бошқалар) тарихий тажрибаси шунки кўрсатдики, федерация субъектларининг вакиллари-дан таркиб топадиган палата (одатда бу сенатлар) минтақа манфаатларининг ишончлироқ ҳисобга олинишини ҳамда умумдавлат ва-зифаларини ҳал этишда федерациянинг барча қисмлари уйғун иштирок этишини таъминлайди... Федератив давлатларда икки палатали тизим демократик ва функционал принцип белгиси деб эътироф этилган”.³ Бироқ икки палатали тизимни танлашнинг асосий сабаби — давлатнинг федератив тузилишидадир, дейиш тўғри бўлмайди. Икки палатали тизим федератив давлатлар пайдо бўлишидан бирмунча аввал юзага келган ва унинг илдизлари узоқ тарихга эга. Икки палатали тизим илк бор XIII асрнинг охирида Англияда пайдо бўлган эди. Ушанда олий мартабали зодагонлар палатаси, яъни “Лордлар палатаси” таъсис этилиб, у жуда катта ҳуқуқларга эга бўлган.⁴ Икки палатали парламентлар бир қатор унитар давлатларда ҳам таъсис этилганлиги ушбу фикрни тасдиқлайди. У ерда ҳам икки палатали парламентлар минтақавий (ҳудудий) вакиллик органи ҳисобланади (Боливия, Италия, Испания, Колумбия, Франция).⁵ Айни бир пайтнинг ўзида баъзи федератив давлатларда (масалан, Танзания ва Бирлашган Араб Амириклариди) ик-

¹ Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 31-6.

² Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного устройства. — М., 1997. 196-6.

³ Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. — М., 1997. 430-6.

⁴ Қаранг: Парламенты зарубежных стран. Справочник. — М.: Полит издат. 1968. 26-6.

⁵ Қаранг: Сравнительное конституционное право (Отв. ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 520-6.

кинчи палата йўқ. Собиқ шўро маконида таркиб топган қўллаб янги унитар давлатлар ҳам (масалан, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва бошқалар) паламентнинг икки палатали шаклини афзал деб топдилар.

Бир палатали тизим тарафдорлари икки палатали парламенти-нинг камчиликлари сифатида нималарни кўрсатадилар? Аввало, у билан боғлиқ қонунчилик жараёнининг мураккаблашуви ва секинлашуви ҳамда иккинчи палата демократик янгиликларнинг тормози, деб қайд этилади. Шу сабабли сиёсатшунослик фанлари доктори Т.Файзуллаев парламентидаги ўз иш тажрибасига таянган ҳолда Ўзбекистон ижтимоий тараққиётининг мазкур босқичи учун бир палатали парламент энг мақбул усулдир, деб таъкидлайди.¹ Ёш унитар давлат учун унинг шаклланиш даврида ушбу нуқтаи назар тўғри бўлса керак. Бир палатали парламент янги давлатда ҳуқуқий асос мавжуд бўлмаган бир даврда мамлакат тараққиётини тезлаштиришга қўмаклашувчи зарур қонун ҳужжатларини тез ва осон қабул қилиш имконини беради. Яъни, бир палатали парламент, қонда тариқасида, бирмунча эпчил иш тутади.

Шу боис мустақиллиқнинг дастлабки йилларида бир палатали парламент тизими ўзини оқлади. Ҳозирга келиб парламентаризм тараққиёти янги босқичга қадам қўймоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида миллий парламент тараққиёти учун мутлақо янги ғояни — вақти келиб икки палатали парламентни тузиш зарурлиги тўғрисидаги таклифни илгари сурди.² И.А.Каримовнинг фикрича, қуйи палатада сиёсий партияларнинг доимий, профессионал асосда иш олиб борувчи вакиллари бўлиши керак. Юқори палатада эса — Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар вакиллари бўлмоғи лозим. Ушбу ғояни тўлалигича қўллаб-қувватлаган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, назаримизда, Ўзбекистонда икки палатали парламентни тузиш ишларини бошлаб юбориш вақти келди. Олий Мажлис ўтиш даврининг ўта мураккаб тарихий шароитларида шаклланган эди. Шу сабабли унинг барча институтлари, жамият ва давлат билан бирга сиёсий, иқтисодий соҳалардаги ҳамда

¹ Файзуллаев Т. Процессы укрепления государственной независимости Узбекистана: теория и практика: Автореф. дис. докт.полит. наук. — Т.: Академия государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан. 1998. 33-6.

² Қаранг: Халқ сўзи. 2000. 26 май.

халқаро майдондаги кучларнинг нисбатини акс эттирган ҳолда, ўз фаолиятини ташкил этишнинг мақбул шаклларини танлаб, қонун чиқариш ва бошқа вазифаларини янада самаралироқ бажариш мақсадида ривожланиб бормоғи зарур.

Ўзбекистон парламентида иккинчи палатани тузиш туғрисидаги фикримизни асослаш учун икки палатали тизим тарафдорларининг асосий қарашларини баён этиш кифоя. Биринчидан, ижро этувчи ва қонун чиқарувчи ҳокимият тармоқлари ўртасидаги мувозанат янада барқарор бўлишига эришилади. Яъни, тамомила бошқа асосда тузиладиган иккинчи палатани яратиш орқали ҳокимияти бирон тарзда чекланмаган бошқа палата вазмин бўлишига эришилади, ва иккинчидан, “назоратчи” палатанинг мавжудлиги туфайли парламентнинг янада уйғун ишлашига эришилади. Зеро, иккинчи палата биринчи палатанинг баъзан шошма-шошарлик билан қабул қилган қарорларини чуқур ўрганиб чиқиши керак бўлади¹. Яъни, иккинчи палата биринчи палатанинг хатолари ва шошиб қабул қилган қарорлари тузатилишига, қонун ҳужжатлари янада чуқур ва ҳар томонлама ўрганилишига ҳамда бирмунча чуқур уйлаб чиқилган ва залворли қарорлар қабул қилинишига олиб келади.

2000 йилнинг 14 мартида Париж шаҳрида бўлиб ўтган жаҳон сенатларининг махсус анжумани қонун чиқарувчи органлар икки палатали механизмнинг таҳлилига, унинг демократик ҳамда ҳуқуқий давлат таркиб топишидаги ўрнига бағишланди. Анжуманда бўлиб ўтган барча баҳсларнинг хулосаси шундан иборатки, икки палатали парламент минтақаларнинг, кичик тузилмаларнинг, мамлакатнинг узоқда жойлашган қисмларининг манфаатларига риоя этилишига олиб келади. Иккинчи палата қонунлар чиқариш жараёнида учрайдиган популизм, лоббизм ва енгил-елпи, тор доирадаги манфаатларга қарши турувчи қўшимча филтер сифатида иш тутади². Анжуманда таъкидланганидек, икки палатали тизим ижроия ҳокимияти билан бир палатали парламент ўртасидаги ортиқча тортишувларга барҳам беради ҳамда парламент ва ҳукумат ваколат-вазифаларининг аралашиб кетишига йўл қўймайди.

Россия парламенти юқори палатасининг раиси Е.Строевнинг таъкидлашича, икки палатали парламент ҳуқуқий давлат тузишнинг, демократия ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг энг яхши во-

¹ Қаранг: Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 38-39-б.

² Қаранг: Труд. 2000. 17 март.

ситасидир¹. Икки палатали парламентга берилган бундай қатъий баҳо тарафдорларини ёқламаган ҳолда, шунини айтиш мумкинки, бир палатали тизим ёш, ривожланаётган давлатлар эҳтиёжларига, ўз миллий қонунчилигини эндиgina шакллантираётган парламентларнинг манфаатларига кўпроқ жавоб беради. Икки палатали парламент федератив давлатлар учун, шунингдек қонун чиқарувчи органнинг тутган ўрни мустаҳкам бўлган ва парламент аъёнлари ривожланган унитар давлатлар учун кўпроқ тўғри келади. У ёки бу тизимнинг тўғри ёки нотўғри танланганлиги муайян мамлакатнинг тарихий аъёнларига, миллий хусусиятларига, иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражасига ҳам боғлиқлиги шубҳасиз.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Президентининг мамлакат қонун чиқарувчи олий органининг ташкил этилиши ва фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисидаги ғоясини ҳаётга татбиқ этиш зарур деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистонда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи тизими қарор топганлиги, миллий парламент аъёнлари ривожланганлигига асосланиб, шунингдек Ўзбекистон халқи кўп миллионли эканлигини ва мамлакат ҳудуди катталигини ҳисобга олган ҳолда парламент тузилишини ўзгартириш мақсадга мувофиқдир. Яъни, бир палаталидан икки палатали тизимга ўтиш зарур. Парламент фақатгина қонун чиқарувчи эмас, балки вакиллик органи ҳамдир. Унда фақат аҳоли вакиллари (бу эса аҳоли зич жойлашган марказларга мутлақ устунлик беради) бўлиши эмас, балки барча минтақалардан тенг вакиллар бўлиши лозим. Бунда вилоятларнинг ижтимоий, тарихий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга ва муайян эҳтиёжларга эгаллигини ҳам эътиборга олиш керак бўлади. Парламентнинг ана шундай сифатда таркиб топиши бирмунча хом, популистик мақсадни, шунингдек фақат айрим гуруҳлар манфаатини кўзловчи қонунлар қабул қилинишига йўл қўймайди.

Назаримизда, қонун чиқарувчи олий органда иккинчи палатанинг тузилиши Ўзбекистон қонунларининг қабул қилинишига минтақаларнинг таъсирини сезиларли даражада оширади, парламент қабул қилаётган ҳужжатларда халқнинг хоҳиш-иродаси кўпроқ намоён бўлишига имкон беради. Бу эса ўз навбатида қонунчилик фаолияти сезиларли даражада ривожланиши учун қулай имконият-

¹ Қаранг. Строев Е. Стремимся к гармонии всех ветвей власти//Парламентская газета. 2000. 29 март.

лар яратади. Парламент ишида демократия ва фикрлар хилма-хиллиги кўпроқ намоён бўлади, парламентнинг миллий давлатчилик институтлари тизими ўртасидаги нуфузи ортади. Умуман, икки палатали парламент тизимига ўтиш давлат ҳокимиятининг барча тизимларига ўз ижобий таъсирини ўтказди, фуқаровий жамият қуриш йўлида муҳим шахдам одим бўлади. “Стендаль кунлардан бир кун башорат қилиб, Италия ўзининг аввалги жозибасини икки палатали тизим таркиб топмагунча тикламайди, деган эди... Дабдабали гап айтишдан ўзимни тийган ҳолда шуни таъкидлашим мумкинки, доимий асосда ишловчи палаталар тузилиши билан қонунлар яратишнинг мавжуд шакллари мутлақо ўзгариб кетади. Бу борадаги энг муҳим жиҳат шундаки, назаримизда, қонунчиликда ҳаваскорлар ишлайдиган вақт ортда қолди”¹.

Ўзбекистон парламентидаги вакиллик хусусиятини ўзгартириш ва унинг таркибида иккинчи палатани тузиш масаласи, назаримизда, умумхалқ референдуми ўтказиш йўли билан ҳал этилиши зарур. Бу, албатта, масалани ҳал этишнинг бошқа йўлини танлашни, яъни Олий Мажлиснинг ўзи ушбу масалани ҳал этишини инкор этмайди.

Баён этилган фикрларга суянган ҳолда шуни таъкидлаш зарурки, Ўзбекистонда икки палатали парламентнинг тузилиши ва фаолият кўрсатиши ҳуқуқ, сиёсат, фалсафа фанининг етук намоёндалари томонидан жиддий, чуқур ўрганилиши зарур.

Учинчи. Юқорида кўриб чиқилган фарқлар, аввало, Олий Мажлис ташкилий-институциявий тузилмаларининг муайян хусусиятлари туфайли эканлиги табиий. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бу тузилмалар турли ҳуқуқий мақомга, вазифаларга ва шаклланиш тартибига эга бўлиб, бир-биридан таркибига кўра фарқланиб туради.

Бошқа кўпгина мамлакатларнинг парламентларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам парламент тузилмаларининг айримларига фақат депутатлар (Олий Мажлис Кенгаши, қўмита ва комиссиялари, фракциялари, блоклари, Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили) кириши мумкин. Бундай тузилмалардаги депутатлар фаолиятининг муддати парламентнинг ваколат муддатига боғлиқ бўлади. Бошқа ташкилий-институциявий тузилмаларни шакллантириш тартиби улар таркибига киритилган шахсларнинг парламентга де-

¹ Черниловский З.М. Правовое государство: исторический опыт. //Советское государство и право. 1989. №4. 55-6.

путатлиги ёки депутат эмаслигига боғлиқ бўлмайди. Мазкур тузилмаларнинг ишлаш муддати эса ушбу чақирёқ Олий Мажлисининг ваколат муддатига боғлиқ бўлмайди (Олий Мажлис Котибияти, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти).

Парламент тузилмаларининг ҳуқуқий мақоми уларнинг бири — Олий Мажлис органи (Кенгаш, парламент қўмиталари ва комиссиялари) эканлиги билан, иккинчиси — депутатлар бирлашмалари (фракциялари, блоклари) эканлиги билан, учинчиси — Олий Мажлис мансабдор шахслари (Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил) эканлиги билан, тўртинчиси — парламент хизматлари (Олий Мажлис Котибияти) эканлиги билан, бешинчиси — парламент ҳузурида тузиладиган муассасалар (Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти) эканлиги билан белгиланади.

Бироқ юқорида санаб ўтилган барча ташкилий-институциявий тузилмаларни ягона мақсад бирлаштириб туради. У ҳам бўлса, уларнинг Олий Мажлис самарали ишлашини таъминлашга даъват этилганлигидир. Айнан шунинг учун ҳам ушбу тузилмалар қанчалик муҳим ва зарур бўлмасин, уларнинг бирортаси ҳам, ёки уларнинг ҳаммаси биргаликда ҳам парламент ўрнини боса олмайди, унинг вазифаларини “ўзлаштириши” мумкин эмас.

Парламентнинг ташкилий-институциявий тузилмаларига ортиқча баҳо бериш, уларнинг ўзларига хос бўлмаган ортиқча ваколатларга эга бўлишига йўл қўйиш бирмунча хавфлидир. Чунки, бу ҳол умуман парламентнинг аҳамиятини пасайтиради, уни четга суриб қўяди. Чунончи, СССР мавжуд бўлган бир пайтда СССР Олий Совети Президиуми ҳамда Иттифокдош республикалар Олий Советларининг президиумлари сессиялар оралиғидаги даврда қонунларга ўзгартишлар киритиши ҳамда қонунларни бекор қилиши мумкин эди. Президиумларнинг ана шундай фармонлари Олий Совет сессияларида тасдиқланиши талаб этиларди. Бироқ улар расмийат учунгина тасдиқдан ўтказиларди. Шу сабабли ўша даврдаги юридик адабиётларда Олий Совет президиумларининг шундай фармонлари қонунлар сифатида эътироф этилади.

Парламент ташкилий-институциявий тузилмалари парламентдан ҳам устунроқ мавқега эга бўлмаслигининг муҳим кафолати — парламент ва унинг органлари (айниқса Кенгаш, шунингдек қўмита ва комиссиялар) ваколатларининг қонун йўли билан аниқ белгилаб қўйилишидир. Айти пайтда депутатларнинг муайян масалалар муҳокама қилинаётганда ошкора муҳокамаларда иштирок эта олишини ҳамда Олий Мажлисининг ялпи мажлисларида қарор

қабул қилинаётганда ўз хоҳиш-иродаларини эркин билдира оли-
шини таъминлаш ҳам муҳим омилдир.

Ўзбекистон парламентидаги ҳар бир ташкилий-институциявий тузилмага алоҳида, батафсил тадқиқотлар бағишланиши мумкин. Ушбу ишимизнинг асосий вазифаси эса ўз фаолияти билан парла-
мент амал қилишини таъминлашда муҳим ўрин тутадиган ёхуд шун-
дай ўрин тутиши керак бўлган Олий Мажлис ташкилий-институ-
циявий тузилмаларининг фаолиятини таҳлил этишга бағишланган. Айнан ана шу тузилмалар асосий тузилмалар сифатида кўриб чи-
қилмоқда.

Албатта, Олий Мажлиснинг барча ташкилий-институциявий ту-
зилмаларидан баъзиларини асосий деб кўрсатиш шартли бўлиб, бу
мезон парламентнинг бошқа тузилмалари аҳамиятини пасайтир-
майди. Бундай ёндашув — ушбу тадқиқот олдида турган вазифа-
ларни ҳал этиш учунгина зарур бўлиб, бу — парламентнинг самара-
ли ишлаши учун унинг барча ташкилий-институциявий тузилмала-
ри аниқ ва уйғун фаолият кўрсатмоғи лозим, деган муҳим қонидани
инкор этмайди.

Бизнингча, Олий Мажлиснинг у ёки бу ташкилий-институция-
вий тузилмасини асосийлар жумласига киритиш учун қуйидаги
тўртта мезондан фойдаланиш мумкин бўлади.

Биринчи. Бизнинг назаримизда, Олий Мажлиснинг асосий таш-
килий-институциявий тузилмалари жумласига парламент тузилма-
ларининг ўзигина киритилиши мумкин. Демак, у ёки бу вазифа-
ларни ҳал этишда Олий Мажлисте кўмаклашиш учун Ўзбекистон
парламенти ҳузурида тузилган тузилмаларни асосий деб қараш тўғри
бўлмайди. Ана шунга асосланган ҳолда, масалан, Олий Мажлис
ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтини
парламентнинг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари жум-
ласига киритиб бўлмайди. Чунки институтнинг асосий вазифаси
парламент фаолиятини илмий жиҳатдан таъминлаб туришдан ибор-
рат.

Иккинчи. Аксарият мамлакатларнинг парламентларида, шу жум-
ладан Олий Мажлисте қатор тузилмалар мавжуд. Уларнинг фаоли-
яти парламент, унинг органлари ва аъзолари фаолият кўрсатиши
учун уларни ҳужжатлар — маълумотлар, таҳлилий ахборотлар би-
лан, ташкилий ва молиявий-ҳўжалик жиҳатидан таъминлашга қара-
тилгандир. Ушбу тузилмалар қанчалик муҳим ва зарурлигидан қатъи
назар, кўриниб турибдики, улар парламентнинг тегишли хизматла-
ри, холос. Айнан ана шу сабабли ҳам Олий Мажлис Котибияти

ҳамда унинг таркибига кирувчи бўлинмалари: Умумий бўлим, Қўмиталар билан ишлаш бўлими, Назорат-ахборот бўлими, Юридик бўлим, Парламентлараро алоқалар бўлими, Матбуот ва таржималар бўлими, Молия-ҳўжалик бўлими Олий Мажлиснинг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари жумласига кирмайди. Котибиятнинг вазифаси “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 25-моддасида¹, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Регламентининг ун учинчи бобида² мустаҳкамлаб қўйилган. Ана шу қонун ҳужжатларига мувофиқ Котибият Олий Мажлис, унинг органлари ва депутатларининг фаолият кўрсатишига ташкилий, техник ва ўзга хизматлар кўрсатади.

Учинчи. Олий Мажлиснинг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари жумласига барча демократик давлатларда мавжуд бўлган ҳамда парламентаризмнинг зарур элементи деб қабул қилинган тузилмаларнигина киритиш мумкин. Ана шу муносабат билан Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили Ўзбекистон парламентининг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари жумласига киритилиши мумкин эмас.

“Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) туғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ушбу мансабдор шахсга катта ваколатлар берганлиги ва улар инсон ҳуқуқлари туғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан парламент назорати таъминланишига қаратилганлиги шубҳасиз. Айни бир пайтнинг ўзида, шуни эътироф этиш керакки, омбудсман институти барча демократик давлатларда ҳам фаолият кўрсатади, деб бўлмайди. Гарчанд кейинги пайтларда мазкур институт кенг тарқалган бўлса-да, назаримизда, бугунги кунда уни парламентаризмнинг умум эътироф этилган ва зарур элементи, деб қараш мумкин эмас.

Шуни таъкидлаш керакки, депутатларнинг айрим бирлашмаларини ташкил этиш — парламент фаолият кўрсатишининг мажбурий элементи, деб қараш нотўғри булар эди. Масалан, депутатлар фракциялари ва блоклари жаҳондаги кўпчилик мамлакатларнинг

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 18-19-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1995. №6. 29-б.

парламентларида фаолият кўрсатади, аммо ҳудудий кўрсаткич бўйича депутатлар бирлашмалари ҳамма ерда ҳам тузилавермайди.

Тўртинчи. У ёки бу тузилмани Олий Мажлиснинг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари таркибига киритиш мезонларидан бири — унинг таркибидир. Парламент депутатларидан иборат таркибда ташкил этиладиган парламент тузилмаларигина асосий тузилмалар бўлиши мумкин. Олий Мажлис, унинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари томонидан муайян масалаларни ҳал этиш учун тузиладиган ҳамда таркибига депутатлар билан бир қаторда давлат органлари, жамоат бирлашмалари, илмий муассасалар вакиллари, олимлар, мутахассислар кириши мумкин бўлган ташкилий-институциявий тузилмалар ҳам юқоридаги талабларга жавоб бермайди.

Баён этилганларни эътиборга олган ҳолда Олий Мажлиснинг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари жумласига Олий Мажлис Кенгаши; Олий Мажлис қўмита ва комиссиялари; Олий Мажлис депутатлари фракциялари ва блоклари киритилиши мумкин.

Айнан Кенгаш, қўмиталар, комиссиялар, депутатлар фракциялари ва блокларининг ишини тўғри, оқилона ташкил этиш кўп жиҳатдан Олий Мажлиснинг фаолияти бир меъёрга ва самарали кечишига олиб келади, тамомила сиёсий муаммоларга берилиб кетиб, қонунчилик фаолиятига путур етказиш каби парламент амалиётида учрайдиган ҳолларга барҳам беради.

Шундай ташкилий-институциявий тузилмалар жаҳондаги бошқа мамлакатларнинг парламентларида ҳам мавжуд эканлигини эътиборга олиб, турли мамлакатлардаги ушбу тузилмаларнинг ташкил этилиш ва фаолият кўрсатиш тартибини қиёсий-ҳуқуқий таҳлил этиш ўта муҳим кўринади. Ўйлаймизки, ана шундай тадқиқот асосида, шунингдек Ўзбекистон парламентидаги қараб чиқиладиган тузилмаларнинг фаолият кўрсатиш амалиёти ва миллий қонунчилигимизни таҳлил қилиш замирида кўплаб назарий ва амалий масалаларни ҳал этиш мумкин бўлади. Ушбу масалалар мамлакатимизда парламентаризмнинг қарор топиши ва ривожланишига боғлиқ бўлиши мумкин. Айни бир пайтнинг ўзида Олий Мажлиснинг асосий ташкилий-институциявий тузилмаларини ташкил этиш ва улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришга қаратилган аниқ таклифларни ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда биз ушбу бобдаги кейинги параграфларни Олий Мажлиснинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари-

ни тадқиқ этишга бағишладик, зеро Олий Мажлис депутатлари фракциялари ва блокларининг тадқиқоти юқорида¹ имкон қадар батафсил баён этилди, деб ўйлаймиз.

2-§. Олий Мажлис Кенгаши — Ўзбекистон парламентининг коллегиял раҳбар органи

Жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида парламентга раҳбарликни парламент раиси эмас, балки махсус коллегиял орган ҳам амалга оширади. Турли давлатларда бу органнинг миқдор таркиби турлича бўлади, номланиши ҳам (бюро, совет, президиум ва бошқалар) ўзгача, ваколатлари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Айни бир пайтнинг ўзида аксарият мамлакатлар учун хос бўлган умумий жиҳатлар ҳам мавжуд. Парламентнинг ушбу ташкилий-институциявий тузилмасини шакллантириш, ваколатларини белгилаш, мажлисларини ўтказиш тартиблари ҳам ўхшаб кетади. Бундай орган парламентнинг ҳамда парламент тузилмаларининг фаолият кўрсатишини таъминлаш учун зарур бўлган масалаларни бамаслаҳат ҳал этиш мақсадида тузилади.

Кўриб чиқиладиган коллегиял органнинг ҳуқуқий мақоми — у парламентнинг раҳбар органи экани билан белгиланади. Айни бир пайтнинг ўзида унинг раҳбарлик ҳуқуқлари парламентнинг ваколатларини “ўзлаштиришга” қаратилмай, айнан парламентнинг самарали ишлашини ташкил этишга қаратилган бўлиши керак.

Ўзбекистон парламентида Олий Мажлис Кенгаши коллегиял раҳбар орган ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида бундай органни тузиш назарда тутилган эмас. Бироқ тўплаган тажрибамиз ҳамда кўпгина мамлакатлардаги парламентаризм тажрибаси шуни кўрсатадики, парламент қонунчилик фаолиятининг самарадорлигини ошириш учун, унинг қўмиталари ва комиссиялари ҳамжиҳат иш олиб боришини йўлга қўйиш учун, партия фракциялари ва блоklar ўртасида муроасага эришиш учун, сессияларда кўриб чиқилиши кутиладиган масалалар бўйича уларнинг фикрларини ҳисобга олиш, шунингдек бошқа қатор масалаларни ҳал этиш учун парламентда Олий Мажлис Кенгаши сингари тузилма бўлиши

¹ Қаранг: ушбу ишнинг III боби. 2-§.

зарурдир. Парламент ушбу ташкилий-институциявий тузилмасининг таркиби ва ваколатлари “�збекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги¹ Конституциявий Қонуннинг бешинчи бобида кўрсатиб ўтилган. Кенгаш мажлисларини чақириш, уларни ўтказиш тартиби, мажлисларни ўтказиш ҳамда қарорларни қабул қилиш учун зарур бўладиган кворум ва бошқа масалалар Олий Мажлис Регламентининг бешинчи бобида² тартибга солинган.

Биз қараб чиқаётган коллегиял раҳбар орган амалда барча мамлакатларнинг парламентида сайлаб қўйилади. Миқдор таркибига кўра у унчалик катта бўлмаслиги (Австрия, Швеция ва бошқалар) ёхуд аъзолари талайгина (Италия, Франция ва бошқалар) бўлиши мумкин.³ Чунончи, Франция парламентида ҳар бир палата ўз бюросига — коллегиял органига эга бўлиб, унинг зиммасига палатага раҳбарлик қилиш ва унинг хизматларини бошқариш вазифаси юкланган. Бюро таркибига палата раиси, вице-раислар (Миллий мажлисда 6 нафар, сенатда 4 нафар), котиблар (мос равишда 12 та ва 8 та) ва квесторлар (ҳар бирида 3 тадан) киради⁴. Россия Давлат Думасининг Совети таркибига ҳал қилувчи овозга эга бўлган ҳолда Давлат Думасининг раиси ва депутатлар бирлашмаларининг раҳбарлари киради. Давлат Думаси Совети ишида маслаҳат овози ҳуқуқи билан Давлат Думаси раисининг ўринбосарлари ва қўмита раислари иштирок этади⁵.

Қиёсий таҳлил турли мамлакатлардаги парламент тузилмалари-га раҳбарлик қиладиган ҳамда фаолиятини тартибга солиб борадиган коллегиял органни шакллантиришда бир-бирига ўхшаш жиҳатлар мавжудлигини аниқлаш имконини беради. Биринчидан, бу орган парламент қарори асосида тузилади. Иккинчидан, унинг таркибига депутатлар бирлашмаларининг вакиллари киритилади ва бу ўзаро мақбул қарорларни ишлаб чиқиш имконини беради. Умумий белгиларига кўра, раҳбар органни шакллантиришнинг ушбу усули кўппартияли таркибда шаклланган парламентлар учун хосдир. Масалан, Италия парламенти палаталарининг Регламентига биноан

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашийнинг Ахборотномаси. 1994. №10.15-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. №6. 20-6.

³ Қаранг: Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 146-6.

⁴ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. — М.: Норма. 1998. 11-6.

⁵ Қаранг: Парламентское право России. Учебное пособие//Под.ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. — М.: Юристь. 1999. 53-6.

палата президиумининг таркибига барча парламент гуруҳларининг вакиллари кирган бўлиши керак¹. Франция Миллий мажлисининг Регламентида қайд этилганидек, аъзолари палата мажлисида сайланадиган бюро мажлисининг сиёсий таркибини акс эттириши лозим. Германияда Бундестагнинг раҳбар органи президиум ҳамда оқсоқоллар кенгаши бўлиб, президиум таркибига раис ва унинг уринбосарлари, оқсоқоллар кенгашига эса, бундан ташқари фракциялардан тайинланадиган яна 23 аъзо ҳам киради².

Ўзбекистон парламентида “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 15-моддасига мувофиқ Олий Мажлис ишини ташкил этиш ҳамда ушбу Қонунда назарда тутилган ўз ваколатларини амалга ошириш учун биринчи сессияда Олий Мажлис Кенгаши тузилади. Кенгаш таркибига Олий Мажлис раиси, унинг уринбосарлари, қўмиталар ва комиссияларнинг (муваққат комиссиялар бундан мустасно) раислари, фракция ва блокларнинг раҳбарлари киради³. Шундай қилиб, қонун ҳужжатларида назарда тутилган коллегиял раҳбар органдаги вакиллик депутатлар кенг қатламининг манфаатини акс эттиради. Бу эса Кенгашга ушбу манфаатларни ҳисобга олган ҳолда қарор қабул қилиш имконини беради. Айнан Кенгаш мажлисларида фракциялар ва блокларнинг нуқтаи назари қиёслаб кўрилади, ҳар бир депутатлик бирлашмалари тайёрланаётган барча қарорлардан воқиф бўлишлари мумкин бўлади. Бу эса Олий Мажлис ялпи йиғилишларига қонун лойиҳаларининг келишилган вариантларини олиб чиқиш имконини беради. Ушбу жараённинг ўзи мажлисларда қонун лойиҳаларининг муҳокамаси уйғун утишини, мунозарали сиёсий муаммолар юзасидан муросага эришишни таъминлайди. Кенгаш мажлисларида, ялпи мажлисларда бўлгани каби, у ёки бу қонун лойиҳаси юзасидан, бошқа масалалар бўйича фракция ҳамда блокларнинг нуқтаи назарлари муҳокама этилади. Уларнинг фарқи шундаки, келишмовчиликларни бартараф этиш учун Кенгашда Олий Мажлисининг ялпи мажлисларидагига нисбатан ўн баравар камроқ

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв. ред. Б.А.Страшун. —М.: Бек . 1997. 301-б.

² Қаранг: Сравнительное Конституционное право (Отв. ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 546-б.

³ Қаранг, масалан: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Олий Мажлис Кенгашини тузиш тўғрисида»ги 2000 йил 11 февралдаги 36-II-сонли Қарори //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. № 2-3.17-б.

депутатлар иштирок этади. Табиийки, баҳснинг натижасиз тугаш эҳтимоли ун баравар камаяди.

Парламентга раҳбарлик қилувчи коллегиял органнинг ваколат муддати туғрисидаги масала турли мамлакатларда турлича ҳал этилади. Масалан, Португалияда Республика Ассамблеясининг бюроси бир йил муддатга сайланади¹. Испанияда эса парламент палаталарининг бюроси Бош кортесларнинг бутун ваколат муддатига сайланади².

Олий Мажлис Кенгаши парламентнинг ваколат муддатига тузилади. Бу эса, бизнинг назаримизда, парламентнинг ушбу тузилмаси барқарор ишлаши учун зарур шароитлар яратади, унинг таркибига кирган депутатларнинг Кенгаш томонидан кўриб чиқиладиган масалалар самарали ҳал этилиши учун етарли тажриба туپлашлари имконини беради.

Парламент ва унинг институтлари фаолият кўрсатишини таъминлашда коллегиял раҳбар органнинг роли, ушбу органнинг парламент тузилмасидаги ўрни у қандай ваколатларга эга эканлиги билан белгиланади ҳамда ушбу орган билан парламент раиси ўртасида ваколатларни тақсимлаш масаласи қай тарзда ҳал этилганлигига боғлиқ бўлади. Масалан, Германияда Бундестаг президенти ва икки котиб Бундестаг мажлисларида президиумни ташкил этади. Унинг ваколатлари катта эмас. Бироқ палата президентининг ўзи жуда кенг ваколатларга эга. Испания парламентида бу масала мутлақо бошқача тарзда ҳал этилган. Испаниянинг ҳар бир палатасида бюро сайланади ва у Регламентда белгиланган ваколатларга эга бўлади. Депутатлар Конгрессининг Регламентига биноан бюро палатанинг раҳбар органи ҳисобланади ва коллегиял тарзда унинг номидан иш кўради. Конгресс раиси бюро фаолиятига раҳбарлик қилади. Бюро қарорлар қабул қилади ҳамда палата ишини ташкил этиш ва уни бошқариш учун зарур бўлган чора-тадбирларни кўради, яъни: конгресс бюджетининг лойиҳасини ишлаб чиқади, унинг ижросига раҳбарлик қилади, уни назорат қилиб боради ва бюджетнинг ижроси туғрисидаги ҳисоботни палатага тақдим этади; палата харажатларини амалга оширишни бошқаради ва бу ҳуқуқни бошқаларга бериши мумкин; парламент ҳужжатларини тасдиқлайди ҳамда улар-

¹ Қаранг: Парламенты мира. Сб. — М.: Интерпракс. 1991. 255-6.

² Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв.ред. Б.А.Страшун. —М.: Бек . 1997. 217-6.

ни қўллаш мумкинлиги туғрисидаги масалани ҳал этади; парламент барча ҳужжатларининг келиб чиқишига доир масалаларни ҳал этади; фракция вакиллари кенгашининг фикрига мувофиқ палата фаолиятининг умумий йўналишини белгилайди; палаталар ва комиссияларнинг иш режасини белгилайди, палата органлари ишини тартибга солиб туради; Регламентда назарда тutilган бошқа ваколатларни амалга оширади. Депутатлар конгресси раисининг ваколатлари масаласига келсак, у палата номидан вакиллик қилади, унинг иши уйғун кечишини таъминлайди, баҳсларга раҳбарлик қилади, агар тўловларни амалга ошириш ваколатини ўзгага ўтказмаган бўлса, бу ишларни ҳам бажаради. У Регламентни ижро этади ҳамда унинг ижросини кузатиб боради. Тушунмовчилик келиб чиқса, Регламентни шарҳлайди ҳамда унинг камчиликларини тўлдириб боради. Агар тўлдириш керак бўлган ҳолларда умумий тусдаги резолюцияни қабул қилиш назарда тutilаётган бўлса, раис бюро ҳамда фракция вакилларининг кенгаши ёқлаб чиқаётган фикрни қўллаб-қувватлаши керак¹. Францияда ҳам шунга ўхшаш тизим мавжуд².

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, парламент таркибида Олий Мажлис Кенгашини тузиш ва, ўз навбатида, унинг ваколатларини белгилаш Ўзбекистон Конституциясида назарда тutilмаган. Асосан ана шу сабабли Олий Мажлис туғрисидаги Қонунга конституциявий мақом берилганлигига эътибор бериш керак. Шу сабабли, Кенгашнинг амал қилишини Конституцияга мувофиқ эмас, деб бўлмайди. Шунга ўхшаш органлар (бюро, совет, президиум ва бошқалар) кўплаб мамлакатларнинг парламентларида мавжуд бўлиб, улар ҳақида ҳам Конституцияда қайд этилмаган. Масалан, Россия Конституциясида Давлат Думасининг Совети сингари орган назарда тutilмаган, “шунга қарамай, Регламентда назарда тutilган бундай органнинг амал қилишини Конституцияга мувофиқ эмас, деб бўлмайди”³.

Шуни таъкидлаб ўтиш муҳимки, Конституциявий Қонунда Кенгашнинг ваколатларини белгилаётганда ушбу Қонуннинг муаллифлари шундай мантиққа ёндашганлар: ушбу органнинг фаолияти парламент ишининг доимий тусда бўлишига кўмаклашиши керак ва

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв.ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1997. 452-453-б.

² Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. М.: Норма. 1998. 13-16-б.

³ Конституция Российской Федерации. Комментарий//Под общей редакцией Б.Н.Топорина, Ю.М.Батурина, Р.Г.Орехова. — М.: Юрид.лит. 1994. 451-б.

унга Олий Мажлиснинг ваколат доирасига кирувчи қарорларни қабул қилиш имконини бермаслиги керак. Бошқача қилиб айтганда, у парламент ваколатларини ўзлаштирмаслиги керак эди. Яқин ўтмишимиздан шу нарсa маълумки, Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиуми давлат ҳаётининг кўплаб муҳим масалаларини ўзи ҳал қилар ва унинг айрим қарорларигина Олий Совет томонидан тасдиқланиши шарт эди. Президиум ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ваколатини амалга оширар, бунинг учун одатда фармонлар чиқарар эди. Фармон юридик кучига кўра (қонундан кейин) иккинчи ўриндаги ҳужжат ҳисобланарди. Президиум зарур ҳолларда қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритар, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланар, қонунларга шарҳлар берар эди. Президиум вазирликлар ва давлат қўмиталарини тузиш ва тугатиш, ҳукумат аъзоларини тайинлаш ва вазифасидан озод этиш, ҳукуматнинг қонунга зид норматив ҳужжатларини бекор қилиш ваколатларига эга эди. Олий Совет Президиуми ана шундай кенг ваколатларга эга бўлгани ҳолда ўзини сайлаб қўйган Олий Совет ваколатларини ўзлаштириб олган эди. Депутатлар ва сайловчиларнинг фикри амалда деярли ҳисобга олинмасди. Бунинг оқибатида одамларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларига раҳна солинар, бир гуруҳ амалдор шахслар халқ номидан иш кўрар эди.

Аввалгиларидан фарқли ўлароқ, янги қонун ҳужжатларида Кенгашнинг ўрни ва аҳамияти аниқ белгилаб қўйилган. Шунга мувофиқ унинг вазифаси парламент ишини ташкил этишдан, Олий Мажлисга ўз ваколатларини амалга оширишда кўмаклашишдан, унинг фаолияти доимий аҳамият касб этишини таъминлашдан иборатдир. Ўз фаолияти йилларида Кенгаш бундай ташкилий-институциявий тузилма зарурлигини ва у тўғри тузилганлигини исботлади. Ушбу фикримизни тасдиқлаш учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган ваколатларни амалга ошириш юзасидан Кенгаш бажарган ишларни таҳлил қилиш зарурдек туюлади. Бу ишлар эса таркиб топган амалиётга кўра ҳар йили тасдиқланадиган режалар асосида амалга оширилади¹.

Кенгаш ўз ишини режали асосда тузиб, Олий Мажлис томонидан белгиланган вазифаларни амалга оширишда бевосита иштирок этади. Жумладан, Кенгаш қонун лойиҳаларини тайёрлаш ҳамда ўз

¹ Мисол учун қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. № 3. 84-86-б; 1999. №2. 23-25-б; 2000. № 4. 17-19-б.

ваколатига кирган масалалар юзасидан таклифлар тайёрлаш учун Олий Мажлис депутатлари орасидан, мутахассислар, шунингдек давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва илмий муассасаларнинг вакилларида иборат таркибда ишчи комиссиялари ёки гуруҳлари тузади¹.

Бунинг мисоли тариқасида “Таълим тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш бўйича комиссия тузиш тўғрисидаги Кенгаш қарорини эслаш kifоя. Комиссия таркиби белгиланиб, унга парламент раҳбарлари, бошқа депутатлар, ҳукумат аъзолари ва таниқли олимлар киритилди. Сунгра Кенгаш “Таълим тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқишга доир тадбирлар режасини ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг лойиҳаси юзасидан ишлар режасини тасдиқлади². Мазкур ҳужжатлар катта қизиқиш уйғотиши табиий. Чунки бошқа қонун лойиҳаларини тайёрлаш учун намуна бўлиши мумкин. Ушбу ҳужжатларда қонунни тайёрлашнинг барча босқичлари ўз аксини топган: амалдаги қонун ҳужжатларининг танқидий таҳлили; халқаро амалиётни ўрганиш; концепцияни ишлаб чиқиш ва унинг муҳокамасини уюштириш; қонун лойиҳаларини Олий Мажлис депутатларига тарқатиш ва бошқалар. Шунинг билан таъкидлаб ўтиш муҳимки, “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ташаббускори Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бўлган эди. Ёки, масалан, давлатимиз раҳбарининг суд тизимини ислоҳ қилиш, суд мустақиллигини таъминлаш, суд жараёнида айб-лаш ва ҳимоя қилиш учун тенг шароитлар яратиш борасидаги таклифларига мувофиқ Олий Мажлис Кенгаши 1999 йилнинг 15 июнида суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш тўғрисидаги таклифларни тайёрлаш бўйича комиссия тузган эди³.

Ўз ваколатларини бажара бориб, Олий Мажлис Кенгаши қонун ҳужжатларини такомиллаштириш бўйича таклифларни, у ёки бу қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни мунтазам куриб чиқади. Масалан, 1998 йилнинг 20 январида Кенгаш Ўзбекистон Республикаси Конституция-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Регламентининг 52-моддаси //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. №6. 21-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. №7. 23-27-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 6. 22-25-б.

вий суди ҳамда Олий Мажлис Бюджет, банк ва молия масалалари қўмитасининг таклифини кўриб чиқиб, тегишли қарор қабул қилди. Мазкур қарорда ҳўжалик субъектларининг ҳисобварақларидан пул маблағларини ўтказишнинг навбатини тартибга солувчи тегишли қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш тўғрисидаги масалани парламентнинг навбатдаги сессиясига киритиш зарурлиги таъкидлаб ўтилди¹. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Парламент сессиясида қараб чиқиш учун қонун лойиҳалари тайёрланишини ташкил этиш билан бирга Кенгаш айрим ҳолларда уларни умумхалқ муҳокамасига қўйиш тўғрисидаги масалани ҳал этади. Масалан, 1998 йилнинг 3 февралда Кенгаш “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталари саҳифаларида “Қишлоқ ҳўжалиги кооперативи (ширкат ҳўжалиги) тўғрисида”ги, “Фермер ҳўжалиги тўғрисида”ги ва “Деҳқон ҳўжалиги тўғрисида”ги Қонун лойиҳаларини эълон қилиб, уларнинг умумхалқ муҳокамасини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди².

Олий Мажлис Кенгашининг ваколатларидан бири сессия кун тартиби ва ишлаш тартиби юзасидан таклифлар тайёрлашдир. Таркиб топган амалиётга кўра, навбатдаги сессияни чақириш тўғрисидаги қарор қабул қилингунга қадар Кенгаш парламент муҳокамасига киритилиши назарда тутилаётган масалаларни белгилаб олади. Кенгаш мажлисларида у ёки бу қонун лойиҳаларининг ҳамда бошқа масалаларнинг қай даражада тайёрлиги хусусида қўмита ва комиссия раисларининг ахборотлари эшитилади, фракция ва блок раҳбарларининг фикрлари инобатга олинади, сессияга тайёргарлик кўриш бўйича Олий Мажлис раиси ўринбосарларидан бири бошчилигида депутатлар ишчи гуруҳи тузилади. Масалан, Кенгаш 1999 йил 19 июндаги қарори билан биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг ўн бешинчи сессиясига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш учун 23 депутатдан иборат таркибдаги ишчи гуруҳини тузди³. Бу ишларнинг барчасини Кенгаш барвақт, қоида тариқасида, парламентнинг навбатдаги сессияси очилишидан бир ой олдин ташкил этади. Кенгашнинг сессия арафасида ўтказиладиган кенгайтирилган мажлисида депутатлар ишчи гуруҳи раҳбарининг қилинган ишлар тўғрисидаги ахбороти тинглана-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. № 1. 53-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. №3. 61-62-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1999. №7. 18-20-б.

ди, Кенгаш иштирокчиларининг фикрлари инобатга олинган ҳолда сессия муҳокамасига киритилаётган масалалар юзасидан Кенгаш қарори қабул қилинади. Шундан сўнг депутатларга навбатдаги сессия кун тартибининг лойиҳаси тарқатилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Вазирлар Маҳкамасининг тақдимномасига биноан Олий Мажлис Давлат бюджетини қабул қилади. Ушбу масала сессия муҳокамасига киритилгунга қадар бюджет лойиҳаси бир неча бор Кенгаш мажлисларида муҳокама қилинади. Қабул қилинадиган қарорларда, қоида тариқасида, Вазирлар Маҳкамасига билдирилган таклиф ва мулоҳазаларни ҳисобга олиш, Давлат бюджети лойиҳасини маромига етказиш, сўнгра уни Олий Мажлисга киритиш таклиф этилади.

Кенгашнинг муҳим ваколатларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси қонунлари ижросини ташкил этиш ва Олий Мажлис қарорларини бажариш билан боғлиқ масалаларнинг қараб чиқишидир. Ана шу мақсадда Кенгаш мажлисларида қонун ижросини текшириш натижалари тўғрисида Олий Мажлис қўмиталари раисларининг ахборотлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, вазирликлар ва идораларнинг фаолияти тўғрисида мансабдор шахсларнинг ҳисоботлари эшитилади.

Кенгаш қарорларининг ижросини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, қўрилаётган тadbирлар ижобий натижаларини бермоқда. Масалан, 1997 йил 26 март кuni Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолиятига тааллуқли масала муҳокама қилинган эди. Қабул қилинган қарорда қўмита фаолиятида қатор жиддий камчиликлар мавжудлиги қайд этиб ўтилган эди¹. Бир йил ўтгач, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолияти Кенгашда яна кўрилди. Мажлисида шу нарса таъкидлаб ўтилдики, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш учун қатор ишларни амалга оширган, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, мамлакатдаги экологик вазиятни яхшилаш юзасидан қонун ҳужжатларида кўрсатилган талабларни бажариш борасида жиддий силжишларга эришган².

Кенгаш ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг ҳисоботини тинглайди. Муҳокама якунлари бўйича қабул

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.1997. № 3. 41-44-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.1998. № 7. 8-10-б.

қилинган қарорларда банк тизими барқарорлигини мустаҳкамлашга, миллий валютанинг харид қобилиятини оширишга, мижозларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилашга қаратилган аниқ вазифалар белгиланади.

Қонунийликни ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш масалаларига жиддий эътибор қаратилади. Ана шу мақсадда Кенгаш ўз мажлисларида тегишли мансабдор шахсларнинг ахборотларини тинглайди. Масалан, 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, жиноятчиликка қарши курашни ташкил этиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги фаолияти тўғрисидаги масала муҳокама қилинди¹.

Кенгаш ўз ваколатлари доирасида ҳокимият маҳаллий вакиллик органларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ахборот-услубий ёрдам кўрсатади. Биринчи чақириқ Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида сўзга чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов демократик ислохотларни чуқурлаштириш масалалари ҳокимият ваколатларини марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан жамоат ташкилотларига ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказишни талаб этишини алоҳида таъкидлаб ўтган эди². Қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, Кенгаш ўз мажлисларида халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловни, йиғинлар раислари ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини тайёрлаш ва уларни қонунда белгиланган муддатларда ўтказиш масалаларини кўриб чиқади. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг илғор иш тажрибаси умумлаштирилишини ҳамда улар фаолиятини такомиллаштиришга доир тавсиялар ишлаб чиқилишини уюштиради³, ҳокимиятнинг маҳаллий вакиллик органларига сайлов якунларини таҳлил қилади⁴.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.1997. № 3. 23-25-б.

² Қаранг: Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 121-б.

³ Мисол учун қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996. №9. 224-б; 1997. №7. 17-б; 1999. № 10-11. 7-б.

⁴ Мисол учун қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. № 2-3. 16-б.

Олий Мажлис Кенгаши қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа масалаларни ҳам кўриб чиқади. Хусусан, бу масалалар қўмиталар ва комиссияларнинг таркибига ўзгартишлар киритишга, қўмита ва комиссиялар раисларининг ўринбосарларини ва котибларини тайинлашга, депутатларнинг ваколатларини муддатидан илгари тўхтатишга, депутатларни жавобгарликка тортишга қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда розилик беришга тааллуқли бўлади.

Матбуот органларининг фаолиятини ташкил этиш, таҳрир ҳайъати аъзоларини тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш билан боғлиқ бўлган Олий Мажлис Кенгаши ва Вазирлар Маҳкамасининг қўшма қарорлари муайян даражада қизиқиш уйғотади¹. Бу қарорлар айти бир пайтнинг ўзида ҳам Олий Мажлис, ҳам Вазирлар Маҳкамасининг органлари бўлган матбуот органларигагина тааллуқли бўлади. “Халқ сўзи”, “Народное слово”, “Овози тожик”, “Нурли жол” газеталари ана шулар жумласига киради. Шунинг билан таъкидлаб ўтиш керакки, Кенгаш билан Вазирлар Маҳкамаси қўшма қарорларни жуда кам қабул қилади. Маълумки, ўтмишда Олий Совет Президиуми ва Министрлар Советининг иқтисодий, сиёсий ва социал масалалар бўйича қўшма қарорлар қабул қилиши одат тусига кирганди. Улар, қонун тартибидан, ҳеч қандай самара бермас ва умуман олганда, ҳокимият ваколатларининг бўлиниши принципини бузар эди.

Кенгаш фаолиятини таҳлил этиш шунинг билан кўрсатдики, унинг ваколатларини таснифлаш масаласи муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади. Мисол учун Кенгаш фаолиятининг асосий йўналишлари ана шундай таснифлашга асос қилиб олиниши мумкин. Бу, биринчидан, қонун ижодкорлиги билан боғлиқ фаолиятдир. Яъни, қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини режалаштиришни йўлга қўйиш, қонун лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш, шунингдек қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги таклифларни кўриб чиқиш ва бошқалар. Иккинчидан, қўмита ва комиссияларнинг назорат-таҳлил фаолиятини тартибга солиб туриш, Олий Мажлис томонидан тайинланадиган мансабдор шахсларнинг ҳисоботларини эшитиш, у ёки бу қонун ҳужжатлари-

¹ Мисол учун қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгаши ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари таҳририяти тўғрисида»ги 2000 йил 26 январдаги 8-II-сонли Қарори// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. №1.22-6.

нинг ижросига доир айрим масалаларни қараб чиқиш. Учинчидан, парламент сессиялари оралиғидаги даврда қонун ҳужжатларида белгиланган ва Олий Мажлис фаолияти билан боғлиқ бўлган айрим масалаларни қараб чиқиш. Тўртинчидан, сессия кун тартиби ва ишлаш тартиби бўйича таклифларни тайёрлаш, Олий Мажлисининг навбатдаги сессиясига тайёргарлик кўриш ҳамда уни ўтказиш бўйича депутатлар ишчи гуруҳини шакллантириш ва тасдиқлаш, ишчи гуруҳлари раҳбарларининг ахборотларини тинглаш.

У ёки бу масалани ҳал этишдаги иштироки шаклига қараб ҳам Кенгашнинг ваколатларини гуруҳларга бўлиб чиқиш мумкин. Бу борада, биринчидан, Кенгаш қараб чиқиб қарор қабул қиладиган масалаларни ва, иккинчидан, Кенгаш билан келишилиши шарт бўлган масалаларни фарқлаб олиш керак.

Биринчи гуруҳга тааллуқли масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ нормалар “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 17-моддасида белгилаб қўйилган. Ваколатларнинг иккинчи гуруҳи ушбу Қонуннинг 13-моддасида, яъни Олий Мажлисининг раиси ваколатларини тартибга солувчи бандда қайд этиб ўтилган¹. Ушбу моддага мувофиқ парламент раиси айрим ҳолларда яқка ўзи қарорлар қабул қилиши мумкин, бошқа ҳолларда эса унинг қарори Кенгаш билан келишилгандан кейингина юридик кучга эга бўлади.

Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонун 13-моддаси иккинчи қисмининг мазмунига алоҳида эътибор бериш лозим. Унда парламент раиси ўз ваколатига кирадиган масалаларни Олий Мажлис Кенгаши муҳокамасига киритишга ҳақли эканлиги таъкидлаб ўтилган. Бошқача қилиб айтганда, Олий Мажлис Раиси қўпчилик билан келишилган қарорни қабул қилиш мақсадга мувофиқ эканлигини эътиборга олган ҳолда парламентдаги қўмиталар, комиссиялар, фракциялар ва блоklarнинг фикрини ифодалаган қарорни қабул қилишга интилади. Ана шу мақсадда ўз ваколатига кирадиган ҳар қандай масалани парламентнинг коллегиял раҳбар органи — Олий Мажлис Кенгаши муҳокамасига киритади. Таркиб топган амалиётга кўра, Олий Мажлис Раиси томонидан Кенгаш муҳокамасига парламент сессиясини чақириш, унинг кун тартибини аниқлаш, қўмиталар ва комиссиялар фаолиятини мувофиқлаштириш, қонунлар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 13-14-б.

ижроси устидан назоратни йўлга қўйиш, депутатлар ҳамда Олий Мажлис аппаратини сақлаб туришга доир харажатлар сметасини тасдиқлаш, Олий Мажлис матбуот органлари низомиларини ҳамда таҳрир ҳайъатини тасдиқлаш, шунингдек бу органларни сақлаб туришга доир сметаларни тасдиқлаш ва бошқа мавзуларга доир масалалар киритилади.

Сўнгги йилларда Кенгаш томонидан қабул қилинган қарорларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонунда назарда тutilган ушбу органга тааллуқли ваколатларни қўпайтириш зарур. Хусусан, Олий Мажлис Регламенти 5-моддасининг бешинчи қисмига мувофиқ Олий Мажлис сессиясини тайёрлаш учун депутатлар ишчи гуруҳи тузилиши мумкин¹. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бундай ишчи гуруҳларининг тузилиши Ўзбекистон парламенти фаолияти амалиётидан мустақкам ўрин олган. Улар Олий Мажлис сессияларини тайёрлашда муҳим ўрин тутати. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонуннинг 17-моддасига ўзгартишлар киритиш зарурдек туюлади. Ана шу тузатиш Кенгаш зарур ҳолларда сессияга тайёргарлик кўриш учун ишчи гуруҳи тузиш тўғрисида қарор қабул қилади ва ушбу гуруҳнинг шахсий таркибини белгилайди, деган мазмунни қамраб олиши керак.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ Кенгаш Олий Мажлис ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг низоми ва тузилишини тасдиқлайди, институт фаолиятининг асосий вазифалари ва йўналишларини белгилайди, ушбу институт директорини лавозимга тайинлайди ва вазифасидан озод этади ҳамда ушбу масалаларни кейинчалик Олий Мажлис сессияси тасдиғига киритади, Олий Мажлис Раисининг тақдимномасига биноан Мониторинг институти директорининг ўринбосарини тайинлайди ва вазифасидан озод этади². Ўйлаймизки, Кенгашнинг мазкур ваколатлари ҳам Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонунда ўз аксини топмоғи лозим.

Таркиб топган амалиётга биноан Олий Мажлис депутатлари, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларининг депутатлари гувоҳномаси ҳамда кўкрак нишони тўғрисидаги Низом Кенгаш то-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. №6. 13-5.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. №1. 44-6.

монидан қабул қилиниб, кейинчалик Кенгашнинг ушбу қарори Олий Мажлис сессиясида тасдиқланади¹. Бизнинг назаримизда, Кенгашнинг бу ваколатлари ҳам Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонунда мустаҳкамлаб қўйилиши керак.

Ҳозирги пайтда парламент раиси ваколатига киритилган айрим масалаларга (қўмиталар ва комиссияларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш, Олий Мажлис депутатлари ва аппаратини сақлашга доир харажатлар сметасини тасдиқлаш ва бошқа) ҳам эътиборни қаратиш зарур. Таъкидлаб ўтганимиздек, таркиб топган амалиётга кўра, Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонун 13-моддасининг иккинчи қисмида мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқларидан фойдаланган ҳолда ушбу ва бошқа айрим масалаларни (парламент сессиясини чақириш, сессия кун тартибига доир таклифларни тайёрлаш тўғрисидаги) одатда Кенгаш муҳокамасига киритади. Ўйлаймизки, бундай амалиёт таркиб топганлиги бежиз эмас. Санаб ўтилган масалаларнинг муҳимлиги улар юзасидан ҳамжиҳат, коллегиял қарорлар қабул қилиниши зарурлигини кўрсатади. Юқорида баён этилганларни ҳисобга олган ҳолда Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонунда ушбу масалаларнинг ҳал этилишини Олий Мажлис Кенгашининг ваколатига киради, деб белгилаш мақсадга мувофиқ туюлади. Бу эса қонунларимиздаги қоидалар амалда таркиб топган аъзоларга мос бўлишини таъминлайди.

Айни бир пайтнинг ўзида шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонуннинг 17-моддасида Кенгаш ваколатларининг тўлиқ рўйхати кўрсатилмаган. Айнан шу сабабли ҳам ушбу модданинг 7-бандига мувофиқ Кенгаш Олий Мажлиснинг фаолият кўрсатиши ҳамда депутатлар ўз ваколатларини самарали амалга оширишлари билан боғлиқ бошқа масалаларни ҳам кўриб чиқади. Кенгаш ваколатлари доирасини белгилашга ана шу тарзда ёндашиш мутлақо асослидек туюлади. Бу ҳол қўплаб мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида ўз аксини топганлиги бежиз эмас. Масалан, Испанияда депутатлар Конгрессининг Регламентида таъкидланганидек, “Регламентда аниқ таъкидлаб ўтилган ваколатлардан ташқари, бюро парламентнинг ўзга тузилмалари тасарруфига ўтказилмаган бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади”².

¹ Масалан, қarang: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотнома-си. 1995. №6. 142-145-б; 2000. №4.27-б.

² Қarang: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун. —М.: Бек. 1995. 452-б.

Парламентнинг коллегиял раҳбар органи ўз зиммасига юкланган ваколатларни самарали амалга ошириши учун унинг мажлисларини чақириш ва ўтказилишини, қарорлар қабул қилинишини тартибга солиш муҳим аҳамият касб этади. Олий Мажлис Регламенти 50-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ Олий Мажлис Кенгашининг мажлислари заруратга қараб чақирилади¹. Ўйлаймизки, Кенгаш мажлисларини ўтказишнинг даврийлиги шундай тартибда белгиланиши жуда маъбулдир. Чунки, ушбу қоида маълум даврда муайян маротаба мажлисларга туъланишнинг расмий мажбуриятини белгиламайди, балки Кенгаш ваколатига тааллуқли бўлган масалалар ҳал этилиши зарур бўлганда мажлислар ўтказилишини назарда тутди.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ Кенгашга Олий Мажлис Раиси раҳбарлик қилади. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, куплаб мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида ана шундай ёндашув мавжуд. Шунга қура парламент раиси (спикери) тегишли коллегиял органнинг мажлисларини чақиради ва уларда раислик қилади, ушбу орган билан келишган ҳолда парламентнинг самарали ишлашини таъминлашга қаратилган қатор муҳим масалаларни ҳал этади. Италия парламенти палаталарининг регламентларида ушбу масала айнан шундай тартибга солинган². Россия Федерациясининг қонун ҳужжатларида ҳам таъкидланганидек, Давлат Думасининг раиси Давлат Думаси Советининг ишини ташкил этади ва унинг мажлисларига раислик қилади³.

Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонун 13-моддасининг учинчи бандида парламент раиси Кенгаш мажлисларида раислик қилиши назарда тутилган⁴. Олий Мажлис Регламентининг 50-моддасига мувофиқ Кенгаш мажлисини Олий Мажлис Раиси, у йўқлигида эса — ўринбосарларидан бири чақиради ва олиб боради. Айни пайтда шунини таъкидлаб ўтиш керакки, Регламентда назарда тутилган Кенгашни чақириш тартиби парламентнинг ушбу коллегиял органи мақоми билан тўла мувофиқ келмайди. Назаримизда, Кенгаш мажлисини чақириш ҳуқуқига фақат парламент раиси эмас,

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. №6. 21-6.

² Қаранг: Парламенты мира: Сб. — М.: Интерпракс. 1991. 168-6.

³ Қаранг: Горобец В.Д. Парламент Российской Федерации. — М., 1998. 77-6.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 13-14-6.

балки парламентнинг ана шу ташкилий-институциявий тузилмаси аъзолари ҳам эга бўлишлари лозим. Шу сабабли Олий Мажлис Регламентининг 50-моддасида Кенгаш мажлиси парламент раиси томонидан ёхуд Кенгашнинг камида учдан бир қисми аъзолари талабига биноан чақирилади, деган қондани мустақамлаб қўйиш уринли бўларди. Назаримизда, таклиф этилаётган қонда бирмунча демократик хусусиятга эга. Чунки Кенгашни нафақат Олий Мажлис Раисининг якка хоҳиш-иродаси билан, балки Кенгаш аъзоларининг биргаликдаги ташаббуси билан ҳам чақириш имконияти яратилади.

Қонун ҳужжатларида Кенгаш мажлисларини ўтказиш ва қарор қабул қилиш учун зарур бўладиган кворум ҳам белгиланган. Масалан, Олий Мажлис Регламентининг 50-моддасида таъкидланганидек, Кенгаш аъзоларининг ярмидан кўпроғи ҳозир бўлгандагина мажлис ваколатли ҳисобланади. Кенгаш қарори унинг мажлисларида ҳозир бўлган аъзоларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Қарорлар Кенгаш аъзоларидан бирма-бир сўраб чиқиш орқали ҳам қабул қилиниши мумкин. Кенгаш қарорлар қабул қилиши учун зарур бўлган кворумни аниқлашнинг ана шундай тартиби белгиланганлиги, бизнинг назаримизда, ушбу ташкилий-институциявий тузилма барча фракциялар, блоклар, қўмиталар ва комиссияларнинг фикрини инобатга олган ҳамжиҳат қарор қабул қилиш имконини беради, дейиш қийин. Ҳамма гап шундаки, ушбу органнинг мажлисида Кенгаш аъзоларининг ярми ва яна атиги бир киши қатнашса, демак мажлисни ўтказиш учун кворум етарли бўлади. Ана шундай пайтда муайян қарорни ёқлаб мажлис қатнашчиларининг ярмидан кўпи овоз берса, у қабул қилинади. Чуқурроқ мушоҳада юритиб, хулоса чиқарсак, бу — Кенгаш аъзоларининг чорак қисмига бир овоз қўшилган ҳолда қарор қабул қилинади, демакдир.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиққан ҳолда шунга эътибор бериш керакки, Олий Мажлис туғрисидаги Конституциявий Қонун 24-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг қарорлари қўмита ёки комиссия аъзолари умумий таркибининг кўпчилик овози билан қабул қилинади¹. Ваҳолонки, Кенгаш ўз ваколатларига мувофиқ парламент иши самарадорлигини таъминлашга қаратилган бирмунча муҳимроқ қарор-

¹ Қараг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 15-6.

ларни, яъни қўмита ва комиссиялар қабул қилаётган қарорлардан аҳамияти кам бўлмайдиган қарорларни қабул қилади. Ана шуларни ҳисобга олиб, қолаверса, Кенгаш коллегиял раҳбар орган эканлигини инобатга олган ҳолда ва у умуман парламентни ҳамда унинг тузилмалари ишини ташкил этишга қаратилган ҳамжиҳат қарорлар қабул қилиш учун тузилганлигини назарда тутиб, қуйидаги мазмундаги қонидани белгилаш мақсадга мувофиқ туюлади: Кенгаш қарорини ёқлаб Олий Мажлис Кенгаши аъзолари умумий таркибининг ярмидан кўпроғи овоз берган бўлса, у қабул қилинган деб ҳисобланади.

Бундан ташқари, амалдаги қонун ҳужжатларида яна бир муҳим масала тартибга солинмаган. Хусусан, Кенгашнинг қарори тавсия хусусиятига эгами ёки мажбурий хусусиятга эгами? Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонун 17-моддасининг иккинчи қисмида таъкидланишича, Кенгаш ўз ваколат доирасига кирувчи масалалар бўйича қарорлар қабул қилади, улар белгиланган тартибда эълон қилинади¹. Олий Мажлис Регламенти 50-моддасининг олтинчи қисмида эса Кенгаш кўриб чиққан масалалар ҳақида ва улар юзасидан қабул қилган қарорлар тўғрисида оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади, дейилган². Кенгаш Олий Мажлиснинг коллегиял раҳбар органи эканлигидан келиб чиққан ҳолда Кенгаш ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлар мажбурий тусга эга, деб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Айни бир пайтнинг ўзида Кенгашнинг айрим қарорлари тавсия тусида бўлиши мумкинлигини инкор этмаймиз. Лекин бу ҳақда, қоида тариқасида, қарор матнининг ўзида айтиб ўтилади ёки бу ҳол унинг мазмунидан келиб чиқади.

Умуман, Олий Мажлис ташкилий-институциявий тузилмаси тизимида Кенгаш эгаллаб турган ўрин ҳамда Кенгашнинг бутун парламент фаолиятидаги роли қонун чиқарувчи органнинг бу муҳим институтига Ўзбекистон юридик илм жамоатчилиги алоҳида эътибор қаратишини тақозо этади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 14-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1995. №6. 21-б.

3-§. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари

Агар мураккаб ва муҳим муаммолар давлат ишининг муайян соҳасидан чуқур хабардор бўлган депутатлар томонидан бирмунча тор доирада олдиндан куриб чиқилмаса, уни парламентдек йирик органда ҳар томонлама муҳокама қилиш бирмунча мушкул кечади. Ҳозирги замон парламентларида бирорта қонун ҳам тўғридан-тўғри қабул қилинмайди. У қўмита ёки комиссия сингари ташкилий-институциявий тузилмаларда албатта синовдан ўтади. Шу сабабли ҳам Олий Мажлиснинг кўпқиррали ва мураккаб фаолиятида қўмиталар ва комиссиялар муҳим ўрин тутади. Парламентнинг амалий фаолиятида уларнинг тутган ўрни ва аҳамияти ўта муҳим ва кенг қамровлидир. Депутатларнинг асосий ишлари айнан қўмита ва комиссияларда кечади. Кўплаб сиёсий арбоблар ва ҳуқуқшунос олимлар айнан ана шунга урғу берадилар. Масалан, франциялик олим, ҳуқуқ доктори П.Локе парламент ишини бир бутун айсбергга ўхшатиб, парламентнинг ялпи мажлиси эса ана шу айсбергнинг сув устидаги қисмигина, холос деб таъкидлайди. Парламент мажлисларида кечаётган воқеаларни лўнда қилиб “омма учун намойиш этилаётган саҳна” деб аташ мумкин. Чунки, қабул қилиниши керак бўлган қонун ҳужжатларининг қоидалари юзасидан парламент аъзоларининг кўпчилиги билан ҳукумат ўртасида доимий комиссияларда бир тўхтамга келишиб олинган бўлади¹.

Ана шундай мушоҳада юритилишининг асосий сабабларидан бири, шубҳасиз, амалиётда таркиб топган тажрибадир, яъни: муайян масала парламентнинг ялпи мажлисида муҳокама қилинишидан олдин қўмиталар ва комиссияларда узоқ вақт чуқур муҳокама этилади; ана шу қўмита ва комиссиялар чиқарган хулоса аксарият ҳолларда ялпи мажлис қарорининг мазмунини ташкил этади. Шу сабабли ишонч билан айтиш мумкинки, қўмита ва комиссиялар нафақат қонун чиқарувчи олий органнинг муҳим ишчи органи, балки демократик мамлакатлар давлат механизмининг ҳам муҳим бўлагидир.

Шуни эътироф этиш керакки, турли йўналишлар бўйича қўмита ва комиссиялар мавжудлиги — кўплаб мамлакатлар қонун чиқарувчи органларининг ички тузилишига хос бўлган хислатдир. Айрим мамлакатларда уларга нисбатан “қўмита” атамаси, бошқаларда эса

¹ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. — М.: Норма. 1998. 26-6

“комиссия” атамаси, яна баъзиларида эса ҳам “қўмита”, ҳам “комиссия” атамалари қўлланилади. “Қўмита” ёки “комиссия” атамаси муайян миллий атамаларнинг мавжудлигига қараб ишлатилади, бинобарин, парламентларда қўмиталар ҳам, комиссиялар ҳам тузилиши мумкин”¹. Бироқ бу тушунчалар доим ҳам бир хил маънони англатади, деб бўлмайди. Масалан, АҚШда қўмиталар комиссияларга нисбатан муҳимроқ ўрин тутати².

Турли мамлакатлардаги парламент қўмиталари ва комиссияларнинг тузилиши ва фаолият кўрсатиш тартибини ўрганиш уларнинг умумий жиҳатларини англаб олиш, шунингдек уларнинг тузилиши ва фаолият кўрсатишидаги турлича ёндашувларни кузатиш имконини беради.

Аввало шуни таъкидлаб ўтиш керакки, қўмиталар ва комиссиялар доимий ва муваққат турларга бўлинади. Уларнинг биринчиси парламентнинг бутун қақриқ муддатига тузилади. Иккинчиси эса муайян вазифани бажариш учун тузилади, шундан сўнг уларнинг амал қилиши тўхтатилади. Аксарият ҳолларда доимий қўмиталар ва комиссиялар регламентларда, уларнинг айримлари муайян мамлакатларнинг конституцияларида ҳам санаб ўтилади. Муваққат қўмиталар ва комиссиялар масаласига келсак, улар, қоида тариқасида, у ёки бу масалани (масалаларни) ўрганиш ёки битта қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш учун тузилади. Парламентнинг вазифаси юридик базани яратишдан иборат бўлиб, ана шунинг асосида қонун чиқарувчи органнинг бутун фаолияти давомида доимий ва муваққат қўмита ҳамда комиссияларнинг ишларини имкон қадар уйғунлаштириб бориш лозим бўлади.

Турли мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида парламент қўмиталари ва комиссияларининг қандай турларини яратиш мумкинлиги белгилаб қўйилади. Масалан, АҚШ Конгрессининг қўмиталари тизимига палаталарнинг доимий қўмиталаридан ташқари бирлаштирилган, тергов ўтказувчи, махсус ва яраштириш қўмиталари ҳам кириши мумкин. Япониянинг қонун ҳужжатларига мувофиқ эса парламент комиссиялари икки туркумга, яъни: доимий ва махсус комиссияларга бўлинади. Франция парламентида доимий ва мах-

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1995. 455-6.

² Қаранг: Сравнительное конституционное право. (Отв.ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 546-6.

сус комиссиялардан ташқари яна икки турдаги — назорат ҳамда терговлар ўтказувчи комиссиялар тузилиши мумкин¹.

Турли мамлакатлардаги қўмиталар ва комиссияларнинг қўри-нишлари тўғрисидаги мавзунини узоқ давом эттириш мумкин, лекин келтирилган мисолларнинг ўзиданоқ ушбу институтларнинг муш-тарак бўлган ва ўхшаш бўлмаган жиҳатларини аниқлаб олиш мум-кин.

Биринчи. Турли давлатларнинг парламентлари учун умумий бўлган жиҳат — уларда парламентларнинг доимий қўмиталари ва комиссиялари тузилишидир.

Иккинчи. Яна бир умумийлик шундаки, турли мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида доимийлардан ташқари парламентнинг бошқа қўмиталари ва комиссиялари ҳам тузилиши мумкинлиги назарда тутилган. Уларнинг номи ҳам турлича, яъни: муваққат, махсус, тер-гов ўтказувчи, тафтиш қилувчи ва ҳоказо. Шунга эътиборни қара-тиш керакки, баъзи мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида ана шундай қўмиталар ва комиссияларнинг тахминий рўйхати белги-лаб қўйилган бўлади, бошқаларида эса уларнинг умумий белгилари қайд этилган ва парламент ана шу қўринишдаги ҳар қандай қўмита ёки комиссияни тузиш ҳуқуқига эга бўлади.

Қўмита ва комиссияларнинг умумий белгилари қўрсатилган мам-лакатларда улар махсус ёки муваққат деб юритилади. Муваққат қўми-та ёки комиссия деган атама бирмунча тўғридек туюлади. Ҳамма гап шундаки, доимий ёки махсус қўмиталар ёхуд комиссиялар дейил-гудек бўлса, бунда турли мезонлар тушунилади, яъни: доимий қўмита ва комиссиялар дейилганда — вақт мезони тушунилади; махсус қўми-талар ва комиссиялар дейилганда эса — соҳа мезони англанади. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунда ягона — вақт мезони олинган бўлиб, парламентда доимий қўмита ва комис-сиялар, шунингдек муваққат комиссиялар тузилиши ҳам назарда тутилган². Шунга қўра Олий Мажлисда доимий асосда ишловчи қўмиталар ҳам, комиссиялар ҳам тузилиши мумкин. Муваққат асосда эса фақат комиссиялар тузилади. Парламентнинг муваққат комис-сиялари махсус комиссия ҳисобланади. Чунки ушбу Қонуннинг 20-моддасига мувофиқ улар муайян вазифаларни бажариш учун тузи-

¹ Қаранг: Парламенты мира. Сб. —М.: Интерпракс. 1991.314,401 ва 564-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 17—18-б.

лади. Ана шундай комиссиянинг шахсий таркиби, зарур ҳолларда уларнинг фаолият муддати Олий Мажлис томонидан белгиланади. Бундай комиссиянинг ваколати унинг олдига қўйилган вазифалардан келиб чиқади. Ана шуни ҳисобга олган ҳолда парламентнинг турли муваққат комиссиялари, шу жумладан тергов қилувчи ва тафтиш ўтказувчи комиссиялари тузилиши мумкин.

Афсуски, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида парламент қўмиталари ва комиссияларининг турлари тўғрисидаги масала Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий Қонундагидек изчил ҳал этилган эмас. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 86-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ Олий Мажлис зарурат бўлган тақдирда доимий ҳамда муваққат ишловчи тафтиш ва бошқа депутатлик комиссияларини тузади. Келтирилган норманинг мазмунидан бундай таснифлаш учун қандай мезон (вақт мезоними ёки предмет мезоними) киритилганлигини мутлақо англаб бўлмайди. Бундан ташқари, “депутатлик комиссиялари” деган жумлани ишлатиш мутлақо нотўғридир. Чунки бу ибора комиссиянинг фақат таркибий белгиларини кўрсатиб, унинг умумий кўриниш белгиларини ифодаламайди. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 86-моддаси иккинчи қисмининг мазмунига тегишли тузатишлар киритиш мақсадга мувофиқдек кўринади.

Муваққат комиссиялар тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби билан боғлиқ бўлган бошқа айрим масалаларга ҳам аниқлик киритиш зарурдек туюлади. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомга тегишли ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш керак бўлади. Шунини қайд этиш керакки, ушбу норматив ҳужжатнинг ҳозирги номи унинг мазмунига тўла мос келмайди. Номланишига кўра мазкур Низом барча қўмиталар ва комиссияларни қамраб олган бўлиши керак. Бироқ унинг мазмуни фақат доимий қўмиталар ва комиссияларга бағишланган бўлиб, парламентнинг муваққат комиссиялари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

Юқорида баён этилган фикрлардан, шунингдек қонун чиқарувчи органнинг иш амалиётини таҳлил этиш асосида шу хулоса келиб чиқадики, Ўзбекистон парламенти фаолиятида ҳал қилувчи ўрин муваққат комиссияларга эмас, балки доимий қўмиталар ва комиссияларга тегишли экан. Шу сабабли ишимизнинг ушбу параграфи асосан Олий Мажлис доимий қўмиталари ва комиссияларини тадқиқ этишга бағишланган.

Аксарият мамлакатларнинг парламентларида бўлгани каби, Олий Мажлисдаги доимий қўмиталар ва комиссиялар “муайян тармоқларга тааллуқли вазифаларни бажариш учун тузилиб, уларнинг тизими фаолияти қўмиталар (комиссиялар) назорати остида бўлган вазирликларнинг тизимига мос келади”¹. Ҳар бир қўмита ва комиссия ўз номига эга бўлиб, унинг номланиши фаолият йўналишига мос бўлади. Турли мамлакатларда парламент қўмиталари ва комиссиялари номланишига, сонига, фаолият йўналишига, миқдор таркибига ва бошқа жиҳатларига кура бир-биридан фарқ қилади. Айни бир пайтнинг ўзида шуни таъкидлаб ўтиш керакки, қоида тариқасида, парламентларда қуйидаги доимий қўмиталар ва комиссиялар тузилади: молия-бюджет, юридик, мудофаа ва хавфсизлик, ташқи ишлар ва бошқалар. Бундан ташқари, парламентнинг ички ишларини ҳал қилиши керак бўлган қўмита ва комиссиялар тузилади, яъни: мандат-мақом йўсинидаги, регламент ва бошқалар.

Масалан, иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида депутатлар фракциялари ва блокларининг тақлифига биноан, сессияга тайёргарлик куриш бўйича депутатлар ишчи гуруҳининг тақдимномасига кура 12 та қўмита тузилди ва сайланди, яъни: Бюджет, банк ва молия масалалари (18 депутат); Қонунчилик ва судхуқуқ масалалари (17 депутат); Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар (16 депутат); Аграр, сув ҳужалиги масалалари ва озиқовқат (17 депутат); Саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа (16 депутат); Иқтисодиётни ислоҳ қилиш масалалари ва тадбиркорлик (17 депутат); Ижтимоий масалалар ва бандлик (15 депутат); Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари (15 депутат); Атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш масалалари (16 депутат); Матбуот ва ахборот (15 депутат); Мудофаа ва хавфсизлик (15 депутат); Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари (18 депутат). Бундан ташқари, 4 та доимий комиссия тузилди ва сайланди, яъни: Регламент, одоб ва депутатлар фаолиятининг таъминоти (17 депутат); Оила ва аёллар муаммолари (17 депутат); Ёшлар ишлари (16 депутат); Нормативхуқуқий атамалар (15 депутат)².

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1995. 455-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. №1.7-8-б. №2-3. 9-30-б.

Қўмита ва комиссияларнинг номидан кўриниб турибдики, улар ҳал этиши керак бўлган масалалар қўлами жуда кенг. Яъни, Олий Мажлис мамлакатимиз ҳаётига тааллуқли бўлган, халқимизни ташвишлантираётган барча масалалар билан шуғулланади, Ўзбекистон сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётининг муҳим йўналишлари парламентнинг, демак ҳар бир қўмита ва комиссиянинг диққат марказидадир, дейиш мумкин.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тизими кенг тармоқли эканлигига урғу берган ҳолда, ҳозир амалда бўлган бирорта қонун ҳужжатларида парламент қўмиталарининг умумий сони ҳақида ҳеч нарса дейилмаганлигини ва уларнинг номлари рўйхатта олинмаганлигини афсус билан таъкидлаш керак. Назаримизда, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомга тегишли қўшимчалар киритиш орқали миллий қонунларимиздаги ана шу бўшлиқни тўлдириш мумкин.

Турли давлатларда парламент қўмиталари ва комиссияларини тузиш тартиби ранг-баранг эканлиги билан ажралиб туради. Қўмиталар ва комиссияларнинг аъзолари парламент ёки палата раиси томонидан тайинланишлари (Аргентина, Бразилия, Ҳиндистон, Нидерландия), палаталарнинг ялпи мажлисларида сайланишлари (АҚШ, Германия, Италия), парламент ёки палатанинг махсус қўмитаси томонидан тайинланишлари (Буюк Британия, Ирландия, Мексика, Финляндия) мумкин. Бироқ, қонун чиқарувчи органларнинг барчаси учун умумий бўлган бир жиҳат — қўмита ва комиссиялар парламентнинг партиявий таркибига қараб, партия фракциялари ва гуруҳларининг миқдори ҳисобга олинган ҳолда, улар ўртасидаги нисбатга риоя этган тарзда тузилишидир.

Жаҳоннинг кўпгина парламентларида бўлгани каби, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларини тузиш чоғида улар таркибида депутатлар бирлашмаларининг вакиллари мутаносиб бўлишига ҳаракат қилинади¹. Депутатлар фракцияси ёки блоки миқдорига қараб қўмиталар ва комиссиялар раислари ва раис ўринбосарларининг лавозими депутатлар бирлашмалари ўртасидаги ўзаро келишувга мувофиқ тақсимланади. Ҳар бир қўмита, ҳар бир комиссиянинг миқдор таркиби Олий Мажлис томонидан белгиланади, лекин бу мезон айрим хорижий давлатларнинг парламентларидан фарқи

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 6-моддаси. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. №6. 32-6.

улароқ, депутатларнинг максимал ёки минимал миқдори курсати-
либ чегараланмайди. Масалан, Россия Федерациясида Федерация
Совети қўмитасининг миқдор таркиби 10 кишидан кам бўлмасли-
ги, Давлат Думаси қўмиталари ва комиссияларининг миқдор тар-
киби эса камида 15 ва купи билан 35 депутатдан иборат бўлиши
керак¹.

Фракция ва блоклар депутатнинг номзодини Олий Мажлис қўми-
та ва комиссиясига қўрсатаётганда Олий Мажлис қўмиталари ва
комиссиялари туғрисидаги Низомнинг 6-моддасига мувофиқ депу-
татнинг касбий ва бошқа қизиқишларини, унинг меҳнат ва ҳаётий
тажрибасини, шунингдек эркин билдирган хоҳиш-иродасини ҳисоб-
га олади. Шунинг таъкидлаш керакки, у ёки бу қўмита, комиссияга
аъзо бўлиш депутат қонунчилик фаолиятининг муайян соҳаси би-
лан шуғулланиши ва унинг ушбу соҳа бўйича ихтисослашуви зару-
ратини келтириб чиқаради. Назаримизда, шундай бўлиши ҳам ке-
рак. Шу сабабли ҳам депутатларнинг аксарияти ўз ваколат муддати
давомида айнан бир қўмита ёки комиссияда ишлашни давом этти-
ришга ҳаракат қиладилар. Бироқ бу — депутат бир қўмита ёки ко-
миссиядан бошқасига ўтишини инкор қилади, деган гап эмас.

Олий Мажлис депутати, қонда тариқасида, бир қўмита ёки ко-
миссия аъзоси этиб сайланиши мумкин. Олий Мажлис Раиси ва
унинг уринбосарлари қўмиталар ва комиссиялар таркибига сайла-
нишлари мумкин эмас².

Ҳар бир қўмита ёки комиссия ишига бевосита раҳбарликни қўми-
та ёки комиссия раиси амалга оширади. Қўмита ва комиссия маж-
лисларида муҳокамаларга раҳбарлик қилишдек қийин ва масъули-
ятли вазифа ҳам айнан раислар зиммасига юкланади. Бу эса, таби-
ийки, биринчи навбатда раис қўриб чиқиляётган масаладан яхши
бохабар бўлиши кераклигини тақозо қилади. Қўмиталар ва комис-
сияларнинг раислари бутун Олий Мажлис ишини ташкил этишда
муҳим ўрин тутадилар. Жумладан, улар Олий Мажлис Кенгаши-
нинг ишида иштирок этадилар ва унинг бошқа аъзолари билан ҳам-
корликда парламент ялпи мажлисининг кун тартиби лойиҳасини
белгилайдилар ҳамда бошқа муҳим масалаларни ҳал этадилар.

¹ Қаранг: Парламентское право России. Учебное пособие /Под.ред. И.М.Степа-
нова, Т.Я.Хабриевой. — М.: Юристъ. 1999. 47,48 ва 61-б.

² Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида»ги Консти-
туциявий Қонун 18-моддасининг иккинчи ва учинчи қисмлари//Ўзбекистон Рес-
публикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 16-б.

“Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонун 19-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис томонидан раис ва бошқа аъзолардан иборат таркибда сайланади. Қўмита, комиссиянинг раис ўринбосари ва котиби қўмита, комиссия раисининг тақдимига мувофиқ тегишли қўмита, комиссия аъзолари орасидан Олий Мажлис Раиси томонидан Олий Мажлис Кенгаши билан келишилган ҳолда тайинланади.

Қўлаб мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида қўмита ва комиссиялар раисларининг ваколатларини белгилаб қўйишга муҳим эътибор берилади. Масалан, АҚШ Конгрессида қўмита раислари қўмита мажлисларини чақирадилар ва олиб борадилар, унинг кун тартибини белгилайдилар, фондлар тақсимои устидан назоратни амалга оширадилар, қўмитадаги лойиҳалар муҳокамасининг натижалари тўғрисида палатада ҳисобот берадилар. Япония парламенти доимий комиссияларининг раислари кенг ваколатларга эгадир. Шунга қўра, улар муайян комиссияда муҳокама этилаётган қонун лойиҳаларининг ва бошқа масалаларнинг тақдирига жиддий таъсир ўтказишлари мумкин. Парламент тўғрисидаги қонунга мувофиқ, улар комиссия мажлисларига раҳбарлик қиладилар, мажлис ўтказиладиган кун ва вақтни белгилайдилар, комиссия аъзоларининг сўзлаш муддатини чегаралашлари, белгиланган қоидалар бузилган тақдирда комиссия аъзоларини тартибга чақиришлари ва ҳатто мажлис залидан чиқариб юборишлари, бошқа комиссияларнинг мажлисларига киришлари ва у ерда ўз нуқтаи назарларини баён этишлари, ихтиёрий равишда танаффус эълон қилишлари ёки мажлисни кечиктиришлари мумкин¹.

Ўзбекистон Парламенти қўмиталари ва комиссиялари раисларининг ваколатлари Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 37-моддасида батафсил белгилаб қўйилган². Айни пайтда қайд этиб ўтиш керакки, ушбу моддада санаб ўтилган ваколатлар рўйхати тулиқ эмас. Шу сабабли ҳам мазкур моддада қўмита ёки комиссия раиси ўз ваколатлари доирасида бошқа вазифаларни ҳам амалга оширади, деб таъкидланган. Чунончи, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низом 9-модда-

¹ Қаранг: Парламенты мира. Сб. — М.: Интерпракс. 1991. 318 ва 568-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 №6. 12-13-б.

сининг иккинчи қисмида назарда тутилган қоидага кўра қўмиталар ва комиссияларнинг таркибига ўзгартишлар киритиш ҳақидаги таклиф қўмита ва комиссиялар раислари тақдимномасига биноан Олий Мажлис Раиси томонидан киритилади, сўнгра бу масала Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Демак, парламентнинг ушбу ташкилий-институциявий тузилмалари таркибига ўзгартишлар киритиш тўғрисидаги таклифларни киритиш айнан қўмита ва комиссия раисларининг ваколатларига тааллуқли экан. Ёки масалан, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 26-моддасига мувофиқ қўмита ёки комиссия раиси тегишли қўмита ёки комиссия қарорини, хулосасини ёки баённомасини имзолайди. Қўмита ёки комиссиялар томонидан қабул қилинган қўшма қарорлар ҳамда улар томонидан чиқарилган қўшма хулосалар, шунингдек қўшма мажлисларнинг баённомалари қўмита ва комиссияларнинг раислари томонидан имзоланади.

Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг раисларига шу тарзда кенг ваколатлар берилганлиги ушбу ваколатларни амалда қўллаш, тегишли қўмита ва комиссияларнинг самарали ишлашини таъминлаш имконини беради. Ўзбекистон ва бошқа мамлакатлардаги парламент қўмиталари ва комиссиялари раисларининг ваколатларини қийёсий таҳлил этиш шуни кўрсатадики, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 37-моддасида қатор ҳуқуқлар атайин санаб ўтилмаган. Чунки, бу ҳуқуқларга нафақат қўмита ва комиссия раислари, балки парламентнинг барча депутатлари ҳам эгадир. Мисол учун, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Япония парламенти комиссиясининг раислари бошқа комиссияларнинг мажлисларида қатнашиш ва у ерда ўз нуқтаи назарини баён этиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистоннинг қонун ҳужжатларида эса қўмита ва комиссия раисларининг бундай ҳуқуқлари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Бироқ бу ҳол — улар ушбу ҳуқуқлардан фойдаланмайдилар, деган маънони англатмайди. Шунини эътиборга олиш керакки, Олий Мажлис Қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги низом 8-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ, қўмита ёки комиссия таркибига сайланмаган депутат улар ишида маслаҳат овози ҳуқуқи билан иштирок этишга ҳақлидир. Шундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон парламентида Олий Мажлиснинг барча депутатлари билан бирга қўмиталар ва комиссиялар раислари ҳам тегишли ҳуқуқларга эга эканликларини тушунмоқ керак.

Иккинчи томондан, бошқа мамлакатлардаги ва Ўзбекистон парламентидаги қўмиталар ва комиссиялар раисларининг ваколатла-

рини қиёсий таҳлил этиш шундай хулосага олиб келади: Олий Мажлис Қўмталари ва комиссиялари тўғрисидаги низомнинг 37-моддасига муайян қўшимчалар ва аниқликлар киритиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, ушбу моддада мажлис кун тартибини тасдиқлаш тўғрисидаги таклифни қўмита ва комиссия раиси киритади дейиш ўринли. Гарчанд ушбу қоида қонунларда белгиланмаган бўлса ҳам, амалда мажлис кун тартибини таклиф этишнинг ана шундай таомили таркиб топган.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида, бошқа қатор мамлакатлар қонун ҳужжатларида бўлгани каби, парламент қўмталари ва комиссиялари раисларининг, шунингдек раис ўринбосарлари ҳамда котибларнинг ҳам ваколатлари тартибга солинган¹. Масалан, қўмита ёки комиссия раисининг ўринбосари раиснинг топшириғига кўра унинг айрим вазифаларини бажаради ҳамда раис йўқлиғида ёки у ўз вазифаларини бажара олмайдиган ҳолларда раис вазифасини бажариб туради. Қўмита ёки комиссия котиби иш қоғозларининг юритилиши учун масъул бўлади. У шунингдек қўмита ёки комиссия иш режасининг лойиҳасини тайёрлайди, унинг бажарилишини назорат қилади ҳамда қўмита ёки комиссия раиси, раис ўринбосари берган бошқа топшириқларни бажаради.

Қўмита ва комиссия аъзолари қўмита ва комиссия фаолиятида иштирок этишлари, уларнинг қарорлари ҳаётга татбиқ этилишига қўмаклашишлари, қўмита ва комиссия топшириқларини бажаришлари шарт. Қўмита ёки комиссия аъзоси қараб чиқиладиган масала бўйича ҳал қилувчи овозга эга бўлади, масалаларни тайёрлаш, муҳокама қилиш ва қарор қабул қилишда иштирок этади. Шунингдек Олий Мажлис, қўмиталар ёки комиссияларнинг қарорлари бажарилишини уюштиради. Қўмита ёки комиссия аъзосига қўмита ёки комиссия томонидан кўриб чиқиладиган барча масалаларни ҳал қилишда фаол иштирок этиш учун шароит яратиб берилади. Бунинг учун зарур бўлган ҳужжатлар ва бошқа материаллар унга барвақт етказилади.

Қўмиталар ва комиссияларнинг ҳуқуқий мақоми парламентнинг давлат ҳокимияти органлари тизимида тутган ўрни ва мавқеига қўп жиҳатдан боғлиқдир. Демократик жамиятларнинг аксариятида қўми-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қўмталари ва комиссиялари тўғрисидаги низомнинг 38 ва 39-моддалари. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. №6. 38-б.

та ва комиссияларнинг нуфузини кўтаришга бўлган ҳаракат кўзга ташланмоқда. Қўмита ва комиссияларнинг самарали фаолият кўрсатиши кўп жиҳатдан уларнинг вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилишига боғлиқдир.

Жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам парламент қўмиталари ва комиссияларининг асосий вазифалари қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйилган. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 2-моддасига мувофиқ ушбу вазифалар қўйидагилардан иборат: Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Олий Мажлис қарорларининг лойиҳаларини ишлаб чиқиш; Олий Мажлис тасарруфидаги масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш; Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қабул қилган қарорларнинг амалга оширилиши устидан назорат қилиш ҳамда уларнинг бажарилишига қўмақлашиш. Асосий вазифаларнинг рўйхати қўмита ва комиссиялар Олий Мажлиснинг ташкилий-институциявий тизимида муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади. Парламент фаолияти билан боғлиқ бўлган кундалик, машаққатли ишнинг асосий оғирлиги айнан улар зиммасига тушади. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссияларига кенг ҳуқуқлар берилганлиги ва зиммасига оғир вазифалар юкланганлиги айнан ана шу сабаблидир¹.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари олдига қўйилган вазифалар ва уларнинг ваколатларини жаҳондаги турли мамлакатларнинг худди шундай парламент тузилмалари вазифалари ва ваколатлари билан қиёслаш — Ўзбекистонда ушбу масаланинг ҳал этилиши жаҳон амалиётига мос келади, деган хулоса чиқариш имконини беради. Ушбу хулоса тўғрилигини исботлаш учун қуйида айрим мисолларни келтирамиз.

Қўмита ва комиссияларнинг асосий вазифаларидан бири уларнинг қонун ижодкорлигида иштирок этишидир. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг ўзлари қонун лойиҳаларини ишлаб чиқади, шу мақсадда ишчи гуруҳлари тузади, ўз хулосаларини беради, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар томонидан киритилган қонун лойиҳаларини Олий Мажлис сессиясида кўриб чиқишга жиддий тайёргарлик кўради, Олий Мажлиснинг муҳим қарорларини тайёрлашда иштирок этади.

¹ Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг 23-моддаси/Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. №10. 17—18-б.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 33-моддасига мувофиқ қўмиталар ва комиссиялар ўрганиб чиқиш учун ўзларига берилган қонун лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш натижалари юзасидан Олий Мажлис Кенгашига ўз хулосаларини тақдим этади. Хулосаларда қонун лойиҳасини Олий Мажлиснинг навбатдаги сессияси кун тартибига киритиш ёхуд қонун лойиҳасини рад этиш ёки қонун лойиҳаси устида ишлашни давом эттириш тўғрисида таклиф бўлади.

Парламент қўмиталари ва комиссияларида қонун лойиҳаларининг дастлабки тарзда муҳокама қилиниши қонунчилик жараёнининг муҳим босқичи саналади. Шу сабабли ҳам амалда барча қонун лойиҳалари шундай муҳокамадан ўтказилади. Қўмита ва комиссияларнинг хулосалари қонун лойиҳасининг тақдирини кўп жиҳатдан ҳал этиши шубҳасиз. Лекин нима бўлганда ҳам хулосалар, қўмита ва комиссияларнинг бошқа қарорлари каби, тавсия тарзида бўлади. Ана шунинг ўзи Олий Мажлиснинг мазкур тузилмалари парламентнинг ваколатларини “ўзлаштирмай”, балки унинг самарали ишлашини таъминлаши керак бўлган орган эканлигини кўрсатади.

Шунга эътибор бериш керакки, айрим мамлакатларнинг қонунларида (масалан, Испания, Италия, Бразилияда) парламент қўмита ва комиссияларига қатор ҳолларда парламент ўрнига қонунлар қабул қилиш ҳуқуқи берилган¹. Испания Конституциясининг 75-моддасига мувофиқ палаталар комиссияларга қонун лойиҳаларини ва қонунга доир таклифларни қабул қилиш ваколатини берган. Бироқ, комиссия муҳокамасига юборилган ҳар қандай қонун лойиҳасини ёки таклифни палата ўз мажлисида муҳокама қилишга ва уни исталган пайтда овозга қўйишни талаб қилишга ҳақлидир. Лекин комиссияларда конституциявий ислоҳот, халқаро масалалар, ўта муҳим ва таянч қонунлар, шунингдек давлат бюджети тўғрисидаги масалаларга доир қарорлар қабул қилиниши мумкин эмас². Италияда ҳам қонунчилик жараёнининг ана шундай жиҳатларини кузатиш мумкин. У ерда ҳам парламент комиссиялари айрим чеклов шартларига риоя этган ҳолда кичик қонунларни қабул қилиши мумкин. Италияда ана шу енгиллаштирилган тартибга мувофиқ равишда

¹ Қаранг: Сравнительное конституционное право. (Отв.ред. В.Е.Чиркин). —М.: Манускрипт. 1996. 551-6.

² Қаранг: Конституции мира. (Сборник конституций государств мира. Т.2). Сост. и авторы вступительных статей У.Таджиханов, А.Х.Саидов. — Т.: Академия МВД Республики Узбекистан. 1997. 256-6.

қонунларнинг туртдан уч қисмига яқини қабул қилинади. Уларнинг аксарияти катта сиёсий аҳамият касб этмайди¹.

Шубҳасиз, мазкур қонунчилик жараёнини демократик деб таърифлаш мумкин эмас. Айрим давлатларда парламентнинг қўмита ва комиссияларига қатъий белгилаб қўйилган алоҳида ҳолларда қонунлар қабул қилиш имконияти берилганлиги умумий қоида бўла олмайди. Жаҳоннинг аксарият мамлакатларида, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам қўмита ва комиссиялар парламентнинг ёрдамчи органи сифатида иш кўради. Уларнинг қарорлари тавсия хусусиятига эга бўлиб, улар қонунлар қабул қилиш ҳуқуқига эга эмас. Қўмита ва комиссияларга парламентга тегишли ваколатларнинг ўтказилиши қонун чиқарувчи органнинг аҳамияти ва ваколатлари сусайишига олиб келиши мумкин. Қўмита ва комиссияларнинг фаолият кўрсатиши — парламент ўрнини босиш учун эмас, балки унга қўмаклашишга қаратилиши керак. Шу сабабли ҳам, назаримизда, М.Амеллернинг қуйидаги фикрига буткул қўшилиш мумкин, яъни “комиссияларнинг вазифалари қанчалик муҳим ва қанчалик сермахсул бўлмасин, бу вазифалар ҳақли равишда парламентга тегишли бўлган вазифаларни ўзлаштирмаган ҳолда, белгиланган доираларда амалга оширилмоғи лозим²”.

Парламент қўмиталари ва комиссиялари фаолиятининг муҳим йўналиши — улар томонидан қонунлар ҳамда парламент қарорларининг, ижроси устидан назорат қилинишидир. Одатда ваколат доиралари бўйича қонун лойиҳаларини тайёрлаган ва улар юзасидан хулосалар берган муайян қўмита ва комиссиялар тегишли қонунларнинг ижросини назорат қиладилар. Амалий фаолиятда бундай вазифаларни бажариш ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Хусусан, қўмита ва комиссиялар хулоса бериш учун уларга тақдим этилган давлат бюджети лойиҳаси устида ишлаш жараёнида, бир томондан, қонун ижодкорлиги фаолиятида иштирок этадилар ва тегишли тузатишларни таклиф қиладилар, иккинчи томондан, у ёки бу соҳани ривожлантириш ва молиялаштиришнинг ҳақиқий аҳволини, тегишли вазирликлар ва идоралар ушбу имкониятлардан қандай фойдаланаётганлигини ўрганадилар. Қонун лойиҳасини тайёрлаш чоғида давлат бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилот-

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв.ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1997. 306-б.

² Қаранг: Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 209-б.

лар фаолиятининг у ёки бу тармоқлари ўрганилади, жамоатчилик фикри инобатга олинади. Иккинчи томондан, қўмита ва комиссиялар Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Олий Мажлис қарорлари ижросини назорат қилиш давомида амалдаги ҳужжатларда айрим нуқсонлар мавжудлигини аниқлайдилар, қонунларга риоя этилмаслигининг сабабларини ўрганадилар ва шу асосда тегишли таклифларни тайёрлайдилар.

Олий Мажлис қўмита ва комиссиялари амалда аҳвол қандай эканлигини ҳамда қонун лойиҳаларини тайёрлаш фаолиятига жамоатчиликнинг қандай муносабатда эканлигини аниқлаш учун, шунингдек ўз тасарруфидаги бошқа мавзулар бўйича конференциялар, кенгашлар, давра суҳбатлари, семинарлар ўтказди.

Назаримизда, парламентнинг қўмиталари ва комиссиялари самарали ишлашини таъминлаш учун улар зарур ҳужжатларни сураб олиш, шунингдек ўз мажлисларига мансабдор шахслар, вазирларни таклиф этиб, уларнинг ахборотларини эшитиш ҳуқуқига эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида парламент қўмиталари ва комиссиялари бундай ҳуқуқларга эгадир. Масалан, Россия Федерацияси Федерал Мажлиси палатасининг қўмита ва комиссиялари ўз фаолиятлари учун зарур бўлган ҳужжатлар ва материалларни талаб қилиб олиш, шунингдек ўз мажлисларига давлат ҳокимияти органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг мансабдор шахсларини таклиф қилиш ҳуқуқига эгадир¹. Франция Миллий мажлисининг Регламентида эса комиссия раиси ҳукумат аъзоси ҳисобот беришини талаб қилишга ҳақли эканлиги назарда тутилган².

Ўзбекистонда ҳам ана шундай ёндашув қонунда белгилаб қўйилган. Чунончи, Олий Мажлис қўмита ва комиссиялари ўз тасарруфларидаги масалалар бўйича давлат органлари ва жамоат бирлашмаларидан, мансабдор шахслардан ҳужжатлар, ёзма хулосалар, ҳисобот, маълумотлар ва бошқа материалларни талаб қилиб олишга ҳақлидир. Қўмита ва комиссияларга нотўғри ахборот берган ёхуд ахборотни қасддан яширган давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг раҳбарлари, бошқа мансабдор шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар. Қўмита ва комиссиялар ўз маж-

¹ Қаранг: Государственное право Российской Федерации. /Учебник. Под ред. О.Е.Кутафина. — М.:Юрид.лит. 1996. 419—420-б.

² Қаранг: Сравнительное конституционное право. (Отв.ред. В.Е.Чиркин). —М.: Манускрипт. 1996. 548-б.

лисларига вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарларини таклиф этиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қарорлари, қўмиталар ва комиссияларнинг тавсиялари бажарилиши юзасидан уларнинг ҳисоботларини эшитиш ҳуқуқига эгадир¹.

Шуни таъкидлаб ўтиш муҳимки, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари ўз ваколатлари доирасига кирадиган масалалар бўйича ҳужжатларни талаб қилиб олиш ҳамда ўз мажлисларига тегишли мансабдор шахсларни таклиф этишдан иборат ҳуқуқларидан қонунчилик фаолиятида ҳам, назорат-таҳлил фаолиятида ҳам кенг фойдаланадилар. Айни бир пайтнинг ўзида амалиёт шундан далолат берадики, айрим масалалар аниқ эмаслиги муносабати билан қўмита ва комиссиялар ушбу ҳуқуқлардан фойдаланишда муайян қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Биринчидан, талаб қилинаётган ҳужжатлар қайси муддат ичида тақдим этилиши тўғрисидаги масалага ойдинлик киритилмаган. Иккинчидан, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг тегишли (фаолият йўналиши бўйича турдош) вазирликлар ҳамда ижроия ҳокимиятининг бошқа органлари билан ўзаро алоқа ва ҳамкорлик масалалари ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинмаган. Қўмита ва комиссиялар мақоми борасидаги ана шундай мавҳумот қонунчилик фаолиятини жадал ва самарали олиб боришга салбий таъсир кўрсатади, Ўзбекистон парламентининг ана шу муҳим ташкилий-институциявий тузилмасининг назорат ҳуқуқларини сусайтиради. Шу сабабли бизнингча, амалдаги қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартишлар киритиш орқали ушбу ноаниқликларга барҳам бериш керак. Бу эса Ўзбекистон ҳукумати аъзолари ҳамда ижроия ҳокимияти бошқа органларининг раҳбарлари масъулиятини оширган, Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг аҳамияти ва нуфузини мустаҳкамлаган бўлар эди.

Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг умумий ваколатлари улар тўғрисидаги Низомда белгилаб қўйилган бўлса-да, уларнинг аниқ-равшан вазифалари қонун йўли билан мустаҳкамланмаган. Ана шу сабабли ҳам амалиётда қонун лойиҳалари устида олиб

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги низомнинг 31 ва 32-моддалари. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 6. 36-б.

бориладиган ишлар ҳажми қўмиталар ва комиссиялар ўртасида тенг тақсимланмаганлиги кузатилмоқда. Оқибатда тегишли қўмита ва комиссияларнинг аъзолари бажараётган иш қўлами ҳам бир хил эмас. Ушбу масала ҳам тартибга солиниши керакдек туюлади. Буни ҳал этиш учун Олий Мажлис Қўмиталари ва комиссиялари туғри-сидаги низомга тегишли қўшимчалар киритиш лозим. Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг ваколатларини қонун йўли билан аниқ белгилаб қўйиш — назаримизда, уларнинг вазифаларини аниқ тақсимлаш, у ёки бу комиссия зиммасига юкланган масалалар доирасини аниқ белгилаш имконини беради. Шунинг учун керакки, Олий Мажлисининг асосий вазифаси қонунчилик фаолиятидан иборат экан, бу иш нафақат Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасининг, балки истисносиз барча қўмиталар ва комиссиялар ишининг муҳим йўналиши бўлиб қолиши керак.

Умуман, Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг ҳуқуқий ҳолатини, уларнинг мақомини ҳар бир қўмита ва комиссия зиммасига юкланган вазифалардан келиб чиққан ҳолда белгилаш керак. “Айнан тегишли қўмиталарга тааллуқли бўлган ваколатларда, улар фаолиятининг йўналишларида шу қўмиталарга хос бўлган жиҳатлар ҳамда улар фаолиятидаги муштаракликлар кўзга ташланади”¹. Шу сабабли ҳам қўплаб мамлакатларнинг парламентларида мазкур масалага алоҳида эътибор берилади. Масалан, Францияда бу масалалар палаталарнинг регламентларида тартибга солинган², Португалияда бу масала Республика Ассамблеясининг Регламентида, Финляндияда — эдускунт туғрисидаги Актда, Швецияда — Риксдаг туғрисидаги Актда, Японияда — Парламент туғрисидаги қонунда тартибга солинган³. Санаб ўтилган мамлакатлар ва бошқа қўплаб мамлакатларнинг тажрибаси шундан далолат берадики, қўмиталар ва комиссияларнинг ваколатларини аниқ белгилаб қўйиш уларнинг вазифаларини туғри ажратиб қўйиш имконини беради, парламентнинг ушбу ташкилий-институциявий тузилмалари самарали ишлашига қўмаклашади.

Парламент қўмиталари ва комиссиялари ўз вазифаларини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини муваффақиятли бажаришлари уларнинг ишини туғри ташкил этишга қўп жиҳатдан боғлиқдир. Шу сабабли ҳам

¹ Горобец В.Д. Система комитетов и комиссий палат Федерального Собрания// Государство и право. 1998. №8. 34-6.

² Керимов А.Д. Парламентское право Франции. — М.: Норма. 1998. 28—33-б.

³ Қаранг: Парламенты мира. Сб. — М.: Интерпракс. 1991. 259, 349, 492 ва 564-б.

Олий Мажлис Қўмталари ва комиссиялари туғрисидаги низомда бу масалага алоҳида бўлим бағишланган. Қўмита ва комиссиялар ўз ишларини Олий Мажлис ва унинг Кенгаши томонидан тасдиқланган дастурларга мувофиқ ташкил этадилар. Масалан, Олий Мажлис 1996 йил 2 октябрдаги Қарори билан Олий Мажлис қўмталари ва комиссияларининг 1996-1999 йилларга мўлжалланган фаолият дастурини тасдиқлади¹. Ёки 2000 йил 25 майда бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида қарор қабул қилиниб, шунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги маърузасидан келиб чиқадиган, Олий Мажлис қўмталари ва комиссияларининг 2000-2002 йилларга мўлжалланган қонунчилик ва назорат фаолиятининг устуворликлари тасдиқланди².

Олий Мажлис қўмталари ва комиссияларининг иши сермахсул бўлиши учун уларнинг ишини тартибга солиб туриш ўта муҳимдир. Қўмталар ва комиссиялар ишини уйғунлаштириб боришда Олий Мажлис Кенгаши муҳим ўрин тутadi. Қўмита ва комиссиялар амалга ошираётган ишлар туғрисида маълумотлар, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қарорларининг ижро этилиши туғрисида ахборотлар тайёрлаш, шунингдек қўмталар ва комиссияларнинг қонунчилик ва назорат-таҳлил ишлари йиллик режаларини ишлаб чиқиш айнан Кенгаш зиммасига юклангандир³.

Қўмталар ва комиссиялар ишининг асосий ташкилий шакли уларнинг мажлисидир. Айрим мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида парламент қўмталари ва комиссияларининг мажлислари муайян даврларда ўтказилиши белгилаб қўйилган. Масалан, Россия Федерацияси Давлат Думаси қўмталари ва комиссияларининг мажлислари заруратга қараб, лекин ҳар ойда камида икки марта ўтказилади⁴.

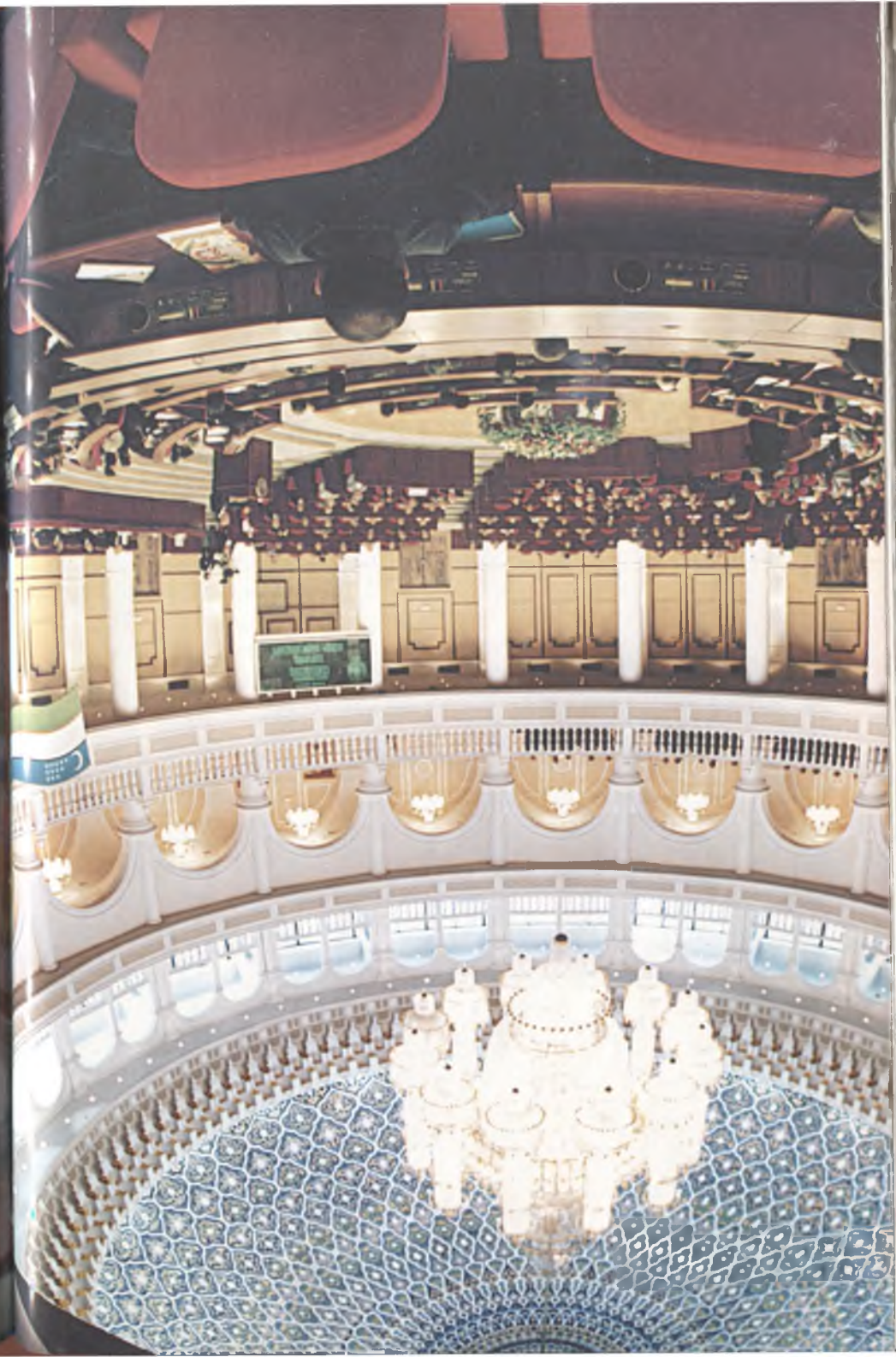
¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. №9.204—224-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. №5—6. 9—29-б.

³ Масалан, қаранг: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмталари ва комиссиялари қонунчилик ва назорат-таҳлил фаолиятининг 2000 йилга мўлжалланган режаси туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 2000 йил 3 мартдаги 46-II-сонли Қарори.//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. №4. 24-41-б.

⁴ Қаранг: Парламентское право России. Учебное пособие//Под.ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. — М.: Юристь. 1999. 61-б.

“Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонун 22-моддасининг биринчи қисмига ҳамда Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомнинг 13-моддасига мувофиқ парламент қўмита ва комиссияларининг мажлислари заруратга қараб чақирилади ҳамда Олий Мажлис йиғилишлари ўртасида ҳам, шунингдек сессиялар оралиғидаги даврда ҳам ўтказиб турилади. “Бундай тартибнинг афзаллиги шундан иборатки, у комиссия аъзолари зиммасига юкланган ишларнинг узоқ давр мобайнида бажарилишига имконият яратади, режалар тўлалигича ижро этилишига қўмаклашади ва айни бир пайтнинг ўзида муаммоларни бирмунча чуқур ва шошмасдан ўрганиш имконини беради”¹. Бу ўринда қўмиталар ва комиссиялар мажлисларини муайян даврда неча маротаба ўтказиш зарурлигини расмийлик учунгина белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ эмаслиги кўрсатилмоқда. Бунинг сабаби шундаки, қўмита ва комиссияларнинг янги қонун ҳужжатларини тайёрлашга ҳамда бошқа ишларни бажаришга бўлган эҳтиёжи бутун йил давомида бир хил бўлмаслиги аниқ. Масалан, биринчи чақириқ Олий Мажлисининг қўмита ва комиссиялари 1998 йилда 80 дан зиёд² мажлис ўтказган бўлса, иккинчи чақириқ парламентнинг қўмита ва комиссиялари 2000 йилда 107 та мажлис, шу жумладан 22 та қўшма мажлис ўтказган. Қўмиталар ва комиссиялар мажлисларининг мунтазамлиги улар ушбу даврда ҳал этиши зарур бўлган масалалар қўламадан келиб чиқади ҳамда ҳар бир қўмита ёки комиссиянинг фаоллигига боғлиқ бўлади. Назаримизда, расмийлик учунгина белгилаб қўйиладиган рақамлар эмас, айнан пишиб етилган масалалар қўмита ва комиссияларнинг мажлислари ўтказилиши зарурлигини белгилайди ҳамда парламентнинг ушбу ташкилий-институциявий тузилмалари иш самарадорлигини ошириш учун асос бўлади.

Парламент қўмиталари ва комиссиялари мажлисларининг самараси улар қай даражада пишиқ тайёрланганлигига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳам масалаларни чуқур ишлаб чиқиш учун Олий Мажлис қўмита ва комиссиялари ишчи гуруҳлари тузиши, уларнинг таркибига депутатлар билан бир қаторда вазирликлар, идоралар, бошқа давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг, илмий муасса-

¹ Қаранг: Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 209-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. №5. 145-б.

саларнинг вакиллари, олимлар ва мутахассислар киритилиши мумкин¹.

Қўмиталар ва комиссияларнинг мажлислари, қоида тариқасида, очиқ ўтказилади. Мажлисларга давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар таклиф этилиши мумкин. Улар мажлисларда маслаҳат овози ҳуқуқи билан қатнашадилар. Шунингдек қўмита ва комиссияларнинг фаолиятдан жамоатчиликни кенг хабардор қилиш учун мажлисларга матбуот, телевидение, радио ва бошқа оммавий ахборот воситаларининг вакиллари таклиф этилиши мумкин. Зарур ҳолларда қўмита ёки комиссия ёпиқ мажлис ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин².

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, муайян қўмита ёки комиссиянинг аъзоси бўлмаган депутатлар ҳам Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятида, шу жумладан уларнинг мажлисларида иштирок этишлари мумкин. Бу, биринчидан, қўмита ва комиссияларга қараб чиқиладиган масалаларни янада чуқурроқ ва ҳар томонлама ўрганиш, иккинчидан, депутатлар фаоллигини ошириш имконини беради. Шунга қарамай, қўмита ёки комиссиянинг аъзоси бўлмаган депутатларнинг ёпиқ мажлисларда иштирок этиши мумкин ёки мумкин эмаслиги масаласи қонун ҳужжатларида ҳал этилмаган. Бир қарашда бу оддий масала бўлиб туюлади. Аслида эса ундай эмас. Қўмита ёки комиссия ёпиқ мажлис ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилса, ушбу мажлис мазкур қўмита ёхуд комиссия таркибига кирмайдиган депутатлар учун ҳам ёпиқ бўлиши табиий. Бу — умумий қоида. Бироқ, иш манфаати нуқтаи назаридан қўмита, комиссиянинг ёпиқ мажлисида парламентнинг у ёки бу депутати иштирок этиши фойдали бўлса-чи? Эҳтимол, мазкур депутат бу қўмита ёки комиссиянинг аъзоси бўлмаса-да, лекин унинг билими ва ҳаётий тажрибаси қараб чиқиладиган масаланинг муваффақиятли ҳал этилишига ёрдам бериши мумкиндир. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомда тегишли қўмита, комиссиянинг таклифига биноан ёпиқ

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги низомнинг 16-моддаси. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 6. 33-б.

² Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг 22-моддаси//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 17-б.

мажлисда ушбу қўмита ёхуд комиссиянинг аъзоси бўлмаган депутат ҳам иштирок этиши мумкин, деган қондани назарда тутиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Тавсия этилаётган бу қонда жуда ўринлидир. Чунки бир томондан, қўмита ёки комиссия лозим топганда мажлисларни ёпиқ ўтказиши мумкин бўлади. Иккинчи томондан, тегишли қўмита ёки комиссиянинг аъзоси бўлмаган, лекин кўриб чиқилаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириши фойдали бўладиган депутатнинг ёпиқ мажлисда иштирок этиши имконияти пайдо бўлади.

Ўйлаймизки, қўмита ва комиссияларнинг ёпиқ мажлисига Олий Мажлис депутати бўлмаган шахсларни таклиф этиш масаласи ҳам шу тарзда ҳал этилиши керак. Қўмита ёки комиссия қараб чиқилаётган масалани тўғри ҳал этиш учун бундай шахсларнинг ҳозир бўлиш ёки бўлмаслиги қай даражада зарурлигини ўзи ҳал қилсин. Айни бир пайтнинг ўзида, қўмитанинг ёпиқ мажлисида раислик қилаётган шахс мажлисга таклиф этилган шахсларни огоҳлантириши ва масалани кўриб чиқиш чоғида уларга маълум бўлган ахборотларни ошкор этиш ман этилишини эълон қилиши шарт.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг мажлислари, башарти, уларда қўмита ёки комиссия таркибининг камида ярми ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади. Қўмита ва комиссияларда барча масалалар қўмита ёки комиссия умумий аъзоларининг оддий кўпчилик овози билан ҳал этилади¹.

Парламентнинг қўмиталари ва комиссиялари томонидан қарорлар қабул қилиниши тартибини қиёсий таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бошқа мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида жиддий эътибор берилган айрим масалалар Ўзбекистон қондаларида аниқ тартибга солинмаган. Масалан, Швеция парламентида комиссия ҳулосаси ёки у томонидан тайёрланган қонун лойиҳаси оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Овозлар тенг бўлиниб қолганда, комиссия раисининг фикри ҳал қилувчи овозга эга бўлади. Японияда парламент комиссияларидаги барча масалалар мажлисда ҳозир бўлган аъзоларнинг кўпчилик овози билан ҳал этилади. Овозлар тенг бўлиниб қолганда, комиссия раисининг фикри ҳал қилувчи овозга эга бўлади². “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунга худди шундай нормани ки-

¹ Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида»ги Конституциявий Қонун 22-моддасининг иккинчи қисми ва 24-моддасининг иккинчи қисми.// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 17-18-б.

² Қаранг: Парламенты мира. Сб. — М.: Интерпракс. 1991. 495 ва 572-б.

ритиш ушбу масалани тартибга солиш имконини берган ҳамда миллий қонунларимизнинг мазмунини янада бойитган бўларди.

Шунга ҳам эътибор бериш керакки, аксарият мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида қўмита ва комиссияда қарор қабул қилинаётганда озчиликни ташкил этган депутатларнинг қараб чиқиладиган масала бўйича алоҳида фикрларини баён этиш ҳуқуқи белгилаб қўйилган. Масалан, Австрия парламентида қўмитанинг озчилигини ташкил этган камида уч аъзоси ўзининг алоҳида фикрини билдириш истагида бўлса, улар ёзма шаклда алоҳида маъруза тақдим этишлари мумкин. Агар ушбу маъруза Миллий кенгаш президентига ўз вақтида етказилса, қўмитанинг асосий маърузаси билан бир қаторда у ҳам муҳокамага қўйилади¹. Ўйлаймизки, қўмита ёхуд комиссия томонидан қарор қабул қилинаётганда озчиликни ташкил этган депутатларнинг алоҳида фикрларини баён этишдан иборат ҳуқуқлари Ўзбекистонда ҳам қонун ҳужжатларида мустақамлаб қўйилиши фойдадан холи эмас.

Юқорида баён этилган фикрларга яқун ясаб, Олий Мажлиснинг қўмита ва комиссиялари — Ўзбекистон парламентининг муҳим ташкилий-институциявий тузилмасидир, дейиш мумкин. Шу сабабли Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг амалий фаолиятини муфассал таҳлил этиш мустақил илмий тадқиқотнинг мавзуси бўла олади. Мазкур ишда эса ушбу фаолиятни такомиллаштиришнинг айрим, ўта муҳим йўналишларини белгилаш ҳамда Олий Мажлис фаолиятини таъминлашда қўмита ва комиссияларнинг мавқеини янада оширишга қаратилган айрим хулосалар ва таклифларни баён этиш вазифаси қўйилган эди, холос.

¹ Қаранг: Парламенты мира. Сб. — М.: Интерпракс. 1991. 495 ва 572-б.

V бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

1-§. Қонунчилик фаолияти

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Олий Мажлисни қонун чиқарувчи орган сифатида таърифлайди. Шу боис қонун чиқариш унинг бош вазифаси бўлиб, парламент фаолиятининг асосини ташкил этади. Бунда қонун чиқариш жараёни ҳар жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган мураккаб жараён эканлигини таъкидлаш муҳимдир. Олий Мажлис ишининг аввал бошиданоқ унда қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишга, ислохотларни ҳуқуқий таъминлашга ўзига хос ёндашувлар шаклланди. Бу бошқа мамлакатлар ҳокимият вакиллик органлари хатоларини такрорламасдан, мамлакатимиздаги ўтиш даврининг хусусиятларини, Ўзбекистон халқининг табиатини, унинг анъаналари ва одатларини ҳисобга олган ҳолда ўзимизга хос ва мос қонун яратиш механизмини ишлаб чиқиш имкониятини берди. Шундай бўлса-да, турли мамлакатлар парламентларида қонун лойиҳаларининг тайёрланиши ва қабул қилиниши тартиб-таомилига хос бўлган умумий хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Шу муносабат билан аввало қонун яратиш (қонун чиқариш) жараёни, яъни қонун яратиш тартиб-таомили назарий мушоҳадага муҳтождир.

Юридик адабиётда ушбу масала ҳусусида иккита қараш таркиб топган. “Қонун чиқариш жараёни” тушунчаси ва унинг таркибий қисмлари турлича шарҳланади, бу таркибий қисмларнинг мазмуни ҳам ҳар хил тушунтирилади. Қонун чиқариш жараёнини сўзнинг кенг ва тор (махсус) маъносида тушуниш кераклиги кўрсатиб ўтилади. Баъзи муаллифлар қонун чиқариш жараёнини қонун лойиҳаси устида олий вакиллик органида расмий иш олиб бориши доираси билан чеклайдилар. Чунончи, болгариялик ҳуқуқшунос олим Б.Спасовнинг фикрича, ҳуқуқий нормаларни яратиш жараёни — қонун чиқариш жараёнидир.¹

¹ Қаранг: Спасов Б. Закон и его толкование. — М., 1986. 16 —17-б.

Қонун чиқариш жараёнини анча кенгроқ шарҳлаш тарафдорлари (Ҳ.Т.Одилқориев, А-Ж.Арно, С.А.Комаров, А.С.Пиголкин, С.В.Поленина) шунга асосланадиларки, қонун яратиш иккита аниқ фарқланадиган босқичга бўлинади. Булар қонун чиқарувчи органда қонун лойиҳаси устидаги ишнинг бошланишидан (ёхуд тегишли қонун лойиҳасининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъект томонидан киритилишидан) илгариги “қонун чиқариш олди” босқичи ва лойиҳа устида қонун чиқарувчи органнинг ўзида иш олиб борилишини, бошқача айтганда, қонун лойиҳасининг парламентда расмий ўтишини назарда тутувчи “қонун чиқариш” босқичидир.¹ Бинобарин қонун чиқариш жараёни, кенг маънода, қонун чиқарувчи органдан ташқарида содир этиладиган ва қонун лойиҳаси қонун чиқарувчи органга киритилишидан олдинги ҳаракатларни ҳам ўз ичига олади. Қонун чиқариш жараёнини бундай тушуниш, маълум даражада, унинг моҳиятига мос келмайди. Негаки, бунда ҳақиқий қонун чиқариш жараёнидан олдинги ҳаракатлар ҳам унга қўшилилади.

Фикримизча, қонун чиқариш жараёни деганда қонун чиқарувчи орган субъектларидан бири бўлган ҳуқуқий муносабатларда рўёбга чиқариладиган ҳаракатларнигина тушунмоқ лозим. У юридик жиҳатдан тартибга солинадиган ҳаракатларнинг мантиқий изчилликда амалга оширилувчи тизимидан иборат бўлиб, уларнинг натижасида қонун қабул қилинади. Бунда ана шу ҳаракатлар учун ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида қонун чиқарувчи орган албатта иштирок этиши хосдир. Бошқача айтганда, қонун чиқариш жараёни ҳаракатлар мажмуидан иборат бўлиб, улар воситасида Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолияти амалга оширилади. Яъни, гарчи қонун чиқариш жараёнида у ёки бу субъектлар иштирок этсада, умуман у қонунлар яратиш бўйича парламент фаолиятининг тартиби сифатида ўрин тутади.

Қонун чиқариш жараёни амалга оширилиши натижасида қонунлар тизимига янги қонунчилик кўрсатмалари қўшилиб борадиган изчил босқичлардан иборат бўлади. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни қуйидаги тўртта асосий босқичдан иборат: 1) қонунчилик ташаббуси; 2) қонун лойиҳасини муҳокама қилиш;

¹ Қарағ, масалан, Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. Т.: Ўзбекистон. 1995. 73-85-б.; Общая теория права: Учебник для юридических вузов (под общей редакцией А.С.Пиголкина). — 2-е изд., испр. и доп. — М.: МГТУ им. Н.Э.Баумана. 1995. 208-215-б.

3) қонунни қабул қилиш; 4) қонунни эълон қилиш (халққа етказиш). Шуниси ҳам борки, қонун чиқариш жараёни ҳуқуқ томонидан қаттиқ тартибга солинган. Унинг асосий тамойиллари ва тартиб-таомиллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамлаб қўйилган.

Қонунчилик ташаббуси, қонун чиқариш жараёнининг биринчи босқичи сифатида, ҳаракатлар мажмуидан иборат бўлиб, уларнинг натижасида қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси ёки қонунчилик таклифи киритилади ва парламент янги қонун чиқариш, амалдагисини ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги масалани кўриб чиқишга қабул қилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига мувофиқ Олий Мажлисда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Президенти, шунингдек ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳужалик суди, Бош прокурори эгадирлар. Ўз қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва уларни парламентга киритиш имкониятига эга бўлган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг таркиби кенглиги қонун яратиш учун умумий демократик асосни, бу жараёнга жамият вакиллари жалб этиш бўйича ҳақиқий шарт-шароитни вужудга келтиради.

Олий Мажлис қонунчилик амалиёти шунини кўрсатадики, қонун лойиҳаларининг талай қисми қонунчилик ташаббуси тартибида Ўзбекистон Ҳукумати томонидан киритилади. Бироқ Ҳукумат томонидан киритилган қонун лойиҳаларининг салмоғи, Олий Мажлис томонидан кўриб чиқиладиган бошқа қонун лойиҳалари орасида, парламентаризмнинг барқарор тизимига эга бўлган мамлакатлардагидан бирмунча пастдир. Чет эл амалиёти шундан далолат берадики, ривожланган мамлакатларнинг аксариятида қонун лойиҳаларининг асосий қисми (90 фоизи ва ундан ортиғи) парламентларга ҳукумат томонидан киритилади.¹ Ҳукумат ўзи ўтказадиган сиёсат учун қандай қонунчилик таъминоти зарурлигини ва қонун ҳужжатларини ўзгартишга қандай жорий эҳтиёжлар мавжудлигини ҳокимиятнинг бошқа субъектларига қараганда яхшироқ билади. Ижро этувчи ҳоки-

¹ Қаранг: Ёлчев В.А. Аппарат Государственной Думы и законотворческий процесс. — М.: Памятники исторической мысли. 1999. 70-б.

мият сифатли қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш учун кўпроқ имконият ва ресурсларга эга. Шу сабабли Ўзбекистонда қонун ижодкорлиги борасидаги талай ишларни Ҳукумат қилиши лозим ва мумкин дир. Бунинг учун у турли соҳаларнинг қўллаб кадрлари ва мутахассислари тўпланган вазирликлар ва идораларнинг ходимларини ҳамда ҳуқуқшуносларни кенг жалб қилиши талаб этилади. Ана шу билимдон ва малакали салоҳиятдан самарали фойдаланиш керак бўлади.

Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди ва Бош прокурорга қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи берилиши давлат органлари тизимида бу органларнинг тутган ўрни ва уларнинг қонун ҳужжатларини такомиллаштиришдаги аҳамияти билан боғлиқ объектив эҳтиёжлардан келиб чиқади. Бу органлар қонун ҳужжатларини қўлла-нишнинг бой ва ҳар тарафлама амалиётига эга. Мустақиллик даврида кўрсатиб ўтилган субъектлар томонидан, ўз қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи рўёбга чиқарилиб, парламентга прокурор назоратини такомиллаштиришга, суд ислоҳотини чуқурлаштиришга, ҳўжалик низоларини кўриб чиқиш амалиётини яхшилашга қаратилган бир қанча қонун лойиҳалари киритилди. Прокуратура тўғрисидаги, судлар тўғрисидаги қонунлар, Ҳўжалик процессуал кодекси ва бошқа талай қонун ҳужжатлари шулар жумласидандир. Умуман олганда, амалиётни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу субъектлар ўз қонунчилик ташаббуси ҳуқуқларидан, асосан, ўз тасарруфларига кирадиган масалалар юзасидангина фойдаланмоқдалар. Бу амалдаги қонун ҳужжатларига шундай ўзгартишлар киритиш тўғрисида таклиф билан чиқиш имкониятини берадики, унга кўра Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди ва Бош прокурорнинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи уларнинг тасарруфига кирадиган масалалар билан чеклаб қўйилиши мумкин. Бундай чеклаш айрим мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида мавжуд.¹ Бу, бизнингча, тўғридир. Албатта, субъектлар доирасини кенгайтиришга бўлган мойиллик, бир томондан, Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолиятини ташкил этишдаги демократик асослар чуқурлаштирилишидан далолат беради. Аммо, иккинчи томондан, бу норма яратиш жараёнининг мураккаблашувига, қонун лойиҳаларини ишлаб чиқувчи

¹ Қаранг, масалан: Конституция Российской Федерации. Комментарий /Под общей редакцией Б.Н.Топорнина, Ю.М.Батурина, Р.Г.Орехова — М.: Юрид. лит. 1994. 464 — 465-б.

қўлаб марказлар пайдо бўлишига ва улар ўртасида ҳамжиҳатлик бўлмаслигига олиб бориши мумкин. Бу қонун чиқариш жараёнини яхлит ҳолга келтириш имкониятини бермайди ва, амалиётнинг кўрсатишича, муайян қонун лойиҳалари устида бутун эътиборни жамлаб иш олиб борилишига қўмақлашмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини рўёбга чиқаришдаги тутган ўрнини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига таянган ҳолда, Президент бутун қонун чиқариш жараёнига фаол таъсир кўрсатмоқда, давлат, ҳўжалик ва маданий қўрилиш соҳасидаги қонунлар қабул қилинишини жадаллаштиришга астойдил интиломқда. У муайян қонунларни қабул қилиш зарурлиги тўғрисида таклифлар киритибгина қолмай, балки энг муҳим қонун лойиҳаларини тайёрлашда бевосита иштирок этмоқда. Масалан, давлат бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг 1990 йил 20 июндаги қарори билан тузилган Конституцион комиссиянинг Раиси бўлган эди.¹ Президентнинг давлат тузуми, жамиятни демократлаштириш ва иқтисодий ислоҳотлар тўғрисидаги ғоялари ишлаб чиқиладиган Конституция лойиҳасига асос бўлди. Конституцион комиссиянинг дастлабки иш кўнлариданоқ то Конституция қабул қилингунга қадар Конституцион комиссиянинг Раиси Ўзбекистон Республикаси Конституциясини тайёрлаш ишига шахсан раҳбарлик қилди, “лойиҳанинг энг майда тафсилотларигача синчиклаб ўрганди, ғайрат, ишчанлик ва билимдонлик борасида ибрат кўрсатиб, унга ўз қўли билан тузатишлар ва аниқликлар киритди”.²

Президентнинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини рўёбга чиқаришда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 15 сентябрдаги фармойиши билан ташкил этилган, қонунларнинг лойиҳаларини тайёрлашда иштирок этадиган Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг Қонунчилик ва суд ҳокимияти органлари билан алоқалар бўйича экспертлар гуруҳи муҳим ўрин тутди.

Қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишда, одатда, фаолияти ихтисослашувига мос келадиган органлар ва ташкилотлар томонидан

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг 1990 йил 20 июнда қабул қилинган «Конституцион комиссия тузиш тўғрисида»ги 95 — XII-сонли қарори. / Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ведомостлари. 1990 йил. № 16 — 18. 38 — 40-б.

² Қаранг: *Уразаев Ш.З.* Конституция независимого Узбекистана. — Т.: Адолат. 1993. 17-б.

хомаки лойиҳа тузиб чиқилишини назарда тутувчи тармоқ тамойили қўлланилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 1996 йил 2 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг VI сессиясида белгиланган ҳозирги босқичдаги демократик ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифаларини амалга оширишга доир тадбирлар тўғрисида”ги қарорининг 1-иловасида Ўзбекистон Республикаси Давлат матубот қўмитасига Адлия вазирлиги билан биргаликда “Ахборот олиш тўғрисида”ги ва “Матбуот эркинлиги тўғрисида”ги қонунларнинг лойиҳаларини ишлаб чиқиш юзасидан аниқ топшириқ берилган.¹ Бу усул лойиҳанинг мутахассислар иштирокида малакали тайёрланишини таъминлайди. Кўп ҳолларда лойиҳанинг дастлабки матнини тузиш юзасидан бир қанча идораларга, шу жумладан юридик орган (Адлия вазирлиги, Олий суд, Олий ҳўжалик суди, Прокуратура)га топшириқ берилади. Хусусан, Олий Мажлис Кенгашининг юқорида кўрсатиб ўтилган қарорига биноан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти билан биргаликда суд қарорларининг ижросини тартибга солувчи қонун лойиҳасини тайёрлаш юзасидан топшириқ берилган эди.

Бироқ шу нарсага изоҳ бериб ўтиш керакки, вазирликлар ва идоралар қонун лойиҳаси устида иш олиб борар эканлар, ҳамиша ҳам унинг чуқур ишланишини таъминламайдилар, фан ютуқларига асосланавермайдилар ва жамоатчилик фикрини ҳисобга олавермайдилар. Бир сўз билан айтганда, идоравий ёндашувлар устунлик қилади. Шу муносабат билан давлатимиз бошлиғи И.А.Каримов шундай деган эди: “Шуни эътироф этиш керакки, қонун лойиҳалари одатда идоравий маҳдудлик хусусиятига эга бўлади. Сабаби шуки, улар моҳият эътибори билан олганда, шу қонунларни ижро этиши лозим бўлган кишиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқилади. Натижада айрим вазирликлар, идораларнинг манфаатлари кўпинча инсон ва умуман олганда жамият манфаатларига зид ҳолда биринчи ўринга чиқиб қолади”.² Шу сабабли, қонун чиқарувчи идораларнинг манфаати жамиятнинг манфаати эмаслигини ҳамиша эсда тутиши керак. Идоранинг фикри албатта эшитилиши ва инобатга

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашнинг Ахборотномаси. 1996. № 9. 191-б.

² Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 126-б.

олинмоғи лозим. Лекин у асло қонуннинг мажбурий асосига айланмаслиги керак. Афсуски, қонун лойиҳасини тайёрлаган идоранинг узи унинг холисона экспертизасини ташкил этишига ёки унинг ошкора муҳокамаси якунларини холисона чиқаришига умид боғлаб бўлмайди.

Шу тариқа, қонун лойиҳаларини тайёрлашнинг тармоқ тамойили ўзининг ижобий ва салбий томонларига эга. Бир томондан, у ушбу идора мутахассислари томонидан илгари мазкур соҳада амал қилган қонун ҳужжатини қўлланиш тажрибаси ва амалиётини ҳисобга олган ҳолда лойиҳанинг малакали тузиб чиқилишини таъминлаш имкониятини беради. Аммо, иккинчи томондан, бундай ёндашув қонун лойиҳаларининг сифати ва мазмунида акс этиб, уларга кўпинча идоравийлик руҳи уриб қолади. Шу сабабли Ўзбекистонда қонун лойиҳаларини тайёрлашнинг оғирлик маркази кўпроқ Олий Мажлисга, унинг қўмиталари ва комиссияларига кўчади. Айниқса сиёсий тизимни ривожлантириш, жамиятни демократлаштириш, суд-ҳуқуқ ислоҳотини ўтказиш ва қонунийликни мустаҳкамлашга дахлдор қонун лойиҳаларини тайёрлашга бўлган бундай ёндашув одатий ҳодисага айланмоқда. Манфаатдор ходимлар ва бошқарув девони ўз фикрини қонун чиқарувчига ўтказиши эмас, айнан қонун чиқарувчи лойиҳанинг асосий мазмунини, унинг тамойиллари ва аниқ кўрсатмаларини белгилаши муҳимдир. Идоралар эса бу ишда унга кўмаклашишлари, тўғри ечимни тавсия этишлари, малакали маслаҳатчи ва ёрдамчи бўлишлари керак. Идоралар ўз соҳалари бўйича қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишидан батамом четлаштирилиши нотўғри бўлур эди. Негаки улар малакали мутахассисларга эга бўлиб, тармоқнинг эҳтиёжларини, унинг камчиликларини, етилган муаммоларини биладилар. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Қонунлар ҳаётий, амалиёт билан узвий боғлиқ бўлиши ва ундан келиб чиқмоғи керак”.¹ Шу сабабли дастлабки лойиҳани, қоида тариқасида, вазирликлар ва идораларга топшириш мақсадга мувофиқдир. Аммо бунда улар бўлғуси ҳужжатнинг энг муҳим ғояси ва асосий қоидалари тўғрисида аниқ йўл-йўриқларга эга бўлишлари муҳимдир. Ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш ишида идоравий манфаатлар, тор доирада ўралашиб қолишлар барҳам топтирилимоғи лозим.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. — Т.: Ўзбекистон. 1993. 69 — 70-б.

Қонун лойиҳасига илова қилинадиган асос-далилларнинг тақдим этилиши қонун лойиҳасини қонунчилик ташаббуси тартибида парламентга киритишнинг зарурий шарти ҳисобланади. Қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг асослилигини таъминлаш, яъни уларнинг ижтимоий муносабатларнинг ҳақиқий ривожланиш йўналишларига, шунингдек жамиятнинг имкониятларига мувофиқлигини таъминлаш ҳамиша қонунларни ишлаб чиқиш фаолиятининг энг муҳим муаммоларидан бири бўлиб келган. Шу сабабли “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида”ги Қонуннинг 23-моддасига мувофиқ Олий Мажлисга қонун лойиҳасини киритиш чоғида уни қабул қилиш зарурлиги асослари, шунингдек лойиҳа келишиб олинган давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг рўйхати тақдим этилади.¹ Яъни, қонун лойиҳаси уни қабул қилиш зарурлиги асосини, бўлғуси қонуннинг мақсадлари, вазифалари, асосий қоидалари ва унинг амалдаги қонун ҳужжатлари тизимидаги ўрни, уни қўлланишдан кутилаётган оқибатларнинг кенг тавсифини, шунингдек рўёбга чиқарилиши қўшимча моддий ва бошқа харажатларни талаб қиладиган қонун лойиҳаси киритилгани тақдирда молиявий-иқтисодий асосни ўз ичига олган маълумот хати билан биргаликда тақдим этилмоғи лозим.

Қонунларнинг лойиҳалари ва парламент томонидан кўриб чиқилиши лозим бўлган қонунчиликка оид таклифлар Олий Мажлисга тақдим этилади ва унинг Котибияти томонидан рўйхатга олинади. Рўйхатга олинган қонун лойиҳаси ёки қонунчиликка оид таклиф дастлабки кўриб чиқиш ва унинг устида бундан буёнги ишларни олиб бориш тартиби юзасидан таклифларни тайёрлаш учун, қоида тариқасида, Олий Мажлис Кенгаши ёки Раиси томонидан парламентнинг тегишли қўмитаси (қўмиталари) ёки комиссиясига (комиссияларига) йўлланади. Зарурат бўлгани тақдирда, хулоса тайёрлаш учун бош қўмита ёки комиссия белгилаб қўйилади.

Қонун чиқариш жараёнининг иккинчи босқичи — қонун лойиҳасининг муҳокамаси — муҳим аҳамиятга эга. Бу қонун чиқариш жараёнининг энг қўламдор босқичи бўлиб, у қонунчилик ташаббуси билан узвий боғлиқдир ва у ёки бу қонун лойиҳасини тайёрлаш пайтида кўпчилик одамларнинг фикрини ҳисобга олиш, юзага келган зиддиятларни бартараф этиш, муҳокама этилаётган масала юзасидан ягона нуқтаи назарга келиш имкониятини беради.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. № 9. 150-б.

Қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш шакллари хилма-хил бўлиб, улар жумласига қуйидагилар киради: бир қанча муассасаларни, жамоат бирлашмаларини жалб этган ҳолда жойларда (вилоятларда ва ҳоказо) кенг муҳокама қилиш; парламент ўқишлари; илмий жамоатчилик ва манфаатдор вазирликлар, идоралар ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари иштирокида бевосита қонун чиқарувчи органда ўтказиладиган кенгашларда муҳокама қилиш; тайёргарлик комиссияларининг кенгайтирилган мажлислари; оммавий ахборот воситаларида муҳокама қилиш; лойиҳа юзасидан илмий-тадқиқот муассасаларининг тақризини олиш; лойиҳа юзасидан уни ишлаб чиқишда иштирок этмайдиган вазирликлар, идоралар, бошқа муассасалар ва ташкилотларнинг фикрлари ва хулосаларини олиш ва ҳоказо. Муҳокама қилишнинг турли-туман шакллари жамоатчилик фикрини яхшироқ ҳисобга олиш имкониятини яратади, лойиҳани тузувчиларга ишда етарлича аниқ йўналишлар беради, асосли, сифатли қонун тайёрланишига муҳим кафолат ва идоравий ноҳилисликка қарши тўсиқ бўлиб хизмат қилади.

Шубҳасиз, бугунги кунда қонун яратиш ишига депутатлар фракциялари ва блоклари томонидан кўрсатилаётган таъсирни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Овоз бериш натижаси кўп жиҳатдан овоз бераётган депутатларнинг у ёки бу фракцияга, блокка мансублигига қараб олдиндан маълум бўлади. Шу сабабли, гарчи фракциялар фаолиятининг ўзи Регламент билан белгиланган тартиб-таомил қоидалари доирасидан четда қолса-да, қонун яратиш механизмининг ишлаб туриши ва такомиллаштирилишини таҳлил этишда бундай фаолиятни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Олий Мажлис депутатлар фракциялари ва блокларининг вакиллари ўзларига берилган ҳуқуқдан фойдаланиб, сессия кун тартибини шакллантиришда фаол қатнашадилар, муҳокама қилинаётган қонун лойиҳаси юзасидан мунозараларда сўзга чиқадиладар, муҳокама қилинаётган қонун лойиҳаси юзасидан тегишли фракция ёки блокнинг фикрини тарқатадилар. Турли депутатлар бирлашмаларининг бундай фаол ишлари жамиятда муросага эришишга, эҳтимол тutilган салбий ижтимоий кўринишларнинг олдини олишга кўмаклашади.

Барча қонун лойиҳалари қонун чиқарувчи органнинг ўз фаолияти соҳасига кўра уларнинг қабул қилинишидан манфаатдор бўлган кўмиталари ва комиссияларининг мажлисларида олдиндан кўриб чиқилади. Олий Мажлисида, аксарият мамлакатларнинг парламентларида ҳам бўлгани сингари, қонун лойиҳаларини кўмиталар ва комиссияларда муҳокама қилиш қонун чиқариш жараёнининг асоси

ҳисобланади. Қўмиталар ва комиссиялар қонун лойиҳаларини ўрганиб чиқадилар ва ҳукумат муассасаларининг, турли ташкилотлар вакилларининг фикрларини, экспертларнинг далил-исботларини эшитадилар, парламент мажлисида мазкур қонун лойиҳаси юзасидан маъруза қилиниши ёки қилинмаслиги масаласини ҳал қилади-лар. Масала ижобий ҳал этилгани тақдирда, қўмита, комиссия парламент мажлисида маъруза тақдим этади. Аслини олганда, қўмита ёки комиссия қонун лойиҳаси парламент мажлисида муҳокама мавзуи бўлиши ёки бўлмаслиги масаласини олдиндан ҳал этади.

Тайёрланган лойиҳалар ҳар томонлама ҳуқуқий, молиявий ва бошқа махсус экспертизадан ўтказилади. Бундай экспертиза доимий ва мажбурий бўлиб, у тайёрланаётган қонун лойиҳалари сифатини, қонун чиқариш ишининг самарадорлигини оширишга қўмаклашади. “Қонун қабул қилинаётганда уларни, албатта, тегишли ташкилотлар экспертизадан ўтказиш даркор. Шундан сўнггина биз, жаҳон андозаларига мос қонун қабул қилдик, дея оламиз”.¹ Қонунларнинг лойиҳалари юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг ҳулосалари, тегишли давлат органлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек олимлар ва мутахассисларнинг фикрлари талаб қилиб олиниши мумкин.

Парламентга киритилаётган барча қонун лойиҳалари Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтида албатта илмий экспертизадан ўтказилади. Институт мутахассислари шунингдек қўмиталар ва комиссиялар томонидан тузиладиган ишчи гуруҳлари фаолиятида қатнашадилар, қонун лойиҳаларини Олий Мажлис раҳбарияти ҳузурида муҳокама қилишда фаол иштирок этадилар. Институтнинг юқори малакали ходимлари сифатли ва ҳар томонлама асосланган қонун лойиҳаларини яратишда парламентга нафақат назарий, балки амалий ёрдам кўрсатадилар. Бу ёрдамни янада кенгайтириш мақсадида Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, бизнингча, қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилган барча энг муҳим таклифларни ҳисобга олиб бориши керак бўлади. Бу Олий Мажлисда ҳар хил ижтимоий муносабатларни тартибга солиш масалалари юзасидан жамиятимиз турли ижтимоий гуруҳларининг, сиёсий кучларининг хоҳиш-иродасини, фикрларини ўзида жамлаган салмоқли маълумотлар банкига эга бўлиш имкониятини берган бўлур эди.

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 126-б.

Олий Мажлис фаолиятида қонун лойиҳасини экспертизадан ўтказиш учун халқаро ташкилотларга йўллаш амалиёти қўлланилмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган Қонуни билан тасдиқланган Божхона кодексининг 14, 25, 34, 40, 61, 111 ва 179-моддаларида Европа тикланиш ва тараққиёт банки тақдим этган таклифлар инобатга олинган эди.¹

Тақдим этилган қонун лойиҳаси тўлдирилиши лозим бўлган жиддий камчиликларга эга бўлса, унинг асосий қоидалари етарлича пухта ишланмаган ёки у “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида”ги Қонун ва Олий Мажлиснинг Регламенти талаблари бузилган ҳолда тайёрланган ҳолларда, бундай қонун лойиҳаси қўмитада, комиссияда дастлабки ўрганиб чиқилганидан кейин Олий Мажлис Регламентининг 70-моддасига мувофиқ Олий Мажлис Раиси ёки Кенгаши томонидан уни киритган органга қайтарилиши мумкин.² Чунончи, “Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонун лойиҳаси манфаатдор ташкилотлар билан келишиб олинмагани ва зарур асослашлар йўқлиги туфайли 1997 йил 13 августда Вазирлар Маҳкамасига қайтарилган эди.³ “Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ва Жиноят кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонун лойиҳаси эса 1997 йил 28 августда Ўзбекистон Республикаси Муаллифлик ҳуқуқлари бўйича давлат агентлигига қайтарилди. Негаки бу қонун лойиҳаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлмаган орган томонидан киритилган эди.⁴

Фикримизча, қонун лойиҳасини барча манфаатдор шахслар иштирокида Олий Мажлис раҳбарияти ҳузурида муҳокама қилиш жараёни алоҳида эътиборга лойиқ. Қонун лойиҳасининг ҳуқуқий ҳужжатларда тартибга солинмаган ана шу ўтиш босқичи бугунги кунда лойиҳани сессияда кўриб чиқиш олдидан тақомилига етказишнинг зарурий шартига айланди. Бундай тартиб Олий Мажлис раҳбария-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибиятининг жорий архиви. 1997. 04/1 — 03-сонли иш. Т. 4. 115-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 6. 24 — 25-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибиятининг жорий архиви. 1997. 06 — 01-сонли иш. 88 — 90-б.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибиятининг жорий архиви. 1997. 06 — 01-сонли иш. 115 — 121-б.

тининг ўзи томонидан қабул қилинаётган қонунлар учун жавобгарлигини ошириш, лойиҳани янада сифатли ва асосли қилиш имкониятини беради. Бу муҳокама қилинаётган лойиҳа юзасидан турли нуқтаи назарларнинг муросага келишида яна бир имконият эканлиги билан ҳам анча аҳамиятлидир. Ишчи гуруҳи аъзоси бўлган депутатларнинг ҳам, бошқа мутахассислар ва экспертларнинг ҳам қонун лойиҳаси муҳокамасида иштирок этиши муросага эришишга кўмаклашади. Муҳокамага қонун лойиҳасини тайёрлашда бевосита иштирок этмаган экспертлар ҳам жалб этилишлари мумкин. Қонун лойиҳаларини Олий Мажлис раҳбарияти ҳузурида муҳокама қилишда, қоида тариқасида, Ўзбекистон Республикаси Президенти дево-ни Экспертлар гуруҳининг вакиллари ҳам иштирок этиб, лойиҳалар юзасидан ўз таклиф ва мулоҳазаларини тақдим этадилар. Улар шунингдек, қонун лойиҳасини тайёрлашда иштирок этаётган шахслар эътиборига у ёки бу масала юзасидан Президентнинг фикрини етказадилар ва мазкур масала юзасидан ўзаро мақбул қарорга келинади. Бундан ташқари, қонун лойиҳасини муҳокама қилиш куни олдиндан эълон қилинади ва ўзи истаган ҳар бир депутат унда қатнашиши мумкин. Қонун лойиҳаси моддама-модда муҳокама қилинади, ҳар бир қатнашчи ўз фикрини билдиради. Бу уни янада чуқу-роқ таҳлил қилиш имконини беради. Бундай ўзига хос амалиёт бу-тун қонун чиқариш жараёнини янада кўпроқ демократлаштиришга ва тақомиллаштиришга кўмаклашади. Шу муносабат билан, биз-нингча, қонун лойиҳасини Олий Мажлис раҳбарияти ҳузурида му-ҳокама қилиш жараёни долзарб илмий тадқиқот муаммоларидан бири бўлиши мумкин ва у ҳам назарий, ҳам амалий тафсилий му-шоҳада этишга лойиқдир.

Олий Мажлис Кенгаши қонун лойиҳаларини тайёрлашда анча катта ўрин тутишини таъкидлаб ўтиш керак бўлади. Ўз таркибда фракциялар ва блокларнинг, қўмиталар ва комиссияларнинг ва-килларига эга бўлгани ҳолда, Олий Мажлис Кенгаши умумий фикрни тўплайди, келишилган қарор қабул қилинишига кўмаклашади.

Қонун лойиҳасини Олий Мажлиснинг ялпи мажлисларида куриб чиқиш уни муайян шаклга келтиришнинг энг масъулиятли босқи-чи бўлиб, бунда лойиҳани узил-кесил муҳокама қилиш ва қонунни қабул қилиш амалга оширилади. Юқорида баён қилинган улкан тайёргарлик ишлари парламент мажлисларини ишчанлик вазияти-да, ортиқча баҳсларсиз ўтказиш, ҳар томонлама пухта ишланган қонунларни қисқа муддатларда қабул қилиш имкониятини беради. Бу хусусда биринчи ва иккинчи чақириқдаги Олий Мажлис депута-

ти, профессор Т.Файзуллаев шундай деб ёзади: “Парламент — бу мамлакатнинг халқ овозини унинг вакиллари орқали бутун дунё эшитадиган бош минбаридир. Фикримизча, бу ерда ўта ҳис-ҳаяжонли сиёсий тортишувлар эмас, вазминлик ҳукм суриши, парламент одоби нормаларига қаттиқ риоя этилиши керак... қонун лойиҳаси устидаги бундай пухта, қунт талаб қиладиган ишда кескин сиёсий тўқнашувлар учун замин йўқ. Гарчи айтиш лозимки, қонунни бевосита сессияда муҳокама қилиш пайтида қўпинча қўшимча танқидий мулоҳазалар ва муқобил таклифлар билдирилиб, улардан ўриндилари инобатта олинади”.¹

Қонун лойиҳаларини Олий Мажлиснинг ялпи мажлисларида қўриб чиқиш, агар парламент томонидан муайян лойиҳа хусусида бошқача қарор қабул қилинмаган бўлса, бир нечта ўқишда амалга оширилади. Қонун лойиҳасини бир нечта ўқишда муҳокама қилишдан мақсад уни ахборот потенциалини бойитишдан иборатдир. Тартибга солинадиган соҳанинг янги жиҳатлари, қўшимча материаллар, ҳисоб-китоблар ва асослашлар, энг яхши ҳуқуқий ечимларни топиш, бўлғуси қонунни рўёбга чиқаришда эҳтимол тутилган оқибатларни ҳисобга олиш, жамиятнинг тегишли сиёсий кучлари ва ижтимоий гуруҳларининг, шунингдек мамлакатнинг турли минтақаларидаги сайловчилар манфаатларини ифодаловчи депутатларнинг қонунга бўлган муносабати — муҳокама ана шундай ахборотларни ўз қамров доирасига олади. Муҳими, токи у такрорий баҳслар, тўла текширилмаган маълумотлардан фойдаланиш, мунозара мавзудан четга чиқиб кетиш оқибатида, қонун чиқарувчи органнинг тўқсонинчи йиллар бошларидаги сессияларида қўпинча бўлганидек, хиралашиб қолмасин. Қонун лойиҳасини бир нечта ўқишдан ўтказиш амалиёти ҳозирги вақтда лойиҳани батафсилроқ, синчиклаб ва ҳар томонлама қўриб чиқиш, унга зарур тузатишлар киритиш ва шу аснода анча пухта ўйланган қонунчилик ечимини қабул қилиш имкониятини беради. Қонун ҳужжатининг ташаббускори ким бўлишидан қатъи назар, айнан парламент бир-бирига зид талабларни синчиклаб қўриб чиқади ва муросага эришишнинг оқилона йўлини топади ҳамда мазкур ҳужжат мамлакат қонунига айланади. У ёки бу қонунчилик ташаббусининг юзага келишида ўзи қандай ўрин тутганидан қатъи назар, Олий Мажлис унда чуқур из қолдиради.

¹ *Файзуллаев Т.* Процессы укрепления государственной независимости Узбекистана: теория и практика. Автореф. дис. докт. полит. наук. — Т., 1998. 35-6.

Қонунни қабул қилиш қонун чиқариш жараёнининг учинчи босқичидир. Қонунлар ўзига хос хусусиятларга эгалиги, улар норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида тутган ўрни туфайли белгиланган тартиб-таомилга риоя этилган ҳолда қабул қилинади. Конституцияга мувофиқ бу икки йўл билан амалга оширилиши мумкин: парламент — Олий Мажлис томонидан ва умумхалқ овоз бериши (референдум) орқали. Миллий қонун чиқариш амалиёти ҳали қонунни референдум йўли билан қабул қилиш тажрибасига эга эмас. Бинобарин, қонун референдум йўли билан камдан-кам ҳолларда қабул қилинади. Бундан ташқари, агар ҳатто қонун референдум йўли билан қабул қилинадиган бўлса, у “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги Қонуннинг 16-моддасига мувофиқ олдиндан парламентда кўриб чиқилиши лозим. Фақат дастлабки кўриб чиқишдан кейингина парламент референдум ўтказиш зарурлиги тўғрисида қарор чиқариши мумкин. Шуниси ҳам борки, референдум тўғрисидаги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ референдумни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқи фақат парламентга тегишлидир. Шу сабабли, умумий қоидага кўра, қонунларни қабул қилиш — бу парламентнинг алоҳида ҳуқуқидир деб ҳисоблаш адолатлидир. Ўз фикримизни тасдиқлаш учун юридик фанлар доктори Н.С.Крилованинг қуйидаги сўзларини келтирамиз: “Мамлакатнинг умуммиллий вакиллик органи сифатида парламент қонун чиқарувчи олий ҳокимият эгасидир. Бу давлатнинг юридик кучга эга бўлган ҳужжатларни чиқаришга ваколатли ягона органдир. Қонунларни муҳокама қилиш ва қабул қилиш — унинг бош вазифасидир ва умумий қоидага кўра, ҳеч бир қонун, агар у парламент томонидан кўриб чиқилмаган, маъқулланмаган ва қабул қилинмаган бўлса, кучга кириши мумкин эмас”.¹

Парламентда қонун овоз бериш йўли билан қабул қилиниб, у: а) моддама-модда; б) бўлимлар ва боблар бўйича; в) бутун матн учун тўлалигича овоз бериш орқали амалга оширилади. Олий Мажлисининг қарорига биноан, агар парламент бошқача қарор қабул қилмаса, электрон тизимдан фойдаланилган ҳолда очиқ ёки яширин овоз бериш ўтказилиши мумкин.²

¹ Сравнительное Конституционное право (Отв.ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. 526-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Регламентнинг 28-моддаси //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил. № 6. 17-б.

Қонунни маъқуллаш ва унга юридик куч бериш учун депутатлар қворуми ва улар овозларининг муайян миқдори талаб қилинади. Агар депутатлар умумий сонининг кўпчилиги қонунни ёқлаб овоз берса, у қабул қилинган деб ҳисобланади. Бундай кўпчиликни юридик фанда оддий кўпчилик деб аташ қабул қилинган. Конституция, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритувчи қонунлар, шунингдек бошқа конституциявий қонунлар Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисми томонидан қабул қилинади, уларнинг қабул қилиниши мукамал, яъни квалификациян кўпчилик овозни талаб қилади.¹

Қонун қабул қилинганидан кейин имзолашга юборилади. Конституция 93-моддасининг 14-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг қонунларини Ўзбекистон Республикасининг Президенти имзолайди. Қонунни имзолаш — асло расмий тартиб-таомилгина эмас. У давлатда мавжуд бўлган мувозанатни таъминлаш тизимининг муҳим бўғинларидан биридир. Ўзбекистон Республикасининг Президенти фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафили сифатида, агар у қонун Конституция нормалари бузилган ҳолда, ҳис-ҳаяжон таъсири остида ва бошқа шу каби ҳолларда қабул қилинган деган ҳулосага келса, қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Президентининг бундай ҳуқуқи юридик фанда одатда кечиктирувчи вето ҳуқуқи деб аталади. Шу билан бирга, агар Олий Мажлис илгари ўзи қабул қилган қарорни учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди. Олий Мажлисининг қонун яратиш амалиётида ҳозирча Президентнинг кечиктирувчи вето ҳуқуқидан фойдаланиши ҳоллари маълум эмас. Бу унинг қонун яратиш жараёнининг барча босқичларида фаол иштирок этаётганлиги ва қонунни қабул қилиш босқичига қадар ягона фикрга келинаётганлиги билан боғлиқдир.

Қонунлар имзолангунга қадар Президент девони экспертлар гуруҳи томонидан уларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва қонун ҳужжатларига мувофиқлиги туғрисида ҳулоса тузилади. Бундай ҳулоса Президентга қонуннинг асосий қоидалари, мақсадлари ва вазифаларини таҳлил этиш, унинг зарурлигини аниқлаш,

¹ Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида»ги Конституциявий қонун 9-моддасининг иккинчи қисми. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 10. 12-б.

қонун қабул қилинишининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий оқибатларини олдиндан назарда тутиш имкониятини беради. Амалда, бундай ҳулоса у ёки бу соҳадаги қонун ҳужжатлари ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш имкониятини беради.

Қонун Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзоланганидан кейин, таркиб топган амалиётга кўра, Олий Мажлисга қайтарилади. У ўз навбатида қонунни расмий эълон қилиш учун юборади. Қонуннинг тулиқ матни “Халқ сузи”, “Народное слово” газеталарида ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси”да биринчи марта босиб чиқарилиши унинг расмий эълон қилиниши деб ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олимлар А.С.Пиголкин ва Ҳ.Т.Одилқориевнинг фикрича, қонуннинг расмий эълон қилиниши, яъни қонун мазмунининг барчанинг эътиборига етказилиши қонун яратиш жараёнининг мустақил босқичи ҳисобланади.¹ Л.И.Антонова, Д.А.Ковачев, Б.Спасовнинг фикрича, қонуннинг эълон қилиниши қонун яратиш жараёнининг босқичи эмас, балки қонунни рўёбга чиқаришнинг (қўлла-нишнинг) шартларидан бири бўлиб хизмат қилади ва унинг кучга кирган пайтини белгилаб қўйиш учун ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлади.²

Бизнингча, биринчи нуқтаи назар туғридир, негаки қонуннинг расмий эълон қилиниши қонун чиқарувчи органнинг топшириғига биноан ва унинг номидан амалга ошириладиган махсус юридик вазифадир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 83-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, улар имзоланганидан кейин узоғи билан бир ҳафталик муддат ичида эълон қилинади.³

¹ Қаранг: Общая теория права: Учебник для юридических вузов (под общ. ред. А.С.Пиголкина). — 2-е изд., иср. и доп. — М.: МГТУ им Н.Э.Баумана. 1995. 215-6; Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 140-6.

² Қаранг: Антонова Л.И. О стадиях правотворческого процесса в СССР. //Правоведение. 1966. № 1. 10-6; Ученые записки ВНИИСЗ, вып. 3 (20). — М., 1964. 202-6; Спасов Б. Правотворческая деятельность нашего государства. — София: Наука и искусство. 1961. 69-6.

³ Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида»ги Конституциявий Қонун 10-моддасининг иккинчи қисми. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. № 6. 13-6.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари бошқа матбуот органларида эълон қилиниши, телевидение, радио орқали ўқиб эшиттирилиши, телеграф орқали узатиб берилиши, тегишли давлат органлари ва жамоат бирлашмаларига юборилиши мумкин. Аммо бундай эълон қилиш расмий деб ҳисобланмайди. Шу тариқа, расмий нашрда эълон қилинмаган қонун ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди ва шахс (орган) унинг курсатмаларини бажармаганлик учун юридик жавобгар бўлмайди. Ҳужжатларни расмий эълон қилиш муаммоси бугунги кунда шунинг учун ҳам долзарбки, қонун ҳужжатлари тўғрисидаги “хабарчилар” вазифасини ҳар хил нодавлат, тижорат тузилмалари ўз зиммасига олишга тобора кўпроқ интилмоқдалар. Бундай тузилмалар қонунлар тўғрисидаги ахборотнинг тулиқ ва тўғри бўлишини таъминлашга ҳамиша ҳам қодир эмас.

Шуни таъкидлаш кераки, қонуннинг эълон қилиниши унинг тасдиқланиши ёки жорий этилиши деб ҳисобланмайди. Бу юридик-техник босқич бўлиб, унинг воситасида қонун халққа маълум бўлади. Қонун чиқариш жараёни мазкур босқичининг муҳимлигини назарда тутиб, Ўзбекистон Республикаси қонунларини, шунингдек Олий Мажлиснинг қарорлари ва бошқа ҳужжатларини расмий эълон қилиш тартибини йўлга қўювчи махсус норматив ҳужжатни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Шубҳасиз, бугунги кунда расман бекор қилинмаган Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиумининг 1980 йил 30 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг қарорлари ва бошқа актларини, Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиумининг фармонлари ва қарорларини эълон қилиш ва кучга киритиш тартиби тўғрисида”ги Фармони¹ амалда қонунларни эълон қилиш тартибини белгиловчи ҳуқуқий асос бўла олмайди.

Ваҳоланки, қонуннинг эълон қилиниши пайти билан муҳим масала — қонуннинг юридик кучга кириши боғлиқдир. Демократик мамлакатларда қонун эълон қилинишидан ва фуқаролар унинг мазмунини билан танишиш имкониятини олишидан олдин кучга кириши мумкин эмас. Демак, қонунни у қабул қилинган кундан эътиборан амалга киритиб бўлмайди. Қонунларнинг кучга кириши учун

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Вedomостлари. 1980. № 32. 899 — 900-б.

одатда у эълон қилинганидан кейин қандайдир давр белгилаб қўйилади. Масалан, Францияда — бир кун, Италияда — 15 кун, Японияда — 20 кун.¹ Қонун матнининг ўзида бошқа муддат ҳам белгилаб қўйилиши мумкин.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин охириги чақирикдаги Олий Кенгаш айрим қонунларни улар қабул қилинган кундан эътиборан амалга киритишни давом эттирар эди. Олий Мажлис бундай амалиётга чек қўйди ва ўз фаолияти жараёнида ҳали бирор марта ҳам қонунларни улар қабул қилинган кундан эътиборан амалга киритгани йўқ.

“Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг 10-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, қонунлар, агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, улар эълон қилинганидан кейин ўн кун ўтгач, кучга киради. Шу аснода, янги, айниқса йирик қонунларни қабул қилиш чоғида қўлингча уларни амалга киритишнинг ўн кундан анча узоқроқ муддати белгилаб қўйилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1998 йил 30 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорида уни амалга киритиш муддати 1998 йил 1 июлдан эътиборан этиб белгиланган эди.² Янги қонунларни амалга киритишнинг анча узоқроқ муддатларини белгилаб қўйиш муҳим юридик-техник ва ташкилий аҳамиятга эга. Бундай муддат фуқаролар, давлат ва жамоат ташкилотларининг қонун билан танишиб чиқиши ва уни қўллашнишга доир тегишли тайёргарлик тадбирларини ўтказиш учун зарурдир. Ана шу муддат мобайнида одатда эскирган норматив ҳужжатлар бекор қилинади, янги қонун ости ҳужжатлари ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Бу ана шу қонунни бошқа норматив ҳужжатлар билан уйғунлаштириб жорий этиш имкониятини беради.

Бироқ Олий Мажлис қонунларни улар расмий эълон қилинган кундан эътиборан жорий этиш амалиётини кўпроқ қўлламоқда. Фикримизча, бундай амалиётдан аввало қўйидаги сабабга кўра ваз кечиш керак бўлади. Қонун эълон қилинадиган расмий нашр обуначига кечикиб келиши ёхуд у ёки бу ҳолатларга кўра чоп этилган

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв. ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1995. 513-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 5 — 6. 67-6.

қонун билан у анча кечроқ танишиб чиқиши мумкин ва шунга кўра ана шу вақт ичида янги қабул қилинган қонунга номувофиқ ҳаракатларни содир этиши мумкин. “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталарининг обуначилари бўлмаган шахсларнинг аҳволи янада ёмон. Улар эса мамлакат аҳолисининг мутлақ кўпчилигини ташкил этади. Улар қонун эълон қилингани ва амалга киритилганини у эълон қилинганидан анча кейин билишлари ва устига-устак у билан анча кечроқ танишиб чиқишлари мумкин. Ана шу вақтлар оралиғида амалга кирган қонунга аҳолининг талай қисми, шу жумладан кўпгина мансабдор шахслар рўйида этмайди. Натижада бу қонунга нисбатан ҳурматсизликни келтириб чиқариши, унинг барча учун мажбурий эканлиги инкор этилишига сабабчи бўлиши мумкин.

Олий Мажлис қонунчилик фаолиятининг таҳлили Ўзбекистон парламенти профессионал қонун чиқарувчи орган сифатида қонун яратиш иши билан илк бор шуғуллана бошлагани сабабли кўп нарсани йўқ жойдан бошлашга тўғри келган бўлишига қарамай, бу соҳада шубҳасиз ютуқлар борлигидан далолат беради. Ўзбекистон ўз зиммасига халқаро тамойиллар бажарилишини кафолатловчи мажбуриятларни олди ва умумий қабул қилинган халқаро нормаларнинг миллий нормалардан устуворлигини эътироф этди. Шу муносабат билан, қонун ҳужжатларининг халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормалари билан узвий боғланиши уларни мукаммаллаштиришнинг асосий йўналишларидан бирига айланди. Шу билан биргаликда, Олий Мажлис депутатлари ўз фаолиятларининг бошиданоқ ўз қонунчилик ишларини Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин Олий Кенгаш томонидан илгари қабул қилинган бир қатор қонунларни ҳисобга олиб ва улар билан узвий боғлиқ ҳолда олиб боришлари кераклигидан келиб чиқдилар. Ана шу қонунларнинг кўпи ўз қонунчилик соҳасида асос бўлиб, миллий ҳуқуқ тизимини амалий ислоҳ қилишга қаратилгандир. Шу туфайли Олий Мажлис томонидан қабул қилинган айрим норматив ҳужжатлар мавжуд қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалардан иборат эканлиги қонуний ҳолдир. Шу тариқа, Олий Мажлис Ўзбекистон ҳуқуқ тизимини ривожлантиришда ворисликни таъминлаб, қонунчилик ишини мунтазам такомиллаштириб, ўз моҳиятига кўра ҳам, қабул қилинган қонунлар мазмунига кўра ҳам ўз табиати ва тутган ўрнига кўра Ўзбекистоннинг олдинги қонун чиқарувчи органларидан фарқ қилувчи чинакам қонун чиқарувчи олий органга айланди. Чунончи, биринчи қақриқдаги Олий Мажлис ўн бешта сессия ўтказиб, уларда 10 та кодекс, иккита миллий дастур, 138 та қонун, 468 та қарор қабул

қилинди, амалдаги қонунларга 216 та ўзгартиш ва қўшимча кири-тилди.¹ Иккинчи чақирқдаги парламентнинг депутатлар таркиби ҳам қонун чиқариш жараёнига фаол қўшилиб, ўз фаолиятининг биринчи йили — 2000 йилдаёқ 23 та қонун, 113 та қарор қабул қилди, 59 та қонун ҳужжатига, шу жумладан 7 та кодексга ўзгарти-риш ва қўшимчалар киритди.²

Жадал қонун чиқариш жараёнининг мақсади ёш мустақил Ўзбе-кистонни ҳуқуқий йўлга олиб чиқишдан иборатдир. Аммо бу яра-тувчилик жараёнининг ўз салбий томонлари ҳам бор: вақти-вақти билан шошма-шошарлик, қонунчилик ишининг суръатларини оши-риб юбориш, вақтдан илгарилаб кетиш, “қучоққа сигмайдиган” нарсани қамраб олишга интилиш кўзга ташланади. Баъзан қонун чиқарувчи воқеликнинг ҳуқуқни вужудга келтирувчи омилларини чуқур ўрганиш ўрнига қонун концепциясининг бошқа қонунчилик материаллари билан унчалик мос келмайдиган ички зиддиятли омил-ларига таянади. У ёки бу ҳужжатни қабул қилишнинг ҳаёт тақозо этган изчиллигига ҳамиша ҳам риоя этилавермайди. Академик Ш.З.Уразаев таъкидлаганидек, қонун чиқариш соҳасида шошма-шошарлик ва вақтдан илгарилаб кетиш, ҳадиксираш ва оқибатини ўйламаслик, тинимсиз равишда тутуриқсиз ўзгартишлар қилавериш ва бир жойда қотиб қолиш бўлмаслиги керак.³ Унга ҳамоҳанг ра-вишда россиялик тадқиқотчи С.А.Егоров айтадики, қонунчилик шошма-шошарлигида ҳуқуқни таркиб топтириш қонуниятлари ин-кор этилади. Ҳуқуқни шошма-шошарликка асосланган суръат би-лан ривожлантириб бўлмайди. У муайян етилиш фазаларидан, тур-муш амалиёти синовларидан ўтмоғи лозим. Бунинг устига, жамият бундай янги кўпдан-кўп қонунчилик материалларини “ҳазм қила олмайдиган” ҳолатга тушиб қолади.⁴

Шуни тан олиш керакки, янги қонунларни тайёрлаш ва қабул қилишдаги шошма-шошарлик янги қонунларнинг юридик шаклига-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 19 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг раҳбариятининг 1995 — 1999 йиллардаги фаолияти тўғрисидаги ҳисобот ҳақида»ги 806 — I- сонли қарори. //Ўзбе-кистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9.10-6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлими-нинг жорий архиви. 2000. 8а сонли иш. 32-б.

³ Қаранг: Уразаев Ш.З. Модель закона: какой ей быть? — Т.: Фан. 1990. 10-6.

⁴ Қаранг: Законодательство Российской Федерации: теоретические вопросы, про-блемы и перспективы. «Круглый стол» журнала. Государство и право. 1992. № 10.18-6.

гина эмас, балки мазмуний жиҳатларига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Айрим ҳуқуқий нормаларнинг мукамал эмаслиги оқибатида ҳужжатларнинг матнларига тўхтовсиз равишда тузатиш ва ўзгартишлар киритилади. Жумладан, 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига 1995 йил 1 апрелдан эътиборан у амал қилган даврда биринчи чақириқдаги Олий Мажлиснинг деярли ҳар бир сессиясида, ун уч марта ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилди.¹ Мана миллий қонун чиқарувчи орган тарихида ўхшаши бўлмаган яна бир мисол: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига у амалга киритилмасиданоқ ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилган. Чунончи, бу кодекснинг биринчи қисми 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган бўлиб, у 1996 йил 29 августда қабул қилинган иккинчи қисми билан бир вақтда амалга киритилиши лозим эди. Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ Фуқаролик кодексининг иккала қисми 1997 йил 1 мартдан эътиборан амалга киритилиши керак эди. Бироқ 1996 йил 27 декабрда, яъни Кодекс амалга киритилишга уч ой қолганда Олий Мажлис янги Фуқаролик кодексининг 48-моддасига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритди.² Шу тариқа, қонун амалга киритилмасданоқ ўзгартишларга дучор этилган эди.

Айрим нормаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, қонун чиқарувчи у ёки бу қонидани таърифлар экан, ўзининг яхши истакларини давлатнинг имкониятлари билан, шу жумладан молиявий имконлар билан таққослаб кўрмайди. Биринчи чақириқдаги Олий Мажлиснинг саккизинчи сессиясида 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси бунга мисол бўла олади. Биринчи чақириқдаги парламентнинг кейинги барча етти сессиясида (IX-XV) бу кодексга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилган.³ Бундай энг муҳим ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилишдаги шошма-шошарлик мана нималарга олиб келади. Зеро, энг янги қонунларга киритилган ўзгартишлар ва қўшимчалар тўғрисидаги биз келтирган мисолларга нафақат шарт-шароитлар ўзгарганлиги, балки қонун лойиҳалари шошма-шошарлик билан тайёр-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Қўмиталар билан ишлаш бўлимининг жорий архиви. 1999. 04 — 25-сонли иш. 36-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1997. № 2. 109 — 110-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Қўмиталар билан ишлаш бўлимининг жорий архиви. 1999. 04 — 25-сонли иш. 39-б.

ланганлиги, улар пухта ишлаб чиқилмаганлиги сабаб бўлган. Қонунларнинг барқарор бўлиши эса қонунийликни мустаҳкамлаш учунгина эмас, балки одамларнинг ҳуқуқий онгини шакллантириш, уларни ҳуқуқий тарбиялаш учун ҳам муҳимдир. Қонунларга тўхтовсиз тузатиш ва ўзгартишлар киритилаверса, уларга нисбатан барқарор муносабат бўлиши мумкин эмас.

Юқорида баён қилинганларнинг барчаси қонунчилик жараёни — бу шунчаки тартиб-таомил жараёни эмас, балки оқилоналикни, вазминликни, қонунчилик ечимларнинг турли вариантларини чуқур таҳлил этишни талаб қиладиган мураккаб ижодий иш эканлигини тасдиқлайди. Шунинг учун ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқишнинг, қонун лойиҳаларини тайёрлаш технологиясини такомиллаштиришнинг янги шакллари ва усуллари мунтазам излаш зарур. Изчил ва чуқур демократизм қонунларни яратиш жараёнининг қонун лойиҳасини тайёрлаш ишини режалаштиришдан бошлаб то қабул қилинган ҳужжатни расмий равишда эълон қилишга қадар истисносиз барча босқичларга хос бўлиши керак. Фақат ана шундай шароитда ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқишнинг чинакам демократик асослари тўғрисида, қабул қилинаётган қонунчилик ечимлари тўғрилиги ва асослилигининг ҳақиқий кафолатлари таъминлангани тўғрисида сўз юритиш мумкин. Ана шу тушунчалардан келиб чиқиб ва қонунларни тайёрлаш ҳамда қабул қилиш бўйича Олий Мажлис фаолиятининг амалиёти таҳлиliga асосланиб қонунчилик фаолиятини такомиллаштиришга ва қабул қилинаётган қонунлар сифатини оширишга қаратилган бир қатор таклифларни ҳавола этамиз.

Биринчи. Ҳозирги баъзи қонунларнинг камчиликлари нафақат уларни тайёрлашдаги шошма-шошарлик оқибатида, балки кўп жиҳатдан уларни ишлаб чиқувчиларнинг етарлича тайёргарликка эга эмаслиги туфайли ҳам юзага келган. Хусусан, депутатларнинг юридик малакаси пастлиги салбий таъсирини кўрсатмоқда. Ваҳоланки, қонуннинг тақдирини ўз сайловчиларининг манфаатларини ва хоҳиш-иродасини ўрганиши ҳамда қонунларни қабул қилиш пайтида уларни ҳисобга олиши лозим бўлган депутатлар, халқ ноиблари ҳал қиладилар. Бундай механизм тўла демократикдир. Яқин ўтмишда депутатлар қонунларни қабул қилиш чоғида расмийчилик учунгина ишгирок этар эдилар. Қонунлар ўрнига кўп ҳолларда Олий Кенгаш Раёсатининг фармонлари ва Коммунистик партиянинг кўрсатмалари чиқарилар эди. Ваҳоланки айнан депутатлар қонунларнинг тақдирини ҳал қилишлари лозимлиги ҳеч қачон шубҳа туғдирмаган.

Олий Мажлис сайлангач, Ўзбекистон миллий қонун чиқарувчи шундай бир органга эга бўлдики, эндиликда қонунлар депутатлар томонидан яқдил қўл кўтариш орқали беш минут ичида эмас, балки пухта, осойишта, моддама-модда муҳокама қилиниб, ёқлаб ва қарши билдирилган далиллар эшитилиб, мутахассисларнинг фикрлари аниқланганидан кейин қабул қилиниши оддий, одатий ҳолга айланди. Лойиҳа юзасидан овоз бериш яқдиллик намойиш этиладиган расмийчилик бўлмай, катта ижодий ишнинг якуналарини чиқариш омилига айланди. Лекин депутатларнинг ҳуқуқларини тақрорлайверининг ўзи камлик қилади. Уларни қонунчилик фаолиятига ўргатиш зарур. Эндиликда қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш шунчаки жамоатчилик иши эмас. Бу мураккаб, юқори малака талаб қиладиган фаолиятдир. Дастлабки тажриба шуни кўрсатадики, депутатларнинг озгина қисми тегишлича малакага эга эканликларини намойиш этдилар. Ҳа, малака ўз-ўзидан намоён бўлмайди. Зеро, депутатлар қонун чиқарувчилар учун зарур бўлган малака ва билимларга эга бўлгуналарига қадар муайян муддат ўтади. Адолат юзасидан айтиш керакки, Олий Мажлис депутатларининг касбий маҳорат даражаси, уларнинг ҳуқуқий тайёргарлиги даражаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашида бўлганидан анча юқоридир. Шунга қарамай, у ҳамон унчалик баланд эмас.

Қонун яратиш, ҳар қандай ижодкорлик сингари, қонун чиқарувчиларда нафақат умумий маданият, балки улардан махсус билимларни, қонунларни шакллантириш ва таърифлаш санъатини эгалаш билан боғлиқ муайян кўникмалар бўлишини талаб қилади. Бу билимлар юридик назария ва амалиётда қонунчилик техникаси деб аталади. Олий Мажлис депутатларининг мутлақ кўпчилиги ҳамон қонунчилик техникаси усулларини эгалламаганлар. Ваҳоланки, қонунларни яратиш бўйича мувафаққиятли фаолият аввало қонун чиқарувчининг ҳуқуқий маданиятига, унинг ўз вазифаларига чинакам ижодий муносабатда бўлишига, қонунчилик техникаси усулларини эгаллашига боғлиқ бўлади. Шу сабабли депутатларни қонунчилик иши қоидаларига ўқитишга жиддий эҳтиёж сезилмоқда. Бундай ишни мамлакатимиз етакчи юридик илмий-тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юр்தларининг олимлари амалга оширишлари мумкин бўлур эди. Афтидан, Олий Мажлис таркибида профессионал депутатлар сезиларли ва таъсирли қатламни ташкил этгуналарига қадар ҳали бироз кутиб туришга тўғри келади. Унгача депутатлар корпусига ёрдам кўрсатиб бориш зарур. Бу — девон хондмлари депутатлар учун барча ёки деярли барча ишларни ҳал эти-

ши тарзидаги ҳозиргача кўрсатиб келинган ёрдам эмас, балки уларга омилкорликка эга бўлишда кўрсатиладиган кўмак бўлиши керак. Аввало, бизнингча, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти “Қонунчилик техникаси” қўлланмасини тайёрлаши ва эълон қилиши зарур. У мазкур соҳада таянч китоб бўлиб хизмат қилиши ва нафақат депутатлар, балки давлат хизматчилари, мутахассислар ва экспертлар қонунчилик техникаси усулларини эгаллашларида мададкор бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ҳуқуқ соҳаси мутахассислари қонун яратиш назарияси ва амалиётининг мазкур тармоғига кўпроқ эътибор қаратишлари, мамлакат юридик олий ўқув юртиларида эса “Қонунчилик техникаси” деган янги ўқув фанини ўқитишни бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Депутатларга ёрдам кўрсатишда фан, аввало ҳуқуқ, иқтисодиёт, ижтимоий фанлар асосий ўрин тутати. Ҳозирда эса олимларимизнинг катта салоҳиятидан кам фойдаланилмоқда. Ҳужжатларни тайёрлашнинг дастлабки босқичларида, тайёргарлик комиссияларида уларнинг иши анча салмоқли, аммо якунловчи босқичларида жуда камдир. Одатда комиссия мажлисларида ҳар бир қоида, ҳар бир жумла синчиклаб муҳокама қилинади. Шундан кейин эса лойиҳани давлат аппарати ходимлари ва депутатлар томонидан таҳрир қилиш бошлаб юборилади. Натижада кўпинча амалда янги ҳужжат дунёга келади. Олим, афсуски, ана шу босқичда ожиздир, аслини олганда, у ўз таклифларини ҳимоя қила олмайди. Қонун лойиҳаларини тайёрлашда, депутатлар билан биргаликда иш олиб боришда уларнинг иштироки онда-сонда эмас, балки ҳар қандай қонун лойиҳасини тайёрлашда ва муайян даражада белгилаб қўйилган шаклларда (масалан, комиссияларда биргаликда иш олиб бориш, доимий ишлаб турувчи мустақил илмий экспертиза ва ҳоказо тарзида) бўлиши мақбулдир. Ўйлаймизки, энг муҳим қонунларнинг лойиҳаларини муҳокама қилиш пайтида Олий Мажлис сессияларида ҳам олимлардан иборат комиссияларнинг хулосаларини эшитиб бориш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Илмий асосланган гоя, илмий тафаккур, амалиёт ишончли тарзда далолат берганидек, нуқтаи назари ҳамиша адолатли ва тўғри бўлавермайдиган депутатлар кўпчилигининг фикрини тўлдириши мумкин ва лозим. Депутатлар нуқтаи назарига сайловчиларининг манфаатларигина эмас, балки гуруҳларнинг манфаатлари, шунингдек маданият даражаси, ахборотлардан хабардорлик, ташвиқот йўналиши ва шу кабилар ҳам таъсир кўрсатади. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи, айниқса мустақилликнинг дастлабки йилларидаги та-

рихи буни яққол тасдиқлайди. Ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, фикримизча, депутатлар томонидан билдирилган фикр, агар у илмий асосга эга бўлса, қонунга айланадиган механизмни вужудга келтириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Агар муайян нуқтаи назарларда тафовут бўлса, қонунчилик ечимини қидириш давом эттирилмоғи лозим. Ҳуқуқий жамиятда шундай механизмларнинг бутун бир тизими ишлаб туриши керак. Қонунларни қабул қилиш чоғида илмий асосланган ғоялар-у илмий тафаккур мулоҳазаларини албатта ҳисобга олиш ана шундай механизмлардан биридир. Айтилганларни тасдиқлаш учун россиялик олим Р.З.Лившицнинг фикрини келтирамиз: “Халқнинг купчилигининг хоҳиш-иродаси бўлғуси қонуннинг негизи сифатида зарурий, аммо аввало миқдорий омилдир. Илмий тафаккур сифат омилига айланмоғи лозим”.¹

Бизнингча, мазкур масалада муайян ижобий натижаларга эришиш мумкин, лекин бунинг учун биринчидан, илмий жиҳатдан таъминлаш қонун чиқариш жараёнининг барча босқичларини қамраб олмоғи лозим. Аввало фан қонунчилиқни ривожлантириш туғрисидаги янги ғояларнинг бош манбаига айланмоғи, қонун яратиш ишига туртки бермоғи лозим. Иккинчидан, бутун қонунчилик фаолиятини илмий жиҳатдан таъминлашга ёндашувнинг ўзи қайта кўриб чиқирилиши керак. Хусусан, пойтахт олимлари билан бир қаторда (амалда ҳозиргача қонунчилик фаолиятида фан вакиллари тариқасида асосан уларнинг вакиллари қатнашмоқдалар) Олий Мажлисдаги ишга мамлакатимиз бошқа минтақаларидаги илмий кучларни кенгроқ жалб этиш керак. Учинчидан, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтида ва Ўзбекистон Адлия вазирлигида билимнинг турли соҳаларидаги, шу жумладан ҳуқуқ фанлари соҳасидаги мутахассис-экспертларни ҳисобга олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Бу органлар тегишли парламент қўмиталари ва комиссияларининг илтимосига биноан экспертлар сифатида ёки қонун лойиҳаларини тайёрлаш учун ўз соҳасини яхши биладиган муайян шахсларни тавсия этишлари мумкин бўлур эди. Тўртинчидан, Олий Мажлис Регламентида барча кўриб чиқиладиган қонун лойиҳаларини ва қонунчилик фаолияти режаларини мустақил илмий экспертизадан ўтказиш мажбурийлигини назарда тутиш керак бўлади. Шунингдек умумхалқ муҳокамаси натижаларига кўра қайта ишлаб

¹ Лившиц Р.З. Право и закон в социалистическом правовом государстве. //Советское государство и право. 1989. № 3. 22-6.

такомилига етказилган қонун лойиҳалари мажбурий экспертизадан ўтказилишини белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчи. Умумхалқ муҳокамалари ҳозирча ўз имкониятларини тула намоён этипти, деб бўлмайди. Тан олиш керакки, одатда эълон қилинган лойиҳани муҳокама қилишга бағишланган йиғилишлар ўтказилишидан, уни такомиллаштиришга қаратилган таклифлар расмийлаштирилишидан далолат берувчи кенг амалиёт мавжуд. Жумладан, мустақилликка эришилган кундан эътиборан то 1999 йилга қадар Ўзбекистонда умумхалқ муҳокамасидан кейин 27 та қонун қабул қилинди, шу жумладан биринчи қақриқдаги Олий Мажлис томонидан 20 та қонун қабул қилинди.¹ Шунинг таъкидлаш керакки, умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилинган ҳар бир қонун лойиҳаси юзасидан беш юзтадан то икки мингтагача таклиф тушган.² Иккинчи қақриқдаги Олий Мажлис ўз фаолиятининг фақат биринчи йили, 2000 йилда олти та қонун лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси учун чиқарди. Бу жуда яхши. Аммо бир қадар расмийчилик кишини огоҳ торттиради: умумхалқ муҳокамасидан ўтган қонун лойиҳаларини қабул қилиш чоғида сессияда одатда кўплаб йиғилишлар бўлгани, юзлаб таклиф ва мулоҳазалар тушгани ҳақида маълумот берилади. Ана шу таклифларни таҳлил қилиш ва ҳисобга олиш юзасидан қанақа кўлам, қай тарзда иш олиб борилгани хусусида эса сессияда деярли гапирилмайди.

Қонун ҳужжатларининг умумхалқ муҳокамалари лойиҳани жамоатчилик томонидан экспертизадан ўтказишнинг таъсирчан шаклига айланмоғи лозим. Бундай муҳокамалар қонунчилик фаолиятида жамоатчилик фикрини аниқлаш ва ҳисобга олишнинг самарали, чинакам демократик воситасига айлантирилмоғи, қонунни халқнинг ҳақиқий хоҳиш-иродасига айлантириш усули бўлмоғи лозим. Матбуотда нафақат лойиҳанинг ўзини, балки унга доир шарҳларни, лойиҳага дахлдор долзарб ва энг ўткир масалалар юзасидан суҳбатларни эълон қилиш бунга кўмаклашган бўлур эди. Муҳокама шакллари кенгайтириш зарур бўлиб, улар жумласига сўров қўғозларини тўлдириш, меҳнат жамоаларида, кўчаларда, муассасаларда ўтказиладиган сўровлар, китобхонлар конференциялари ва бошқа шу сингарилар кириди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Юридик бўлимининг жорий архиви. 2000. 06 — 11-сон иш. Т. 1. 25-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9. 21-6.

Умумхалқ муҳокамаси жараёнида тушган таклифларни урганиш ва таҳлил қилиш механизмини йўлга қўйиш, фуқаролар томонидан қонунларнинг лойиҳаларини муҳокама қилиш натижаларини ҳисобга олишнинг махсус илмий услубиётини ишлаб чиқиш ҳам муҳимдир. Негаки тажрибанинг кўрсатишича, айрим таклифлар тайёргарлик комиссияларининг эътиборидан четда қолади. Бу албатта ана шу таклифларни киритганларнинг ҳуқуқини камситади. Агар бундай таклифларни ҳисобга олишнинг ташкилий тартиби яратилиб, норматив жиҳати белгилаб қўйилса, фуқароларнинг қонун яратиш ишидаги фаоллиги сўнмайди, аксинча, янада авж олади. Шу сабабли Р.З.Лившицнинг қўйидаги фикрига қўшилиш мумкин: қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси натижаларни ҳисобга олишнинг қонунда назарда тутилган тартиботи асосида муҳокама якунларини ошкора чиқариш билан тугалланиши керак.¹ Ана шу чоратадбирларнинг барчаси аҳолининг турли қатламларини ҳуқуқий меъёрларни яратиш жараёнига ошно қилишга, фуқаролар онгига уларнинг қонунни тайёрлашга дахлдорлиги ва қонунда белгилаб қўйиладиган тартиб халқнинг иродасини акс эттириши тўғрисидаги ишончни сингдиришга кўмаклашган бўлур эди.

Учинчи. Тўқсонинчи йилларнинг қонунчилик тажрибаси қонунларнинг ахборот базаси йўқлиги ёки бўшлиғи уларнинг сифатида қанчалик номақбул акс этишини, бу камчиликлар қонунларнинг нуфузига ва уларнинг ҳақиқий самарадорлигига қандай салбий таъсир кўрсатишини ишончли тарзда кўрсатди. Ҳозирча ҳар бир қонун лойиҳаси учун ахборот “йўл-йўлакай” тўпланади. Қонун чиқариш жараёнининг ҳар бир босқичи учун ишончли ахборот таъминотини шакллантириш зарур. Гарчи Олий Мажлис Регламентида қонун чиқариш жараёнининг асосий ташкилий-ҳуқуқий томонлари тартибга солинган бўлса-да, бир қанча ахборот жиҳатлари тартибга солинмаган. Бўшлиқни жуда шошма-шошарлик билан тўлдиришга тўғри келмоқда. Шу сабабли келгусида ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб Регламентга қўшимчалар киритилмоғи лозим. Шунингдек Ҳ.Т.Одилқориевнинг Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи ҳокимиятини ахборот билан таъминлаш тўғрисидаги Низом қабул қилиш зарурлиги ҳақидаги таклифига қўшилиш мумкин.²

¹ Қаранг: Лившиц Р.З. Право и закон в социалистическом правовом государстве. //Советское государство и право. 1989. № 3. 21-6.

² Қаранг: Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 169-б.

Олий Мажлис ўз ишида кучли ахборот базасига таянмоғи лозим. Мамлакат парламенти маълумотнома, тартиб-таомил ахборотлари-га, ўз фаолиятининг хусусияти ва яқунлари туғрисидаги умумлаш-тирилган тақдимномага, қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва му-ҳокама қилиш бўйича жамоатчилик фикри кўрсаткичларига, депу-татлар фаолиятининг жамоатчилик томонидан баҳоланиши сингари маълумотларга муҳтож. Шу билан биргаликда, қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан ҳал этиладиган вазифаларига татбиқан турли хилдаги маълумотларни қайта ишлаш, мушоҳада қилиш йўли би-лан олинган ўзининг таҳлилий ахборотлари ҳам бўлиши зарурдир.

Илмий-тадқиқот институтлари, марказлари, шу жумладан жа-моатчилик фикрини ўрганувчи марказлар билан мунтазам алоқада бўлиш қонун ижодкорлигининг муҳим манбаи ҳисобланади. Қонун чиқарувчи органларнинг ҳукумат, вазирликлар ва идоралар билан ахборот соҳасидаги муносабатлари ҳам ана шу қаторда туради. Улар-дан тушадиган ахборотлар орасида мунтазам иқтисодий маълумот-лар, ҳисоботлар, статистика маълумотлари, илмий-техника маълу-мотлари бўлади. Албатта бу ерда маълумотларни олишни тезлаш-тирадиган автоматлаштирилган ахборот тармоқлари ёрдамга келиши керак.

Компьютер воситаларининг жадал ривожланиши қонун яратиш ишининг эҳтиёжлари учун компьютер тизимларини қўлланишнинг янги ва хилма-хил истиқболларини очади. Компьютер хотирасида барча ишлаб чиқилган қонун лойиҳаларини, халқаро шартномалар ва битимларни, турли хилдаги маълумотларни ҳисобга олиш, иш-лаш ва сақлаш қонун лойиҳаларини тайёрлаш чоғида фойдалани-лиши мумкин бўлган қонун ҳужжатлари бўйича маълумотлар банк-ларини вужудга келтиради. Компьютер тизимлари ёрдамида қонун яратиш ишининг қўллаб бошқа янада мураккаброқ вазифаларини ҳам ҳал этиш мумкин: амалдаги қонун ҳужжатларидаги хатоларни, қайтариқларни, қарама-қаршиликларни топиш, уларни янада қатъ-ийроқ тизимлаштириш, барча қонун ҳужжатларининг тизимли ях-литлиги ва бирлигига эришиш, қонуннинг ҳар бир моддаси ва уму-ман қонунчилик тизимининг амал қилиш самарадорлигини аниқ-лаш шулар жумласидандир. Шу сабабли қонунчилик фаолиятини такомиллаштириш мақсадида, бизнингча, Олий Мажлиснинг қонун яратиш жараёнига компьютер тизимларини янада кенгроқ ва чуқу-роқ жорий этмоқ зарур.

Бундан ташқари, миллий қонун ҳужжатлари қўлами ошиб бор-гани сайин уларни туркумлаштириш, турли хилдаги тўпламлар ва

мажмуаларни нашр этиш муаммоси янада долзарб бўлиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 5 августдаги “Қонун ҳужжатларини туркумлашни такомиллаштириш ва ҳуқуқий ахборотларни тарқатишни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 304-сонли қарори билан 2000 йил 1 сентябрдан эътиборан Ўзбекистон Республикаси барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларининг давлат ҳисобини жорий этишга ва Ўзбекистон Республикаси Қонунлари мажмуасини нашр этишни ташкил қилиш юзасидан таклифлар тайёрлаш бўйича комиссия тузишга қарор қилинган эди. Шубҳасиз, Қонунлар мажмуаси совет даврида нашр этилганидан мутлақо бошқача тамойилларга асосланади. Қонунлар мажмуаси устидаги иш жараёнида миллий қонун ҳужжатлари амалда ўз кучини йўқотган, бир-бирига зид ва бир-бирини такрорловчи ҳужжатларнинг айрим нормаларидан холи бўлиши, шунингдек тармоқ тузилиши бўйича жамланиши ва тақсимланиши лозим. Фақат шундай ҳолдагина Қонунлар мажмуаси амалдаги норматив ҳужжатларнинг расмий туркумлаштирилган тўпламига, шунингдек қонун чиқариш жараёнини ишончли тарзда таъминловчи муҳим ахборот базасига айланиши мумкин.

Туртинчи. Олий Мажлис ишини дастурий-режали ташкил этишнинг заифлиги қонун яратиш жараёнининг муайян даражада стихияли бўлишини юзага келтиради. Қонун яратиш жараёнида кўпинча ҳуқуқий тартибга солинмаган туйнукларни тўлдириб, таваккалига ишлагга тўғри келади. Қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш режалари кўпинча бирон-бир асосларсиз ва ўзаро ички боғланишсиз қабул қилиниши лозим бўлган ҳужжатлар рўйхатидан иборат бўлади. Ўзбекистон Президенти биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг VI сессиясида қилган маърузасида депутатларнинг эътиборини ана шу камчиликка қаратиб шундай деган эди: “Қонунларни тайёрлаш ва қабул қилишнинг пухта ишлаб чиқилган стратегияси ва тизими йўқ. Сиз, депутатлар, бунга эътибор беришингиз зарур. Қонунчилик ҳам ўз стратегиясига эга бўлиши керак”.¹ Режаларда қонунчиликни ривожлантириш билан ижтимоий муносабатларнинг тегишли соҳаларини ривожлантириш истиқбол кўрсаткичлари ўртасидаги узвий алоқадорликнинг кўзга ташланмаслиги ҳам қонун чиқариш ишларини режалаштиришдаги ҳозирги амалиётнинг жиддий камчилиги

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. Т.: Ўзбекистон. 1997. 126-6.

ҳисобланади. Бу жиддий нуқсоннинг сабаби аввало ишончли истиқболга муҳалланган илмий таҳминларнинг йўқлигида бўлиб, бу ўз-ўзидан тегишли фанларнинг, шу жумладан ҳуқуқ фанларининг жиддий камчиликларидан биридир.

Шуни тан олиш керакки, ҳуқуқ фани олға сурилаётган қоидаларни ҳимоя қилишда ҳамиша ҳам фаол эмас. Ҳуқуқшуносларнинг айрим ишлари мавҳумлик, мавзуларнинг майдалашганлиги, назариябозлик касалига чалинган, ҳаётдан узоқ. Монографиялар, мақолалар ва диссертацияларда, илмий конференцияларнинг тавсияларида мавжуд бўлган, қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилган қатор таклифлар купинча далил-исботсиз ва етарлича асосланмаган бўлади. Лекин амалиётчи ходимлар, мансабдор шахслар ва ваколатли органлар ҳуқуқий тафаккурнинг назарий ютуқларига, унинг ҳулосаларига ва қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга, қонунийликни мустаҳкамлашга, жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини оширишга қаратилган таклифларига етарлича эътибор ва манфаатдорлик билан муносабатда бўлмаётганликлари ҳақидаги фикрга ҳам қўшилиш керак бўлади.

Шу муносабат билан, фикримизча, Олий Мажлис қонунчилик фаолиятини режалаштириш ва унинг устуворликларини танлаш бўйича ишни сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва илмий муассасаларнинг барча таклифлари, сўровлари, дастурий баёнтларини олдиндан тўплаб ва тизимлаштириб, чуқур илмий ишланмалар ва тавсиялар билан таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Бу жамиятнинг бутун ҳаёти ва фаолиятининг барча томонларини қонунчилик йўли билан таъминлашга бўлган эҳтиёжни тўлароқ ҳисобга олиш имкониятини беради.

Бироқ ҳар қандай, ҳатто ғоят кенг қамровли ва мукаммал қонун яратиш ишлари режаси, агар қонун яратиш жараёни барча қатнашчилари пухта ҳамда ҳар томонлама ўзаро мувофиқлаштирилмаса ва ўзаро келиштирилмаса, аввал бошиданоқ чалажон бўлиб қолиши мумкин. Агар ўтмишда юридик фан ва амалиёт ўзининг азалий вазифасини етарли даражада бажармаган бўлса, бугунги кунда асосли ва амалий тадқиқотларни жамиятни янада ривожлантириш учун зарур ҳуқуқий асосни қўядиган мақбул норматив ҳужжатлар тизimini яратиш муаммолари таҳлили билан уйғунлаштириш муҳимдир. Шу муносабат билан, бизнингча, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган ҳокимият органлари вакиллари, шунингдек қонунчилик соҳасидаги етакчи олимлар ва мутахассисларни ўз таркибига олган Ўзбекистон Республикаси қонунчилик фаолиятини

мувофиқлаштириш махсус органини тузиш мумкин деб ҳисоблаймиз. Бу орган ҳокимиятнинг барча тармоқлари ва поғоналари вакилларининг, назарийётчилар ва амалиётчиларнинг биргаликдаги ишини қонунчиликни ривожлантиришнинг турли йўналишлари бўйича пухта ўйланган ва тайёрланган ишчи йиғилишлари туркуми шаклида режалаштириши ва йўналтириши мумкин бўлур эди. Бундай иш кўп жиҳатдан Ўзбекистоннинг замонавий жамиятидаги мавжуд манфаатлар ва нуқтаи назарлар хилма-хиллигини акс эттирган, умуммиллий манфаатлар ҳимоя қилинишига кўмаклашган, сиёсий мурасага келиш санъатини фаол ўзлаштиришга ва келишув тартиб-таомиллари имкониятларидан самарали фойдаланишга ёрдам берган бўлур эди.

Бу ерда оммавий ахборот воситаларининг тутган ўрни тўғрисида ҳам қўшимча қилиш керак бўлади. Яқин ўтмишда уларнинг тутган ўрни асосан тайёр қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш босқичида намоён бўлар эди. Уларнинг ўзлари эса идоравий қарорларни ҳокимият тузилмаларидан халққа етказишда пассив бўгин бўлиб қолган эдилар. Оммавий ахборот воситаларининг мустақилликка эришилганидан кейинги фаолияти уларнинг қонунчилик истиқболларини белгилашда ҳам, уларни режалаштиришда ҳам фаол ўрин тутди ва бунга талай мисоллар бор. Одамларнинг матбуот, телевидение, радио сингари муҳим тўғридан-тўғри демократия институти орқали ифода этилган ижтимоий фикри қонун яратувчилик механизмига тобора кўпроқ сингиб бормоқда. Шуниси ҳам борки, оммавий ахборот воситалари кўпгина қонун яратувчилик ғоялари танқидий “ишловдан ўтадиган” мустақил оммавий анжуманга айланиб бормоқда. У ёки бу қонунни ёхуд уларнинг бутун бир туркумини қабул қилиш зарурлиги тўғрисида оммавий ахборот воситаларида таклифлар оқими кўпаймоқда. Шу тариқа, биз умумхалқ муҳокама-си учун чиқарилган қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш босқичидагина эмас, балки қонунчилик муаммоларини аниқлаш ва таҳлил қилиш босқичида ҳам унга оид таклифларни оммавий ахборот воситаларида кўтариб чиқиш каби ҳолларга дуч келмоқдамиз.

Матбуотдаги жамоатчилик баҳс-мунозарасининг вазифаси хилма-хил муқобил фикрларни аниқлашдан, самарали ечимлар учун негиз бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган мақбул таклифларни танлаб олишдан иборатдир. Афсуски, бир қатор замонавий нашрларда муҳим давлат-ҳуқуқ масалалари юзасидан баҳс-мунозара маданияти ҳамон паст бўлиб қолмоқда. Ваҳоланки, замонавий сиёсий вазият қонун лойиҳаларининг юқори сифатлигини таъминлаш,

жамиятда ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда матбуотнинг ролини кучайтириш юзасидан оммавий ахборот воситаларининг стратегиясини ишлаб чиқиш муаммосини долзарб қилиб қўймоқда.

Бешинчи. Сифатли тайёрланган қонун — бу нафақат мазмунан, балки шаклан, яъни қонун матнида норматив-ҳуқуқий қўрсатмаларнинг баён этилиши усули бўйича ҳам бенуқсон ҳужжатдир. Қонун матни маълумоти ва касбидан қатъи назар имкони борица қўпроқ мансабдор шахслар ва фуқароларга аниқ-равшан ва тушунарли бўлиши керак. Шу муносабат билан Д.А.Керимов ёзганидек, “Қонуннинг мантиқи, услуби ва тилининг аҳамияти беқиёсдир. Зеро, мантиқсиз тузилган ибора, фикр ва унинг матндаги ифодаси ўртасидаги фарқ, нотўғри ва ноўрин ишлатилган сўз қонун яратувчилик соҳасидаги сингари оғир, баъзан эса ҳатто фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган бошқа бирон-бир ижтимоий амалиёт соҳасини топиш қийин... қонуннинг матни қанчалик мукаммал бўлса, уни рўёбга чиқаришда у шунчалик кам қийинчиликларни келтириб чиқаради. Худди шу боис қонуннинг мантиқи, услуби ва тили — қонунчилик техникасининг асосидир”.¹

Расмий ҳужжатларнинг бир тури сифатида қонунларнинг мантиқи услуби ва тилига қўйиладиган талаблар ана шулар билан белгиланади. Бу вазифани фақат грамматика қоидаларига оғишмай риоя этилган тақдирдагина бажариш мумкинлиги равшан. Ҳуқуқ яратишнинг кўп йиллик амалиётида шу нарса тасдиқланганки, грамматика қоидаларидан бирон-бир тарзда четга чиқиш уларни қабул қилинган ҳужжатнинг сифатини ёмонлаштирадиган камчиликлар, қонун яратишдаги хатолар сифатида баҳолаш учун асос беради. Ўзбек тили давлат тили деб эълон қилиниши ва қонун яратиш жараёни ўзбек тилига ўтказилиши муносабати билан бу муаммо янада долзарб бўлиб қолди. Афсуски, совет даврида Ўзбекистонда қонун лойиҳалари фақат рус тилида тайёрланар эди. Улар ўзбек тилига таржима қилинар эди, холос. Қонун яратиш жараёнининг ўзи эса ўзбек тилининг қўлланилишини истисно этар эди. Қонунларда атамаларни бирхиллаштириш вазифаларини ҳал қилиш таржимонларнинг ихтиёрига ташлаб қўйилган бўлиб, ҳамма нарса уларнинг маълакаси, касбий маҳорати ва шунчаки субъектив қарашларига боғлиқ бўлган. Шу сабабли бугунги кунда қонун лойиҳаларини давлат

¹ Керимов Д.А. Законодательная техника. Научно-методическое и учебное пособие. — М.: Норма-Инфра. М. 1998. 55 — 56-б.

тилида тайёрлаш билан боғлиқ бир қатор муаммолар мавжуд. Шунга қарамасдан, қонун тили муаммоси мамлакатимиз ҳуқуқшунос олимлари томонидан, айрим ҳолларни истисно этганда, деярли ўрганилмаган.

Қонун ҳужжатларининг тили сусти ўрганилганлигининг сабабларидан бири шундаки, ҳуқуқшунослар тилшунослик маълумотларидан етарлича фойдаланмаганлар ва шу боис уларнинг ҳуқуқ тили ҳақидаги мулоҳазалари асосан қонунларни аниқ, лўнда ва тушунарли ёзиш зарурлиги ҳақидаги умумий хулосалардангина иборат бўлган. Ўз навбатида, тилшунослар ўз асарларида адабий тилнинг алоҳида вазифани бажарадиган услуби сифатида қонунчилик тили муаммосини жуда кам тадқиқ этмоқдалар, қонунларнинг матнларини тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этмаяптилар. Тадқиқотчи Ш.Кўчимов адолатли равишда қайд этганидек, қонун тили — бу илмий тадқиқотларнинг янги мустақил йўналишидир. Бу соҳа ҳуқуқшуносликка ҳам, тилшуносликка ҳам тааллуқли бўлиб, ана шу фанларнинг узвий алоқада иш олиб боришини талаб қилади. Ҳозирча ҳуқуқшунослар ва тилшунослар бу масалани ҳал этишга ўз фанлари нуқтаи назардан ёндашмоқдалар.¹ Ҳозирча ўзбек тилида тайёрланаётган қонунлар сифати юридик атамаларининг номукамалиги туфайли оқсамоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан иккинчи чақириқ Олий Мажлис томонидан таниқли депутат шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, филологлар, ҳуқуқшунос олимлардан иборат таркибда махсус Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссиясининг тузилиши юридик атамаларни такомиллаштириш йўлидаги муҳим ва чинакам қадам бўлди.² Бу комиссиянинг вазифалари анча кенг бўлиб, улар атамалар бирлиги нуқтаи назаридан қонун ҳужжатлари мониторинги ва таҳлили, юридик атамаларни такомиллаштириш ва бирхиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш, қонун ҳужжатлари лойиҳаларини уларда атамалар қандай қўлланилганлиги ва уларнинг умуман тил жиҳатидан қандай расмийлаштирилганлиги юзасидан экспертизадан ўтказиш, норматив-ҳуқуқий атамаларнинг оммавий ахборот воситаларида қўлланилишини ўрганиш ва бошқа шу сингарилардан иборатдир.

¹ Қаранг: Кўчимов Ш. Ўзбек қонунчилик техникаси: муаммолар ва ечимлар. //Ҳаёт ва қонун. 1998. № 6. 8-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000. № 2 — 3. 29 — 30-б.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мамлакатимиз қонунчилик амалиётида, қоида тариқасида, муайян қонунда қўлланиладиган тушунчалар (атамалар) изоҳини ўз ичига олган моддалар билан тўлдирилган қонунлар тобора кўпроқ қабул қилинадиган бўлиб қолди.¹ Чет мамлакатлар (Буюк Британия, АҚШ ва бошқалар) қонунчилик амалиётидан олинган бу тажриба қайсидир даражада шу билан изоҳланадики, ислохотларнинг ҳозирги давридаги Ўзбекистон қонун ҳужжатлари мунтазам ва кўп марта ўзгариб турадиган ҳуқуқий қоидаларни ўз ичига олган норматив ҳужжатлардан иборат. Уларни қўллаш юридик ва жисмоний шахслар учун анча мураккабдир. Худди шу боис ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун қонун ҳужжатларида энг кўп барқарорликка эга бўлган таърифларнинг аҳамияти ошиб боради. Негаки, тушунчаларнинг норматив ҳужжатлардаги таърифи уларнинг турмушда, баъзан эса илмий луғатлар ва қомусларда қўлланилишидан маълум даражада фарқ қилади.

Айни битта тушунчани, айни битта фикрни ифодалаш учун турли тил воситаларидан фойдаланиш уларнинг идрок этилишини фақат қийинлаштирибгина қолмайди. Қонунни қўлланувчи ёки ижро этувчи киши унда турли атамаларни кўрса, улар мазмунан мос келмайдиган тушунчаларни белгилайди деб ҳисоблайди. Атамалар бирлиги тамойили — бу қонун чиқарувчининг фикрини тўғри тушуниш ва уни бир хил тарзда ижро этиш кафолати, қонунийликни мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир. Шу муносабат билан, бизнингча, Олий Мажлисининг Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси турли хилдаги юридик атамалар луғатларини тузишда умумий раҳбарликни амалга ошириши мақсадга мувофиқ бўлур эди. Норматив ҳужжатлар ва юридик адабиётларни таржима қилишда, айни бир хил атамаларни турли ҳужжатларда ишлатилишини бирхиллаштиришда, ҳуқуқий тушунчаларни илмий жиҳатдан ишлаб чиқишда бундай луғатларнинг аҳамияти бекиёсдир. Бундай луғатлар юридик ҳужжатларни шарҳлаш ва қўлланиш учун ҳам керак. Ниҳоят, луғатлар юридик атамалар изчил бўлишига ёрдам беради, эски атамаларни аниқлаштиришга, ўз умрини ўтганлари ва номақбулларидан воз кечишга, янгиларини ишлаб чи-

¹ Масалан: биринчи қаҳриқдаги Олий Мажлисининг охирги ўн бешинчи сессиясида қабул қилинган ўнга қонундан (айрим қонун ҳужжатларига ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонунларни ҳисобга олмаганда) саккизтасида тушунчалар изоҳини ўз ичига олган моддалар бор эди. *Қаранг:* Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9. 36, 50-51, 58, 63, 89-91, 102-103, 114-115, 122-123-6.

қишга ундайди. Бундан ташқари, фикримизча, қонун яратиш амалиёти Ўзбекистон Республикаси юридик атамаларининг ягона умум-хуқуқий намунавий лугатини яратиш зарурлигини тақозо этмоқда. Бу миллий қонун ҳужжатларининг терминологик негизини яратиш бўйича ишларнинг энг муҳим якуни бўлур эди. Ўйлаймизки, бу масала бугунги кунда мамлакатимиз илмий жамоатчилигининг жиддий диққат-эътиборини талаб қилади.

Олий Мажлис қонун яратиш фаолиятини тақомиллаштиришга қаратилган юқорида баён этилган таклифларни Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзлари билан умумлаштиришни истаймиз: “Энг аввало, қонунчилик фаолиятимиздаги камчиликларни танқидий баҳолаб, бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил бўлишига эришмоғимиз ва, энг муҳими, барча хуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур. Шу билан бирга, қонунчилик ва меъёрий асосларни шакллантириш жамиятни ўзгартириш ва ислоҳ этиш жараёнидан олдинроқ юриши керак”¹. Бинобарин, қонунларимиз, уларни қабул қилиш тартиб-таомили қонун қандай бўлиши ва у қандай қабул қилиниши кераклигига намуна бўлиши айниқса муҳимдир.

2-§. Қонунлар ижроси устидан назоратни амалга ошириш бўйича фаолият

Қонуннинг қабул қилиниши — бу хуқуқий тартибга солишнинг илк босқичидир, холос. Қонуннинг бош вазифаси — ижтимоий амалиётга татбиқ этилишдан иборат. Бу хусусда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов шундай деган эди: “Биз қонунчилик тизимини тубдан ўзгартиришгагина эмас, балки қабул қилинган қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни рўёбга чиқариш борасида ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари уйғун ҳаракат қилишига катта аҳамият бермоқдамиз. Шу сабабли қабул қилинган қонунларни кундалик ҳаётга татбиқ этиш масаласи биз учун ҳамма вақт долзарбдир”.²

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ун туртинчи сессиясидаги маъруза. 1999 йил 14 апрель. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 20-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 289-б.

Фақат ижтимоий амалиёт, одамларнинг аниқ муносабатлари қонуннинг ҳақиқий ҳаётини ташкил этади. Ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатмайдиган қонун самарасиздир, рўёбга чиқмагандир. Қонунни эса қўлланиш орқалигина рўёбга чиқариш мумкин. “Ҳуқуқ нормаларининг рўёбга чиқарилиши ҳуқуқий тартибга солишнинг бевосита натижасидир, унинг аниқ намоён бўлишидир”.¹ Қонунни рўёбга чиқариш ёки, бошқача айтганда, ижро этиш — бу унда мавжуд бўлган ҳуқуқий нормаларни ижтимоий амалиётга татбиқ этиш жараёнидир.

Қонунни изчил ва оғишмай ижро этиш, унинг устунлигини таъминлаш — Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуришнинг энг муҳим шартлари ва асосларидан бири. Зеро, ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши аввало қонуннинг обрўси баланд бўлиши ва унга қатъий риоя этилиши билан боғлиқ. Қонун устуворлиги ислохотларни амалга оширишнинг асосий принципларидан бири этиб белгилангани бежиз эмас. Профессор У.Тожихонов адолатли равишда таъкидлаганидек, “энг яхши қонун ҳам, агар у тантанали равишда эълон қилинса-ю унга риоя этиш ва уни ижро этиш давлат тизими томонидан таъминланмаса, у беҳудадир. Агар қонун амал қилса — унинг обрўси бўлади, амал қилмаса — унга ҳурмат ҳам бўлмайди”.²

Шу сабабли қонунларнинг қўлланилиши амалиётини ўрганиш, парламент назоратининг турли шаклларида фойдаланиш қонун чиқарувчи орган фаолиятининг аниқ мақсадларга эга бўлган ғоят муҳим йўналиши ҳисобланади. Бу қуйидаги мақсадлардир. Биринчидан, қонун ҳужжатлари самарадорлигига таъсир кўрсатадиган омиллар ва шарт-шароитларни аниқлаш. Иккинчидан, ҳар бир ҳуқуқий норма ишлаб туриши ва муайян ижтимоий муносабатларни тартибга солишига интилиш. Учинчидан, қонун ҳужжатларидаги камчиликларни тезкор бартараф этиш. Тўртинчидан, мансабдор шахсларнинг қонунлар ижроси ва фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти оширилиши учун жавобгарлигининг юқори даражада бўлишини таъминлаш.

Шу боис Олий Мажлис томонидан ўзининг асосий вазифасини — қонунчилик фаолиятини амалга оширишда унинг назорат қилишга

¹ Қаранг: Общая теория права: Учебник для юридических вузов (под общ. ред. А.С.Пиголкина). — 2-е изд., испр. и доп. — М.: МГТУ им. Н.Э. Баумана. 1995. 263-б.

² Таджиханов У. Правовая идеология и правовая культура в суверенном Узбекистане. Т.: 1995. 14-б.

оид вазифалари муҳим ўрин тутади. Шубҳасиз, парламент назорати қонун ҳужжатлари таъсирчанлигини оширишнинг ва айтиш чоғда жамиятнинг ҳуқуқий эҳтиёжларини тезкор аниқлашнинг самарали воситаси ҳисобланади. Парламентнинг назорат вазифалари муҳимлигини қайд этар экан, француз тадқиқотчиси Б.Шантебу ҳатто тарихий жиҳатдан қонунчилик вазифаси ҳам ундан келиб чиққан, деб ҳисоблайди.¹

Анъанавий конституциявий назарияга кўра парламент назорати битта бош тамойилга асосланади: парламент халқ иродасини ифода қилади ва шу боис давлат сиёсатининг амалга оширилишини назорат қилишга қодир бўлиши керак; парламентнинг кучи унинг ижро этувчи ҳокимият фаолиятини назорат қилишга қодирлигидан иборатдир. Француз олими М.Лесаажнинг фикрича, қонунлар, агар уларни чиқарган қонун чиқарувчи орган ижро этувчи ҳокимиятнинг, бу қонунларни рўёбга чиқариши лозим бўлган маъмуриятнинг ҳаракатларини назорат қилиш имкониятига эга бўлмаса, қоғозда қолиб кетаверади.²

Россиялик ҳуқуқшунос А.Д.Керимов ёзадики, парламент назорати аввало маъмуриятнинг давлатдаги ҳокимиятни амалда бутунлай, чегараланмаган тарзда эгаллаб олишига, демократик институтлар фаолияти йўққа чиқариб юборилишига йўл қўймаслик учун зарурдир. Табиийки, бу, парламент назорати етарлича таъсирчан бўлган шароитдагина мумкин. Шу билан биргаликда, у асоссиз даражада қаттиқ, айтиш мумкинки, ҳукумат учун ҳаддан ташқари оғир бўлмаслиги кераклиги равшандир. Акс ҳолда ҳукумат самарали фаолият юрита олмайди.³ “Албатта, қонун чиқарувчи ҳокимият ўзининг исталган кўринишида ҳукуматни назорат қилар ва фаолиятига қонуний тус берар экан, унга ҳукмини ўтказа олмайди. Бу демократиянинг аъмоли”.⁴

Шу тариқа, қонун чиқарувчининг вазифаси “муътадилликни” топишдан, яъни парламент назоратининг шундай тизимини яратишдан иборатки, токи у, бир жиҳатдан, ҳукумат томонидан ўз ваколатларининг ошириб юборилишига ишончли кафолат бўлсин, ик-

¹ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. — М.: Норма. 1998. 78-6.

² Қаранг: Интервью главного редактора журнала с М.Лесажем, профессором университета Париж-1. //Государство и право. 1999. № 1. 14-6.

³ Қаранг: Керимов А.Д. Парламентское право Франции. — М.: Норма. 1998. 78-6.

⁴ Левитин Л., Карлайл Д. Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти — Т.: Ўзбекистон. 1996. 108-6.

кинчи жихатдан, уни ўта чегаралаб қўймасин ва шу аснода унга умуммиллий сиёсатни тегишлича ўтказиш имкониятини берсин.

Жаҳон парламент амалиётида назорат вазифаси турлича намоён бўлиб, бу давлат тузумининг ўзига хослигини ва унинг институтлари ўзаро нисбатини акс эттиради. У ҳукуматнинг бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботларида, жорий масалалар бўйича ахборотда, парламент муҳокамаларида, депутатлар сўровларида ва бошқа шу сингариларда ифодаланади. Бунда назоратни ижтимоий бошқарувнинг энг муҳим унсури сифатида тушуниш ва у фақат текшириш, назорат қилиш, бирон-бир бузилиш аниқлангани тақдирда жазо чораларини қўллаш эҳтимоли бўлган тафтиш қилиш амалларидангина иборат эмаслигини ҳисобга олиш керак бўлади. Олий Мажлис назорат вазифасининг моҳияти шунда намоён бўладики, ҳокимиятлар бўлинишининг демократик ташкил этилган тизими шароитида халқ ўзи маъмурий ваколат бериб қўйган барча тузилмаларнинг фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч қайси давлат тузилмаси, шу жумладан халқнинг вакиллик органлари ҳам назоратдан четда қолмаслиги керак. Халқ номидан назоратнинг олий шаклини (парламент назоратини) амалга оширар экан, Олий Мажлиснинг ўзи тўғридан-тўғри демократиянинг турли институтлари орқали халқ томонидан назорат қилинади.

Олий Мажлиснинг парламент назорати тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоидаларига асосланади. Чунончи, унинг 86-моддасига мувофиқ, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Олий Мажлис қарорларининг ижросини назорат қилади. Ўзбекистон парламенти назорат ваколатларининг конституциявий асослари Давлат бюджетини тасдиқлашда ҳам, унинг ижроси устидан назорат қилишда ҳам, тайинладиган ва сайладиган мансабдор шахсларнинг ахборотини эшитиб боришда ҳам, ижро этувчи ҳокимият органларига ва уларнинг мансабдор шахсларига сўров ҳуқуқида ҳам мужассамлашган. Олий Мажлиснинг Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларини тасдиқлашга, тайинлашларга, сайлашларга, конституцияда назарда тутилган масалалар юзасидан тайинлашлар учун розилик беришга тааллуқли ваколатларини ҳам парламент назоратининг шаклларида бири деб ҳисоблаш мумкин.

Ўзбекистон парламентининг назорат ваколатлари фақат Конституциядагина эмас, балки уни ривожлантирувчи қонун ҳужжатларида — “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунда, “Ўзбекистон Республикасида де-

путатлар мақоми тўғрисида”ги Қонунда, Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон парламенти ҳамда унинг қўмиталари ва комиссиялари назорат вазифасининг рўёбга чиқарилиши билан боғлиқ тартиб-таомиллар Олий Мажлиснинг Регламентида етарлича батафсил тартибга солинган.

Алоҳида таъкидлаш керакки, янги типдаги қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис тузилгач, парламент назоратини амалга оширишга бўлган ёндашувлар тубдан ўзгарди. Парламент назоратини амалга оширишга бўлган қарашларнинг тубдан ўзгаришига бир қатор объектив сабаблар ёрдам берди. Биринчидан, бу вақтга келиб Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий вазият жиддий ўзгарди. Жамиятдаги вазиятни беқарорлаштиришга, мамлакат раҳбариятини демократик ислохотлар йўлидан қайтаришга уринган кучлар мағлубиятга учради. Иккинчидан, мамлакатда мустақил давлатнинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлинишининг конституциявий тамойилини рўёбга чиқариш билан боғлиқ ишлар асосан тугалланди. Учинчидан, ижтимоий жиҳатдан бозор иқтисодиётига йўналтирилган, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган демократик ҳуқуқий давлатни ва адолатли фуқаролик жамиятини қуришга қаратилган ислохотларни янада чуқурлаштириш зарурияти етилди.

Кўрсатиб ўтилган объектив сабаблар кўп жиҳатдан Олий Мажлисга ўзининг назорат вазифаларини кескин кучайтириш имкониятини берди. Парламент назорати анча тартибга солинди, аниқланган камчиликларни ўз вақтида бартараф этиш, қонунларни янада такомиллаштириш учун текширишларнинг натижаларидан фойдаланишда Олий Мажлис Кенгаши, қўмиталари ва комиссияларининг муайян ўрни ва роли аниқлашди. Айтилганларни тасдиқлаш учун фактларга мурожаат этамиз.

Чунончи, охириги ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашинини Раёсати ўз фаолиятининг беш йили ичида қонун чиқарувчи органнинг назорат фаолияти билан боғлиқ 13 та масалани ёки ҳар йили ўртача учтага яқин масалани ўз мажлисла-рида кўриб чиққан. Ана шу вақт ичида Олий Кенгашнинг ўн олти-та қўмитаси ва иккита комиссияси 104 та масалани ёки йилига ўртача 21 та масалани кўриб чиққан.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 2000. 8а-сонли иш. 1, 4- 6 ва 31-б.

Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш бўйича ишларни ташкил этар экан, чақириқ мобайнида Кенгашнинг 60 тадан зиёд мажлисини ҳамда қўмиталар ва комиссияларнинг 400 тага яқин мажлисини ўтказдилар, уларда бошқа масалалар билан бир қаторда текширишларнинг натижалари синчиклаб қўриб чиқилди.¹ Чунончи, Кенгаш парламентнинг назорат фаолияти билан боғлиқ 23 та масалани ёки йилига ўртача салкам 5 та масалани², Олий Мажлиснинг ўн иккита қўмитаси ва битта комиссияси 143 та масалани ёки йилига ўртача салкам 29 та масалани³ қўриб чиққан.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлис парламент назоратини амалга оширишга янада фаоллик ва уюшқоқлик билан киришди. Жумладан, ўз фаолиятининг фақат биринчи йили — 2000 йилда Олий Мажлис Кенгаши ўн та масалани қўриб чиқди, Олий Мажлиснинг ўн учта қўмитаси ва учта комиссияси парламентнинг назорат фаолияти билан боғлиқ 58 та масалани қўриб чиқди.⁴

Олий Мажлис Кенгашининг мажлисларида вақти-вақти билан Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ишининг натижалари муҳокама қилинади, Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасининг қонунийликни ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, жиноятчиликка қарши курашни ташкил этиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича фаолияти қўриб чиқилади, ҳар йили Марказий банк ҳисоботи эшитиб борилади. Буларнинг ҳаммаси қабул қилинаётган қонунлар сифатини ошириш юзасидан аниқ тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имкониятини беради.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари жамиятни ривожлантиришнинг энг устувор соҳаларидаги муносабатларни тартибга соловчи қонунларга риоя этилишини назорат қилишга алоҳида эъти-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 19 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг раҳбариятининг 1995 — 1999 йиллардаги фаолияти тўғрисидаги ҳисобот ҳақида»ги 806 — I-сонли қарори. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9. 17-6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 2000. 8а-сонли иш. 2 ва 7 — 9-б.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Қўмиталар билан ишлаш бўлимининг жорий архиви. 1999. 04 — 25-сонли иш. 34-б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 2000. 8а-сонли иш. 32-б.

бор қаратмоқда. “Таълим тўғрисида”ги Қонунга риоя этилиши. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги, “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида”ги, “Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида”ги, “Давлат тили ҳақида”ги, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар қандай рўёбга чиқарилаётгани вақти-вақти билан ўрганилмоқда. Шуниси ҳам борки, қонун ҳужжатларининг талабларига қандай риоя этилаётгани барча вазирликлар ва идораларда текширилмоқда, мамлакатнинг барча минтақалари текширувларга бир текис қамраб олиншини таъминлаш чоралари кўрилмоқда. Бу эса жойлардаги ишларнинг аҳволи ҳақида кенг тасаввурга эга бўлиш имкониятини беради. Депутатлар ва мутахассислар туманлар ва шаҳарларга бориб, аниқланган камчиликларни бартараф этишда амалий ёрдам кўрсатмоқдалар, қонунларнинг моҳиятини тушунтириб бериш юзасидан катта иш олиб бормоқдалар.

Парламент тасдиқлаган пул маблағларининг ҳукумат томонидан сарфланишини назорат қилиб бориш Олий Мажлис фаолиятининг назорат ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ муҳим шаклига айланди. Давлат бюджетининг ижроси ҳақида ҳукумат томонидан тақдим этиладиган йилнинг ҳар чорағидаги, ярим йиллик ва йиллик ҳисоботларни кўриб чиқиш тартиби парламент фаолияти амалиётидан мустақкам ўрин олди.¹ Ўзбекистон Ҳукумати, қоида тариқасида, Олий Мажлисга ўтган молия йили учун Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни келгуси молия йили учун Давлат бюджетининг лойиҳаси билан бир вақтда тақдим этади.² Бу ерда бюджет лойиҳасини Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларида ўрганиб чиқиш ўзига хос хусусиятга эгаллигига эътибор бериш керак бўлади. Унда барча парламент қўмиталари ва комиссиялари (муваққатларидан ташқари) қатнашади. Бюджет, банк ва молия масалалари қўмитаси лойиҳани моҳиятан кўриб чиқади, қолган қўмиталар ва комиссиялар унинг муайян қисмларини таҳлил этадилар ва ўз хулосаларини тайёрлайдилар. Бунда депутатлар ўзларини қизиқтирган барча материалларни ўрганиб чиқишлари мумкин.

¹ Қаранг, масалан: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотнома-си. 2000. № 5 — 6. 29 — 30-б.

² Қаранг, масалан: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотнома-си. 1999. № 9. 23 — 24-б.

Уларга вазифаларини бажаришларини енгиллаштирадиган маъмурий ва молиявий тартибдаги барча маълумотлар тақдим этилади.

Қонунларга риоя этилишини ва Олий Мажлис қарорларининг ижросини ўрганиш натижалари қўмиталар ва комиссиялар мажлисларида марказий ва маҳаллий ҳокимият органларининг раҳбарлари, бошқа манфаатдор шахслар иштирокида ҳар томонлама, жиддий ва синчиклаб муҳокама қилинади. Аниқланган камчиликларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқилади ва жойларга юборилади. Муҳокама якунлари “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталарида, маҳаллий матбуотда эълон қилинади, телевидение ва радио орқали халққа маълум қилинади. Бу эса қонунлар ижроси соҳасидаги ишларнинг аҳволини яхшилашга анча қўмаклашади.

Муҳим қарорларни қабул қилиш, шунингдек қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш билан боғлиқ энг муҳим масалалар Олий Мажлис йиғилишларида кўриб чиқилади. Чунончи, Суд ислоҳотини янада ривожлантириш дастури мамлакатда қандай бажарилаётганини ўрганиш натижалари асосида Жиноят, Жиноят-процессуал кодексларига, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ва бошқа қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритилди. Андижон вилоятида “Деҳқон ҳўжалиги тўғрисида”ги Қонунни қўлланиш амалиётини ўрганиш ва унинг юзасидан тайёрланган тавсиялар Ер кодексига ва қишлоқ ҳўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштиришга қаратилган қонунлар туркумида ўз ифодасини топди. Қонунларнинг қўлланилиши амалиётини ўрганиш натижалари асосида Солиқ, Фуқаролик, Жиноят, Ҳаво кодексларига, “Қорхоналар тўғрисида”ги, “Мулкчилик тўғрисида”ги ва бошқа қонунларга муҳим ўзгартишлар киритилди. Олий Мажлис Кенгаши мажлисида Сурхондарё вилояти ҳокимият вакиллик органларининг фаолияти тўғрисидаги масалани муҳокама қилиш якунлари асосида “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги ва “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги қонунларга жиддий ўзгартишлар киритилди.¹

Олий Мажлис депутатлари қонунларнинг ижроси устидан назоратни ташкил этиш тажрибасини тушлай бориб, ўз сайловчиларининг фикр-мулоҳазаларини синчиклаб ўрганмоқдалар, тегишли соҳа

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9. 18 — 19-б.

мутахассислари билан самарали ҳамкорлик қилмоқдалар. Бу кўп жиҳатдан шунга ёрдам бермоқдаки, фуқароларнинг хоҳиш-иродаси, мутахассислар ва экспертларнинг таклифлари қонунларни такомиллаштиришда муҳим омил бўлмоқда.

Депутат сўрови жаҳон амалиётида кенг тарқалган ва анъанавий бўлиб қолган назорат шаклидир. Сўров деганда парламент сессиясида давлат органлари ёхуд мансабдор шахсларга ижтимоий аҳамиятга молик масалалар юзасидан расмий тушунтириш бериш ёки ўз нуқтаи назарини баён қилиш учун маълум қилинадиган талаб тушунилади. “Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида”ги Қонуннинг 12-моддасида депутат ва бир гуруҳ депутатларнинг тегишинча Олий Мажлис Раисига ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматига, вазирларга ва бошқа марказий давлат органларининг раҳбарларига, давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий органларига, шунингдек корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарларига сўров билан мурожаат қилиш ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган.¹

Сўров Олий Мажлисининг ялпи мажлисида ёзма равишда ёки оғзаки киритилади. Ёзма равишда киритилган сўров ўқиб эшиттирилиши керак. Сўров қаратилган давлат органи ёки мансабдор шахс сўровга кечи билан уч кунлик муддат ичида ёки парламент белгилаб қўйган бошқа муддатда Олий Мажлис сессиясида оғзаки ёки ёзма равишда жавоб бериши шарт. Сўров муносабати билан ўтказилган муҳокама натижалари бўйича қарор қабул қилинади.

Афсуски, қонун ҳужжатларида сўровларни тайёрлаш, бериш ва сўровлар бўйича иш олиб бориш билан боғлиқ барча тартиб-таомиллар норматив жиҳатдан етарлича батафсил тартибга солинмаган. Балки, кўп жиҳатдан, ана шу сабабга кўра назоратнинг бу муҳим шакли Ўзбекистон парламент амалиётида кенг ёйилгани йўқ. Аммо кўриб чиқиладиган назорат шаклининг самарадорлиги, албатта, фақат берилган сўровлар миқдорига эмас, балки сўровлар юзасидан кўрилган чора-тадбирларнинг бамаврид ва сифатлилигига, шунингдек жавобларнинг ўз вақтида ва тўлиқ берилишига боғлиқ бўлади. Бу соҳада ҳам талай муаммолар сақланиб турибди. Кўп ҳолларда сўровларни кўриб чиқишга юзаки ёндашув кўзга ташланади, сўровларга жавоблар кўпинча чала ва ноаниқ бўлади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 6. 64-6.

Фикримизча, ижро этувчи ҳокимиятнинг барча даражалари бўйича тегишли мавзудаги сўровлар келишилган, режалаштирилган ҳажмда бўлиши орқали талай самарага эришиш мумкин. Шунингдек депутат сўровини ҳам, унга берилган жавобни ҳам оммавий ахборот воситаларида халққа маълум қилиш мақсадга мувофиқдир. Бу ана шу ҳужжатларнинг мазмуни учун жавобгарликни оширади. Энг ўткир ва долзарб депутат сўровларининг натижалари юзасидан, бизнингча, тегишли норматив ҳужжатларга тузатишлар киритиш, Олий Мажлиснинг йиғилишларига тушунтириш бериш учун ижро этувчи ҳокимият органларининг раҳбарларини таклиф этиш керак бўлади. Умуман олганда, парламент назоратининг шакли сифатида депутат сўрови имкониятларидан янада самаралироқ фойдаланиш зарур. Бунда россиялик тадқиқотчи В.А.Ёлчевнинг фикрига қўшилиш керак бўлади. У шундай деб ёзади: “Парламент ва депутат сўровлари — бу нафақат қонун чиқарувчининг хизмат бурчи, балки унинг маънавий нуқтаи назари, ҳаёт билан алоқаси ҳамдир. Зеро, ҳаётдан узилиб қолган маънавийлик маънавий асосини йўқотган турмуш сингари маънавиятсизликдир”.¹

Қонунлар ижросини назорат қилиш мақсадида махсус тайинланган мансабдор шахс — парламент вакилининг, яъни омбудсманнинг фаолияти парламент қонунлар ижроси устидан назорат механизмининг бир қисми ҳисобланади. Бу институт илк бор 1809 йилда Швецияда пайдо бўлган ва конституциявий жиҳатдан расмийлаштирилган. Анъанавий равишда омбудсман, сайлаб қўйиладиган коллегиял қонун чиқарувчи органга таяниб, мансабдор шахслари ўз ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузадиган ижро этувчи органлар устидан назоратни амалга оширади. Шу сабабли айрим мамлакатларда ҳозиргача омбудсманнинг фаолиятини инсон ҳуқуқлари соҳасида ижро этувчи ҳокимият органлари фаолияти устидан бавосита, билвосита парламент назорати сифатида қараб, унинг айнан парламент билан алоқасига алоҳида эътибор берадилар.

Биринчи қақриқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институтининг жорий этилиши² ва 1997 йил 24 апрелда “Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқла-

¹ Ёлчев В.А. Государственная Дума. Роль и место аппарата в законодательном процессе. — М.: Памятники исторической мысли. 2000. 165-6.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1995. № 4. 23-б.

ри буйича вакили (омбудсман) тўғрисида”ги Қонуннинг¹ қабул қилиниши “инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи идоравий тузилмаларни барпо этиш ҳам муҳим вазифа”² эканлиги қонун чиқарувчи томонидан эътироф этилганлиги билан боғлиқдир.

Ўзбекистонда Вакил анча кенг ҳуқуқий мақомга эга бўлиб, унинг фаолияти ижтимоий муносабатларнинг давлат ва фуқаро, жамият ва шахсга тааллуқли энг муҳим соҳасини қамраб олади. Омбудсман “инсон ҳуқуқлари соҳасида: а) давлат органлари; б) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари; в) корхоналар, муассасалар, ташкилотлар; г) жамоат бирлашмалари; д) мансабдор шахслар томонидан қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан парламент назоратини амалга оширади”.³ Замонавий жамият ҳаёти ва фаолиятининг Вакилга тааллуқли бўлмаган соҳаси амалда йўқ. Негаки, инсон, унинг ҳуқуқлари, эркинлиги ва қонуний манфаатлари омбудсманнинг асосий эътибор берадиган объекти ҳисобланади. Инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан парламент назоратини амалга ошириш буйича ўз фаолияти жараёнида Вакил мамлакатнинг амалдаги қонун ҳужжатларидаги камчиликларни ёки халқаро андозаларга номувофиқликларни аниқлайди ва уларни такомиллаштириш юзасидан ўз таклифларини киритади. Вакилнинг фаолиятини таҳлил қилиш унинг парламент назоратининг ролини ва қабул қилинаётган қонунлар самарадорлигини ошириш учун катта аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлайди.

Ҳар қандай қонуннинг самарадорлиги юридик нуқтаи назардан унга қандай риоя этилаётгани билан белгиланади. Кузланган мақсад ва олинган натижа ўртасидаги нисбат қонуннинг самарадорлиги сифатида тушунилади. Ҳуқуқий тартибот ҳуқуқни рўёбга чиқариш самарасидир, деган россиялик тадқиқотчи Л.И.Спиридоновнинг фикрига қўшилмаслик мумкин эмас.⁴ Академик Ш.З.Ўразаев таъкидлайдики, агар қонуннинг талаби ва фуқароларнинг амалдаги

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. № 4 — 5. 10 — 14-б.

² Қаримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 119-б.

³ «Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари буйича вакили (омбудсман) тўғрисида»-ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига шарҳлар. //Масъул муҳаррир С.Ш.Рашидова. — Т.: Адолат. 1998. 13-б.

⁴ Қаранг: Спиридонов Л.И. Теория государства и права. — М.: Проспект. 1996. 51-б.

ҳуқ-атвори бир-биридан фарқ қилса, бу ҳуқуқий тизимнинг, давлат тартибининг обрўсини тўкади, бу ижтимоий муносабатларни чалкаштириб юборади.¹ Шу боис қонуннинг самарадорлиги уни рўёбга чиқаришнинг энг муҳим жиҳатидир. Бунда қонунлар орқали халқнинг хоҳиш-иродасини ва ижтимоий манфаатларини амал оширувчи қонун чиқарувчи учун қонуннинг нафақат юридик, балки ижтимоий самарадорлиги ҳам муҳимдир. Қонунлар ижтимоий заруриятни ифодаламағи лозим. Қонун чиқарувчи томонидан қўйилган мақсадлар энг кам ижтимоий чиқимлар билан эришилиши, иқтисодий, маънавий, ташкилий, сиёсий тусдаги сарф-харажатлар тегишли қонун ёрдамида таъминланадиган натижанинг ижтимоий қимматидан ошиб кетмаслиги муҳимдир. Бошқача айтганда, фуқароларнинг адолат тўғрисидаги тасаввурларига қонуннинг мувофиқ бўлиши, унинг фуқаролар томонидан бажарилишининг зарурий шarti ҳисобланади. Шу сабабли қонун нормалари қонунлар билан тартибга солиш хусусидаги ижтимоий истакларни ва субъектларнинг унинг кўрсатмаларини бажаришга ҳақиқий шайлигини ҳисобга олиши зарур. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги маърузасида қонун яратиш ишида адолат ғояларини изчиллик билан ўтказиш зарурлигини таъкидлаганлиги бежиз эмас: "Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, қўйингки, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таяниши зарур".²

Қонун тўлалигича жамият манфаатларига мос бўлиши ва айрим ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари асоссиз равишда устун бўлишини келтириб чиқармаслиги, жамиятда низолар юзага келишига сабаб бўлмаслиги лозим. Шу боис ҳуқуқ норматив жиҳатдан мустаҳкамланган ва рўёбга чиқарилган адолатдир, одамларнинг манфаатларига жавоб берадиган қонун эса улар учун ҳуқуқийдир, деб ёзган профессор Р.З.Лившицнинг фикрига қўшилиш керак бўлади.³ Айни битта қонун жамият тараққиётининг турли босқичларида

¹ Қаранг: Уразаев Ш.З. Перестройка и правовая культура — Т.: Фан. 1988. 35-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. — Т.: Ўзбекистон. 1995. 13-б.

³ Қаранг: Лившиц Р.З. Современная теория права (Краткий очерк). — М., 1992. 35-б.

ҳуқуқий ва ғайриҳуқуқий бўлиши мумкин. Қонуннинг мазмуни қанчалик кўп одамларни қаноатлантирса (муроса), бундай қонунни ҳуқуқий деб аташ учун шунчалик кўп асос бор. Қонуннинг баҳолалиши, қоида тариқасида, унга бўлган муносабат ҳам кўп жиҳатдан жамиятнинг умумий ва ҳуқуқий маданиятига боғлиқ бўлади. Жамиятнинг ўзи қандай бўлса, унинг ҳуқуқ ва адолат тўғрисидаги тасаввурлари ҳам шундайдир.¹

Бинобарин, қонун ҳужжатлари қанчалик афзалликларга эга бўлмасин, ўз ҳолича ҳеч қачон жамиятни такомиллашган, одамларни эса уларнинг онги ва хоҳиш-иродасига қарамай янада бахтлироқ қила олмайди. Негаки ҳуқуқ соҳасида ҳар ҳолда инсон омили асосийдир. Шу сабабли фуқаролар қонунларга бўйсунтиришдан, уларни оғишмай ижро этишдан аввал қонунлар ҳам ижтимоий манфатларга бўйсундирилганига, инсоний, ижтимоий турмуш шарт-шароитлари билан боғлиқлигига, ижтимоий мақсадларни тўғри ифодалашига ва уларга эришиш учун ишончли тарзда хизмат қилишига амин бўлишлари керак. Фақат аниқ-равшан, ҳар бир кишига тушунарли, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлигини аниқ ва очиқ-ойдин белгиловчи қонунлар кучли ва обрўли бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан тушунарлики, қонуннинг кучи ва обрўси жазо чоралари қанчалик қўлланишигагина эмас, балки унда мавжуд бўлган ҳуқуқий нормаларнинг долзарблиги ва асослилигига боғлиқ бўлади. Қонун давр талабларига жавоб берадими-йўқми, уларни чиндан ҳам аниқ ва равшан ифодалайдими-йўқми — ана шу саволларга бериладиган жавоблар унинг обрўси даражасини кўрсатади.

Қонунлар ижросининг назорат қилинишини ташкил этиш амалиётини ана шу нуқтаи назардан таҳлил қилиш қуйидаги хулосаларни чиқариш имкониятини беради. Биринчидан, агар фуқаролар қонунни маъқулласалар ва қўллаб-қувватласалар, у ижтимоий муносабатларни самарали тартибга солади. Шуниси ҳам борки, қонуннинг самарадорлигини таъминлаш муаммоси қонунни қўлланиш соҳаси билан чекланиб қолмайди. Қонун ўзининг мавжуд бўлиши билан ҳам ҳуқ-атворнинг муайян асосларини вужудга келтирган ҳолда амал қилиши ва, бунинг устига, жуда самарали амал қилиши мумкин. Иккинчидан, агар фуқаролар қонунга бефарқлик билан муносабатда бўлсалар, у инкор этилиши мумкин ва самарали бўлмайди.

¹ Қаранг: Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. — М.: Бек. 1994. 71 ва 72-б.

Ш.З.Ўразаев таъкидлаганидек, қонунийлик ҳолати фуқаролар ва мансабдор шахслар қонунларни қанчалик тез-тез ёки онда-сонда бузишларигагина эмас, балки қабул қилинган қонунни эътиборсиз қолдиришларига, уни инкор этишларига, унинг мавжудлигини эсга олишни хоҳламасликларига, уни ҳимоя қилмасликларига, ҳурматламасликларига, уни писанд қилмасликларига боғлиқ бўлади.¹ Учинчидан, агар фуқаролар қонунга қарши кайфиятда бўлсалар, у, одатда, бузилади. Яъни, бундай ҳолларда у тескари самара кўрсатади. Олий норматив кучга эга бўлгани ҳолда риоя этилмаётган ёки тўла риоя этилмаётган ҳужжатларнинг бўлиши ҳуқуқий тартибга солиш тизимига энг кўп зарар етказadi. “Ижро этилмайдиган ҳуқуқий ҳужжатларнинг, айниқса, қонунларнинг мавжуд бўлиши жамиятда ҳуқуқнинг “қадрсизланиши” муҳитини вужудга келтиради, ҳуқуқий бебошликнинг ишончли “таъминот манбаи” бўлиб хизмат қилади”.² Бу беқарорликни вужудга келтиради, қонунларнинг, “танлаб-танлаб” ижро этилишини, шу жумладан, ҳуқуқни қўлловчи органлар томонидан шу тарзда ижро этилишини келтириб чиқаради. Шу сабабли ҳуқуқий нормаларнинг таъсирчанлигини таъминлаш — ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг биринчи навбатдаги вазифасидир. Шундай бўлгач, ҳуқуқий норманинг таъсирчанлиги талаблари бузилишига олиб келувчи сабабларни аниқлаш, унга риоя этилишини кафолатловчи зарур шарт-шароитларни белгилаб олиш муҳимдир.

Қонуннинг фуқаролар томонидан қўллаб-қувватланиши муаммоларининг асосий сабабларини Р.З.Лившиц қонуннинг қонунийлиги, ҳуқуқий ва ғайриҳуқуқий эканлиги билан боғлайди. Ҳуқуқнинг асосий мезонларини: ижтимоий адолат ғояларини ўтказувчи ижтимоий келишув, ижтимоий муросани ўзида мужассам этган қонунларгина қонуний бўлиши мумкин деб таъкидлаганида у мутлақо ҳақлидир. Фақат ҳуқуқ ва қонунларнинг мазмунини тўғрисидаги тасаввурларни ўзгартирибгина қонунлар ҳуқуқий бўлишини ва одамлар томонидан қўллаб-қувватланишини, қонунийлик касб этишини кутиш мумкин.³

Қонунларнинг ижросини назорат қилишнинг, уларнинг таъсирчанлигини ўрганишнинг мақсади, юқорида таъкидлаб ўтганимиз

¹ Қаранг: Ўразаев Ш.З. Перестройка и правовая культура. — Т.: Фан. 1988.35-6.

² Қаранг: Законодательство Российской Федерации: теоретические вопросы, проблемы и перспективы. «Крутлый стол» журнала. Государство и право, 1992. № 10. 3-6.

³ Қаранг: Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. — М.: Бек. 1994. 132 — 133-б.

дек, қонунлардаги камчиликларни, ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги нуқсонларни ўз вақтида бартараф этишдан иборатдир. Бироқ, амалиёт шунини кўрсатадики, кўпроқ айрим қонунлар идоравий қонун ости ҳужжатлари йўқлиги оқибатида қўлланмаслиги ёки ижрочида дастлабки қонуннинг мазмунини қўпинча бузилган тарзда етказиб берадиган идоравий ҳужжатлар орқали қўлланилиши қонун ҳужжатлари самарасизлигининг сабабларидан бири бўлади. Бу ҳақда И.А.Каримов шундай деган эди: “Айрим қонунчилик ҳужжатларининг йўқлиги, борларининг ҳам гоҳо нотўғри, қонунга хилоф тарзда талқин қилиниши баъзи қонунларнинг самара бермаётганига сабаб бўлмоқда”.¹

Бундан ташқари, баён қилинганлар оқибатида қонун қабул қилинган пайтдан то у амалда кучга киргунига қадар жуда кўп вақт ўтади. Масалан, “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида”ги Қонунни қўлланиш амалиётини Самарқанд вилоятида ўрганиш пайтида тадбиркорлар орасида сўров ўтказилган. Уларнинг аксарияти кўрсатилган Қонуннинг умумий мажбурий тусдаги норматив ҳужжатларнинг оммавий ахборот воситаларида эълон қилинишини таъминлаш тўғрисидаги талабни ўз ичига олган 6-моддаси ишламаётганлигини кўрсатиб ўтганлар. Маҳаллий газеталар ва бошқа нашрлардаги мақолаларни таҳлил қилиш ўтказилганда сўров натижалари тасдиқланди. Қонуннинг тегишли моддасини ўрганиб чиқиш унда норматив ҳужжатларни эълон қилиш учун жавобгарликни муайян органга юклаш тўғрисида норма йўқлигини кўрсатди. Самарқанд вилоят ҳокимлигининг адлия бошқармаси Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг йўриқномасига эга бўлмагани учун ана шу масалалар билан шуғullanмаган. Шу сабабли ҳужжатларнинг аксарияти тадбиркорларнинг кенг доирасига етиб бормаган.²

Ёнги бошқа бир мисолни олайлик. Олий Мажлис Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларини амалга киритиш тартиби тўғрисидаги Олий Мажлис Қарорининг бажарилишини ўрганди. Аниқландики, айрим ҳуқуқий нормалар тегишли вазирликлар ва идоралар талаблари қонун ҳужжатларига зид бўлган норматив ҳужжатларини ўз вақтида қайта кўриб

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон, 1997. 126-6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 1997. 7-сонли иш. 7 — 19-6.

чиқишни таъминламаганликлари учунгина амал қилмаган. Ана шу сабабга кўра Жиноят кодексининг оғир оқибатларга олиб келган ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандаларига қарши кураш талаблари бузилишларининг олдини олишга қаратилган 199-моддаси амалда қўлланилмаган.¹

Келтирилган мисоллар қуйидаги таклифни киритиш имкониятини беради. Олий Мажлис янги қонунни қабул қилиш билан бир вақтда қайси эски нормалар ўзгартирилиши, тўлдирилиши ёки бекор қилинишини узил-кесил аниқлаб қўйса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Россиялик ҳуқуқшунос, Москва шаҳар Думасининг раиси В.М.Платонов ёзганидек, “қонуннинг ижро этилувчанлиги нуқтаи назаридан бир йўла қонун лойиҳалари ва қонун ости ҳужжатларининг туркумини тайёрлаш ва тақдим этиш, унда ҳуқуқнинг объектив хоссасини — тизимлилиқни рўёбга чиқариш маъқулдир”.² Бу, албатта, ҳар жиҳатдан соз бўлур эди. Агар бундай қилишнинг иложи бўлмаса, zero қонунчилик ишларининг ҳозирги суръатларида шундай бўлмоқда экан, демакки амалдаги норматив кўрсатмаларни янги қонунга мувофиқлаштириш топширилганда, топшириқ қандай бажарилаётгани устидан қаттиқ назорат ўрнатилмоғи зарур. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари тегишли вазирликлар ва идораларнинг ана шу мавзудаги ахборотларини эшитиб боришлари, қонуннинг мазмун-моҳияти, йўналиши ва қоидаларини вазирликлар ва идораларнинг амалдаги буйруқлари ва йўриқномалари мазмун-моҳиятига, йўналишига ва қоидаларига қиёслаб кўришлари керак бўлади. Бунда жуда кўп қизиқарли нарсаларни билиб олиш ва нима учун ижрочиларга етмасдан туриб айрим қонунларнинг умри тугагини билиб олиш мумкин бўлур эди.

Албатта, назорат ҳар қандай фалокатдан қутқарадиган восита эмас. Қонунлар чинакам қўлланмаларга айланиши, улар ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларига чуқур кириб бориши учун уларнинг ижросини ташкил этадиганларни манфаатдор қилиш керак. Шундай қилиш керакки, вазирликлар ва идораларнинг, бутун давлат апаратининг ходимлари қонунга риоя этмаслик фойдали бўлмаслигини сезсинлар.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасининг жорий архиви. 1997. 06/1 — 03-сонли иш. 85 — 95-б.

² Платонов В.М. Закон должен служить свободе и праву. //Закон и право. 2000. № 1.12-б.

Бундан ташқари, юқорида баён қилинганлардан қуйидагилар келиб чиқади. Биринчидан, айрим мансабдор шахсларнинг онгида қонунга нисбатан совет даврига хос ҳурматсизлик муносабати, ҳуқуқий нигилизм бартараф этилмаган. Улар идоравий ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш авж олган даврдаги анъаналарга ҳамон содиқ бўлиб қолмоқдалар. Иккинчидан, жойларда қонунларни ижро этишда ўзбошимчалик ҳоллари ҳануз учрайди: амалдорнинг, яъни қуйидаги ҳуқуқ қўлланувчининг хоҳиш-ихтиёрига кўп нарса боғлиқ. Учунчидан, қонун жойларга етиб бормайди.

Табиийки, қонунни бевосита ижрочиларга ўз вақтида етказиш унинг ижро этилишининг энг муҳим шартларидан биридир. Қонун яратиш амалиёти шундан далолат берадики, мазкур тамойил кўпинча бузилади ва бу қабул қилинаётган қонунлар самарадорлигига жиддий зарар етказади. Профессор Т.Файзуллаев томонидан Ўзбекистоннинг учта вилоятида ўтказилган социологик тадқиқот аҳоли турли ижтимоий гуруҳларидан бўлмиш сўралганларнинг салкам 60 фоизи илгари қабул қилинган қонунлар билан юзаки таниш ёки умуман таниш эмаслигини, қонунларнинг ярмидан кўпи бевосита ижрочиларга етиб бормаётганлигини кўрсатди.¹ Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг VI сессиясида сўзга чиқиб шундай дегани бежиз эмас: “Қонунларни, Олий Мажлис ва ҳукумат қарорларини республика аҳолиси, ижрочилар эътиборига ўз вақтида етказишнинг самарали тизими вужудга келтирилмаган”.²

Юқоридагиларни тасдиқлаш учун қуйидаги мисолни келтирамиз. 1996 йилда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг қонунларни ва бошқа қонун ҳужжатларини судлар, адлия органлари, шунингдек корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар эътиборига етказиш бўйича фаолиятини текшириш мақсадида Олий Мажлис раисининг ўринбосари бошчилигида махсус комиссия тузилган эди. Депутатлар текширувнинг бош мақсади қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг эълон қилинган пайтдан эътиборан то ижрочига етиб боргунга қадар ўтиш механизми қандай ишлаётганлигини, бу ишда қандай муаммолар, фойдаланилмаган резервлар борлигини ҳамда қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатлари ўз вақтида

¹ Қаранг: Файзуллаев Т. Процессы укрепления государственной независимости Узбекистана: теория и практика: Автореф. дисс. докт. полит. наук. — Т., 1998. 35-б.

² Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 126-б.

жойларга етказиб берилиши учун нималар қилиниши кераклигини аниқлашдан иборат эди.

Текшириш Адлия вазирлигининг бу муҳим соҳадаги фаолияти қўйилган талабларга жавоб бермаслигини кўрсатди. Бу соҳадаги ишларнинг аҳволи Адлия вазирлигининг ҳайъати йиғилишларида, оператив кенгашларида бирон марта кўрилмаган. Худди шундай аҳвол вилоятлар ва Тошкент шаҳар адлия бошқармаларида ҳам вужудга келган. Адлия вазирлигида қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг матнларини ижрочиларга ўз вақтида етказиб бериш тизими ишлаб чиқилмаган эди. Жумладан 1994 йилдан то 1996 йилга қадар бўлган даврда судларга ва адлия органларига бор-йўғи иккита қонуннинг матни юборилган. Судлар ва адлия органлари қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатлари эълон қилинадиган расмий нашрларга марказлаштирилган тартибда обуна қилинмаган эдилар. Норматив ҳужжатларнинг йўқлиги қонунларнинг нотўғри қўлланилишига, фуқароларнинг ҳуқуқлари қўпол бузилишига олиб келган ҳоллар содир бўлган. Масалан, Тошкент шаҳар Собир Раҳимов туман суди 1995 йил 18 апрелда фуқаро Р.ни автомобилни маст ҳолда бошқарганлиги учун эски Жиноят кодексининг 208¹-моддасига биноан ҳукм қилган. Янги қонун ҳужжатига кўра эса ана шу қилмиш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилмаган, фақат маъмурий жавобгарлик белгиланган эди. Қонунга хилоф ҳукм прокурор протестига биноан Тошкент шаҳар суди томонидан бекор қилинган.¹

Комиссия текшируви натижаларини махсус мажлисда куриб чиқиб, Олий Мажлис Кенгаши ўз қарори билан Адлия вазирлиги зиммасига қайд этилган камчиликларни бартараф этиш мажбуриятини юклади, шунингдек бошқа вазирликлар ва идораларга тегишли тавсиялар берди.²

Келтирилган мисол ҳуқуқдан хабардорлик ва уни билиш ҳуқуқнинг ижтимоий амал қилиш механизмида биринчи бўгин эканлиги ва ундан тўла фойдаланиш кераклиги тўғрисида илмий адабиётларда қайд этиладиган фикрни тасдиқлайди. Бусиз қонунларни рўёбга чиқариш барбод бўлади, қонун яратиш ишининг самарадор-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг қонунларни ва бошқа қонун ҳужжатларини судлар, адлия органлари, шунингдек бошқа корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга етказиш соҳасидаги иши тўғрисидаги маълумотнома. — Олий Мажлис Котибияти Юридик бўлимининг жорий архиви. 1996. 06 — 10-сонли иш. 56 — 63-б.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. № 7. 12 — 16-б.

лиги эса кескин пасайиб кетади. Шу муносабат билан қонунларнинг, Олий Мажлис қарорларининг моҳияти ва мазмунини ижрочиларнинг, Ўзбекистон барча фуқароларининг эътиборига ўз вақтида етказишнинг таъсирчан тизимини яратиш гоят муҳимдир деб ҳисоблаймиз.

Қонуннинг самаралилиги унинг сифати билан боғлиқ бўлиб, унинг матни қисқа ва лўнда бўлиши керак. Қонун, агар ўткинчи эҳтиёжлар ва ҳис-туйғулар туфайли пайдо бўлмаган, балки моддий турмуш тақозоси билан туғилган бўлса, агар у иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан асосланган бўлса, кенг омманинг узоқ муддатли манфаатларига жавоб берса, халқнинг шаклланган анъаналари ва одатларига зид бўлмаса ва, айтиб ўтиш керак, етарлича асосланган назарий негизларга таянса, яшовчан бўлади. Адабиётларда туғри таъкидланганидек, қонун чиқарувчининг муҳим вазифаси — ўз фаолиятида ноҳолислик ва ўзбошимчалиқдан халос бўлишдан, чуқур ҳаётий жараёнлар тақозо этмаган, ғўр, истиқболсиз қонун лойиҳалари пайдо бўлишига йўл қўймасликдан иборатдир.¹

Қонунларнинг сифатини ошириш — ҳозирги босқичдаги долзарб, биринчи навбатдаги вазифа. Қабул қилинаётган қонунчилик ечимларининг нормативлигини, аниқлигини ва юридик жиҳатдан таъминланганлигини кучайтириш, уларнинг қуруқ гапдан иборат бўлишига тўла барҳам бериш зарур. Қонун ижтимоий-сиёсий шиор эмас, балки юридик ҳужжат бўлиши лозим. Унда фуқаролик жамияти демократик ва маънавий асосларининг мужассамлашуви, шахс манфаатлари ва ҳуқуқлари ҳимояланиши кафолати айнан ашундадир.

Ўйлаймизки, Олий Мажлис назорат қилиш ваколатларининг мустақамлаб қўйилиши яқин даврдаги қонун ҳужжатларида кучайиб боровчи тамойилга айланмоғи лозим. Зеро, бу давлат қурилишининг қонуний зарурий эҳтиёжи бўлиб, у парламент назоратини амалга оширишнинг ҳақиқий механизмларини ташкилий ва қонунчилик йўли билан мустақамлаб қўйиш орқали рўёбга чиқарилиши мумкин. Шу сабабли иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида давлат қурилиши ва бошқарувининг барча поғоналарида қабул қилинган қонунларнинг сўзсиз бажарилишини таъминлаш тизимини яратиш чораларини кўриш зарурлиги ҳақида сўз юритиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Қо-

¹ Қаранг: Уразаев Ш.З. Власть и закон. — Т.: Фан. 1991. 18-б.

нун чиқарувчи ҳокимият — Олий Мажлис... ваколат ва назорат ва-зифаларининг сўзсиз амалга оширилишига эришмоқ зарур”лигини алоҳида таъкидлаган эди.¹ Бунда шуни таъкидлаш зарурки, парла-мент назорати, агар у ижро этувчи ҳокимият органларининг вако-латларини ҳам бажариш сари оғиб бормаса ва у ёки бу партиянинг тор сиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш учун ниқобга айланма-са, самарали бўлиши мумкин.

Олий Мажлиснинг қонунлар ижроси назоратини ташкил этиш бўйича ишнни таҳлил қилиш яна шундан далолат берадики, қонунлар самарадорлигини ошириш муаммолари Олий Мажлис Кенгаши, қўми-талари ва комиссиялари, депутатларининг назорат-таҳлил фаолияти-ни аввало мавжуд резервлардан фойдаланиш йўли билан янада тако-миллаштиришни тақозо этади. Шу муносабат билан, биринчидан, сай-ловчиларнинг муайян масалалар юзасидан қонун ҳужжатларини такомиллаштириш бўйича фикрларини аниқлаш мақсадида депутат-ларнинг сайловчилар билан яқин алоқада бўлишларини таъминлашга ҳар томонлама қўмаклашиш зарур. Иккинчидан, мансабдор шахслар-нинг қонунларга риоя этиши устидан назорат ишида депутат сурови-дан янада кенгроқ фойдаланишга эътибор қаратиш керак бўлади. Учун-чидан, назорат-таҳлил фаолиятига мутахассислар ва экспертларнинг кенг доирасини жалб этиш бўйича ишни кучайтириш зарур. “Қонун-ларни ишлаб чиқиш ва уларни рўёбга чиқариш тартиботини яратишга мустақил экспертлар, халқаро марказлар, чет эл мутахассислари кўпроқ жалб этилиши керак”.² Тўртинчидан, Олий Мажлис Котибиятининг Назорат-таҳлил бўлими ҳузурида қабул қилинадиган ҳар бир қонун-нинг ижро бўйича маълумотлар банкини вужудга келтириш, бу бўлим-нинг суровларини тарқатиш, назорат қилинадиган масалалар таркиби концепциясини ишлаб чиқиш, жавоблар олиш, уларни таҳлил қилиш ва қонунлар ижроси туғрисида ҳисоботлар тузиш бўйича фаолиятини автоматлаштириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу вазифани маълу-мотлар узатиб бериладиган ривожланган автоматлаштирилган тармоқ ишга туширилгани тақдирда ечиш мумкин бўлади. Бешинчидан, жа-моатчилик фикрини ўрганиш бўйича ишларни такомиллаштириш, ҳуқуқий нормаларнинг таъсирчанлиги муаммолари юзасидан аҳоли ўртасида суровлар ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Бошқача айтганда.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсади-миз. — Т.: Ўзбекистон. 2000. 13-6.

² Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 126-6.

қонун чиқарувчи қабул қилинган қонунларнинг самарадорлиги тўғрисида мунтазам хабардор қилиниб турадиган тизим зарурдир. Шу муносабат билан Олий Мажлис ҳузурида социологик тадқиқотлар билан шуғулланадиган хизматни ташкил этиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида ўйлаб кўра бўлади. Бу ерда ана шу хизмат ишининг иккита асосий жиҳатини ажратиб кўрсатиш мумкин, булар: қонуннинг рўёбга чиқарилиши жараёнини кузатиб бориш (социологик мониторинг) ва қонуннинг самарадорлигини ўрганиш.

Ҳозирги шароитда қонунларнинг рўёбга чиқарилиши амалиётининг мониторинги деганда қонун чиқарувчининг тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар қандай кечаётганлигидан воқиф бўладиган воситани, яъни ўзаро алоқадорлик воситасини тушунмоқ керак. Шундай мониторинг доирасида ўтказиладиган тадқиқотлар асосан ҳуқуқий меъёрларни яратиш ишини социологик таъминлаш вазифасини бажаради. Бу тадқиқотлар тегишли муаммолар илгари социологик ишловдан ўтказилмаганлигининг ўрнини босиши лозим. Социологик тадқиқотлар қонунларнинг ҳақиқий ҳаётини ошкор этади, бу қонунлар амалда ижро этиляптими ёки инкор қилин-яптими, уларнинг ижроси натижалари қандай эканлигини кўрсатади. Социологик тадқиқотлар ҳақиқий ижтимоий муносабатлар таҳлилини, уларнинг ривожланиш суръатларини, шунингдек одамларнинг қонунларга бўлган муносабатини қамраб олади. Олинган маълумотлар асосида социология қабул қилинган қонунларнинг самаралилиги ёки самарасизлиги хусусида жавоб беради. Социология маълумотлари амалиёт билан қонун чиқарувчининг ўзаро алоқадорлигини жамланган ҳолда акс эттиради ҳамда қонун ҳужжатларини ўзгартириш, ривожлантириш ва такомиллаштириш учун бошланғич материални беради.

Яна шуни таъкидлаш керакки, қонунни қўлланиш механизмининг ўзи ҳам ғоят оддий, пухта ишлаб чиқилган бўлиши лозим. Қонунлар муқаррар равишда ва ҳамма жойда амал қилмоғи лозим. Узоқ йиллар мобайнида маъмурий-буйруқбозлик тизими фуқароларда қонунларга нисбатан лоқайдликни, ҳуқуқий нигилизмни ва амалдорларга қўлларча сажда қилишни шакллантирган эди. Эндиликда эса қонунга қаттиқ ва оғишмай риоя этиш ва уни ижро этиш зарурлигини тушуниш фуқаролар ҳуқуқий онгининг мазмун-моҳиятига айланмоғи лозим. Яъни, қонун юксак ҳуқуқий маданият шароитида амал қилиши керак. Ижтимоий ва индивидуал онг, унинг мазмуни ва даражаси қонун самарали амал қилишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Жамият ривожланиб боргани сайин унинг кўпчи-

лик аъзоларида жамият ва давлат тўғрисида ўхшаш қарашлар ва тасаввурлар пайдо бўлади, ўсиб бораётган ижтимоий бир хилликнинг қўринишлари сифатида — ягона ҳуқуқий онг шаклланади. Буларнинг ҳаммаси кўп жиҳатдан қонунларнинг қонунийлигини таъминлашга кўмаклашади. Ўз навбатида қонунларни тушуниш ва қўлчилик одамлар томонидан қўллаб-қувватланиши уларнинг сўзсиз ижро этилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Конституциясининг саккиз йиллигига бағишланган тантаналардаги нутқида давлатимиз бошлиғи И.А.Каримов шундай деган эди: “Олдимизда турган барча ғов ва тўсиқларни енгиш жараёнида ҳаммамиз учун энг таъсирчан қуролга айланадиган куч — бу халқимизнинг ҳуқуқий онгини, тафаккурини тарбиялаш, ҳуқуқий маданиятини ошириш, қалбида эркинлик ва масъулият туйғуларини қарор топтиришдир. Биз қонун устуворлигига эришгандагина ўзимиз учун мақсад қилиб қўйган адолатли, эркин жамият, фаровон ҳаёт барпо этишимиз мумкин. Буни ҳеч қачон унутмаслигимиз, у барчамиз учун ҳаётий бурчга айланиши лозим”.¹

Шу сабабли бутунги кунда Ўзбекистон фуқароларида янгича ҳуқуқий онгни шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш бўйича муҳим вазифалар турибди. Ана шу вазифаларни ҳал этишга Олий Мажлис томонидан қабул қилинган Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури² ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги фармойишига³ биноан ишлаб чиқилган Конституцияни ўрганиш дастури кўп жиҳатдан кўмаклашади.

3-§. Ташқи сиёсий фаолият

Конституциянинг 78-моддаси Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилашни Олий Мажлисининг мутлақ ваколатлари жумласига киритади. Бошқача айтганда, парламент ташқи сиёсатнинг энг муҳим тамойилларини ишлаб чиқади.

¹ Халқ сузи. 2000. 8 декабрь.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. № 9. 21 — 33-б.

³ Қаранг: Халқ сузи. 2001. 5 январь.

Илмий адабиётларда таъкидланганидек, замонавий давлатлар ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи олий органлари бошқа вазифаларни бажариш билан бир қаторда халқаро фаолиятни амалга оширади ва давлат, ҳукумат бошлиқлари, дипломатия ва консуллик хизматлари билан биргаликда ташқи сиёсий органлар ҳисобланади. Улар халқаро ишларга ва давлатнинг ташқи сиёсатига қонун яратиш фаолиятининг механизмлари орқали таъсир курсатади. Бир қанча ҳолларда қонун чиқарувчи олий органлар ташқи алоқаларни амалга оширишдан иборат фаолиятни бажарувчи мансабдор шахсларни: давлат ҳамда ҳукумат бошлиқларини, вазирларни лавозимга тайинлашда иштирок этадилар. Парламент аъзолари халқаро алоқаларни амалга оширувчи ёки халқаро мажбуриятларни бажарувчи давлат муассасалари ишини назорат қилиб борадилар. Парламент комиссиялари музокаралар олиб бораётган делегацияларнинг фаолиятини текширадилар. Парламентлар давлатлар томонидан тузилган шартномаларни ратификация қиладилар. Шартномалар ратификация қилинганидан кейингина қонун мақомига эга бўлади.¹

Шубҳасиз, демократик ҳуқуқий давлатда ташқи сиёсат ҳам демократик йул билан — миллий ва халқаро ҳуқуқ негизида шакллантирилиши ва амалга оширилиши керак. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият тармоқларининг ўзаро мақбул ҳамкорлиги бундай сиёсатнинг зарурий шартидир. Худди шу боис, бизнингча, ҳокимият тармоқларининг мамлакат халқаро сиёсатини шакллантиришда фаол, тўғри, вазифа соҳалари аниқ бўлинган ҳолда иштирок этиши муҳимдир. Шу муносабат билан М.Амеллернинг ташқи сиёсатда парламентнинг тутган ўрни ҳукумат фаолиятини йўналтиришда эмас, балки фақат уни маъқуллаш ва тасдиқлашдан иборатдир, деган фикрига қўшилиб бўлмайди.²

Албатта, парламент ташқи сиёсатнинг барча масалаларини ҳал этишда шунинг учун ҳам иштирок этиш имкониятига эга эмаски, бундай масалаларни ҳал этиш зарурияти тез-тез ва кутилмаганда пайдо бўлиб қолади, шунингдек баъзи музокаралар махфий ўтказилиши керак бўлади. Бунга куплаб техник тусдаги хусусиятлар мавжудлигини қўшимча қилиш керак. Махсус билимлар ва катта ҳажмдаги тезкор ахборотга эга бўлиш талаб қилинадиган масалаларнинг мураккаблиги, одатда давлат чегараларидан ташқарига чи-

¹ Қаранг: Кутейников А.Е. Национальные парламенты и международные организации. //Вестник Межпарламентской Ассамблеи. 1999. № 2. 120-6.

² Қаранг: Амеллер М. Парламенты (пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. 502-6.

қадиган фаолият талаб қиладиган кўплаб моддий чиқимлар, ташқи сиёсий ҳаракатларни амалга оширишнинг сайлаб қўйиладиган органларнинг ваколат муддатидан анча ортиқ бўлиши мумкин бўлган узоқ давом этиши шулар жумласидандир. Конвенциялар тузиш бўйича халқаро музокаралар кўпинча йиллар ва ҳатто ўн йиллар мабойнида давом этади. Бироқ, парламент мамлакатнинг дипломатия фаолиятига асосланадиган ташқи сиёсат масалаларида, умуман олганда, фақат иккинчи даражали ўринлардагина туриши лозимми, деган масала анча шубҳали кўринади.

Халқаро муносабатлар соҳаси асосан давлат ҳокимияти ижро этувчи органларининг ваколатлари доирасида туриши барчага маълум. Парламентлар, узининг сиёсий тизимдаги ҳуқуқий ҳолатига кўра ҳам, таркиб топган анъаналарига кўра ҳам, давлат бошқарувининг бошқа соҳаларига қараганда ташқи сиёсатга анча камроқ эътибор қаратадилар. Ушбу масалага бағишланган тадқиқотларда, хусусан айрим давлатларда ташқи сиёсий фаолиятнинг қонунчилик негизи яхши ривожланмаганлиги, шу муносабат билан бу соҳанинг ижро этувчи ҳокимият томонидан ҳал қилинадиган кўпгина масалалари ҳокимиятнинг вакиллик органлари томонидан тартибга солишга автоматик равишда мос келмаслиги таъкидланади.¹ Ташқи ишлар идоралари назорат учун энг ёпиқ давлат муассасалари турларидан бири ҳисобланади. Қонун чиқарувчи органларнинг ташқи сиёсий йўлни белгилашдаги бевосита иштироки чекланган хусусиятга эга.

Ташқи муносабатларда мамлакат номидан анъанавий равишда давлат бошлиғи вакиллик қилади. Халқаро ҳуқуқга биноан бу унинг эгаллаб турган лавозими туфайли бошқа бирон-бир махсус ваколатларни бериш заруратисиз амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасида айтиладики, Президент мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш куради. Бу қоида умум эътироф этилган бўлиб, ҳам халқаро, ҳам ички омиллар билан боғлиқдир. Замонавий халқаро муносабатлар унинг қатнашчиларидан юқори малакани, катта интеллектуал, ташкилий ва моддий ресурсларни талаб қилади. Улар айнан давлат бошлиғининг тасарруфида туради. Ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий органлар, катта қўламдаги ахборот-

¹ Қаранг, масалан: Кутейников А.Е. Национальные парламенты и международные организации. //Вестник Межпарламентской Ассамблеи. 1999. № 2. 120 — 135-6.

ларни таҳлил қилиш воситалари, қабул қилинган қарорларни турмушга татбиқ этишга қодир девон, ниҳоят, чет давлатлар билан тўғридан-тўғри дипломатик ва бошқа алоқа йўллари унинг изму ихтиёридадир. Шу сабабли Ўзбекистон Конституциясида Президентнинг халқаро муносабатлар соҳасидаги ваколатлари демократик республикаларда қабул қилинган андозаларга мувофиқ белгиланган бўлиб, бу Президент мамлакатнинг ташқи сиёсатини парламент билан узвий ҳамкорликда амалга оширишини тақозо этади. Президент унинг самарали бўлишини кўзлаб парламентдан сиёсий, маънавий ва моддий ёрдам олишга интилади. Парламент зарур қонунларни чиқаради, шартномаларни ратификация қилади, ажратиладиган маблағларни тасдиқлайди. Ташқи сиёсатнинг самаралилиги кўп жиҳатдан унинг халқчиллигига, унинг парламент ва аҳоли томонидан тушунилишига ва маъқулланишига боғлиқдир.

Шуни таъкидлаш зарурки, ҳокимиятлар бўлиниши тамойили ташқи сиёсатда ички ишларга нисбатан ваколатларнинг бир қадар бошқача тақсимланиши хусусиятига эга. Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари Президент ва парламент ўртасида қуйидаги йўналишлар бўйича бўлинади. Президент халқаро шартномаларни тузишда ҳал қилувчи роль ўйнаб, мамлакат ҳуқуқига, шу жумладан бу ҳуқуқнинг бир қисми ҳисобланмиш шартномаларга жиддий таъсир ўтказиши. Шу билан биргаликда, у қонунларнинг ижро этилишини таъминлайди. Олий Мажлис Президент томонидан қабул қилинган ташқи сиёсат йўлига нисбатан уни қонунчилик йўли билан таъминловчи ўзига хос “ижро этувчи” орган ҳисобланади. Бу ерда россиялик тадқиқотчи И.И.Лукашук фикрларини келтириш ўринлидир: “ҳокимиятлар бўлиниши тамойили уларни бири-бирига қарши қўйиш учун мулжалланмаган. Унинг вазифаси — ҳокимият турли тармоқларининг ўзаро уйғун ва монанд иш олиб боришини, ҳамкорлик қилишини таъминлашдан иборат. Ташқи сиёсат учун бу айниқса муҳим: бир овоз, кўп овозилик эмас”¹. Шу боис Ўзбекистон Республикаси Конституциясида халқаро муносабатларда қарор топган тамойил мужассамлашган бўлиб, унга кўра бу соҳада давлат ўзида мавжуд бўлган ҳокимиятлар бўлинишидан қатъи назар бир овоз билан сўзлайди.

Ўзбекистон халқаро майдонда ўзини фаол намоён этаётган, ўзининг ташқи сиёсий концепциясини яратаётган шароитда парла-

¹ Лукашук И.И. Внешняя политика: президент и парламент. //Государство и право. 1996. № 7. 142-6.

ментнинг мамлакат ташқи сиёсатини шакллантиришга қаратилган вазифалари доирасини анча кенгайтириш зарур эди. Шу сабабли Конституция Олий Мажлисга кенг ваколатлар берган, Олий Мажлис Регламенти эса ташқи сиёсий масалаларни қараб чиқишга бағишланган махсус бобни ўз ичига олгандир.¹ Ўзбекистон парламенти ташқи сиёсатни амалга ошириш учун зарур бўлган — бюджетдан² то шартномаларни ратификация қилиш туғрисидаги қарорларгача — ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади. Парламентнинг конституциявий ваколатларига асосланиб, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида шундай деган эди: “Янги Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси жаҳон халқаро сиёсатининг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилиши учун барча имкониятларни ишга солади, деб умид қиламиз. Умуман, ана шу вазифалардан келиб чиқиб ва жаҳондаги бошқа парламентлар билан алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида Олий Мажлис қошида махсус парламентлараро алоқалар қўмитаси ташкил этилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди”.³ Олий Мажлис бу таклифни қўллаб-қувватлаб парламентнинг Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитасини тузди.⁴ Бу парламентнинг ана шу соҳадаги фаолияти самарадорлигини ошириш учун энг мақбул бўлиб чиқди. Жаҳон парламентларининг аксарияти худди шундай қўмиталар ёки комиссияларни таъсис этиши бежиз эмас.

Олий Мажлис фаолиятининг ўтказилган таҳлили Ўзбекистон Республикаси парламенти ташқи сиёсий фаолиятининг қуйидаги асосий томонларини ажратиб кўрсатиш имкониятини беради.

Биринчи. Олий Мажлис ташқи сиёсатни амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни қабул қилади. Ташқи сиёсатга қонунчи-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Регламентининг XI боби. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1995. № 6. 28-б.

² Бюджет бўйича мунозаралар назоратнинг билвосита усули ҳисобланади. Назарий жиҳатдан улар ҳукумат ташқи сиёсатининг молиявий томони билан чекланади, бироқ улар шу сиёсатнинг асосий жиҳатларини танқид қилиш мақсадида фойдаланилиши мумкин. Маблағларнинг миқдорлари туғрисидаги таклифлар қабул қилингани ёки қилинмаганидан қатъи назар, улар ҳукуматга, шу жумладан ташқи ишлар вазирига ҳам қайсидир аниқ масалалар юзасидан тушунтиришлар бериш мажбуриятини юклаши жиҳатидан самарали ҳисобланади.

³ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 22-б.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1995. № 4. 21-б.

лик йўли билан таъсир кўрсатилишига мисол тариқасида “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Консуллик уставини тасдиқлаш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қонунларни келтириш мумкин.¹ Бу қонунлар Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлардаги стратегияси ва тактикасининг сиёсий-ҳуқуқий негизидир. И.А.Каримов айтганидек, бугун биз халқаро муносабатларни барпо этиш, ташқи сиёсатнинг тамойиллари ва устувор йўналишларини шакллантириш, халқаро тузилмалар ва хорижий давлатлар билан ҳамкорлик соҳасида қонунлар ва меъёрий ҳужжатларнинг мукамал мажмуига эгамиз.²

Ўзбекистон парламенти эндиликда ташқи сиёсатнинг қонунчилик асосларини ривожлантириши керак бўлади. Ана шу мақсадда, фикримизча, “Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги ваколатхоналари тўғрисида”, “Фавқулодда ва Мухтор Элчи тўғрисида”, “Давлат баённомаси тўғрисида” ва бошқа қонунлар қабул қилиниши зарур. Шу билан биргаликда, бу ерда ҳам меъёрни билиш керак. Зеро, И.И.Лукашук тўғри қайд этганидек, ташқи сиёсатни қонун ҳужжатлари билан ҳаддан ташқари тартибга солишга уриниш унинг имкониятларини чеклаб қўяди.³ Албатта, ташқи сиёсатнинг ҳуқуқий асоси унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ошиб боргани сайин тобора мустақамланиши керак. Шунга қарамай, уни шакллантириш ва амалга ошириш келгусида ҳам кўп жиҳатдан анча мослашувчан сиёсий механизм билан, шунингдек анъана, амалиёт, муносабатга яраша муомала қоидалари сингари нормалар билан тартибга солинади.

Иккинчи. Халқаро шартномаларни ратификация қилиш парламент ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамятига тезроқ уйғунлашувга интилишини тасдиқлаб, биринчи чақирикдаги Олий Мажлис 70 та

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 12. 49 — 62-б.; 1996. № 9. 16 — 29-б.; 1997. № 2. 10 — 11-б., № 11 — 12. 30-б.

² Қаранг: Халқимиз жиҳслиги — тинчлик ва тараққиёт гарови. Биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн иккинчи сессиясидаги маъруза, 1998 йил 28 август. — Т.: Ўзбекистон. 1998. 5 — 6-б.

³ Қаранг: Лукашук И.И. Внешняя политика: президент и парламент. //Государство и право. 1996. № 7. 141-б.

шартномани ратификация қилди, халқаро конвенцияларга қушилиш тўғрисида 64 та қарор қабул қилди.¹ Иккинчи чақириқдаги Олий Мажлис 2000 йилда, ўз фаолиятининг биринчи йилида 18 та шартнома, битим ва конвенцияни ратификация қилди.² Шунинг таъкидлаш керакки, Ўзбекистон парламенти халқаро шартномаларнинг ратификацияси ёки денонсациясини ёки уларга розилик беришни қарор шаклида, яъни қонун ҳужжати шаклида амалга оширади. Бинобарин, бу ерда гап қонун чиқариш жараёни ҳақида бормоқда, аммо у айрим ўзига хос хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат.

Аввало шунинг назарда тутиш керакки, парламент томонидан маъқуллаш тартиб-таомили барча шартномаларга нисбатан татбиқ этилмайди. Бунинг устига, дипломатия ҳужжатларининг аксарияти парламент томонидан амалга ошириладиган назорат доирасига тушмайди.³ Бундан ташқари, парламент юридик жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам халқаро шартномаларни тузиш тўғрисидаги музокара-ларда қатнаша олмайди. У шунингдек ҳукуматни шу хилдаги музокара-ларга киришишга мажбур қилиши мумкин эмас. Бироқ, афтидан, шартномалар имзоланганидан кейин парламент томонидан ўз ваколатлари доирасида улар устидан назоратни амалга ошириш қийин эмас ва бу парламентаризм тамойилларига мос келади. Чунинчиси, "Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги Қонуннинг 24-моддасига мувофиқ, халқаро шартномани ратификация қилишда ёки шартномаларга қушилишда Олий Мажлис шартнома шартлари ва халқаро ҳуқуқнинг тегишли нормаларига риоя этган ҳолда изоҳ бериши мумкин.⁴ Аммо бунда депутатлар ратификация қилинаётган шартномаларнинг матнларига тузатишлар таклиф эта олмайдилар: буни халқаро ҳуқуқ ман этади.

Халқаро шартномалар халқаро ҳуқуқнинг энг муҳим манбаи сифатида давлатларнинг ўзаро муносабатларидаги хилма-хил сиёсий ва иқтисодий масалаларни тартибга солибгина қолмай, балки у ёки

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9.15-6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 2000. 8а-сонли иш. 32-6.

³ Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 14, 20, 21, 29, 39 ва 40-моддалари.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 12. 56-6.

бу соҳада қонунчиликни ривожлантиришнинг умумий мақсадларини белгилайди, тартибга солиш тамойилларини шакллантиради, ҳуқуқий андозаларни жорий этади, тавсиялар беради ва оқибатда миллий ҳуқуқ тизимининг бир қисмига айланади. Аксари мамлакатларда халқаро ҳужжатларнинг миллий ҳужжатлардан устунлиги тан олиниши бежиз эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида биринчи марта халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлиги эълон қилинган. Қонун ёки бошқа норматив ҳужжат билан Ўзбекистон Республикаси иштирок этаётган халқаро шартнома ёки халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари ўртасида тафовут бўлса, ана шу нормалар ёки шартномада белгиланган қоидалар қўлланилади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, халқаро ҳуқуқ нормаларининг ички қонунлардан устунлиги Ўзбекистонда қонунчилик фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий қоидаларидан биридир.¹ Бу жуда муҳим, чунки мамлакат ичкарисидаги қонунийлик ва демократия даражаси давлатнинг халқаро ҳуқуққа муносабатига узвий боғлиқдир.

Халқаро муносабатларда демократизм ва қонунийликнинг ўзаро боғлиқлиги барчага маълум: агар демократизм халқаро ҳуқуқнинг самарали бўлишига қўмаклашса, қонунийлик демократизмни кафолатлайди. Халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳурмат қилиш — демократизмнинг муҳим мезони.² Демократизм адолат билан боғлиқ. Адолатли тузумгина демократик бўлиши мумкин ва аксинча. Халқаро ҳуқуқнинг ўзи эса, россиялик тадқиқотчи Г.К.Дмитриева таъкидлаганидек, соф расмий бўлмай қолди ва у куп жиҳатдан адолатли ҳисобланади.³ Шу сабабли халқаро ҳуқуқга қаттиқ риоя этиш тинчликни сақлашнинг ва адолатни таъминлашнинг энг яхши кафолати деб қаралади. Бу эса инсониятнинг олий мақсадидир.

Аммо шуни назарда тутиш керакки, халқаро ҳуқуқнинг давлат ичида амал қилувчи деб ёки ҳатто мамлакат ҳуқуқининг бир қисми деб эълон қилиниши ҳамиша ҳам унинг нормаларини ички давлат соҳасида тўғридан-тўғри қўлланишга олиб келавермайди. Шу боис

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 282-б.

² Қаранг: Лукашук И.И. Новое политическое мышление и международное право. //Правоведение. 1990. № 2. 31-б.

³ Қаранг: Дмитриева Г.К. Мораль и международное право. — М.: Международные отношения. 1991. 108-б.

ҳуқуқий давлатни шакллантириш билан бевосита боғлиқ бир қанча етилган муаммоларни ҳал этиш зарур. Хусусан: тегишли халқаро-ҳуқуқий нормаларнинг барча ҳокимият органлари, ташкилотлар, юридик шахслар ва фуқаролар учун Ўзбекистон ҳудудида мажбурийлиги ва бевосита амал қилишини белгилаб қўйиш; тузиладиган шартномаларнинг қоидалари ва Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ўртасидаги эҳтимол тутилган номувофиқликларни бартараф этиш тартибини белгилаб қўйиш; шартномаларни ратификация қилишнинг шартнома нормалари мамлакат ичида амал қилишига имкон берадиган тартиб-таомилини ва мамлакат ҳудудида халқаро ҳуқуқ нормалари амал қилиши муносабати билан юзага келадиган низоларни ҳал этиш тартибини ишлаб чиқиш шулар жумласидандир.

СССР мавжуд бўлган даврда, совет жамиятининг ўзини ўзи як-калашдан иборат бўлган умумий йўналишни акс эттирган ҳолда, ҳуқуқ ҳам тўлалигича “ёпиқ” хусусиятга эга эди ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг бутун СССР ҳудудида бўлгани сингари Ўзбекистон ҳудудида ҳам амал қилишига фақат истисно тариқасида йўл қўяр эди. Шу сабабли халқаро шартномаларни ратификация қилувчи ҳужжатлар ҳам олий юридик кучга эга эмасди, балки бор-йўғи Ўзбекистон Олий Советининг қарори шаклида бўларди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин халқаро нормаларнинг миллий қонунлардан устунлигини тан олган бўлишига қарамай, халқаро шартномаларнинг ратификацияси ҳамон қарор билан расмийлаштирилмоқда. Бизнингча, халқаро нормаларнинг миллий қонунчиликнинг бир қисми сифатида киритилиши ратификация ва халқаро шартномаларга қўшилиш тартиб-таомилини, бошқа мамлакатларда удум бўлганидек, қонунлар билан расмийлаштириш зарурлигини тақозо этади ва “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги Қонуннинг 16-моддасига тегишли ўзгартишлар киритишни талаб қилади. Халқаро ҳуқуқнинг бевосита амал қилиши унинг суд органлари томонидан тўғридан-тўғри қўлланилиши имкониятини назарда тутиши ҳам фикримизни тасдиқлайди. Кези келганда шуни айтиш керакки, бу юридик кадрларнинг тегишли тайёргарликка эга бўлишинигина эмас, балки у ёки бу масала юзасидан мамлакатнинг расмий нуқтаи назарини судларга етказиш тартибини белгилаб қўйишни ҳам талаб қилади.

Баён қилинганлар муносабати билан шуни таъкидлаш зарурки, халқаро нормаларнинг миллий қонун ҳужжатларига сингдирилиши ҳанузгача юридик фанда жиддий таҳлил қилинмаган. Бошқа мам-

лакатларнинг тадқиқотчилари бу йўналишда анча илгарилаб кетганлар. Ўзбекистон олимлари мамлакатимиз учун долзарб бўлган ана шу масала билан яқиндан шуғулланишлари керак деб ҳисоблаймиз.

Учинчи. Мамлакатнинг ташқи сиёсий вазифалари қонунлар ва ратификация қилинган халқаро шартномаларда ижтимоий манфаатларни ифодалаш билан бир қаторда халқаро ҳаёт воқеаларини оммавий ва расмий баҳолашда намоён бўлади. Шу мақсадда Олий Мажлис, қоида тариқасида, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг умумий ёки айрим масалалари юзасидан, шунингдек умуман халқаро муносабатлар масалалари юзасидан парламент нуқтаи назарини акс эттирувчи мурожаатлар ва баёнотлар қабул қилади. Биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг ўн иккинчи сессиясида 1998 йил 28 августда мамлакат Президенти ташаббуси билан қабул қилинган Афғонистондаги воқеалар муносабати билан Ўзбекистон Республикаси парламентининг Баёноти бунга мисол бўлиши мумкин. Унда бу мамлакатдаги ҳарбий-сиёсий вазият ғоят кескинлашгани муносабати билан чуқур ташвиш изҳор этилган ва биродарқушлик урушида тинчликка эришиш юзасидан аниқ чора-тадбирлар таклиф этилган.¹ Парламент бу ҳужжатни қабул қилар экан, бутун Ўзбекистон халқининг манфаатларини ифода этди ва унинг номидан жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини тортди.

Шу билан биргаликда, қонун ҳужжатларида ким парламент мурожаатлари ва баёнотларининг лойиҳаларини киритиш ташаббускори бўла олиши тўғрисидаги масала тартибга солинмаганлигини кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Ташаббус қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларидан чиқиши керак деб ҳисоблаймиз.

Қонун ҳужжатларида ана шу муҳим ҳужжатларнинг лойиҳаларини дастлабки кўриб чиқиш ҳам тартибга солинмаган. Амалда ташқи сиёсат масалаларига тааллуқли мурожаатлар ва баёнотларнинг лойиҳалари Олий Мажлиснинг Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси томонидан, зарурат бўлган тақдирда эса, ўз фаолияти соҳасига кўра бошқа қўмиталар ва комиссиялар томонидан ҳам олдиндан кўриб чиқилади.

Фикримизча, Олий Мажлис ташқи сиёсий фаолиятининг зикр этилган томонининг алоҳида муҳим эканлигини ҳисобга олиб, амалдаги қонун ҳужжатларидаги кўрсатиб ўтилган камчиликларнинг

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. № 9. 9 — 11-б.

урнини тулдириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун, аввало: биринчидан, “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида”ги Конституциявий Қонунда Олий Мажлис мурожаатлари ва баёнотларининг мақомини белгилаб қўйиш; иккинчидан, “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш туғрисида”ги Қонунда Олий Мажлисга мурожаатлар ва баёнотларнинг лойиҳаларини киритиш ҳуқуқига эга бўлган субъектларни кўрсатиб ўтиш; учинчидан, Олий Мажлиснинг Регламентини Ўзбекистон парламенти мурожаатлари ва баёнотларининг лойиҳаларини дастлабки куриб чиқишни тартибга солувчи нормалар билан тулдириш зарур бўлади.

Туртинчи. Бошқа мамлакатларнинг парламентлари ва парламентлараро бирлашмалар билан ҳар томонлама алоқаларни ривожлантиришни Олий Мажлиснинг халқаро фаолиятидаги алоҳида вазифа деб ҳисоблаш керак бўлади. И.И.Лукашук таъкидлаганидек, парламент ташқи алоқалар органи бўлмагани сабабли чет эл ҳукуматларига бевосита мурожаат этиш имкониятига эга эмас. Чет эл парламентлари билан фаол алоқалар эса нафақат қонуний, балки унинг гоят муҳим фаолият соҳасидир.¹

Олий Мажлис ана шу йўналишда ҳаракат қилиб қонунчилик фаолияти тажрибасини тўпламоқда, давлатлар ўртасидаги муносабатларни чуқурлаштириш манфаатларини кўзлаб сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа соҳаларда фаол ҳамкорлик қилмоқда. Бу, ўз навбатида, халқаро ҳамжамиятда Ўзбекистоннинг обрўси ошишига ёрдам бермоқда. Чунончи, биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг ишлаши даврида Ўзбекистон парламентида 200 дан зиёд чет эл делегацияси, шу жумладан Австрия, Бельгия, Болгария, Буюк Британия, Вьетнам, Германия, Грузия, Дания, Испания, Хитой, Литва, Латвия, Молдова, Покистон, Россия, Руминия, Словакия, АҚШ, Туркия, Швейцария, Япония ва бошқа бир қанча мамлакатларнинг делегациялари ташриф буюрдилар. Чет мамлакатларнинг парламент делегацияларидан ташқари ЕХХТ раиси, БМТ, НАТО, Парламентлараро Иттифоқ, ЕХХТ Парламент Ассамблеяси, Европарламент, Европа Иттифоқи ва бошқа шу сингари халқаро ташкилотларнинг раҳбарлари, бир қанча мамлакатлар, шу жумладан Германия, Туркия, Болгария, Латвия, Молдова, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон президентлари, Хитой Халқ Республикаси, Венгрия, Индоне-

¹ Қаранг: Лукашук И.И. Внешняя политика: президент и парламент. //Государство и право. 1996. № 7. 141-6.

зия раҳбарлари, Бельгия, Литва, Туркия, Украина бош вазирлари, Германия, Чехия ва Словакия конституциявий судларининг делегациялари, элчихоналар ва Ўзбекистонда аккредитация қилинган халқаро ваколатхоналарнинг бошлиқлари, шунингдек Европа, Осиё, Африка ва Америкадаги 50 дан зиёд мамлакатдан келган таниқли жамоат ва сиёсат арбоблари Олий Мажлисда қабул қилиндилар. Ўз навбатида, Олий Мажлис депутатлари 30 дан зиёд мамлакат, шу жумладан Германия, Дания, Ҳиндистон, Польша, АҚШ, Франция, Швеция, Япония ва бошқа мамлакатларнинг парламентлари иши билан танишдилар. Бу уларнинг билим доирасини кенгайтириш, парламентлар фаолияти тажрибасини айирбошлаш, ундан қонун яратиш фаолиятида фойдаланиш имкониятини берди.¹

Иккинчи чақириқ Олий Мажлиси бу йўналишда таркиб топган анъанани муваффақиятли давом эттириб, фақат 2000 йилда, ўз фаолиятининг биринчи йилида, 40 дан зиёд делегацияни, шу жумладан 10 та парламент делегациясини қабул қилди. Улар орасида ГФР Бундестаги, Исроил Кнессети, Франция Сенати, Италия, Канада, Словакия ва бошқа давлатларнинг парламентлари делегациялари бор эди. Олий Мажлис депутатлари жаҳондаги 9 та парламент, шу жумладан АҚШ, Германия, Бельгия, Австрия ва бошқа мамлакатлар парламентларининг фаолияти билан танишиш имкониятига эга бўлдилар.²

Шуни айтиш керакки, бундай учрашувлар ва алоқалар мунтазам равишда фикр айирбошлаш, қарашларни муқояса қилиш ва яқинлаштириш, ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорликнинг долзарб масалалари юзасидан ҳамфикрликка эришиш имкониятини яратади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Президентининг қуйидаги сўзларини келтириб ўтиш зарурдир: “Биз давлатимиз ва жамиятимиз келажагини ўз чегараларимиз, ўз қобиғимизга ўралашиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Бу келажакни биз тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамиятнинг бошқариш усуллари, инсон эркинликлари ва ҳуқуқлирилиқни тафаккуримизга, ўз ҳаётимизга жорий қилишда кўрамиз. Яъни биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш тарафдоримиз”.³

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. № 9. 19 — 21-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Назорат-ахборот бўлимининг жорий архиви. 2000. 8а-сонли иш. 32-б.

³ Халқ сўзи. 2001. 25 январь.

Парламентаризм институтлари шаклланиш ва ривожланиш босқичида турган мамлакат сифатида Ўзбекистон Республикаси учун ахборот айирбошлаш парламентлараро алоқаларнинг айниқса муҳим йўналиши ҳисобланади. Олий Мажлис депутатлари ана шу вазифани рўйбга чиқара бориб, бир қанча мамлакатлар ва, аввало, демократия ривожланган мамлакатлар парламентаризм тажрибасини ўрганишга фаол киришдилар. Ўзбекистон парламенти аъзолари бошқа мамлакатларнинг қонунларини ўргана бориб, уларни халқимизнинг табиати, мамлакатимизнинг салоҳияти, уларни тегишли ишловдан ўтказиб қўлланадиган имкониятлари нуқтаи назаридан қараб чиқмоқдалар. Иккинчи томондан, тажриба шуни кўрсатадики, бир қатор мамлакатлар, шу жумладан Украина, Тожикистон, Россия, Қирғизистон, Қозоғистон, Грузия депутатлари Ўзбекистон парламентининг қонунчилик тажрибасини, унинг томонидан қабул қилинган, жаҳон амалиётида ўхшаши бўлмаган қонунларни синчковлик билан ўрганмоқдалар, Олий Мажлис тажрибасидан ўз амалиётларида фойдаланмоқдалар.

Икки томонлама парламент ҳамкорлигини ривожлантириш ва чуқурлаштириш мақсадида, шунингдек халқаро парламент институтларида Олий Мажлисининг обрўси ошиб бораётганини ҳисобга олиб, бир қанча мамлакатларнинг парламентлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси билан алоқа қилувчи депутатлар гуруҳларини ташкил этганлар. Масалан, 1995 йил апрель ойида шундай гуруҳларни Корея Республикаси ва Латвия Республикаси, 1996 йил март ойида Япония, 1996 йил май ойида Россия, 1996 йил июль ойида Туркия, 1996 йил сентябрь ойида Буюк Британия, 1997 йил январь ойида Қирғизистон Республикаси, 1997 йил ноябрь ойида Франция, 1997 йил декабрь ойида Исроил ташкил этдилар.¹

Ўзбекистон Республикаси томонидан ўтказилаётган мустақил ташқи сиёсат Ўзбекистон парламентининг бир қатор нуфузли халқаро парламент ташкилотларига аъзо бўлишига имконият яратди. Улар орасида 100 йилдан олдинроқ, 1889 йилда тузилган Парламентлараро Иттифоқ бор бўлиб, 1998 йил сентябрь ойига қадар 137 та давлатнинг парламент гуруҳлари унинг аъзоси эди.² 1992 йил сентябрь ойида Парламентлараро Иттифоқнинг Стокгольмда бўлиб ўтган 88-конференциясида Олий Мажлис унинг 117-аъзоси бўлган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Парламентлараро алоқалар бўлимининг жорий архиви. 1998. 26-сонли иш. 13 — 14-б.

² Қарағ: Р. Романов. Роль парламента в государственном управлении. — Президент. Парламент. Правительство. 1998. № 5. 41-б.

1993 йил январь ойида Ўзбекистон парламенти ЕХХТ Парламент Ассамблеясининг аъзоси бўлди. Бу ташкилотга аъзо бўлиш Олий Мажлисга Европа давлатларининг, шунингдек АҚШ ва Канаданинг парламентлари билан яқин ҳамкорлик қилишда, энг кекса демократик қонун чиқарувчи органларнинг улкан тажрибасини ўрганиш ва ўзлаштиришда кенг имкониятлар очади.

Европа Парламенти замонавий Европанинг ҳамкорликка қўмаклашувчи институтлари тизимида салмоқли ўрин тутади ва бошқа халқаро парламент ташкилотларига қараганда энг сертармоқ тузилмага эга. Шу боис Европа Парламенти ва Олий Мажлис ўртасидаги муносабатларни ривожлантириш катта аҳамиятга эга. 1994 йил ноябрь ойида Европа Парламентида Марказий Осиё мамлакатлари ва Мўғилистон билан алоқа қилувчи 14 кишидан иборат депутатлар гуруҳи тузилган эди. 1995 йил август ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Европа парламенти билан алоқалар бўйича парламент гуруҳини тузди. Олий Мажлис ишининг дастлабки уч йилида Европа Парламенти билан Ўзбекистон парламенти вакиллари ўртасида уч марта расмий учрашувлар бўлиб ўтди. Ўзбекистон Республикаси билан Европа Иттифоқи ўртасида шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим улар ўртасидаги амалий алоқаларни муштақамлаш учун ҳуқуқий асос ҳисобланади. 1996 йил июнь ойида имзоланган ана шу муҳим ҳужжат Олий Мажлис томонидан 1996 йил 30 августда ратификация қилинди.¹ Битим Европа Иттифоқининг барча аъзолари томонидан ратификация қилинганидан кейин амалга киритилди. Бу Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасидаги ҳамкорликнинг ривожланишидаги сифат жиҳатидан янги босқични, шу жумладан парламентлараро ўзаро ҳамкорликнинг янада юқори даражага кўтарилишини бошлаб берди. Чунончи, Битимнинг 83, 84 ва 85-моддаларига мувофиқ Европа Иттифоқи ва Ўзбекистон ўртасида қўшма Парламент ҳамкорлиги қўмитаси тузилиб, унинг таъсис мажлиси 2000 йил июнь ойида Брюсселда бўлиб ўтди.

Қисқа давр ичида Олий Мажлис нуфузли парламентлараро ташкилотларнинг аъзоси бўлибгина қолмай, балки уларнинг ишида фаол қатнашмоқда. Ёш бўлишига қарамай, Ўзбекистон парламенти замонавий халқаро ҳуқуқнинг — ўз мазмунига қўра умумдемократик ҳуқуқнинг шаклланишига катта ҳисса қўшмоқда. Бугунги кунда Ўзбе-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. № 9. 148-6.

кистон парламенти аъзоларининг овози халқаро майдонда тобора баландроқ янграмоқда ва эътибордан четда қолиши мумкин эмас.

Айнан Ўзбекистон парламенти аъзоларининг ташаббуси билан ва фаол ишлари натижасида парламентлараро ташкилотларнинг турли анжуманларида қабул қилинган резолюциялар, қарорлар ва бошқа ҳужжатларнинг лойиҳаларига бир қанча ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, Ўзбекистон парламент делегацияси томонидан киритилган тузатишлар ЕХХТ Парламент Ассамблеяси томонидан 1996 йил 9 июлда қабул қилинган Стокгольм декларацияси 26-моддаси "h" ва "i" бандларида инобатга олинди. Ёки, масалан, ЕХХТ теграсига чегарадош ва беқарорлик манбаига айланиши мумкин бўлган минтақаларда ЕХХТ фаолиятини кучайтириш масалалари юзасидан 1998 йил 8 июлда Копенгагенда ЕХХТ VII сессиясида Ўзбекистон парламент делегацияси томонидан билдирилган таклифлар ЕХХТ Парламент Ассамблеяси Резолюциясининг 12-бандида ўз ифодасини топди.¹ Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлардаги бундай фаол иштироки парламент аъзоларининг мақомини, уларнинг жавобгарлигини оширади.

Ўзбекистоннинг, унинг парламентининг жаҳон сиёсат майдонида обрўси ошиб бораётгани ҳақида суз юритганда шуни таъкидлаш ўринлики, 1995 йил июль ойида Оттавада бўлиб ўтган ЕХХТ Парламент Ассамблеясининг тўртинчи йиллик сессиясида Болгария, Италия, Туркия сингари мамлакатлар парламентларининг вакиллари билан кучли рақобатлашув шароитида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси кўпчилик овоз билан ЕХХТ Парламент Ассамблеяси Раисининг ўринбосари этиб сайланди.² Шуни ҳам таъкидлаш керакки, айнан Тошкентда, собиқ совет ҳудудида биринчи марта 1997 йил сентябрь ойида ЕХХТ Парламент Ассамблеяси кенгайтирилган бюросининг мажлиси ва семинари бўлиб ўтди. Европа, АҚШ, Марказий Осиё ва Кавказдаги 30 та мамлакатдан келган парламент делегациялари иштирок этган ана шу семинарда Марказий Осиё ва Кавказда минтақавий хавфсизлик ва сиёсий, ижтимоий, гуманитар масалалар кўриб чиқилди. ЕХХТ Парламент Ассамблеяси кенгайтирилган бюросининг мажлиси ва семинари Тошкентда ўтказилиши Ўзбекистон чет эл парламентлари аъзола-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Парламентлараро алоқалар бўлимининг жорий архиви. 1998. 26-сонли иш. 2 — 5-б.

² Қаранг: Парламентская Ассамблея Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе. — Стокгольм, 1996. 15-б.

ри орасида юксак обрўта эга эканлиги, халқаро парламент ҳарака-тида Олий Мажлиснинг сиёсий салмоғи ёки таъсири ошганлигини кўрсатди. Семинарнинг иш якунлари ЕХХТ минтақасида катта ижобий акс садо берди. ЕХХТ аъзолари бўлган давлатлар Ўзбекистон демократик институтларни ташкил этишда катта ютуқларга эришганлигини қайд этдилар. Энг муҳими, минтақада низоларни бартараф этиш ва бўлинмас ҳамда кенг қамровли хавфсизликнинг янги тизимини ишлаб чиқиш бўйича Ўзбекистон қарашлари ва так-лифларини қўллаб-қувватладилар.

Баён қилинганлар шундан далолат берадики, Ўзбекистон пар-ламенти парламентлараро ташкилотлардаги иштироки бўйича ўз фа-олиятида тўғри йўлдан бормоқда. Шу билан биргаликда, ҳали кўп иш қилиш керак бўлади. Аввало, фикримизча, Олий Мажлис ва-киллари Парламентлараро Иттифоқнинг, ЕХХТ Парламент Ассам-блеясининг ва бошқа халқаро парламентлараро институтларнинг минбарларидан Ўзбекистонда рўй бераётган ўзгаришлар ҳақида тўла ва холисона ахборотни етказиш учун фаолроқ фойдаланишлари, ҳар бир қабул қилинаётган халқаро ҳужжатда ўз мамлакатларининг манфаатларини топишлари, халқаро ҳуқуқий нормаларни яратиш-га ўз ҳиссаларини қўшишлари керак.

Турли халқаро ташкилотларда Олий Мажлис номидан вакиллик қилувчи алоҳида доимий депутатлар гуруҳларини, шунингдек бош-қа мамлакатларнинг парламентлари билан алоқа қилувчи депутат-лар гуруҳларини тузиш имкониятини ҳам ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бу парламентлараро ташкилотларнинг тузилмаларида ишнинг кўзини билиб, маҳорат билан иш олиб бо-риш, бошқа мамлакатларнинг парламентлари аъзолари билан ва халқаро ташкилотларнинг техник ходимлари билан яқиндан, дои-мий алоқа ўрнатиш имкониятини берган бўлур эди. Буларнинг ҳам-маси пировард натижада Ўзбекистоннинг манфаатлари ва обрўси учун хизмат қилган бўлур эди.

Бешинчи. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари би-лан ҳамкорликни ривожлантириш Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг алоҳида йўналишлари жумласига киради. Зеро, аввал бошданоқ МДХ уни ташкил этувчи барча мамлакатлар учун мақбул механизм, иқтисодий интеграция, ўзаро нафли ва тенг ҳуқуқли ҳам-корликка қаратилган биргаликдаги куч-ғайратларнинг зарур воси-таси сифатида пайдо бўлган эди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов шундай деган эди: “Биз МДХни ҳақиқий мустақил, суверен давлатлар интеграцияси сифатида кўришни ис-

тар эдик”.¹ Ана шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда, Олий Мажлис МДХга аъзо давлатларнинг барча парламентлари билан икки томонлама алоқаларни боғлаган ва уларни ривожлантирмоқда. Шу билан бирга Ўзбекистон парламенти МДХ Парламентлараро Ассамблеяси ишида иштирок этмаётган МДХдаги ягона парламент бўлиб қолмоқда. Бунда Олий Мажлис депутатлари нуқтаи назари-ни асослаб бериш жуда муҳим деб ҳисоблаймиз.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон МДХ тузилмасида, қандай “олижаноб” мақсадларга асосланилган бўлмасин, давлатлар устидан турадиган қурилмалар ташкил этилишига изчиллик билан қарши чиқмоқда. Давлатлар устидан турувчи институтларнинг тузилиши муқаррар равишда МДХга аъзо давлатларнинг мустақиллиги чекланишига олиб келади. МДХ мамлакатлари учун қонун лойиҳалари моделларини ишлаб чиқиш ҳуқуқини Парламентлараро Ассамблея ихтиёрига бериб қўйиш, бизнингча, Ҳамдўстлик доирасида қонунчилик ташаббуси аста-секин монополлаштирилишига ва қарорлари Парламентлараро Ассамблеянинг барча қатнашчилари учун мажбурий бўладиган давлатлар устидан турувчи орган ташкил топишига олиб келади. Олий Мажлис депутатлари МДХ Парламентлараро Ассамблеяси ташкил топишида истиқболда миллий парламентларнинг имкониятлари ва умуман суверенитетнинг чекланиши эҳтимолини кўрмоқдалар. Бундай шарт-шароитлар ҳозирданоқ мавжуд. Акс ҳолда, 1992 йил июнь ойидан, яъни тузилган пайтидан эътиборан бу ташкилотнинг раиси доимий равишда Россия вакили эканлигини қандай изоҳлаш мумкин. Шундай бўлгач, МДХ Парламентлараро Ассамблеяси қатнашчиларининг қандай тенг ҳуқуқлилиги тўғрисида сўз юритилиши мумкин?

Бундан ташқари, МДХ мамлакатларининг Парламентлараро Ассамблеяси миллий қонун ҳужжатларини ўрганувчи ва МДХга аъзо мамлакатлар учун андаза бўла оладиган қонунларни яратувчи орган вазифасини бажариши керак эди. Шу аснода бу ташкилот янги суверен давлатларнинг ҳуқуқий асосларини яратишга кўмаклашажаги назарда тутилган эди. Лекин ҳанузгача бу мақсадга эришилгани йўқ. Собиқ совет ҳудудида янгидан ташкил топган давлатларнинг миллий давлатчилигини барпо этиш ва уларнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш шароитида зарур норматив ҳужжатларни тезроқ ишлаб чиқиш,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1997. 312-б.

ҳуқуқий бўшлиқни тутатишга қаратилган жараёнларни жадалаштириш талаб қилинар эди. Парламентлараро Ассамблея бундай вазифани бажариш учун ута нобоп ва қовушмаган бўлиб чиқди. Масалан, асос солинган пайтдан бошлаб то 1998 йил бошларига қадар Парламентлараро Ассамблея 50 тадан сал купроқ андаза бўла оладиган ҳужжатларни қабул қилди.¹ Шуниси ҳам борки, кўпинча у ёки бу соҳага оид андаза бўладиган қонуннинг қабул қилиниши Ўзбекистон Республикаси қонун яратиш ишидан орқада қолмоқда. Масалан, россиялик ҳуқуқшунос Б.В.Волженкин ёзганидек, андаза тариқасидаги Жиноят кодекси устида иш олиб борилаётган вақтда МДХга аъзо бўлган фақат битта мамлакат, Ўзбекистон Республикаси советлар давридан кейин жиноят тўғрисидаги қонун ҳужжатларига янгича ёндашувлар асосида қабул қилинган ўз Жиноят кодексига эга эди.²

Умуман олганда, Ўзбекистон мустақил давлат Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилишдан тортиб то қонун лойиҳаларининг аксариятини ишлаб чиқишгача бўлган масалаларда МДХдаги барча мамлакатлардан олдинда борганлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Чунончи, Ўзбекистон ўз Конституциясини 1992 йил 8 декабрда, Россия 1993 йил декабрь ойида, Озарбайжон — 1995 йил ноябрда, Арманистон — 1995 йил июлда, Беларусь — 1996 йил — ноябрда, Грузия ва Қозоғистон — 1995 йил августда, Қирғизистон — 1995 йил майда, Молдова — 1994 йил июлда, Тожикистон — 1994 йил ноябрда, Украина — 1996 йил июнь ойида қабул қилган.³

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Россия Давлат Думаси депутатларнинг баъзан ҳатто улар томонидан қабул қилинган норматив ҳужжатлар орқали ифодаланган айрим қуюшқондан ташқари ҳаракатлари уларнинг асл мақсадларини яққол курсатади ва улар билан Парламентлараро Ассамблеяда биргаликда ишлашдан ҳафсалани пир қилади. Сўзларимизнинг тасдиғи учун битта мисол келтирамиз.

1996 йил 15 март куни Россия Давлат Думаси Беловеж битимларини бир томонлама денонсация қилиш тўғрисида собиқ СССРни тиклашга қаратилган қарор қабул қилди. Бундай қарорнинг қабул

¹ Қаранг: Парламентское право России: Учебное пособие. //Под. ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. — М.: Юристъ. 1999. 213-6.

² Қаранг: Волженкин Б.В. Модельное законоотворчество СНГ и его применение в национальной законодательной практике. //Вестник Межпарламентской Ассамблеи. 1998. № 1. 24-6.

³ Қаранг: Развитие конституционного права государств-участников Содружества: общее и особенное. Краткий обзор. //Вестник Межпарламентской Ассамблеи. № 1. 65-6.

қилиниши — бу нафақат Россиянинг, балки СССР парчаланиб кетганидан кейин ташкил топган бошқа мамлакатларнинг давлатчилигига путур етказишга, МДХ мамлакатларида рўй бераётган демократия жараёнларини хавф остида қолдиришга тўғридан-тўғри интилишдир. Россия матбуотида таъкидланганидек, ана шу қарор қабул қилинишида ташаббус кўрсатган Россия коммунистлари бундай ташаббус собиқ СССР республикалари томонидан нодустана, собиқ СССР ҳудудидаги мустақил давлатлар суверенитетига ҳурматсизлик ҳаракати сифатида қабул қилинади, бинобарин, Россиянинг ва асосан Президент Б.Ельциннинг халқаро обрўси сезиларли даражада тушиб кетади деб ўйлаган эдилар.¹ Айни чоғда, коммунистлар Россиядаги навбатдаги президент сайлови олдида кекса авлодга мансуб сайловчиларнинг катта қисмини ўз томонларига оғдириб олишни кўзлаганлар.

Бундай ҳужжат акс таъсирсиз қолиши мумкин эмасди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов айтганидек, “Ўзбекистон халқи ўз қўлига кишан урдириб,... эски охурга қайтадан ипсиз боғлаб қўйилишига ҳеч қачон ва ҳеч қандай йўл билан розилик бермайди. Бу — аниқ гап”.² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Россия Давлат Думаси томонидан қабул қилинган ҳужжат муносабати билан юзага келган мураккаб сиёсий вазиятни ҳал этишга вазмин ва оқилона ёндашувни намоён этиб, дарҳол ва монанд равишда жавоб қайтарди. Ўша кунёқ, 1996 йил 15 мартда Олий Мажлис Кенгашининг кенгайтирилган мажлиси бўлиб ўтди. Кенгаш мажлисида сўзга чиққанлар Давлат Думасининг қарори популистик хусусиятга эга бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг суверенитетига қўпол тажовузорликдан, мустақил давлатларнинг сиёсий мақомини камситишдан иборат эканлигини кўрсатиб ўтдилар.³ Мажлис қатнашчилари Давлат Думасининг қарори юридик нуқтаи назардан ғайриқонуний эканлигини таъкидладилар ва ушбу масала юзасидан қарор қабул қилдилар.⁴

¹ Қаранг: Российские вести. 1996. 15 март.

² Каримов И.А. Халқимизнинг йўли мустақиллик, озодлик ва туб ислоҳотлар йўлидир. «Бунёдкорлик йўлидан» китобида. Т. 4. — Т.: Ўзбекистон. 1996. 297-б.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 1996 йил 15 мартдаги мажлиси стенографик ёзувлари. — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибияти Умумий бўлимининг жорий архиви. 1996 йил. 15 мартда тузилган 8-сонли баён.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 1996 йил 15 мартдаги «Россия Федерацияси Давлат Думасининг 1996 йил 15 мартдаги қарори тўғрисида»ги 206 — I-сонли қарори. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. № 3. 38 — 39-б.

1996 йил 10 — 15 апрель кунлари Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, шаҳар ва туман Кенгашларининг қўшма мажлислари бўлиб, уларда Давлат Думасининг қарори қораланди. Ана шу мажлисларнинг яқунлари бўйича биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг бешинчи сессиясида мустақил Ўзбекистон тарихида биринчи марта ўзига хос норматив ҳужжат — Давлат Думаси Беловеж битимларини бир томонлама бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилганлиги ҳамда собиқ совет ҳудудидаги давлатлараро муносабатларда юз бераётган айрим жараёнлар муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси ва Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари Кенгашларининг қўшма қарори қабул қилинди. Унда, чунончи, Давлат Думасининг аслида СССРни тиклашга қаратилган қарори ғайриқонуний эканлиги, халқаро ҳуқуқнинг халқларнинг ўз суверенитети ва ўз тақдирини ўзи белгилаш, четдан аралашувларсиз тасарруф этиш ҳуқуқини мустаҳкамлаб қўювчи умум эътироф этилган нормалари ва тамойилларини қўпол равишда бузиши таъкидланди.¹

Келтирилган мисол Ўзбекистон парламентининг МДХ Парламентлараро Ассамблеясида иштирок этиш масалаларидаги нуқтаи назарига мутлақо тўғри эканлигини яна бир карра тасдиқлайди. Аммо бу нуқтаи назар МДХга аъзо мамлакатларнинг парламентлари билан икки томонлама алоқаларни ривожлантиришга асло халақит бермаслигини амалиёт тасдиқламоқда. Бунинг устига, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Ҳамдўстлик доирасида ҳозиргача барпо этилган умумий ҳуқуқий маконга таяниб, биз ҳозир МДХ мамлакатлари билан яқиндан икки томонлама ҳамкорлик қилишни ривожлантиришга катта аҳамият бермоқдамиз”.²

Шу сабабли МДХга аъзо мамлакатлар ва, аввало, Марказий Осиё минтақаси мамлакатларининг парламентлари билан икки томонлама ҳамкорликни кенгайтириш Олий Мажлис ташқи сиёсий фаолиятининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Зеро, “Мустақил Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон билан дўстона, қардошлиқ муносабатларини мустаҳкамлаш, улар билан қалин ижтимоий-иқтисодий

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. № 5 — 6. 7 — 9-6.

² Каримов И.А. Ўзбекистон йўли — жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидир. «Ватан саждагоҳ каби муқалласдир» китобида. Т.3. — Т.: Ўзбекистон. 1996.65 — 66.

муносабатларни чуқурлаштириш ва янада ривожлантириш, илмий ва маданий ҳамкорликни кенгайтириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг ғоят муҳим устувор йўналиши ҳисобланади. Ҳамкорликка интилиш шу минтақа мамлакатларига тарихан хосдир. Буни умумий чегараларгина эмас, балки аввало миллий маданиятларнинг, тил, урф-одатлар ва анъаналарнинг яқинлиги белгилаб берган”¹. Шубҳасиз, Марказий Осиё мамлакатлари парламентлари аъзоларининг яқин ҳамкорлиги И.А.Каримов томонидан белгилаб берилган мақсадларга ва умуман минтақани барқарор ривожлантириш учун мақбул муҳитни юзага келтиришга хизмат қилади, унинг хавфсизлик ва барқарорлик минтақаси сифатида шаклланишига кумаклашади.

Халқаро майдонда Ўзбекистоннинг фаоллиги ошганлиги, унинг халқаро ташкилотларда иштирок этаётганлиги, бошқа мамлакатлар билан тобора ривожланиб бораётган алоқалар Олий Мажлисдан иш шакллари ва усулларини узлуксиз излаш ва такомиллаштиришни, давлатлараро муносабатларни таҳлил этиш ва уларнинг ривожланиш йўлларини олдиндан кўра билиш лаёқатини талаб қилади. Парламент алоҳида мураккаблиги билан ажралиб турувчи ва махсус билимларни талаб қилувчи ташқи сиёсат соҳасида асосланган қарорлар қабул қилиш учун зарур шарт-шароитга эга бўлиши керак. Халқ донишмандлиги, сайловчилар билан доимий алоқа, фуқароларнинг энг муҳим, ҳаётий қизиқишларини тушуниш парламент амалиётидан жой олган бўлишига қарамай, парламент аъзолари юқори малакали мутахассисларнинг ёрдамига муҳтождирлар. Бундай мутахассислар Олий Мажлис депутатлари ва ходимлари орасида чеклангандир. Депутатлардан халқаро ҳуқуқ, парламентаризм тарихи, жаҳон давлатлари сиёсий тузилмалари, жамоат бирлашмалари ва турли мамлакатлар қонун ҳужжатларининг ўзига хос хусусиятларини чуқур билиш талаб қилинади. Шу сабабли Олий Мажлисида илмий муассасалардан ёрдам олиш, малакали экспертларнинг хизматларидан фойдаланиш имконияти таъминланиши керак.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 — Т.: Ўзбекистон. 1996. 55-б.

ХУЛОСА

Парламентаризм ғоялари ва тамойилларининг жаҳон бўйлаб кенг миқёсда ёйилиши ва эътироф этилиши парламент фаолиятига ижтимоий ривожланиш ва тараққиётнинг кучли омили тарзида аҳамият бахш этади. Фуқаролар, жамият ва давлатга таъсир кўрсатгани ҳолда парламент ҳам, ўз навбатида, уларнинг кучли таъсирини сезиб туради. Парламент институтларининг самаралилиги, демократик аҳамияти уларнинг мослашиш ва барқарорликни сақлаб қолиш қобилиятига боғлиқ бўлади.

Олий вакиллик органи халқ суверенитетининг, унинг хоҳиш-иродасининг ифодачиси сифатида нафақат қонун чиқарувчи, аслини олганда, ҳуқуқий давлатчилик институтлари тизимини белгилловчи, таъсис этувчи орган сифатида иш кўрмоғи лозим. У миллий ҳуқуқий давлатчиликнинг таъсис этилиши ва чинакам фаолият юритиши кафилига айланмоғи керак. Бу жараён талай назарий ва амалий муаммоларни ҳал этишни талаб қилади. Биз ана шу энг муҳим муаммоларнинг бир қисминигина кўриб чиқдик ва, улар қанчалик аҳамиятли бўлмасин, масала фақат улар билан чекланмайди. Миллий парламентаризм институтларининг мураккаб тусда эканлиги бир қанча бошқа давлат-ҳуқуқий муаммоларини назарий ишлаб чиқиш ва амалий ҳал этиш зарурлигини тақозо этади. Шунга қарамай, ўтказилган таҳлил у ёки бу муаммоларни аниқлашнингина эмас, балки Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг шаклланиши, уни ривожлантириш йўллари ва истиқболлари тўғрисидаги айрим умумий қоидаларни маълум шаклга келтириш имкониятини беради.

1. Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг тарихи ўзига хос тақрорланмас хусусиятларга эга.

Биринчидан, Ўзбекистонда парламентаризм совет империясининг ҳукмрон доиралари истаган нарса эмас эди. Унинг шакллани-

ши ва ривожланиши СССР марказий ҳокимияти томонидан ўтказилган мустамлакачилик, авторитар, мустабид сиёсатга қарши жиддий кураш жараёнида кечди.

Иккинчидан, Ўзбекистоннинг узоқ давр мобайнида тоталитар коммунистик тузум ўрнатилган улкан давлат таркибида бўлиши мамлакатда умум эътироф этган асл маънодаги давлат институти сифатида парламентаризмнинг ривожланишига тегишлича таъсир кўрсатди. В.И.Лениннинг парламентаризм қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг бўлиниши сифатида тан олинмаслиги тўғрисидаги машҳур таърифи ўзининг салбий ролини ўйнади. Бутун Россия МИК, Олий Совет, Халқ депутатлари съезди типига қонун чиқарувчи органлар парламентнинг умумий моделига мос бўлмаган, фуқаролар вакиллиги сохта, фақат расмийчилик учун бўлган, қонунчилик фаолияти эса анча чекланган эди. Барча назарий қоидаларга зид ўлароқ, Ўзбекистон қонун чиқарувчи органи умуман бутун давлат ҳокимияти сингари амалда мустақил бўлмаган. Чунки маъмурий ҳаракатларни амалга оширишда расмий чеклашларнинг йўқлиги бундай ҳаракатларни марказдаги ва жойлардаги партия маъмурлари томонидан содир этиш билан боғлиқ ҳақиқий чеклашлар билан уйғунлаштирилган.

Учинчидан, қонун яратиш соҳасида иш олиб бориш ва авторитар тамойилларга қарши курашда талай тажриба тўпланган бўлиб, у бутунги кунда ҳам долзарбдир. Чунки “эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўпдан-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз”.¹

Шуни тан олиш керакки, Ўзбекистонда қонун чиқарувчи органнинг ўзини ўзи ташкил этиши ва, умуман олганда, шаклланишига кўп жиҳатдан унинг ўз тажрибасидан келиб чиққан замонавий парламентнинг самарали ҳамда мослашувчан иш усуллари кўмаклашди. Шуниси ҳам борки, Ўзбекистон тажрибаси бошқа мамлакатлар учун ҳам катта қизиқиш уйғотади. Зеро, тоталитар тузумдан озод бўлган мамлакатларда парламентаризм муаммолари жуда ўзига хосдир. Уларда парламент институтлари заиф ва ривожланмаган, пар-

¹ Қаранг: Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 304-б.

ламентаризм тоталитаризм харобаларида барпо этилмоқда. Демократик институтларнинг, шу жумладан вакиллик институтларининг шаклланиши мураккаб вазиятда кечмоқда ва зиддиятли хусусиятга эга. Бир томондан, эркин сайловлар ўтказилмоқда, янги конституциялар қабул қилинмоқда, парламент институтларининг қарор топиши учун муҳим ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилмоқда. Иккинчи томондан, сиёсий ҳаётда мантиққа зид ҳодисалар содир бўлмоқда. Тоталитар тузумдан қутулган мамлакатларда парламентаризмнинг асосий муаммолари ривожланган кўппартиялилик тизимининг қарор топишидаги қийинчиликлар ва сиёсий маданиятнинг ривожланмаганлиги, яъни демократик парламент самарали ишлаб туриши учун зарур шарт-шароитлар йўқлиги билан боғлиқдир.

2. Мамлакатимизда қонун чиқарувчи олий орган ривожланишидаги тўртта йирик босқич ҳақида сўз юритиш мумкин:

биринчи — бу органнинг 1917 — 1924-йиллар оралиғидаги даврда шаклланиши ва ривожланиши, бу босқич Марказий Осиёда миллий-давлат чегараланиши ўтказилиши билан ниҳоясига етган;

иккинчи — 1925 — 1990-йиллар оралиғидаги давр бўлиб, у Ўзбекистон халқи миллий давлат мустақиллигига эришгач ниҳоясига етди;

учинчи — 1991 — 1994-йиллар оралиғидаги давр бўлиб, у Олий Мажлис — Ўзбекистон Республикаси парламенти ташкил топиши билан ниҳоясига етди;

тўртинчи — 1995 йилдан ҳозирги вақтга қадар давр бўлиб, унга парламентаризм институтларининг жадал ривожланиши хосдир.

Шуни таъкидлаш зарурки, кўрсатилган босқичларга бўлиш ихтиёрий равишда амалга оширилаётгани йўқ. У ўтказилган ҳар тарафлама ва ҳолисона тадқиқот натижасидир. Ҳар бир босқич шаклланиш тартиби, таркибий тузилиши, ишнинг ташкил этилиши, мамлакат қонун чиқарувчи олий органининг ваколатларига кўра фарқланади. Фақат тўртинчи босқичдан эътиборан парламентаризм ғоялари ва тамойилларининг тобора ошиб бораётган таъсири Ўзбекистонда давлат қурилишининг устунлик қилувчи йўналишига айланди. Айнан ана шу босқичда парламентаризм вакиллик демократияси устувор қадриятларининг марказига, уни ташкил этиш усулига, фаолият кўрсатиш воситасига айланди.

1992 йил 8 декабрда мустақиллик шароитида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шарофати билан Олий Мажлис мутлақо янги қонун чиқарувчи орган сифатида вужудга келди

ва қарор топди. Конституция Олий Кенгашнинг ана шу вориси ҳуқуқий мақомини тубдан ўзгартирди. Олий Мажлиснинг конституциявий-ҳуқуқий мустаҳкамланиши аввалги Олий Кенгашдан шунчаки воз кечишни билдирибгина қолмайди. Балки Ўзбекистонда ривожланган демократик мамлакатларнинг парламентаризм тажрибаси ва анъаналарига таянувчи чинакам парламентаризмнинг қарор топиши ва янада ривожлантирилишини акс эттиради.

3. Олий Мажлис Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органи тарихида принцип жиҳатидан янги моделдир.

Олий Мажлиснинг шаклланиши ва тузилиши, унинг ишининг ташкил этилиши тартибини, қонунчиликка оид вазифалари ва бошқа ваколатларини жаҳон парламентларининг шунга ўхшаш хусусиятлари билан таққослаган ҳолда ҳеч иккиланмасдан айтиш керакки, Олий Мажлис ўзига хос органдир ва у юксак демократик талабларга жавоб беради.

Биринчидан, жаҳон тажрибасини ҳисобга олиб Ўзбекистон тарихида биринчи марта вужудга келтирилган ўзига хос ва мос демократик сайлов тизими мамлакатдаги демократик ислохотлар муқаррарлигининг муҳим кафолати бўлиб, Олий Мажлисга эркин ва адолатли сайлов ўтказилишини таъминламоқда.

Иккинчидан, Олий Мажлиснинг ташкилий-институционал тузилмалари ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолда парламентнинг самарали ишлашини таъминламоқда. Аввало ташкилий-институционал тузилмаларнинг фаолияти туфайли Ўзбекистон парламенти ўзида ижтимоий манфаатларни мужассамлаш ва уларни ошқора ифодалаш хусусиятига эга. Бу Олий Мажлисни шахс, жамият ва давлат ўртасидаги зиддиятларни бартараф этувчи халқ минбарига, ижтимоий муроса, жамиятнинг турли сиёсий кучлари ўртасида манфаатлар мувозанатини топиш қуролига айлантиради. Олий Мажлис жамоатчилик фикрини фаол акс этириб ва унга таъсир кўрсатиб, тобора ижтимоий ҳаёт марказига айланиб бормоқда. Бунда Олий Мажлис депутатлари фракциялари ва блоклари сингари асосий ташкилий-институционал тузилмалар катта ўрин тута бошлади. Ҳозирги вақтда парламент ишининг самарадорлиги кўп жиҳатдан уни шакллантирган ҳамда аҳоли муайян гуруҳлари ва табақаларининг манфаатларини ифодаловчи сиёсий кучларнинг таркиби ва узаро нисбатига боғлиқ бўлади. Парламент — бу мамлакатимиз сиёсий ҳамжамиятини нафақат тўлалигича, балки бутун хилма-хиллиги билан акс эттирадиган ягона институтдир.

Маълумки, барча жамоат бирлашмаларидан фақат сиёсий партияларгина давлат ҳокимияти учун кураш олиб бориш мақсадида тузилади. Бунинг устига, айнан сиёсий партиялар давлат ҳокимиятини шакллантиради. Ҳар қандай давлат жамоат бирлашмаларининг у ёки бу турисиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин ҳеч бир давлат, ҳатто тоталитар давлат ҳам сиёсий партияларсиз мавжуд бўла олмайди.

Айни чоғда Ўзбекистонда ривожланган кўппартиялилик тизимининг шаклланиш жараёни бир мунча чўзилиб кетди. Бу, умуман олганда, самарали давлатчиликнинг ва демократик сиёсий тизимнинг қарор топиши йўлидаги жиддий тўсиқдир. Сиёсий партиялар унчалик ривожланмаганлиги ҳали сўзнинг асл маъносида фуқаролик жамиятига айланиб улгурмаган жамиятнинг ижтимоий тузилмалари заифлиги билан маълум даражада боғлиқдир. Шу муносабат билан давлатимиз бошлиғи И.А.Каримов шундай деган эди: “Сиёсий маданиятни юксалтириш керак. Ҳар бир инсон жамиятдаги ўз ўрнини билиши, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис этиши даркор”.¹ Шубҳасиз, ана шу муаммолар вақти келиб ўз ечимини топади.

Аммо Ўзбекистонда ривожланган кўппартиялилик тизимининг вужудга келтирилишини тўхтатиб турган, ҳозирдаёқ бартараф этса бўладиган субъектив сабаблар ҳам бор. Биринчи. Сиёсий партиялар раҳбар органлари ва мансабдор шахсларида изчиллик, аниқ ва режали ишлаш кўзга ташланмайди. Сиёсий партияларнинг фаолларида ўз томонларига янги тарафдорларни оғдириб олиши, умуман партияга нисбатан мойиллик туғдириши мумкин бўлган фидойилик етишмайди. Иккинчи. Партиялар дастурий ҳужжатлар асосида партиянинг стратегик ва тактик режаларини ишлаб чиқадиган, Ўзбекистоннинг барча энг муҳим ижтимоий-сиёсий тадбирларида ўз партияларининг нуқтаи назари ва манфаатларини белгилайдиган, бошқа партиялар ғоявий-сиёсий дастурларининг камчиликларини аниқлаб, ўзларининг ғоявий-сиёсий дастурларини ҳимоя қиладиган мафкуравий, раҳбарий марказларга эга эмас. Учинчи. Партиялар ўз ғоявий-сиёсий дастурлари ва ташаббусларини изчил равишда жамиятга етказиб турадиган самарали институтларни ишлаб чиқ-

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда: Президент Ислам Каримовнинг биринчи қаҳриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил 14 апрель. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 21-б.

маганлар. Шу муносабат билан кенг тармоқли партия лекторлари ва агитаторларига эга бўлган собиқ СССР коммунистик партиясининг тажрибасини эслаш кифоя. Бу тажрибани ўзлаштириб олиш зарур деб ҳисобламаймиз, аммо бу масалада мумкин бўлган барча вариантларни ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Тўртинчи. Партиялар ўзларини оммага яқинлаштирадиган, машҳур қиладиган турли ижтимоий-сиёсий ташаббусларни намоён этиш сингари ўзлари учун нафли усулдан деярли фойдаланаётганлари йўқ. Бешинчи. Партиялар мамлакат ижтимоий ва давлат ҳаётининг у ёки бу воқеалари юзасидан ўзларининг аниқ нуқтаи назарларини жамият эътиборига етказишга деярли интилмаётдилар. Ваҳоланки, аввало, айнан ана шу нарса партияларнинг ғоявий-сиёсий дастурларини аниқ бир шаклга келтириш имкониятини беради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларни бартараф этиш партияларга жамиятда ўз қиёфасига, ўз услубига эга бўлиш, ўз сафларини анча кенгайтиришига эмас, балки, умуман олганда, Ўзбекистонда кўппартиялилик тизимини янада ривожлантириш имконини берган бўлур эди.

Айтилганлардан келиб чиқиб, фикримизча, ривожланган кўппартиялилик тизимининг зарурлиги ижтимоий тафаккурда етарлича илдиз отмаган, ички партиявий қурилиш масалалари ва парламентдаги депутатларнинг фракциявий фаолияти масалалари ўта долзарб бўлган Ўзбекистон учун юридик фан тизимида конституциявий (давлат) ҳуқуқнинг кичик тармоғи сифатида ҳозирда мавжуд кичик тармоқлар (сайлов ҳуқуқи, парламент ҳуқуқи ва бошқалар) сингари “партия ҳуқуқини” шакллантириш тўғрисидаги таклиф илмий ва амалий аҳамиятга моликдир. Ўзбекистон Конституцияси ва сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, сайлов тўғрисидаги қонунлар бу кичик тармоқнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Учинчидан, Ўзбекистон парламенти амалий ва жуда самарали равишда қонун чиқариш вазифасини бажарадиган бўлиб қолди. Бу инсон, жамият ва давлатни, уларнинг ўзаро муносабатини ҳуқуқий таъминлашнинг таянч қатламини яратиш имкониятини беради. Қонун асосида яшаш — Ўзбекистондаги ислохотларнинг энг муҳим вазифасидир. Бу оғир вазифа ҳисобланади. Негаки, совет тизими қонуннинг ижтимоий муносабатларни асосий тартибга солувчи сифатидаги ролини инкор этишни дастак қилиб олган ҳуқуқий нигилизмга асосланган эди. Совет империяси даврида ўта салбий ўрин тутган ва ижтимоий онгда чуқур илдиз отган ҳуқуқий ниги-

лизм ҳозирги вақтда ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда, мустақил Ўзбекистоннинг давлат-ҳуқуқ тизимини ривожлантиришга, умуман олганда, фуқаролик жамиятининг шаклланишига муайян даражада тўғоноқ бўлмоқда.

Бироқ, қонун устуворлиги ғоялари ҳукмронлик қиладиган давр келди. У Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин қонун ҳужжатлари тўла янгиланаётган шароитда бошланди. Қонун ижтимоий муносабатларнинг бирламчи тартибга солувчисига, ҳуқуқнинг асосий манбаига айлана бошлади. Қонунга барча фуқаролар, давлат органлари, ҳўжалик ташкилотлари ва жамоатчилик институтларининг амал қилиши ўзига хос ижтимоий қоидага айланмоқда. Замонавий юридик тафаккурнинг асосини ҳуқуқни ижтимоий тоғувликнинг, ижтимоий муросанинг мужассамлашуви сифатида тасаввур қилиш тобора кўпроқ ташкил этмоқда. Аҳолининг ҳозирги ҳуқуқий онги асосини тобора кўпроқ ҳуқуқни — эркинликни, адолатни, тенгликни амалга ошириш ва рўёбга чиқариш воситаси сифатида тасаввур этиш ташкил этмоқда. Айнан қонунларнинг самарадорлиги ва таъсирчанлиги кўп жиҳатдан аҳоли ҳуқуқий онгининг даражасига боғлиқ бўлади. Қонунларни чуқур ва тўғри тушуниш уларнинг барча фуқаролар томонидан қўллаб-қувватланишига ва уларга сўзсиз риоя этилишига анча кўмаклашади. Шу билан бирга жамиятда давлат тўғрисида умумий қарашлар ва тасаввурлар шаклланиб бормоқда, халқ бирлиги ва жипслигининг муҳим омилига айланиб бораётган умумлашган сиёсий-ҳуқуқий тафаккур пайдо бўлмоқда.

Тўртинчидан, ҳуқуқни норматив жиҳатдан мустаҳкамланган адолатгина эмас, балки рўёбга чиқарилган адолат сифатида тушуниш замонавий Ўзбекистон парламенти фаолиятида назорат вазифасининг ролини оширишни тақозо этди. Аммо бунда Олий Мажлис ижро этувчи ҳокимият вазифасини бажармайди. Бу соҳада унинг ваколатлари чекловсиз эмас. Собиқ Франция Президенти Ф.Миттеран айтганидек, ўта кучли парламент давлатнинг бир маромда ишлашига хавф солади, ўта кучсиз эса — демократияга хавф солади.¹ Ўзбекистонда, жаҳон амалиётига асосланиб, бир қанча конституциявий-ҳуқуқий шакллар ишлаб чиқилган бўлиб, улар қонун

¹ Мақоладан цитата: *Василевич Г.А.* Конституция и проблемы совершенствования избирательного права в Республике Беларусь. //Журнал российского права. 1999. № 5/6. 151-6.

чиқарувчи олий органга қонунлар ижроси устидан назоратни амалга ошириш ва шу аснода ижтимоий ҳаётдаги ўзбошимчаликларни чеклашда ва самарали давлат бошқаруви вазибаларини бажаришда муҳим ўрин тутиш имкониятини бермоқда.

Парламент назоратининг кучи халқ билан мунтазам алоқада бўлишига, унинг қонунлар ижроси қандай бораётганидан, ҳокимият барча органларининг фаолиятдан батафсил хабардорлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Шу сабабли парламент назоратининг ҳар қандай шакли депутатлар парламент деворларидан ташқарида ахборот ишларини кенгайтирганлари, текширишларнинг натижалари, депутат сўровларига жавоблар оммавий ахборот воситаларида ёритиб борилган тақдирдагина таъсирчан бўлади. Бундан ташқари, бу Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “қабул қилинган қонунлар ва қонун ҳужжатлари ижроси устидан жамоат назоратини, давлат ҳамда мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширадиган механизм сифатида оммавий ахборот воситаларининг мавқеини кучайтириш”га кўмаклашади.¹

Бешинчидан, Ўзбекистон парламенти халқаро хусусиятларни ўзида тобора кўпроқ мужассам этмоқда. Парламент дипломатияси давлат ташқи сиёсатининг энг муҳим таркибий қисмига айланди. Бунда Олий Мажлиснинг ташқи сиёсий фаолиятини ташкил этишда анъаналар ва янгиликлар ўртасидаги оқилона нуқтани топишга, демократик парламентаризмнинг таянч тамойилларини муваффақиятли жорий этишга муяссар бўлинди. Бунга маълум даражада кўп асрли парламентаризм анъаналарига эга бўлган давлатларнинг қонун чиқарувчи органлари билан алоқаларни кенгайтириш туфайли эришилди. Олий Мажлис мамлакатда содир бўлаётган барча жараёнлар тўғрисида ҳаққоний ахборотни етказиш, жаҳон ҳамжамиятида Ўзбекистон Республикаси ҳақида ҳолисона тасавурни таркиб топтириш, қабул қилинаётган халқаро норматив ҳужжатларда Ўзбекистон халқининг манфаатларини ҳимоя қилиш ва унинг хоҳиш-иродасини акс эттириш мақсадида халқаро парламент институтларининг минбарларидан фойдалана бошлади. И.А.Каримов қуйидагиларни таъкидлагани бежиз эмас. “Олий Мажлиснинг фаолияти, амалга оширган тадбирлари ва халқаро майдонда тобора ошиб бораётган обрў-эътиборини,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда: Президент Ислам Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил. 14 апрель. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 30-б.

авваламбор, Ўзбекистонда демократик давлатларга хос парламентаризм шаклланиб бораётганининг тасдиғи деб биламан”.¹

Афсуски, Ўзбекистонда жамоатчиликнинг халқаро-ҳуқуқий муаммоларни муҳокама қилишдаги иштироки ҳозирча анча мураккаб аҳволда эканлигини ҳам тан олиш керак. Ҳамма бало шундаки, аҳолининг кенг табақаларигина эмас, балки кўпгина сиёсатчилар, давлат арбоблари ва ҳатто дипломатлар халқаро ҳуқуқ соҳасида етарлича билимга эга эмаслар. Бу муқаррар равишда улар ўтказаятган сиёсатнинг халқаро-ҳуқуқий савиясига, шунингдек халқаро ҳуқуқнинг амал қилишига таъсир кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1998 йил 20 августда Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатия ва консуллик ваколатхоналарининг раҳбарлари билан учрашувда ана шулар ҳақида гапирган эди.² Шу муносабат билан, бизнингча, Ўзбекистон Республикаси учун алоҳида муҳим ҳисобланган, парламент томонидан ратификация қилинган халқаро шартномаларни фақат “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси”дагина эмас, балки қонунлар сингари расмий оммавий ахборот воситалари — “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталарида эълон қилиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Халқаро-ҳуқуқий билимларни аҳолининг барча табақалари орасида кенг ёйиш керак бўлади. Бунда гап янгича сиёсий тафаккур билан, ядросиз, зўравонликларсиз дунё ҳақидаги ғоялар билан суғорилган билимлар ҳақида бормоқда. Умумий таълим мактабининг ўқувчиси ҳам давлатларнинг тинч-тотув яшаши қоидалари тўғрисида бошланғич тасаввурларга эга бўлиши керак. Бу қоидалар олий ўқув юртларида янада пухта ўрганилиши зарур. Халқаро ҳуқуқ умуминсоний маданиятнинг энг муҳим унсурига айланиб бормоғи, у ёки бу тарзда ҳар бир кишининг ҳаётидан жой олмоғи лозим. Шу сабабли, бизнингча, халқаро-ҳуқуқий саводхонликни оширишга қаратилган кенг кампанияни ташкил этмоқ лозим.

4. Ушбу асарда кўрсатиб ўтилганидек, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг совет тоталитар тизими расмий-юримдик жиҳатдангина эмас, балки ижтимоий-тарихий жиҳатдан ҳам барҳам топди.

¹ Каримов И.А. Ватан озодлиғи — олий саодат: Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 8-б.

² Қаранг: Халқ сўзи. 1998. 21 август.

Ва умуман хулоса чиқариш мумкинки, жуда қисқа муддатда Ўзбекистонда бой чет эл тажрибасидан ижодий фойдаланган ҳолда чинакам парламент шакллантирилди ва қонун чиқарувчи ҳокимият мустаҳкамланди. Бу ҳокимиятнинг туб ислоҳотларни амалга оширишдаги ҳиссаси беқиёсдир. Ўзбекистон давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, мамлакатда чуқур демократик, ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни ўтказишнинг мураккаб даврида Олий Мажлис қизгин иш олиб борган йиллар ортида қолди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов парламент фаолиятига, унинг мамлакатимиз демократия ва ижтимоий тараққиёт йўлида мустақил ривожланишига қўшган ҳиссасига юқори баҳо бериб, шундай деган эди: “Мамлакатимизнинг сиёсий-ижтимоий, маънавий ва маданий ҳаётида, янгиланиш жараёнида, ислоҳотларга қонуний асос барпо этиш ва уларни изчиллик билан давом эттиришда, барча самарали ишларимизда Олий Мажлиснинг бош-қош бўлиб турганини биз бугун катта мамнуният билан қайд этамиз”.¹

Олий Мажлиснинг бутун қўп қиррали фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қайд этилган тамойиллар ва нормаларга, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов томонидан олга сурилган мамлакатни мустақил ривожлантиришнинг сиёсий-ҳуқуқий концепциясига ва жамиятнинг ислоҳ қилишнинг ўзимизга хос ва мос моделига асосланди. Депутатлар ўз амалий фаолиятларида ҳамisha ёш суверен давлатнинг устуворликлари ва вазифаларига, мамлакатда ўтказилаётган демократик ислоҳотларнинг аниқ мақсадларига, “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Қонуннинг конституциявий қоидаларига таяндилар.

Ваҳоланки, ўтиш босқичини бошдан кечираётган жамиятларда парламентларнинг тақдири мураккаб, баъзан эса фожиали кечади. Собиқ совет ҳудудида ташкил топган айрим давлатларнинг яқин йиллардаги тажрибасига назар ташлаш кифоя: Россияда парламент ўққа тутилганлиги ва тарқатиб юборилганлиги, Беларусь ва Украина парламентларидаги бўлиниб кетишлар, Қозоғистондаги парламент танглиги шулар жумласидандир. Булар жамиятдаги тийиқсиз курашнинг, ривожланган сиёсий маданият йўқлиги шароитидаги курашнинг, зиддиятларни, ҳокимият беқарорлигини чуқурлашти-

¹ Каримов И.А. Ватан озодлиги — олий саодат: Биринчи қаҳриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. — Т.: Ўзбекистон. 1999. 8-б.

риб, парламентаризм ғояларининг обрусини тукадиган ва давлатнинг ўзини заифлаштирадиган курашнинг натижасидир.

Парламент — мураккаб механизм, партиявий, минтақавий, гуруҳий, шахсий манфаатларнинг мураккаб чатишмасидир. Парламентни мустақкамлаш учун сон-саноксиз гуруҳий ва шахсий манфаатлар бир-бирига мос тушишида ҳамиша битта барча учун мақбул манфаатдорлик бўлиши — фуқаролар тинчлиги, миллатлараро тотувлик ва халқнинг бахт-саодати мужассам бўлмоғи зарур.

Парламент ҳокимиятлар бўлиниши учлигида энг муҳим институт ҳисобланади. Унда ижтимоий манфаатларнинг жамланиши ва уларнинг ошкора ифодаланиши парламентни ҳокимият тармоқлари ва турли давлат органлари ўртасидаги, марказ ва минтақалар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишнинг очиқ минбарига айлантиради. Ўз ваколатлари доирасида манфаатлар мувозанатини топиш парламентнинг доимий вазифасидир. Зеро, ҳокимиятлар бўлиниши тамойилига риоя этилгани ҳолда давлат ҳокимияти органларининг бирлиги ва жипслигини таъминлаш уларни мустақкамлашнинг бош йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу тамойил ҳокимият учта тармоғининг ўзаро ҳамкорлиги яхши йўлга қўйилган шароитда муқаррар равишда ижобий ўрин тугади ва агар бундай ўзаро ҳамкорлик бўлмаса, ижтимоий муаммоларни ҳал этишда тўғаноққа айланади. Шу сабабли, ҳокимият тармоқларининг бўлиниши ҳақида сўз юритганда уларнинг жипслашуви зарурлигини таъкидлаб ўтиш муҳимдир.

Миллий давлатчилик тузилмаларида парламент институтлари тараққий этган мамлакатларда аллақачон тушунганларки, қаерда жипслик бўлмаса, ўша ерда парламентаризм ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Бизнинг тадқиқотимиз ана шу ҳақиқатни Ўзбекистон Республикаси парламенти депутатлари ҳам тушиниб етганликларини яна бир қарра тасдиқлайди.

5. Мамлакатимиз қонун чиқарувчи ҳокимияти қарор топиши ва ривожланишида мустақил Ўзбекистон миллий давлатчилигининг асосчиси — Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов улкан ўрин тутади. Олий Мажлис ташкил топган дастлабки кунларданоқ мамлакатимиз Президенти янги типдаги парламентнинг қарор топиши ва ривожланишига шахсан катта эътибор қаратди, мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи олий органи мустақил Ўзбекистон янги давлатчилиги тузилмасида муносиб ўрин эгаллаши тўғрисида мунтазам ғамхўрлик қилди. Президентнинг Олий

Мажлис сессияларидаги дастурий маърузалари бутун депутатлар корпуси учун бебаҳо ёрдам бўлди. Уларда давлатимиз олдида турган асосий вазифалар, қонунчилик фаолиятининг устуворликлари ва тамойиллари доимо аниқ ва асосли таърифлаб берилди. Президент барча парламент сессиялари ишида шахсан фаол иштирок этди, кўплаб қонунларни қабул қилиш ва тайёрлаш ташаббускори бўлди.

Айнан Ўзбекистон Президенти қонун чиқарувчи олий органни янада такомиллаштириш — вақти келиб икки палатали парламент ташкил этиш ғоясининг муаллифидир.¹ Шубҳасиз, бу ғоянинг амалда рўёбга чиқарилиши бир кунда бўладиган иш эмас. У конституциявий ислохот билан, бир қанча амалдаги қонунларга жиддий ўзгаришлар киритиш билан боғлиқ бўлиб, ўз навбатида, унинг ҳам сиёсатчилар, ҳам олимлар томонидан ҳар томонлама мушоҳада этилишини талаб қилади. Аммо шу нарса ҳам шубҳасизки, икки палатали парламент турли ижтимоий кучлар вакиллитининг қўшимча воситаси бўлиб хизмат қилади, мамлакатда қонун чиқарувчи ҳокимиятни мустаҳкамлайди, энг муҳим давлат масалаларини ҳал қилишда унинг аҳамиятини оширади ва, умуман олганда, ижтимоий барқарорлик, минтақалараро тотувлик ва мамлакат ҳудудий яхлитлигининг кафили бўлиб хизмат қилади. Парламентаризм қанчалик тўлиқ, такомиллашган бўлса, унинг таъсирчан кўп партиялилик ва сиёсий ранг-баранглик шароитида шаклланган чинакам халқ мандатини вужудга келтиришга бўлган таъсири шунчалик кенг ва самарали бўлади.

Юридик адабиётда таъкидланганидек, парламентаризмни ишлай оладиган ҳолга келтириш учун уни моддий-процессуал таъминлашга тайин ва қатъий равишда мўлжалланган нормалар ва қоидаларнинг яхши йўлга қўйилган тизими зарур бўлади. Асосан конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) зиммасига юкланган ана шу вазифа унинг “парламент ҳуқуқи” деб аталувчи кичик тармоқларидан бирида кенг ва батафсил таърифлаб берилади.²

Шуни тан олиш керакки, Ўзбекистонда парламент ҳуқуқи концепциясини, бунинг устига уни ўқитиш концепциясини ишлаб чиқиш конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) ва уни ўқитиш концеп-

¹ Қаранг: Халқ сўзи. 2000. 26 май.

² Қаранг: Парламентское право России: Учебное пособие. //Под ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. — М. Юрист . 1999. 6-6.

циясини ишлаб чиқишдан анча орқада қолди. Бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Негаки парламент ҳуқуқи соҳасида совет давридан қолган ворислик ҳақида (на амалий, на назарий) ҳеч қандай сўз бўлиши мумкин эмас: парламент йўқ жойда парламент ҳуқуқи ҳам йўқ эди. Мана бир неча йилдирки, мустақиллик шароитида, парламент ҳуқуқи режимида Конституцияга таянган ҳолда Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис фаолият кўрсатмоқда. Шу сабабли, парламент амалиёти такомиллашиб боргани сайин, шубҳасиз, Ўзбекистон парламент ҳуқуқи концепцияси ҳам ишлаб чиқилмоғи лозим. Ўйлаймизки, парламент ҳуқуқи бўйича махсус илмий ишларни яратиш вақти келди. Дастлабки босқичда юридик ўқув юртларининг талабалари учун ўқув қўлланмасини ва амалиётчи ходимлар учун қўлланмани яратиш зарур бўлади. Шуниси ҳам борки, бу қўлланмалар конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) бўйича дарсликлар билан асло рақобат қилмаслиги, уларни такрорламаслиги лозим. Агар Ўзбекистоннинг конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) курсида Конституциянинг ўз назарияси масалалари, унинг нормалари ва асосий конституциявий-ҳуқуқий институтлари таҳлили ҳал қилувчи ўрин тутса, Ўзбекистон парламенти ҳуқуқи курсида парламент институтлари шаклланиш ва ривожланиш масалаларининг мунтазам баёни ҳамда тартиб-таомил ва технологияга оид нормалар изоҳи ҳал қилувчи ўрин тутмоғи лозим. Шу тариқа, ўз предметига эга бўлган парламент ҳуқуқи ҳам мустақил ҳуқуқ тармоғи, ҳам ўқув фани бўлишга қонуний равишда талабгордир. Шу сабабли, Ўзбекистон ҳуқуқ фанида янги мустақил юридик фан соҳаси — “Ўзбекистон Республикасининг парламент ҳуқуқи”ни яратиш зарурияти етилди деб ҳисоблаймиз. Уни конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) доирасида ўқитиш эса анча мураккаб. Бинобарин, бунда конституциявий ҳуқуқ (давлат ҳуқуқи) бўйича ҳам, парламент ҳуқуқи бўйича ҳам билим беришда талай нарсa йўқотилиши мумкин.

Афтидан, парламент ҳуқуқини семинарлар ва факультатив машғулотлардан кенг фойдаланган ҳолда, уни конституциявий ҳуқуқдан (давлат ҳуқуқидан) ажратиб, махсус ўқув курси тариқасида ўқитишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ кўринади. Бу талабаларга парламент ҳуқуқининг моҳияти ҳақида кенг тасаввурга эга бўлиш, уни бутун давлат-бошқарув тизимини аниқ мақсадни кўзлаб конституциявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг кучли демократик омили сифатида ҳис этиш имкониятини беради. Бундан ташқари, парла-

мент ҳуқуқини юридик фаннинг мустақил тармоғи сифатида шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган таклифларни рўёбга чиқариш, шубҳасиз, Ўзбекистонда ҳақиқий парламентаризмни нафақат назарий, балки амалий ривожлантиришга кўмаклашади.

Умуман олганда, ҳуқуқий давлат ва адолатли жамият қуриш йўли бугунги кунда юридик фан зиммасига ўз назарий концепцияларини мавжуд ижтимоий сиёсатга йўналтириш мажбуриятини юклайди. Ҳозирги кулай даврдан юридик фанни мамлакат равнақи йўлида ривожлантириш учун имкони борича яхшироқ фойдаланиш зарур. Токи бугунги кун “ҳуқуқшуносликнинг олтин даври”га, юридик фан эса Ўзбекистон миллий давлатчилигининг ва парламент сингарии унинг энг муҳим институтларининг чинакам назарий пойдевориға айлансин.

ИЛОВАЈАР

“ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ПАРЛАМЕНТ ҲУҚУҚИ” ЎҚУВ КУРСИНИНГ НАМУНАВИЙ ДАСТУРИ

УМУМИЙ ҚИСМ

1-мавзу. Ўзбекистон Республикасининг парламент ҳуқуқи юридик фан ва ҳуқуқнинг мустақил тармоғи сифатида

Парламент ҳуқуқи фанининг тушунчаси ва узига хос хусусияти.

Парламент ҳуқуқининг ҳуқуқий тизимдаги ва ижтимоий фанлар тизимидаги роли, аҳамияти ва ўрни.

Конституциявий ҳуқуқ ва парламент ҳуқуқи.

Парламент ҳуқуқи ҳуқуқий тадқиқотларнинг мустақил йўналиши сифатида.

Парламент ҳуқуқи — махсус юридик ўқув фани.

Парламент ҳуқуқи ўқув курсини ўқитишнинг мақсадлари ва асосий вазифалари.

Парламент ҳуқуқи ўқув курсини ўрганиш усуллари.

Парламент ҳуқуқи ўқув курсининг тизими.

Юристар тайёрлаш учун парламент ҳуқуқининг аҳамияти.

2-мавзу. Парламент ҳуқуқи: асосий тушунчалар ва тоифалар

“Парламент” атамасининг тушунчаси ва этимологик маъноси.

Парламентни тавсифловчи асосий хусусиятлар.

Парламентнинг асосий вазифалари.

Жаҳондаги турли давлатлар парламентларининг номлари.

Парламент фаолиятининг ҳуқуқий асослари.

Парламентаризм тушунчаси ва унинг хусусиятлари.

Парламентаризм — ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиси.

Парламентаризм назарияси ва амалиёти.

Давлат тузилиши шакллари ва парламентаризм.

Бошқарув шакллари ва парламентаризм.

Парламент республикаси.

3-м а в з у. Парламент ҳуқуқининг шаклланиши ва ривожланиши

Парламент ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва унинг манбалари.

Парламент ҳуқуқи ривожланишининг даврларга бўлиниши.

Қадимги дунёда вакиллик муассасалари тўғрисидаги ғояларнинг ривожланиши.

Ўрта асрларда давлат вакиллик органларининг вужудга келиши ва ривожланиши.

Янги даврда парламент муассасаларининг ривожланиши.

XX асрда парламентаризм ва парламент ҳуқуқи ривожланишидаги асосий тамойиллар: юксалишлар ва пасайишлар.

Жаҳондаги турли мамлакатларда парламентаризм тараққиётининг хусусиятлари.

Замонавий парламент ҳуқуқи: асосий ғоялар ва концепциялар.

XXI асрда парламент ҳуқуқининг ривожланиш истиқболлари.

Глобаллашув ва парламентаризм ривожда ривожланиш тамойиллари.

4-м а в з у. Парламент ҳуқуқининг манбалари

Парламент ҳуқуқининг манбаи тушунчаси.

Парламент ҳуқуқининг асосий ва қўшимча манбалари.

Парламент ҳуқуқи манбаларининг тизими.

Конституция.

Конституциявий қонунлар.

Қонунлар.

Парламентнинг регламенти ва палаталарнинг регламентлари.

Парламентнинг ҳужжатлари ва палаталарнинг ҳужжатлари.

Ижро этувчи ҳокимият органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари.

Конституциявий суднинг ҳужжатлари.

Халқаро шартномалар.

Жаҳондаги турли мамлакатларда парламент ҳуқуқи манбаларининг хусусиятлари.

5-м а в з у. Парламент ва унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги ўрни

Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши ва парламент.

Давлат ҳокимиятининг бирлиги.

Парламент давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи сифатида.

Қонун чиқарувчи олий органдаги вакиллик тушунчаси ва унинг моҳияти.

Парламент давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи органи сифатида.

Давлат ҳокимияти органлари тизимида парламентнинг ўрни ва роли.

Парламентнинг давлат ҳокимиятининг бошқа органлари билан ўзаро ҳамкорлиги.

Парламент ва фуқаролик жамиятининг асосий институтлари.

6-м а в з у. Парламентни шакллантиришнинг асосий принциплари ва тартиби

Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормалари ҳамда парламентни шакллантириш.

Турли давлатлар парламентларини шакллантириш тартибини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш амалиётидаги умумийлик ва ўзига хослик.

Сайлов тушунчаси ва унинг ижтимоий вазифаси.

Сайлов бевосита демократия институти сифатида.

Сайлов тизимлари: мажоритар, пропорционал , аралаш.

Сайловни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби.

Сайловнинг даврийлиги.

Актив ва пасив сайлов ҳуқуқи.

7-м а в з у. Қонун чиқарувчи ҳокимият олий органларининг конституциявий моделлари

Қонун чиқарувчи органларнинг умумий тавсифи.

Қонун чиқарувчи органлар фаолиятининг тартиботи ва уларни ташкил этиш муаммолари.

Парламентнинг тузилиши.

Палаталар сони.

Икки палатали тизим.

Бир палатали тизим.

Парламент аъзолари.

Парламентнинг асосий ташкилий-институционал тузилмалари.

Парламент фаолиятининг асосий йўналишлари (парламентнинг вазифалари).

8-м а в з у. Парламентнинг қонунчилик вазифаси

Қонунчилик жараёни ва унинг босқичлари тушунчаси.

Қонунчилик ташаббуси.

Қонун лойиҳаларининг дастлабки тарзда кўриб чиқилиши.
Қонун лойиҳаларига қўйиладиган талаблар.
Қонун лойиҳаларининг кўриб чиқилиши тартиби.
Қонунларнинг қабул қилиниши тартиби.
Қонунларнинг имзоланиши (промульгация).
Қонунларнинг расмий эълон қилиниши.

9-мавзу. Парламентнинг назорат вазифаси

Парламент назорати тушунчаси ва аҳамияти.
Давлат назорати тизимида парламент назорати.
Парламентларнинг назоратга оид ваколатлари.
Парламент назорати механизми.
Парламент назоратининг асосий йўналишлари.
Парламент назоратининг асосий шакллари.
Бюджет назорати ва парламент назоратининг бошқа ўзига хос шакллари.

Ҳокимият қонун чиқарувчи тармоғининг назорат фаолиятида парламент қўмиталари ва комиссиялари.

Омбудсман институти ва парламент назоратининг бошқа ихтисослаштирилган институтлари.

10-мавзу. Парламентлараро ҳамкорлик

Халқаро парламентлараро ҳамкорлик ташкилотлари.
Парламентлараро иттифоқ.
ЕХҲТ Парламент ассамблеяси.
Европа парламенти.
Осиё парламентларининг тинчлик учун кураш уюшмаси.
Халқаро парламентлараро ташкилотларнинг халқаро демократик институтлар тизимидаги ўрни ва роли.
Халқаро парламентлараро ташкилотларнинг ҳужжатлари.
Икки томонлама парламентлараро ҳамкорлик.

МАХСУС ҚИСМ

11-мавзу. Ўзбек миллий давлатчилигининг ташкил топиши даврида ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи олий органи (1917 — 1924 йиллар)

Совет мустамлакачилик тизими шароитида Ўзбекистон ҳудудида қонун чиқарувчи органнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни.

Советлар — социалистик давлатчиликнинг очик синфий шакли.

Туркистон АССР, Хоразм ва Бухоро халқ совет республикаларининг қонун чиқарувчи органлари.

Туркистон АССРнинг 1918 ва 1920 йиллардаги Конституцияларига, Хоразм халқ совет республикасининг 1920 йилги ва Бухоро халқ совет республикасининг 1921 йилги Конституцияларига кўра қонун чиқарувчи органларни шаклланиш тартиби ва уларнинг тутган ўрни.

Туркистон АССР олий вакиллик органлари Бутун Россия Марказий Ижроия Қўмитасининг маҳаллий таркибий бўлинмалари сифатида.

Қонун чиқарувчи органларни шаклланиш ва улар фаолиятининг ташкил этилишида парламентаризм ва ҳокимиятлар бўлиниши принципларининг тан олинмаслиги.

Туркистон АССР вужудга келган ва мавжуд бўлган даврда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг асосий ўзига хос жиҳатлари:

- а) ҳокимиятлар ваколатининг аниқ чегараланмаганлиги;
- б) Қонунчилик вазифасини бажариши лозим бўлган давлат ҳокимияти органларида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг асосий хусусиятлари бўлмаганлиги;
- в) улар ўзларига хос бўлмаган вазифаларни бажарганлиги;
- г) бир қанча давлат органларининг қонун чиқарувчи ҳокимият вазифасини бажаришга интилганлиги.

12-м а в з у. Ўзбекистон ССР қонун чиқарувчи олий органининг ҳуқуқий асоси ва намоён бўлиш шакллари (1924 — 1990 йиллар)

Марказий Осиё республикаларида миллий-давлат чегараланиши ўтказилганидан ва Ўзбекистон ССР тузилганидан кейин Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг моҳияти ва роли.

Ўзбекистон ССРнинг 1927 йилги Конституциясига кўра қонун чиқарувчи органларни шаклланиш тартиби, уларнинг турлари ва ваколатлари.

Советларнинг съездлари, МИК, Советлар ва Советлар Марказий Ижроия Қўмитасининг Раёсати.

1937 йилги Конституция ва Ўзбекистон ССРнинг сиёсий асоси сифатида Советларнинг вужудга келиши ва ривожланиши хусусиятлари:

Ўзбекистон ССР Олий Совети: шаклланиш тартиби ва ваколати.

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми: қонун чиқарувчи олий орган вазифасини бажариши.

Расман эълон қилинган “совет” демократиясининг чекланганлиги: ЎзССР Олий Совети сессияларининг мунтазам чақирилмаслиги, қонун чиқарувчи олий орган кўриб чиқадиган масалалар доирасининг торлиги, доимий комиссиялар ишидаги фаолиятсизлик ва ҳоказо.

Ўзбекистон ССРнинг 1978 йилги Конституциясига кўра қонун чиқарувчи олий органнинг шаклланиш тартиби ва унинг ҳуқуқий мақоми.

ЎзССР Олий Совети ва унинг Президиуми ваколатларининг нисбати.

Собиқ СССРда давлат бошқарувининг марказлашганлиги ва ЎзССР Олий Советининг иттифоқдош республиканинг қонун чиқарувчи олий органи сифатидаги сохта роли.

Парламентаризм принципларининг советларга хос вакиллик шаклига мос келмаслиги.

**13-мавзу. XX асрнинг саксонинчи йиллари охиридаги сиёсий
ислоҳот ва давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи
олий органини шакллантириш тартибининг
демократлаштирилиши**

Сайлов ҳуқуқи сиёсий демократия институтлари тизимида асосий институтлардан бири сифатида.

1989 йил 20 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон ССРнинг Конституцияси (Асосий Қонуни)га ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун ва “Ўзбекистон Республикаси халқ депутатларининг сайлови тўғрисида”ги Қонуннинг тарихий роли.

Ўзбекистоннинг сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий янгиликлари ва ўзига хос жиҳатлари.

Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи олий органига муқобиллик асосидаги дастлабки сайлов — ижтимоий плюрализмнинг намоён бўлиши.

Сайлов тизимини ислоҳ қилиш йўлидаги объектив ва субъектив қийинчиликлар: ривожланган сиёсий тузилмаларнинг йўқлиги, ягона коммунистик партиянинг конституциявий норма ва мафкуравий қоида сифатидаги ҳукмронлик роли ва ҳоказо.

14-м а в з у. Қонун чиқарувчи олий орган сиёсий тизимнинг ислоҳ қилиниши ва Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг қарор топиши шароитида

Ўзбекистон Олий Кенгашининг янги мақоми.

Олий Кенгаш — Ўзбекистон тарихида доимий равишда ишловчи, яъни профессионал депутатларга эга бўлган дастлабки қонун чиқарувчи орган.

Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсатини шакллантириш тартиби, унинг тутган ўрни ва роли, унинг аввалги қонун чиқарувчи органнинг Президиумидан асосий фарқи.

Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг фаолиятида Олий Кенгаш қўмиталари ва комиссиялари ролининг ошганлиги.

Ўзбекистон Олий Кенгаши фаолиятини демократлаштиришнинг асосий йўналишлари: ишдаги ошкоралик, ваколатдаги ўзгаришлар, қонунларни тайёрлаш, муҳокама қилиш, қабул қилиш тартиботидаги ўзгаришлар ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимининг таъсис этилиши — совет империясининг емирилиши ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришилишида Олий Кенгашнинг муҳим қадамидир.

Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан Мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши — давлат суверенитети асосий принципларининг мустаҳкамлаб қўйилишидир.

СССР Иттифоқи ва Ўзбекистон Республикаси қонун чиқариш ваколатларининг чегараланиши: иттифоқ ва республика қонунлари ўртасидаги “жанг”.

Олий Кенгашнинг Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги туғрисидаги Баёноти ва “Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари туғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг қабул қилиниши — социалистик тизим ва коммунизм қуриш ғоясининг узил-кесил мағлубиятга учраши.

1992 йил 8 декабрда Олий Кенгаш томонидан мустақил Ўзбекистон Конституциясининг қабул қилиниши — демократик ҳуқуқий давлат барпо этилиши ва тамоман янги қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис қарор топиши учун ҳуқуқий пойдеворнинг яратилиши.

Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тармоқларининг ваколатларини белгиловчи, бозор иқтисодиётига ҳуқуқий асос қўйган ва ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий муҳофазасини таъминлашга қаратилган қонунларнинг қабул қилиниши.

Янги парламент тизими асосларининг вужудга келиши ва кўппартиялилигининг йўқлиги.

Ўтиш даврининг мураккабликлари ва Ўзбекистонда парламентаризм қарор топиши жараёнларининг жиддий камчиликлари.

15-м а в з у. Олий Мажлис ташкил топишининг ҳуқуқий асоси

Ўзбекистон фуқароларининг Олий Мажлисга сайловда иштирок этишга доир конституциявий ҳуқуқи.

Янги сайлов тизимининг яратилиши.

Мустақил Ўзбекистон Конституцияси демократик сайлов тизимининг ўзаги, асоси сифатида.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги ва “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар — қонун чиқарувчи олий органга эркин ва адолатли демократик сайлов ўтказилишининг ҳуқуқий асослари.

Олий Мажлисга ўтказиладиган сайловнинг асосий принциплари.

Сайловни ташкил этиш ва уни ўтказиш тартиби.

Сайлов кампанияси.

Номзодларни кўрсатиш шартлари ва тартиби. Номзодларни рўйхатга олиш. Номзоднинг мақоми.

Сайловолди ташвиқоти.

Овоз бериш тартиби ва овозларни санаб чиқиш.

Сайлов натижаларини аниқлаш ва эълон қилиш.

Сайлов ҳуқуқи нормаларини бузганлик учун жавобгарлик.

Биринчи қақриқ Олий Мажлисга сайлов ва сиёсий кучлар манфаатларининг ҳисобга олиниши.

Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг тақомиллаштирилиши.

“Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги Қонун ва сайлов комиссиялари ҳуқуқий мақомининг аниқлаштирилиши.

Иккинчи қақриқ Олий Мажлисга сайлов — Ўзбекистоннинг янги қонун чиқарувчи органи ва унинг доирасида юзага келган асосий партиявий-сиёсий кучлар жойлашувининг ўзига хосликлари ҳамда ғоявий-сиёсий табақалашуви хусусиятининг мустаҳкамланиши ва янада ривожлантирилиши.

16-м а в з у. Олий Мажлиснинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

Олий Мажлиснинг конституциявий мақоми тушунчаси.

Олий Мажлис — Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи олий органи тарихида принципиал янги модель.

Олий Мажлиснинг тузилиши.

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари тизими-да Олий Мажлиснинг тутган ўрни ва роли.

Олий Мажлиснинг Ўзбекистон парламенти сифатида қарор топишида Ўзбекистон Республикаси Президентининг роли.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамаси.

Олий Мажлис ва суд органлари.

Олий Мажлис ва маҳаллий вакиллик органлари.

Олий Мажлис ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари.

Олий Мажлис ва фуқароларнинг жамоат бирлашмалари.

17-м а в з у. Олий Мажлис — Ўзбекистон Республикасининг парламенти

Олий Мажлиснинг асосий вазифалари.

Олий Мажлис ишининг асосий принциплари ва тартиби.

Олий Мажлиснинг Регламенти.

Олий Мажлиснинг сессиялари ва ялпи мажлисларига тайёргарлик кўриш тартиби.

Олий Мажлиснинг сессиялари ва ялпи мажлисларини ўтказиш тартиби.

Овоз бериш турлари ва тартиби.

Олий Мажлисте қарорлар қабул қилиш.

Олий Мажлис Раиси ва Раис ўринбосарлари.

Олий Мажлис депутатининг мақоми.

18-м а в з у. Олий Мажлиснинг ташкилий-институционал тузилмалари

Олий Мажлиснинг ички тузилиши.

Олий Мажлис ташкилий-институционал тузилмаларининг хусусиятлари.

Парламент фаолиятини таъминлашда Олий Мажлиснинг ташкилий-институционал тузилмалари.

Олий Мажлиснинг асосий ташкилий-институционал тузилмалари.

Олий Мажлиснинг Кенгаши — парламентнинг коллегиял раҳбар органи.

Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари — қонун чиқарувчи олий органнинг энг муҳим ишчи органлари.

Депутатлар фракциялари ва блоклари давлат ҳокимияти органлари ва ижтимоий фикр ўртасидаги доимий боғловчи буғин бўлиб хизмат қилувчи депутатлар бирлашмалари сифатида.

19-м а в з у. Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолияти

Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолияти тушунчаси ва унинг хусусиятлари.

Қонунчилик жараёни ва унинг босқичлари.

Қонунчилик ташаббуси — қонунчилик жараёнининг биринчи босқичи.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъектлари.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини рўёбга чиқаришда Ўзбекистон Республикаси Президентининг роли.

Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва уларга қўйиладиган талаблар. Қонун лойиҳаларини киритиш тартиботи.

Қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш — қонун чиқариш жараёнининг иккинчи, энг қўламдор босқичи.

Қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш шакллари.

Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси.

Қонун лойиҳаларини Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларида муҳокама қилиш — қонун чиқариш жараёнининг асоси.

Қонун лойиҳаларининг экспертизаси. Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг қонун лойиҳалари устида ишлашдаги роли.

Қонун лойиҳаларининг Олий Мажлис Кенгаши томонидан дастлабки тарзда қўриб чиқилиши.

Қонун лойиҳаларининг Олий Мажлиснинг ялпи мажлисларида қўриб чиқилиши — қонун лойиҳаларини шакллантиришнинг энг масъулиятли жараёни.

Қонуннинг қабул қилиниши — қонунчилик жараёнининг учинчи босқичи.

Қонуннинг: а) моддама-модда; б) бўлимлар ва боблар бўйича; г) бутун матн учун тўлалигича овоз бериш йўли билан қабул қилиниши.

Очиқ ва яширин овоз бериш.

Электрон тизимдан фойдаланиб ёки ундан фойдаланмасдан овоз бериш.

Овоз беришда депутатлар кворуми. Қонунларни қабул қилишда оддий ва квалификациян кўпчилик.

Қонунларни имзолаш — мувозанатни таъминлаш тизимининг энг муҳим бўғинларидан бири.

Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг қонунчилик ва суд ҳокимияти органлари билан алоқалар бўйича экспертлар гуруҳининг хулосаси.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қонунларни кечиктириш ҳуқуқи (Президент ветоси).

Қонунларни эълон қилиш (ҳалққа етказиш) қонунчилик жараёнининг мустақил тўртинчи босқичи сифатида.

Олий Мажлиснинг расмий нашрлари.

Қонуннинг эълон қилиниши ва юридик кучга кириши.

Қонунларнинг кучга кириш муддатлари.

20-мавзу. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Олий Мажлиснинг ҳужжатлари

Қонун тушунчаси.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида қонуннинг ўрни.

Ҳуқуқ ва қонуннинг ўзаро нисбати.

Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолиятининг дастурли-режали ташкил этилиши.

Қонунчилик техникаси.

Фан ва қонуннинг сифат омили.

Қонуннинг ахборот базаси.

Қонунга қўйиладиган талаблар.

Қонуннинг мазмуни ва шакли.

Қонуннинг мантиқи, услуби ва тили.

Қонунларда қўлланиладиган атамаларнинг бирлиги принципи — қонун чиқарувчининг фикрини тўғри тушуниш ҳамда қонунни бир хилда қўллаш кафолати, қонунийликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти.

Қонунни бевосита ижрочиларга ўз вақтида етказиш.

Қонуннинг самарадорлиги.

Олий Мажлиснинг ҳужжатлари.

21-м а в з у. Олий Мажлиснинг назорат-таҳлил фаолияти (парламент назорати)

Олий Мажлис назорат вазифасининг моҳияти.

Олий Мажлис назорат фаолиятининг асослари.

Парламент назоратининг хусусиятлари. Парламент назоратининг қонун ҳужжатларини такомиллаштириш билан уйғунлашганлиги.

Парламент назорати тизими.

Парламентнинг назорат фаолиятида Олий Мажлиснинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари.

Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили фаолияти — қонунлар ижроси устидан парламент назорат механизмининг қисми. Парламент назоратининг бошқа механизмлари.

Депутат сўрови — назоратнинг анъанавий шакли.

Парламент муҳокамалари.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тасдиқлашнинг хусусиятлари.

Ҳукуматнинг бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботи ва жорий масалалар юзасидан ахборот.

Парламент назоратининг ўзига хос шакллари: Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини тасдиқлаш, Конституцияда назарда тутилган масалалар юзасидан тайинлаш, сайлаш, тайинлаш учун розилик бериш.

Олий Мажлиснинг назорат-таҳлил фаолиятида мутахассислар ва экспертларнинг иштироки.

Ижтимоий фикрни ўрганиш ва ҳисобга олиш, қонунларни татбиқ этиш амалиёти мониторинги — қабул қилинган қонунлар амал қилиши самарадорлигининг муҳим шарти.

22-м а в з у. Олий Мажлиснинг ташқи сиёсий фаолияти

Олий Мажлис ташқи сиёсий фаолиятининг конституциявий-ҳуқуқий асослари.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсий органи сифатида. Парламент дипломатияси — давлат ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим таркибий қисми.

Ташқи сиёсий фаолиятда ҳокимиятлар бўлиниши принципининг ўзига хослиги.

Олий Мажлис ташқи сиёсий фаолиятининг асосий таркибий қисмлари.

Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлардаги стратегияси ва тактикасининг сиёсий-ҳуқуқий асосини ташкил этувчи қонунларнинг қабул қилиниши.

Халқаро шартномаларни ратификация қилиш — Олий Мажлис ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим таркибий қисми. Умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий ҳуқуқ нормаларидан устуворлиги принципи.

Олий Мажлис томонидан халқаро ҳаёт воқеаларини ошкора ва расмий баҳолаш — парламент ташқи сиёсий вазифаларининг намоён бўлиши. Олий Мажлиснинг мурожаатлари ва баёнотлари.

Олий Мажлис ва халқаро парламентлараро ҳамкорлик ташкилотлари. Олий Мажлиснинг миллий парламент гуруҳи халқаро парламент ташкилотларида.

Бошқа мамлакатларнинг парламентлари билан ҳар томонлама алоқаларни ривожлантириш — Олий Мажлиснинг халқаро фаолиятидаги алоҳида вазифа. Олий Мажлиснинг икки томонлама парламентлараро ҳамкорлиги.

23-м а в з у. Олий Мажлиснинг фуқаролар мурожаатларини кўриб чиқиш бўйича фаолияти

Фуқароларнинг Олий Мажлисга аризалар, таклифлар ва шикоятлар билан мурожаат қилиши тушунчаси ва унинг моҳияти.

Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқини кафолатловчи қонун ҳужжатлари.

Олий Мажлиснинг фуқаролар мурожаатларига доир ишининг асосий йўналишлари.

Фуқаролар мурожаатларига парламент муносабатининг асосий шакллари.

Олий Мажлиснинг давлат ҳокимиятининг ижро этувчи ва суд органлари билан, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи жамоат ташкилотлари билан фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш ва уларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича ҳамкорлиги.

Олий Мажлис Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаши.

Олий Мажлис фаолиятини такомиллаштиришда фуқаролар мурожаатларининг роли.

24-м а в з у. Олий Мажлиснинг ишини ташкилий-ҳуқуқий ва техник жиҳатдан таъминлаш

Олий Мажлиснинг ишини ташкилий-ҳуқуқий ва техник жиҳатдан таъминлашнинг асосий механизмлари.

Олий Мажлис Котибиятининг шаклланиши.

Олий Мажлис Котибияти фаолиятининг ҳуқуқий асослари.

Олий Мажлис Котибиятининг асосий ваколатлари.

Олий Мажлис Котибиятининг тузилиши.

Олий Мажлис Котибиятининг асосий бўлинмалари.

Олий Мажлис Котибияти бўлинмаларининг вазифалари.

Олий Мажлис Котибиятининг ходимлари, уларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Олий Мажлис фаолиятини таъминлаш тизимида Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти.

Жамоат бирлашмалари, илмий муассасалар, жамоатчи экспертлар ва бошқалар томонидан Олий Мажлис фаолиятига қўмаклашиш.

“Ўзбекистон Республикасининг парламент ҳуқуқи” ўқув курсининг намунавий дастурига доир тавсия қилинадиган адабиётлар

1. Расмий материаллар ва қонун ҳужжатлари

И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. — Т.: Ўзбекистон. 1996.

И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. — Т.: Ўзбекистон. 1996.

И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т.: Ўзбекистон. 1996.

И.А.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. — Т.: Ўзбекистон. 1996.

И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон. 1997.

И.А.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. — Т.: Ўзбекистон. 1998.

И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. — Т.: Ўзбекистон. 1999.

И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. 8. — Т.: Ўзбекистон. 2000.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги Қонунига мувофиқ киритилган ўзгартишлар билан). — Т.: Ўзбекистон. 1999. — 32-бет.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги 336 — XII-сонли Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991 йил. № 11. 14-15-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги 990—XII-сонли Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994 йил. № 1. 6 — 31-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 майда қабул қилинган “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги 1051 — XII-сонли Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994 йил. № 5. 47 — 49-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги 2011 — XII-сонли Конституциявий Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994 йил. № 10. 8 — 19-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 5 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги 49 — I-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил. № 6. 11—30-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 5 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 50 — I-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил. № 6. 30—38-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 6 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида”ги 66 — I-сонли Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил. № 6. 59 — 72-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш

тўғрисида”ги 481 — I-сонли Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 йил. № 9. 143 — 151-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги 613 — I-сонли Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 йил. № 5-6. 136 — 142-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил 19 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг раҳбариятининг 1995 — 1999 йиллардаги фаолияти тўғрисидаги ҳисобот ҳақида”ги 806 — I-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 йил. № 9. 8 — 22-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 2000 йил 3 мартда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссиялари қонунчилик ва назорат-таҳлил фаолиятининг 2000 йилга мўлжалланган режаси тўғрисида”ги 46 — II-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 йил. № 4. 24 — 41-бетлар.

II. Китоблар

Азизхўжаев А.А. Демократия — халқ ҳокимияти демакдир. — Т.: Шарқ. 1996. — 22 б.

Амеллер М. Парламенты (Пер. с англ.). — М.: Прогресс. 1967. — 512 с.

Балтаев А.Р. Законодательная власть в Республике Узбекистан. — Т.: Академия МВД. 1996. — 66 с.

Бобоев Х., Қаҳҳоров А. Демократик Конституциянинг ижтимоий-ҳуқуқий қирралари. — Т.: Ўзбекистон. 2000. — 78 б.

Горгес Р. Так работают правительство и парламент. — М.: Дело. 1993. — 96 с.

Депутаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан первого созыва. — Т.: Ўзбекистон. 1995. — 356 с.

Законодательная техника (под ред. Д.А.Керимова). — Л.: Изд. Ленинградского университета. 1965. — 143 с.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси. — Т., 2000. — 199 б.

Исламов З.М. Из истории теорий политико-правовых реформ. — Т.: Узбекистон. 1992. — 103 с.

Исламов З.М. Общество, государство, право. В 2-х т. — Т.: Адолат. 1997.

Қаюмов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Дарслик. — Т.: Адолат. 1998. — 400 б.

Керимов Д.А. Законодательная техника. Научно-методическое и учебное пособие. — М.: Норма — Инфра. М. 1998. — 127 с.

Комментарий к Закону Республики Узбекистан “Об Уполномоченном Олий Мажлиса по правам человека (омбудсмане)” /Отв. ред. С.Ш.Рашидова. — Т.: Адолат. 1998. — 51 с.

Конституции мира (Сборник конституций государств мира. Т.1 и 2) Составители и авторы введения, вступительных статей У.Таджиханов и А.Х.Саидов. — Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан. 1997. — 448 с; 1997.—480 с.

Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв. ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1995. — 778 с.

Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв. ред. Б.А.Страшун. — М.: Бек. 1997. — 764 с.

Конституционное развитие Узбекской ССР (Отв. редакторы Ишанов А.И., Файзиев М.М.). — Т.: Фан. 1986, — 178 с.

Конституция Российской Федерации. Комментарий. /Под общей редакцией Б.Н.Топорнина, Ю.М.Батурина, Р.Г.Орехова. — М.: Юрид. лит. 1994. — 624 с.

Қонун ва тил. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1997. — 224 б.

Крылова И.С. Европейский парламент. — М.: Наука. 1987. — 190 с.

Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций. — М.: Наука. 1988. — 170 с.

Левитин Л., Карлайл Д. Ислам Каримов — Президент нового Узбекистана. — Т.: Ўзбекистон. 1996. — 145 с.

Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. — М.: Вагриус. 2001. — 351с.

Лившиц Р.З. Современная теория права. (Краткий очерк). — М., 1992. — 93 с.

Лившиц Р.З. Теория права. Учебник. — М.: Бек. 1994. — 224 с.

Материалы рабочего семинара-совещания окружных избирательных комиссий по выборам в Олий Мажлис Республики Узбекистан (14-16 ноября 1994 г.). — Т.: Узбекистан. 1994. — 264 с.

Общая теория права: Учебник для юридических вузов (под общ. ред. А.С.Пиголкина). -2-е изд., испр. и доп. — М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э.Баумана. 1995. — 384 с.

Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. — Т.:Ўзбекистон. 1995. — 208 б.

Парламенты мира: Сб. — М.: Интерпракс. 1991. — 624 с.

Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации. — М., 1996. — 145 с.

Политические партии и движения в Узбекистане (Издание третье). — Ташкент, 1999. — 24 с.

Политические проблемы теории государства. — М., 1993. — 96 с.

Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан: вопросы реформы, законодательство и зарубежный опыт (юридические и политологические заметки). — Т.: Ўзбекистон. 1993. — 40 с.

Саидов А.Х. Қиёсий конституцияшунослик. — Т.: Академия МВД. 1993. — 112 б.

Сравнительное конституционное право. (Отв. ред. В.Е.Чиркин). — М.: Манускрипт. 1996. — 729 с.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. — Т.: Ўзбекистон. 1995. — 304 б.

Уразаев Ш.З. Модель закона: какой ей быть. — Т.:Фан. 1990. — 48 с.

Халилов Э.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси парламенти: биринчи чақирғи Олий Мажлисининг фаолияти (Ўзбек ва рус тилларида). — Т.: Ўзбекистон. 1999. — 80 б.

Халилов Э.Ҳ. Сайлов тўғрисидаги Ўзбекистон қонунларининг қарор топиши ва ривожланиши (Олий Мажлис шаклланишининг ҳуқуқий асослари). — Т.: Ўзбекистон. 1999.—96 б.

Ҳусанов О.Т. Ўзбекистон Республикаси давлат органлари. — Т.: Шарқ. 1996. — 76 б.

Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. — М.: Форум-инфра-М. 1998. — 288 с.

Ямбрузич Э.С. Толкование международных договоров. Теория и реальность. — Нью-Йорк: Университетское издательство Америки. 1987. — 298 с.

III. Мақолалар

Акаемов П. Парламентарии стран СНГ сближаются. //Президент. Парламент. Правительство. 1998. № 3. С.17-21.

Балтаев А.Р. Законодательная деятельность Олий Мажлиса. // Общественные науки в Узбекистане . 1997. № 12. С. 18-23.

Бессарабов В. Парламент и законотворчество. //Законность. 1999. № 4. С. 22-26.

Васильев Р.Ф. О понятии правового акта. //Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1998. № 1. С. 3-25.

Евланов И.А., Лысенко В.И. Избирательное право Республики Узбекистан. //Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации. 1999. № 2. С. 58-69.

Калмыков М. Так сколько партий нужно обществу? //Эхо планеты. 2000. № 13. С. 5-9.

Каспаров Э.Р. Конституционные основы системы органов государственной власти в Республике Узбекистан. //Общественные науки в Узбекистане. 1997. № 12. С. 12-18.

Керимов А.Д. Парламентские представительства как средство контроля за исполнительной властью (Пятая Французская Республика). //Государство и право. 1992. № 7. С. 139-147.

Керимов А.Д. Французские политические деятели, юристы — за расширение полномочий парламента. //Государство и право. 1995. № 6. С. 110-116.

Котелевская И.В. Современный парламент. //Государство и право. 1997. № 3. С. 5-13.

Котенков А.А. Президент — Парламент: становление взаимоотношений в законодательном процессе (статья 1). //Государство и право. 1998. № 9. С. 5-8.

Кутейников А.Е. Национальные парламенты и международные организации. //Вестник Межпарламентской Ассамблеи. 1999. № 2. С. 120-135.

Кучимов Ш. Ўзбек қонунчилик техникаси: муаммолар ва ечимлар. //Ҳаёт ва қонун. 1998. № 6. 6-8-б.

Лопатин В.Н. Причины проблем нашего законодательства кроются в самом процессе законотворчества. //Юридический мир. 1998. № 7. С. 7-9.

Лукашук И.И. Внешняя политика: Президент и парламент. //Государство и право. 1996. № 7. С. 138-144.

Платонов В.М. Закон должен служить свободе и праву. //Закон и право. 2000. № 1. С. 7-12.

Развитие конституционного права государств — участников Содружества: общее и особенное. Краткий обзор. //Вестник Межпарламентской Ассамблеи. 1998. № 1. С. 64-66.

Романов Р. Роль парламента в государственном управлении. //Президент. Парламент. Правительство. 1998. № 5. С. 41-43.

Старостина И.А. Всенародные обсуждения: правовые возможности и практика. //Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1998. № 1. С. 40-55.

Сырых В.М. Воистину ли нормы законов истинны? //Государство и право. 1996. № 7. С. 26-33.

Файзиев М. Закон о подготовке новых законов (на узбекском языке). //Хуқуқ-Право. 1998. № 1. С. 57-59.

Файзуллаев Т. Основной Закон Республики Узбекистан. //Общественные науки в Узбекистане. 1997. № 12. С. 3-11.

Хабарова Т., Хабаров С. Европейский парламент. //Президент. Парламент. Правительство. 1997. № 1. С. 74-75.

Хабаров С.А. Европейские парламентские организации (правовые аспекты). //Государство и право. 1997. № 1. С. 92-99.

Халилов Э.Х. Мамлакат тараққиётининг ҳозирги босқичида Олий Мажлис фаолиятининг асосий йўналишлари //Хаёт ва қонун. 1998. № 5. 2-11-б.

Халилов Э.Х. Основные приоритеты парламента Узбекистана на пороге и в начале XXI века.// Хуқуқ-Право-Law. 2000. №2. С.3-8.

Халилов Э.Х. Ўзбекистонда парламентаризм мактабининг илк сабоқлари.// Қонун ҳимоясида. 2000. № 8. 3-8-б.

Электоральная активность населения Узбекистана (Некоторые результаты социологического опроса о партиях). //Демократизация и права человека. 1999. № 2. С. 120-122.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҚОНУНИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ОЛИЙ МАЖЛИСИ ТЎҒРИСИДА

*(Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси,
1994 йил, №10, 250-модда; Ўзбекистон Республикаси
Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 йил, № 5-6, 153-модда;
2001 йил, №5, 89-модда)*

I боб. УМУМИЙ ҚОНДАЛАР

1-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси республикада қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи олий давлат вакиллик органидир.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ ўз ваколатига берилган ҳар қандай масалани ўз муҳокамасига қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси бир палатали органдир.

Олий Мажлис ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида сайланадиган 250 нафар депутатдан иборат.

Олий Мажлис фаолиятининг доимий ва самарали бўлиши унинг сессиялари, Олий Мажлис Кенгаши, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари ҳамда депутатларнинг иши билан таъминланади.

2-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов

Олий Мажлис сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тартиби “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва унга мувофиқ чиқариладиган бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

3-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколат муддати

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколат муддати — беш йил.

Ваколат муддати тугагач, Олий Мажлис янги чақириқ Олий Мажлис иш бошлагунга қадар ўз фаолиятини давом эттириб туради.

4-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатлари жумласига:

1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

2) Ўзбекистон Республикаси қонунларини қабул қилиш ҳамда уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

3) Вазирлар Маҳкамасининг таклифига биноан Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

4) Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари органлари тизимини ва ваколатларини Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ белгилаш;

5) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

6) бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

7) маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш;

8) Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий туловларни жорий қилиш;

9) Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов тайинлаш; Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

10) Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ ваколати тугаши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови кунини тайинлаш;

11) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раисини ва унинг ўринбосарларини сайлаш;

12) Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини сайлаш;

13) Ўзбекистон Республикаси Олий судини сайлаш;

14) Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳужалик судини сайлаш;

14¹⁾ Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини ва унинг уринбосарини сайлаш;

15) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиға мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлаш ва вазифасидан озод этиш;

16) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош Вазир, унинг биринчи уринбосари ва уринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

17) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг уринбосарларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

18) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш;

19) Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталарини ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлаш;

20) Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

21) халқаро шартномаларни ва битимларни ратификация (тасдиқлаш) ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилиш;

22) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

23) туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ва чегараларини ўзгартириш;

24) Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳамда ушбу Қонунда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш киради.

5-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати

Олий Мажлис депутати ўз сайловчиларининг, шунингдек уни депутатликка номзод этиб кўрсатган тегишли сиёсий партия ёки тегишли ҳокимият вакиллик органининг вакили ҳисобланади.

Депутат ўз бурчларини ижро этишда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ҳамда қонун ҳужжатларига амал қилади.

Олий Мажлис депутатининг ваколат муддати беш йил.

Олий Мажлис депутатининг ваколатлари:

у ваколатини зиммасидан соқит қилган;

қонунга кўра депутатлик ваколатини бажаришига номувофиқ бўлган лавозимга сайланган ёки тайинланган;
унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган;
суд уни муомалага лаёқатсиз деб топган;
чақириб олинган;

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган;
вафот этган тақдирда муддатидан илгари тўхтатилади.

Олий Мажлис депутатининг ваколатлари қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам муддатидан илгари тўхтатилиши мумкин.

Олий Мажлис депутатининг ҳуқуқлари, бурчлари ва фаолиятининг кафолатлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Олий Мажлис депутатларига белгиланган тартибда уларнинг депутатлик фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлар қопланади. Олий Мажлисте доимий ишлайдиган депутатлар ўз ваколатлари даврида ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир лавозимни эгаллашлари ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас.

Олий Мажлис депутати дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. У Олий Мажлисининг, сессиялар оралиғидаги даврда эса — Олий Мажлис Кенгашининг (навбатдаги сессияда бунди депутатлар эътиборига етказиш шарти билан) розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жазога тортилиши мумкин эмас.

П 606. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ ИШИНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛИ

6-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сессияси

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ишининг ташкилий шакли сессия ҳисобланади.

Олий Мажлис сессияси унинг мажлисларида очилади ва ёпилади.

Олий Мажлис сессияси унинг мажлисларидан, шунингдек Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг, бошқа органларининг сессия мажлислари оралиғидаги даврда ўтказиладиган мажлисларидан иборат бўлади.

Олий Мажлис сессиялари бир йилда камида икки марта чақирилади.

7-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мажлислари

Олий Мажлисининг сайловдан кейинги биринчи мажлиси Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловдан сўнг икки ойдан кечиктирмай чақирилади.

Олий Мажлис биринчи сессиясининг биринчи мажлиси Марказий сайлов комиссиясининг Раиси томонидан очилади ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси сайлангунга қадар олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мажлиси унинг ишида жами депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этган тақдирдагина ваколатли ҳисобланади.

Қонунлар ва Олий Мажлисининг бошқа қарорлари фақатгина мажлисларда қабул қилинади.

Олий Мажлис ва унинг органлари мажлисида Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Бош Вазир ва Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳужалик судининг раислари, Бош прокурори, Марказий банки бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин.

8-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг навбатдан ташқари сессияси

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг навбатдан ташқари сессияси Олий Мажлисининг Раиси томонидан унинг ташаббуси билан ёки Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг ёхуд Олий Мажлис депутатлари камида учдан бир қисмининг таклифи билан чақирилади.

**Ш БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ ҲУЖАТЛАРИ (АКТЛАРИ)**

9-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ҳужжатлар қабул қилиниши

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Ўзбекистон Республикаси Конституциясини, конституциявий қонунларни, қонунларни, қарорлар ва бошқа ҳужжатларни қабул қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Конституцияни ўзгартирувчи ва тўлдирувчи қонунлар, шунингдек бошқа конституциявий қонунлар Олий Мажлис жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартишлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Конституцияга ўзгартиш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф камида бир йил ўтгандан кейин қайта киритилиши мумкин.

Қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатлар Олий Мажлис жами депутатларининг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

10-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳужжатларини эълон қилиш ҳамда уларнинг кучга кириши

Ўзбекистон Республикаси қонунларини ва Олий Мажлисининг бошқа норматив ҳужжатларини эълон қилиш уларни қўлланишнинг мажбурий шarti ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Олий Мажлисининг бошқа норматив ҳужжатлари улар имзоланганидан кейин узоғи билан бир ҳафталик муддат ичида эълон қилинади ҳамда агар, ҳужжатларнинг ўзида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, улар эълон қилинганидан кейин ўн кун ўтгач, кучга киради.

11-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳужжатларининг ижросини назорат қилиш

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бошқа ҳужжатларининг ижросини назорат қилади.

**IV бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ РАИСИ ВА УНИНГ
ЎРИНБОСАРЛАРИ**

**12-мoддa. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг
Раиси**

Олий Мажлиснинг Раиси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Олий Мажлис ваколати муддатига сайланади.

Олий Мажлиснинг Раиси этиб бир шахсни сурункасига икки муддатдан ортиқ сайлаш мумкин эмас.

Олий Мажлиснинг Раиси депутатларнинг учдан икки қисмидан кўпроғи яширин овоз бериши орқали қабул қилинган Олий Мажлис қарорига биноан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

**13-мoддa. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
Раисининг ваколатлари**

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси:

1) Олий Мажлис муҳокамасига қўйиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

2) Олий Мажлис сессияларини чақиради, сессиянинг кун тартибига доир таклифларни қўмиталар ва комиссияларнинг раислари билан биргаликда белгиланган тартибга (Олий Мажлис Регламентига) мувофиқ тайёрлайди;

3) Олий Мажлис ва унинг Кенгаши мажлисларида раислик қилади;

4) Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

5) қонунларнинг ва Олий Мажлис қарорларининг бажарилишини назорат қилишни ташкил этади;

6) парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ва халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ гуруҳлар фаолиятига раҳбарлик қилади;

7) Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари раислари этиб сайлаш учун Олий Мажлисга номзодларни тақдим этади;

8) қўмиталар ва комиссиялар раисларининг тақдимига мувофиқ Олий Мажлис Кенгаши билан келишган ҳолда қўмиталар ва комиссияларнинг раис ўринбосарлари ҳамда котибларини тайинлайди;

9) қўмиталар ва комиссиялар раисларининг таклифига биноан қўмиталар ва комиссиялар таркибини ўзгартириб, сўнгра бу ўзгартишларни Олий Мажлис тасдиғига киритади;

10) Олий Мажлиснинг матбуот органлари фаолиятига раҳбарликни амалга оширади;

11) Олий Мажлис матбуот органлари низомларини ва таҳрир ҳайъатлари таркибини ҳамда уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар сметасини тасдиқлайди;

12) Олий Мажлисга қарашли матбуот органлари муҳаррирларини Олий Мажлис Кенгаши билан келишилган ҳолда тайинлайди ва лавозимларидан озод қилади;

13) Олий Мажлис депутатлари ва девонининг ишлаши учун зарур харажатлар сметасини тасдиқлайди;

14) Олий Мажлис ва унинг Кенгаши қарорларини имзолайди.

Олий Мажлис Раиси ўз ваколатига кирадиган масалаларни Кенгаш муҳокамасига киритишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ўз ваколатига кирадиган масалалар юзасидан фармойишлар чиқаради.

14-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарлари

Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари Олий Мажлис депутатлари орасидан яширин овоз бериш йўли билан Олий Мажлис ваколати муддатига сайланадилар.

Олий Мажлис Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили — Олий Мажлис депутати бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарлари Раиснинг топшириғига биноан унинг айрим вазифаларини бажарадилар ва у йўқлигида ёки унинг ўз вазифаларини амалга ошириши мумкин бўлмаган ҳолларда Раиснинг вазифасини бажариб турадилар.

V боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ КЕНГАШИ, УНИНГ ТАРКИБИ ВА ВАКОЛАТЛАРИ

15-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгаши

Олий Мажлис ишини ташкил этиш ҳамда ушбу Қонунда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш учун биринчи сессияда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши тузилади.

**16-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
Кенгашининг таркиби**

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг таркибига Олий Мажлис Раиси, Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари, Олий Мажлис қўмиталарининг, комиссияларининг (муваққатларидан ташқари) раислари, Олий Мажлис депутатлари фракцияларининг, блокларининг раҳбарлари киради.

**17-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
Кенгашининг ваколатлари**

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши:

1) Олий Мажлис сессияси кун тартибига ва иш тартибига доир таклифларни тайёрлайди;

2) Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг амалга оширилаётган ишлар туғрисидаги маълумотларини ҳамда қонунлар ва Олий Мажлисининг бошқа қарорлари ижроси туғрисидаги ахборотларни эшитади;

3) қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини режалаштиришни уюштиради;

4) Олий Мажлис Раисининг таклифига биноан қонун лойиҳаларини ва бошқа ҳужжатларни дастлабки тарзда кўриб чиқади;

5) Олий Мажлис сессиясида депутатлар билдирган таклиф ва мулоҳазаларни таҳлил этади ҳамда улар юзасидан тегишли қарорлар қабул қилади;

6) сессиялар оралиғидаги даврда қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда Олий Мажлис депутатларини жавобгарликка тортишга розилик бериш туғрисидаги масалаларни қараб чиқади;

6¹) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг ўринбосарларини тайинлайди ва лавозимдан озод қилади;

7) Олий Мажлис иши ва депутатлар ўз ваколатларини самарали амалга оширишлари билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни кўриб чиқади.

Олий Мажлис Кенгаши ўз ваколатига кирадиган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади, улар белгиланган тартибда эълон қилинади.

VI бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ ҚҰМИТАЛАРИ ВА КОМИССИЯЛАРИ

18-мoддa. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссияларини сайлаш

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияда депутатлар орасидан ўз ваколати муддатига қўмиталар, комиссияларни ва уларнинг раисларини сайлайди. Қўмиталар ва комиссиялар қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлис муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда қўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун тузилади. Қўмиталар ва комиссияларнинг рўйхати ва миқдор таркиби Олий Мажлис томонидан белгиланади.

Олий Мажлис депутати, қоида тариқасида, Олий Мажлисининг фақат битта қўмитаси ёки комиссиясининг аъзоси этиб сайланиши мумкин.

Қўмита ёки комиссия таркибига Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари сайланишлари мумкин эмас.

Қўмита, комиссия таркибига сайланмаган депутат улар ишида маслаҳат овози билан иштирок этишга ҳақлидир.

Қўмиталар ва комиссияларнинг барча аъзолари тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Зарурат бўлган ҳолларда Олий Мажлис янги қўмиталар ва комиссиялар тузиши ва сайлаши, илгари тузилган қўмиталар ва комиссияларни тугатиши ва қайта ташкил этиши мумкин.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари Олий Мажлис олдида масъул ва унга ҳисобдордирлар.

19-мoддa. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссияларининг таркиби

Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис томонидан раис ва бошқа аъзолардан иборат таркибда сайланади. Қўмита, комиссиянинг раис ўринбосари ва котиби қўмита, комиссия раисининг тақдимиға мувофиқ тегишли қўмита, комиссия аъзолари орасидан Олий Мажлис Раиси томонидан Олий Мажлис Кенгаши билан келишилган ҳолда тайинланади.

Қўмита, комиссияларнинг (муваққатлардан ташқари) раислари, раис ўринбосарлари ва котиблари ўз фаолиятларини, қоида тариқасида, доимий асосда амалга оширадилар.

20-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг муваққат комиссиялари

Олий Мажлис ва унинг Кенгаши аниқ топшириқларни бажариш учун депутатлар орасидан муваққат комиссиялар тузиши мумкин. Муваққат комиссиялар ўз зиммаларига юкланган вазифаларни бажариб бўлганларидан кейин ёхуд Олий Мажлис ёки унинг Кенгаши қарорига биноан ўз фаолиятларини муддатидан илгари тўхтатадилар.

21-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссияларининг ишини ташкил этиш

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари ишни ўз режаларига, Олий Мажлис, унинг Раиси ва Олий Мажлис Кенгаши топшириқларига ҳамда тавсияларига мувофиқ ташкил этадилар.

22-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссияларининг мажлислари

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг мажлислари заруратга қараб чақирилади ва Олий Мажлис мажлислари ўртасида ҳам, шунингдек сессиялар оралиғидаги даврда ҳам ўтказилади.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг мажлислари, башарти, уларда қўмита ёки комиссия таркибининг камида ярми ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади.

Олий Мажлис қўмиталари, комиссияларининг мажлислари, қоида тариқасида, очиқ ўтказилади. Мажлисларга давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар маслаҳат овози ҳуқуқи билан, шунингдек қўмиталар ва комиссияларнинг фаолиятидан жамоатчиликни кенг хабардор қилиш учун матбуот органлари, телевидение, радио ва бошқа оммавий ахборот воситаларининг вакиллари таклиф этилиши мумкин.

Зарурат бўлганда қўмита ёки комиссия ёпиқ мажлис ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

23-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссияларининг ваколатлари

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари:

1) Олий Мажлис, унинг Раиси, Олий Мажлис Кенгаши топшириғига биноан ёки ўз ташаббуслари билан тасарруфларидаги ма-

салалар бўйича қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг лойиҳаларини ишлаб чиқадилар;

2) қонун ҳужжатларини такомиллаштириш билан боғлиқ масалаларни тайёрлайдилар, Олий Мажлис сессияси кун тартибига доир таклифлар киритадилар;

3) қўмита, комиссия ишида иштирок этиш учун давлат органлари, жамоат бирлашмалари вакиллари, мутахассислар ва олимларни таклиф этадилар;

4) қўмитанинг ёки комиссиянинг ўзи томонидан ишлаб чиқилган қонун лойиҳаларини ҳам, қонун чиқариш ташаббуси тартибда тушган қонун лойиҳаларини ҳам илмий экспертизага юборадилар, улар юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг хулосасини, тегишли вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, жамоат бирлашмалари, шунингдек олимлар ва мутахассисларнинг фикрини сўрайдилар;

5) ўрганиб чиқиш учун ўзларига берилган қонун лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш натижалари юзасидан Олий Мажлисга ёки унинг Кенгашига хулосалар, таклифлар ва мулоҳазалар тақдим этадилар;

6) Олий Мажлис мажлисларида ўз тасарруфларидаги масалалар бўйича маърузалар ва қўшимча маърузалар билан сўзга чиқадилар;

7) Олий Мажлиснинг Раиси ёки Олий Мажлиснинг Кенгаши йўллаган республика бюджети лойиҳаларини, унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни, шунингдек давлат стратегик дастурлари лойиҳаларини қараб чиқадилар;

8) ўз тасарруфларидаги масалалар юзасидан Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматига таклифлар киритадилар;

9) ўз тасарруфларидаги масалалар бўйича давлат органлари ва жамоат бирлашмаларидан, мансабдор шахслардан ҳужжатларни, ёзма хулосаларни, ҳисобот маълумотларини ва бошқа материалларни талаб қиладилар;

10) қонунларнинг ва республика Олий Мажлиси бошқа қарорларининг ижро этилиши устидан назоратни амалга оширадилар;

11) вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар раҳбарларининг, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар раҳбарларининг қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа ҳужжатлари, қўмиталар, комиссиялар тавсиялари бажарилиши юзасидан ахборотларини эшитадилар.

24-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссияларининг қарорлари

Қараб чиқиладиган масалалар юзасидан қўмита ёки комиссия тавсия йўсинида қарор қабул қилади ёхуд хулоса беради. Бир нечта қўмита ва комиссия томонидан қараб чиқиладиган масалалар юзасидан қўшма қарор ёки хулоса қабул қилинади.

Қўмита ва комиссияларда барча масалалар қўмита ёки комиссия аъзолари умумий таркибининг оддий кўпчилик овози билан ҳал этилади.

Қўмиталар ва комиссияларнинг давлат органларига, жамоат бирлашмаларига йўлланадиган қарорлари улар томонидан кўриб чиқиши шарт, натижалар ёки кўрилган чоралар ҳақида, башарти қарорда ўзгача қоида белгиланмаган бўлса, узоғи билан бир ой муддат ичида хабар берилиши лозим.

ҲАММА ҚОЎШИМЧАЛАР

25-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Котибияти

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолият кўрсатишини таъминлаш учун Олий Мажлис Котибияти тузилади.

Котибиятнинг тузилиши, штатлари ва ишлаш тартиби Олий Мажлис Раиси томонидан тасдиқланади.

Котибият ходимларининг меҳнат муносабатлари Олий Мажлис вақолати муддатига боғлиқ эмас.

26-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг харажатлари

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг харажатлари республика бюджетини тасдиқлаш чоғида назарда тутилади.

27-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламенти

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг органлари фаолияти тартиботи Олий Мажлиснинг Регламенти билан белгиланади.

*Ўзбекистон Республикасининг
Президенти*

И.КАРИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING Қ О Н У Н И

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИГА САЙЛОВ ТЎҒРИСИДА

*(Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси,
1994 йил, №1, 6-модда; Ўзбекистон Республикаси
Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, №3, 38-модда;
1999 йил, №9, 206-модда; 2000 йил, №5-6, 153-модда)*

І. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1-модда. Олий Мажлисга сайлов ўтказишнинг асосий принциплари

Олий Мажлис ҳудудий, бир мандатли сайлов округлари бўйича
куп партиялилик асосида беш йил муддатга сайланадиган икки юз
эллик нафар депутатдан иборат.

Олий Мажлис депутатлари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сай-
лов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар.

2-модда. Умумий сайлов ҳуқуқи

Олий Мажлисга депутатлар сайлови умумийдир. Ўзбекистон Рес-
публикасининг сайлов кунигача 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш
ҳуқуқига эгадирлар.

Олий Мажлисга сайланиш ҳуқуқига сайлов кунигача 25 ёшга
тўлган Ўзбекистон фуқаролари эгадирлар.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар,
шунингдек суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида
сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қат-
нашмайдилар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида ҳоки-
миятнинг иккитадан ортиқ вакиллик органининг депутати бўлиши
мумкин эмас.

3-модда. Тенг сайлов ҳуқуқи

Ҳар бир фуқаро — сайловчи бир овозга эга.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ижтимоий келиб чиқи-
ши, ижтимоий ва мулкый мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги,

жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машгулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар.

4-модда. Тугридан-тугри сайлов ҳуқуқи

Олий Мажлис депутатлари фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар.

5-модда. Яширин овоз бериш

Олий Мажлис депутатлари сайловида эркин ва яширин овоз берилади. Овоз берувчиларнинг хоҳиш-иродаси назорат қилинишига йўл қўйилмайди.

6-модда. Сайловга тайёргарлик қўриш ва уни ўтказишдаги ошкоралик

Олий Мажлис сайловига тайёргарлик қўриш ва уни ўтказишни сайлов комиссиялари очиқ ва ошкора амалга оширадилар.

Сайлов комиссиялари фуқароларни ўз ишларидан, сайлов округлари, участкалари тузилганлиги, сайлов комиссияларининг таркиби, уларнинг жойлашган манзили ва иш вақтидан воқиф этадилар, сайловчиларнинг рўйхатлари, сайловда иштирок этаётган сиёсий партияларнинг рўйхати билан таништирадилар, депутатликка номзодлар хусусидаги маълумотлар, овоз бериш ва сайлов якунларидан хабардор қиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари сайловга тайёргарликнинг бориши ва сайлов қандай ўтаётганлигини ёритиб борадилар.

Сайловга тайёргарлик қўриш ва уни ўтказишга доир барча тадбирларда, шунингдек сайлов куни овоз бериш хоналарида ва овозларни санаб чиқишда депутатликка номзодлар курсатган сиёсий партиялардан, ҳокимият вакиллик органларидан, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан биттадан кузатувчи, матбуот, телевидение ва радио вакиллари, бошқа давлатлар, халқаро ташкилотлар ва ҳаракатлардан кузатувчилар қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Уларнинг ваколатлари тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлиши керак.

Манфаатдор ташкилотлар, сайловчилар ташаббускор гуруҳлари ўз кузатувчилари тўғрисида округ сайлов комиссияларига сайловга кечи билан ўн беш кун қолганида маълум қиладилар.

Округ сайлов комиссияси манфаатдор ташкилотдан, сайловчилар ташаббускор гуруҳидан ариза олинганидан кейин беш кун ичида Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси белгилайдиган намунадаги мандатни кузатувчи учун беради.

Кузатувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

депутатликка номзодлар кўрсатишга бағишланган йиғилишларда, округ ва участка сайлов комиссияларининг мажлисларида ҳозир бўлиш;

сайлов участкасида ҳозир бўлиш ҳамда тайёргарлик ишларининг боришини, овоз бериш учун сайлов қутиларининг жойлаштирилиши ва муҳрланишини, фуқароларга сайлов бюллетенларининг берилишини кузатиш;

овозларни санаб чиқишда ва участка сайлов комиссиясининг баёнларини тузишда ҳозир бўлиш;

сайлов натижалари тўғрисидаги ҳужжатларнинг тегишли сайлов комиссияси томонидан тасдиқланган нусхаларини сўраш ва уларни олиш;

башарти сайлов участкасида ушбу Қонуннинг бузилишига йўл қўйилган деб ҳисоблаш учун асос бўлса, ўз кузатувлари тўғрисида юқори комиссияга маълум қилиш.

Кузатувчиларга қуйидагилар ман этилади:

сайловчи сайлов бюллетенига ўз белгисини қўяётган пайтда овоз бериш кабинасида бўлиш;

сайловчиларга таъсир ўтказиш, бирон-бир ташвиқот материали ёки адабиёти тарқатиш;

сайловчилардан улар кимни ёқлаб овоз берганликларини суриштириш ёки сайловчиларга бюллетенга белги қўйишда бирон-бир тарзда ёрдам кўрсатиш;

участка сайлов комиссиясининг фаолиятига, шу жумладан сайлов қутиларини муҳрлашда, уларни очишда, овозларни санаб чиқишда аралаштиш.

II. САЙЛОВ ОКРУГЛАРИ ВА САЙЛОВ УЧАСТКАЛАРИ

7-модда. Сайлов округини тузиш

Олий Мажлисга сайлов ўтказиш учун икки юз эллик ҳудудий сайлов округи тузилади. Ҳар бир сайлов округидан битта депутат сайланади.

Олий Мажлисга депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов округлари Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси Раисининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг тақдимномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади. Сайлов округларининг чегаралари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади.

Сайлов округлари, қоида тариқасида, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади. Ҳар бир сайлов учун сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар нормаси Олий Мажлис томонидан белгиланади.

Марказий сайлов комиссияси сайлов округлари рўйхатини уларнинг чегаралари ва сайловчилар сонини кўрсатган ҳолда сайлов тайинланганидан кейин кечи билан ўн беш кун ичида эълон қилади.

8-модда. Сайлов участкалари тузиш тартиби ва нормаси

Сайлов участкалари туманлар, шаҳарлар, шаҳарлардаги туманларнинг чегараларини инobatга олган ҳолда, сайловчиларга мумкин қадар кўпроқ қулайлик яратиш мақсадида тузилади. Сайлов участкалари ҳарбий қисмларда ҳам тузилади ва қисм жойлашган жойдаги сайлов округига киради. Сайлов участкаларининг чегаралари тегишли сайлов округи доирасидан чиқиб кетмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар, дам олиш уйлари, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин бўлган ерлардаги фуқаролар турган жойларда сайлов участкалари тузилиши мумкин. Бу сайлов участкалари ўзлари жойлашган ердаги сайлов округларига киради. Ўзбекистондан ташқарида тузиладиган сайлов участкаларини қайси сайлов округига биркитиш тўғрисидаги масала Марказий сайлов комиссияси томонидан ҳал этилади.

Сайлов участкалари шаҳар, туман ҳокимларининг тақдимномасига биноан округ сайлов комиссиялари томонидан тузилади. Ҳарбий қисмларда сайлов участкалари қисмлар ёки ҳарбий қўшилмалар командирларининг тақдимномасига биноан округ сайлов комиссиялари томонидан тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида сайлов участкалари Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигининг тақ-

димномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади.

Сайлов участкалари сайлов тайинлангандан кейин ўттиз кундан кечикмай тузилади. Ҳарбий қисмларда, Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, шунингдек, олис ва бориш қийин бўлган ерларда ҳам сайлов участкалари ана шу муддатда, айрим ҳолларда эса истисно тариқасида сайловга камида беш кун қолганида тузилади.

Сайлов участкалари, қоида тариқасида камида 20 нафар ва кўпи билан 3000 нафар сайловчидан иборат этиб тузилади.

Овоз беришни ташкил этиш учун ҳар бир сайлов участкасига туман, шаҳар ҳокимлиги бино ажратади.

Округ сайлов комиссияси участка сайлов комиссиясининг ва овоз бериш биносининг манзилини кўрсатган ҳолда ҳар бир сайлов участкасининг чегаралари тўғрисида сайловчиларни хабардор этишни ташкил қилади.

III. САЙЛОВ КОМИССИЯЛАРИ

9-модда. Сайлов комиссиялари тизими

Олий Мажлисга сайловни ташкил этиш ва ўтказиш учун:
Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси;
Олий Мажлисга сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари;
участка сайлов комиссиялари тузилади.

10-модда. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ тузилади.

11-модда. Марказий сайлов комиссиясининг ваколатлари

Марказий сайлов комиссияси:

1) республиканинг бутун ҳудудида ушбу Қонуннинг ижросини назорат қилади ва унинг бир хил тарзда қўлланилишини таъминлайди, сайловни ташкил этишга доир масалалар юзасидан ўз ваколатлари доирасида йўриқномалар чиқаради ва изоҳлар бериб боради;

2) сайлов округлари тузади, уларга ном ва тартиб рақами беради;

3) округ сайлов комиссияларини тузади ва уларнинг жойлашган манзили туғрисидаги маълумотларни эълон қилади;

4) сайлов комиссияларининг фаолиятини йўналтириб боради, уларнинг таркибига ўзгартишлар киритиш тартибини белгилайди. Олий Мажлисга сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссияларининг қарорларини, башарти бу қарорлар ушбу Қонунга зид бўлса, мустақил тарзда ёки республика Бош прокурорининг тақдимномасига биноан бекор қилиши мумкин;

5) Ўзбекистон Республикасидан ташқарида тузиладиган сайлов участкаларини қайси сайлов округига биркитиш туғрисидаги масалаларни ҳал этади;

6) депутатликка номзодлар кўрсатган сиёсий партияларнинг, ҳокимият вакиллик органларининг, сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг тегишли ҳужжатларини қабул қилиб олади;

7) депутатликка номзодларни рўйхатга олади;

8) депутатликка номзодлар сайлов кампаниясида иштирок этишлари учун тенг шароитлар таъминлайди;

9) маблағларни сайлов комиссияларига тақсимлайди, сайлов комиссиялари бинолар, транспорт ва алоқа воситалари билан таъминланишини назорат қилади, сайловни моддий-техника жиҳатидан таъминлашга доир бошқа масалаларни кўриб чиқади;

10) Олий Мажлис депутатлари сайловига доир сайлов бюллетенларининг, сайловчилар рўйхатларининг, имзо варақаларининг, сайлов комиссиялари баёнларининг, сайловга доир бошқа ҳужжатларнинг намуна ва шакллари, сайлов қутилари ва сайлов комиссиялари муҳрларининг намуналарини, сайловга доир ҳужжатларни сақлаш тартибини белгилайди;

11) Ўзбекистон Республикаси сиёсий партиялари, вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари, давлатнинг бошқа органлари ва жамоат бирлашмалари органлари вакилларининг сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ масалалар юзасидан ахборотларини тинглайди;

12) сайловнинг республика бўйича умумий якунини чиқаради, сайланган депутатларни рўйхатга олади, Олий Мажлисга ўтказилган сайлов якунларига доир маълумотларни ва сайланган депутатларнинг рўйхатини матбуотда эълон қилади;

13) депутатларга Олий Мажлис депутатининг гувоҳномаси ва кўкрак нишонини беради;

14) сайлов комиссияларининг қарорлари ва хатти-ҳаракатлари устидан тушган ариза ҳамда шикоятларни кўриб чиқади ва улар юзасидан қарорлар қабул қилади;

15) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги Қонун жиноий жавобгарликка тортишга сабаб бўладиган тарзда бузилганлигига доир материалларни прокуратура органларига оширади;

16) сайловни ўтказиш ва уни ташкил этиш билан боғлиқ ҳужжатлар архивларга ўтказилишини таъминлайди;

17) ушбу Қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунларига мувофиқ ўзга ваколатларни амалга оширади.

12-модда. Округ сайлов комиссиясини тузиш

Округ сайлов комиссияси сайлов тайинланганидан кейин Марказий сайлов комиссияси томонидан йигирма кундан кечикмай раис, раис ўринбосари, котиб ва яна камида 6 нафар аъзодан иборат таркибда тузилади.

13-модда. Округ сайлов комиссиясининг ваколатлари

Округ сайлов комиссияси:

1) сайлов округи ҳудудида ушбу Қонун ижросини назорат қилади;

2) сайлов участкалари тузади, округ бўйича уларнинг тартиб рақамини белгилайди, манзилини кўрсатган ҳолда уларнинг рўйхатини эълон қилади;

3) участка сайлов комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

4) маблағларни участка сайлов комиссиялари ўртасида тақсимлайди, участка сайлов комиссияларининг бинолар, транспорт, алоқа воситалари билан таъминланишини назорат қилади ва сайлов округида сайловни моддий-техника жиҳатидан таъминлашнинг бошқа масалаларини кўриб чиқади;

4¹) депутатликка номзодни қўллаб-қувватловчи имзо тўплашга оид имзо варақаларини сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг ваколатли вакилларида қабул қилиб олади, уларнинг тўғри тўлдирилганлигини текширади;

4²) депутатликка номзодни қўллаб-қувватловчи имзо варақалари қабул қилинганлиги тўғрисида сайловчилар ташаббускор гуруҳла-

рининг ваколатли вакилларига варақа қабул қилинган кун қайд этилган маълумотнома беради;

5) депутатликка номзодлар сайлов кампаниясида иштирок этишлари учун тенг шароит яратилишини таъминлайди;

6) Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган депутатликка номзодлар тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади ва бу номзодларга тегишли гувоҳномалар беради;

7) депутатликка номзодларнинг сайловчилар билан учрашувларини ташкил этишга кўмаклашади;

8) депутатликка номзодларнинг ишончли вакиллари рўйхатга олади ва уларга тегишли гувоҳномалар беради;

9) сиёсий партиялар, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари вакиллари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ масалалар юзасидан ахборотларини тинглайди;

10) сайловчилар рўйхатлари тузилиши ва уларнинг ҳамма танишиб чиқиши учун тақдим этилишини кузатиб боради;

11) сайлов округи бўйича Марказий сайлов комиссияси тасдиқлаган намунага мувофиқ сайлов бюллетени матнини тасдиқлайди, бюллетенлар тайёрланиши ва участка сайлов комиссиялари улар билан таъминланишини ташкил этади;

12) сайлов округи бўйича сайлов натижаларини аниқлайди ва Марказий сайлов комиссиясига тақдим этади;

13) такрорий овоз бериш ва такрорий сайлов, шунингдек бўшаб қолган ўринга депутат сайлови ўтказилишини ташкил этади;

14) участка сайлов комиссияларининг қарорлари ва хатти-ҳаракатлари устидан тушган ариза ҳамда шикоятларни кўриб чиқади ва улар юзасидан қарорлар қабул қилади;

15) ушбу Қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунларига мувофиқ ўзга ваколатларни амалга оширади.

14-модда. Участка сайлов комиссиясини тузиш

Участка сайлов комиссиясини округ сайлов комиссияси тузади. Участка сайлов комиссияси сайлов тайинланганидан кейин эллик кундан кечикмай 5-19 нафар аъзодан, шу жумладан раис, раис ўринбосари ва котибдан иборат таркибда тузилади. Башарти комиссия 7 нафаргача аъзодан иборат таркибда тузилса, раис ва котиб сайланади.

Участка сайлов комиссияси таркибининг сони зарур ҳолларда кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида участка сайлов комиссияси раисининг вазифаларини идора раҳбари амалга оширади.

15-модда. Участка сайлов комиссиясининг ваколатлари

Участка сайлов комиссияси:

- 1) участка бўйича сайловчиларнинг рўйхатини тузади;
- 2) сайловчиларни сайловчилар рўйхати билан таништиради, рўйхатда йўл қўйилган хатолар ва ноаниқликлар тўғрисидаги аризаларни қабул қилади ва кўриб чиқади ҳамда рўйхатга гегишли ўзгаришлар киритиш тўғрисидаги масалани ҳал этади;
- 3) сайлов куни ўз турар жойида бўлиш ва овоз беришда иштирок этиш имкониятига эга бўлмаган сайловчилардан сайлов конвертларини қабул қилиб олади;
- 4) аҳолини сайлов куни ва овоз бериш жойи тўғрисида хабардор этади;
- 5) овоз бериш бинолари ва сайлов қутилари ҳамда бошқа сайлов ашёлари тайёрлаб қўйилишини таъминлайди;
- 6) сайлов куни сайлов участкасида овоз беришни ташкил этади;
- 7) сайлов участкасида берилган овозларни ҳисоблаб чиқади;
- 8) сайловга тайёргарлик кўриш ва овоз беришни ташкил этиш масалалари юзасидан тушган ариза ва шикоятларни кўриб чиқади ҳамда улар юзасидан қарорлар қабул қилади;
- 9) ушбу Қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунларига мувофиқ ўзга ваколатларни амалга оширади.

16-модда. Сайлов комиссияларига аъзолик

Округ сайлов комиссияларининг аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари тавсиясига биноан тасдиқланади. Участка сайлов комиссияларининг аъзолари маҳаллий ҳокимиятлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тавсиясига биноан тасдиқланади.

Комиссиянинг аъзоси шахсан берган аризасига мувофиқ, шунингдек, ваколатларидан маҳрум этилган тақдирда ўз вазифасини бажаришдан озод қилиниши мумкин.

Комиссия аъзосини ваколатларидан маҳрум этиш ҳуқуқи комиссияни тузган органга тегишли бўлиб, комиссия аъзоси ушбу Қонун талабларини бузгани ёки ўз вазифаларини мунтазам равишда эътиборсиз қолдириб келгани тақдирда ўз ваколатларидан маҳрум этилади.

Зарурат бўлганда сайлов комиссиясининг янги аъзоси ушбу Қонунда белгиланган тартибда тайинланади.

Сайлов комиссиясининг раиси, раис ўринбосари, котиби ва бошқа аъзолари сиёсий партиянинг аъзоси бўлишлари мумкин эмас. Олий Мажлис депутатлигига номзодлар сайлов комиссиясига аъзо бўлишлари мумкин эмас.

Бир шахс фақат битта сайлов комиссиясига аъзо бўлиши мумкин.

17-модда. Сайлов комиссияларининг ишини ташкил этиш ва уларнинг ваколат муддати

Башарти сайлов комиссиясининг мажлисида шу кунги комиссия таркибининг камида учдан икки қисми иштирок этса, мажлис ваколатли ҳисобланади. Комиссия қарори очиқ овоз бериш орқали комиссия умумий таркибининг кўпчилики овози билан қабул қилинади. Қарорга рози бўлмаган комиссия аъзолари ўзларининг алоҳида фикрларини баён этишга ҳақлидирлар, бу фикр ёзма шаклда баёнга илова қилинади. Агар овозлар тенг бўлиниб қолса, раислик қилувчининг овози ҳал қилувчи кучга эга бўлади.

Сайлов комиссиясининг ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарори қуйи сайлов комиссиялари, шунингдек, барча давлат органлари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари ва ҳарбий қисмларнинг, корхона, муассаса ва ташкилотлар раҳбарларининг ижроси учун мажбурийдир.

Сайлов комиссиясининг раиси, раис ўринбосари, котиби ёки бошқа аъзоларидан бири комиссиянинг қарорига биноан сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш даврида ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларини бажаришдан озод қилиниши мумкин. Бунда сайловни ўтказиш учун ажратиладиган маблағлар ҳисобидан унинг ўртача ойлик иш ҳақи сақлаб қолинади.

Давлат органлари ва жамоат бирлашмалари органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар сайлов комиссияларига ўз ваколатларини амалга оширишлари учун ёрдам беришлари, уларнинг иши учун зарур маълумотларни тақдим этишлари шарт.

Давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш учун керакли бинолар ва жиҳозларни сайлов комиссиялари ихтиёрига бепул бериб турадилар.

Сайлов комиссияси сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ масалалар юзасидан давлат органларига ва жамоат бирлашмалари органларига, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга, мансабдор шахсларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Улар кўпи билан уч кун ичида комиссия ўртага қўйган масалани қараб чиқишлари ва сайлов комиссиясига жавоб қайтаришлари шарт.

Марказий сайлов комиссиясининг ваколатлари Олий Мажлис қарори билан тўхтатилади.

Округ ва участка сайлов комиссиялари тегишли сайлов округларидан сайланган депутатлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинганидан кейин ўз фаолиятларини тўхтатадилар.

18-модда. Сайлов комиссияларининг қарорлари устидан тушган шикоятларни қараб чиқиш

Депутатликка номзодлар кўрсатган сиёсий партияларнинг органлари, ҳокимиятнинг вакиллик органлари, депутатликка номзодлар, ишончли вакиллар, кузатувчилар ва сайловчилар сайлов комиссияларининг қарорлари устидан юқори сайлов комиссиясига ёки судга ана шу қарор қабул қилинганидан кейин ўн кун ичида шикоят билан мурожаат қилишлари мумкин. Марказий сайлов комиссиясининг қарорлари устидан қарор қабул қилинганидан кейин ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят билан мурожаат қилиниши мумкин. Шикоят келиб тушганидан кейин уч кун ичида, агар сайловга олти кундан кам вақт қолган бўлса, дарҳол кўриб чиқилиши лозим.

IV. САЙЛОВНИ ТАЙИНЛАШ. ОЛИЙ МАЖЛИС ДЕПУТАТЛИГИГА НОМЗОДЛАР КЎРСАТИШ ВА УЛАРНИ РЎЙХАТГА ОЛИШ

19-модда. Олий Мажлис депутатлари сайловини тайинлаш

Депутатлар сайлови аввалги чақириқ Олий Мажлис депутатларининг ваколат муддати тугашига кечи билан уч ой қолганида Олий Мажлис томонидан тайинланади.

Сайлов тайинланганидан кейин кечи билан уч кун ичида сайлов куни тўғрисида матбуотда ва бошқа оммавий ахборот воситаларида маълум қилинади.

20-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари, бевосита фуқаролар эгадирлар.

Сиёсий партия сайлов тайинланган кундан камида олти ой олдин Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, сайловда иштирок этишини қўллаб-қувватловчи камида эллик минг сайловчининг имзосини тўплаган тақдирдагина у Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиши мумкин.

Белгиланган намунадаги имзо варақалари сайлов тайинланганидан кейин Марказий сайлов комиссияси томонидан берилади.

Маъмурий-худудий тузилмалардан бирида (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, Тошкент шаҳри) сиёсий партия эллик минг сайловчининг кўпи билан саккиз фоизи имзосини тўплаши мумкин.

Имзо варақаларида имзолар сохталаштирилган тақдирда Марказий сайлов комиссияси сиёсий партиянинг сайловда қатнашиш ҳуқуқини рад этади.

21-модда. Сайловда иштирок этиш учун сиёсий партиялар тақдим этадиган ҳужжатлар

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш учун сиёсий партия сайлов тайинланганидан кейин йигирма кун ичида Марказий сайлов комиссиясига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

партия раҳбари томонидан имзоланган сайловда қатнашиш тўғрисидаги ариза;

Адлия вазирлигининг сиёсий партия сайлов тайинланган кундан камида олти ой олдин рўйхатга олинганлигини тасдиқловчи маълумотномаси;

имзо варақалари.

Мазкур ҳужжатлар тақдим этилганидан кейин Марказий сайлов комиссияси сиёсий партия вакилига ариза қабул қилинган кун қайд

этилган маълумотнома беради. Марказий сайлов комиссияси тақдим этилган ҳужжатлар асосида беш кунлик муддат ичида сиёсий партиянинг сайловда қатнашишига ижозат бериш тўғрисида узил-кесил қарор қабул қилади. Сайловда иштирок этувчи партияларнинг рўйхати аризалар келиб тушиш тартибига қараб республика матбуотида эълон қилинади.

22-модда. Олий Мажлис депутатлигига сиёсий партиялар ва ҳокимият вакиллик органлари томонидан номзодлар кўрсатиш

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш сайлов кuni тайинланганидан кейин йигирма бешинчи кундан эътиборан бошланади ва сайловга қирқ беш кун қолганида тўхтатилади.

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар сиёсий партияларнинг юқори органлари томонидан ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари сессияларида кўрсатилади.

Сиёсий партиялар депутатликка икки юз эллик нафар номзод, яъни ҳар бир сайлов округидан биттадан депутатликка номзод кўрсатишга ҳуқуқлидирлар. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари тегишли ҳудудда жойлашган ҳар бир сайлов округида биттадан депутатликка номзод кўрсатишга ҳуқуқлидирлар. Бир шахс фақат битта округдан депутатликка номзод этиб кўрсатилиши мумкин. Депутатликка номзод танлаш тартибини сиёсий партиялар ва ҳокимият вакиллик органларининг ўзлари ҳал этадилар.

Сиёсий партиялар фақат ўз партияси аъзоларини ёки партия-сизларни, ҳокимиятнинг вакиллик органлари эса шахсларни у ёки бу партияга мансублигидан қатъи назар, депутатликка номзод этиб кўрсатишга ҳуқуқлидир. Депутатликка номзодлар кўрсатиш тўғрисида баён тузилади.

22'-модда. Олий Мажлис депутатлигига бевосита фуқаролар томонидан номзодлар кўрсатиш

Ўзбекистон Республикасининг сайлаш ҳуқуқига эга бўлган ҳар бир фуқароси ёки фуқаролар гуруҳи Олий Мажлис депутатлигига номзод кўрсатиш учун тегишли сайлов округининг камида юз нафар сайловчисидан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳини тузиши мумкин.

Сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилишининг вакили гуруҳни рўйхатга олишни илтимос қилиб, тегишли округ сайлов комиссиясига ариза билан мурожаат этади. Аризага қуйидагилар илова қилинади:

сайловчилар ташаббускор гуруҳи аъзоларининг рўйхати, унда гуруҳ аъзоларининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси, яшаш жойи манзили, паспортининг серияси ва тартиб рақами кўрсатилади;

сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилишининг ваколатли вакилини тайинлаш тўғрисидаги қарори ҳамда қонунда белгиланган тартибда унинг номига расмийлаштирилган ишонч қоғози;

депутатликка номзод кўрсатиш тўғрисида сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилишининг қарори ва баёни, унда номзоднинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси, касби, лавозими (машғулотининг тури), иш ва яшаш жойи, партияга мансублиги кўрсатилади.

Округ сайлов комиссияси ўзига тақдим этилган ҳужжатларнинг ушбу Қонун талабларига мувофиқлигини аниқлаб, ҳужжатлар қабул қилинган кундан эътиборан беш кун ичида, такрорий сайлов ёки бўшаб қолган ўринларга Олий Мажлис депутатлари сайлови ўтказилаётган тақдирда эса икки кун ичида сайловчилар ташаббускор гуруҳини рўйхатга олиш тўғрисида ёки рўйхатга олишни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Сайловчилар ташаббускор гуруҳи рўйхатга олинганлиги тўғрисида қарор қабул қилинганидан кейин ваколатли вакилга тегишли рўйхатга олинганлик гувоҳномаси ҳамда белгиланган намунадаги имзо варақаларининг бланкалари берилади.

Сайловчилар ташаббускор гуруҳини рўйхатга олиш рад этилган тақдирда округ сайлов комиссияси асослантирилган жавоб беради.

Сайловчилар ташаббускор гуруҳи ўзининг ваколатли вакилига рўйхатга олинганлик гувоҳномаси берилганидан кейингина депутатликка номзодни қўллаб-қувватлаш юзасидан сайловчилар имзо-сини тўплашга ҳақли.

Депутатликка номзод кўрсатган сайловчилар ташаббускор гуруҳи округ сайловчилари умумий сонининг камида саккиз фоизи миқдорида номзодни қўллаб-қувватловчи имзо тўплаши, бунда имзолаётган фуқаролар миқдори ҳар бир маҳалла, қишлоқ ёки овул бўйича мутаносиб равишда тақсимланган бўлиши шарт.

Имзо варақалари шаклини Марказий сайлов комиссияси белгилайди. Имзо варақасида депутатликка номзоднинг фамилияси, исми,

отасининг исми, туғилган санаси, касби, лавозими (машғулотининг тури), иш ва яшаш жойи, партияга мансублиги кўрсатилади.

Сайловчилар фақат битта номзодни қўллаб-қувватлаб бир мартагина имзо қўйишга ҳақлидирлар. Бунда сайловчи ўз фамилиясини, исмини, отасининг исмини, туғилган йилини (ёши ўн саккизда бўлса, қўшимча равишда туғилган куни ва ойини), яшаш жойи манзилини, паспортининг серияси ва тартиб рақамини, шунингдек имзо қўйган санани кўрсатади.

Имзо варақасини сайловчилар ташаббускор гуруҳининг имзо тўплаган аъзоси, шунингдек сайловчилар ташаббускор гуруҳининг ваколатли вакили ўз фамилияси, исми, отасининг исмини, яшаш жойи манзилини, паспортининг серияси ва тартиб рақамини кўрсатган ҳолда тасдиқлайди.

Сайловчилар имзосини тўплаш иш, хизмат, ўқиш, яшаш жойида, сайловолди тадбирларида, шунингдек ташвиқот юритиш ва имзо тўплаш қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган бошқа жойларда олиб борилади. Имзо тўплайдиган шахс томонидан сайловчиларни мажбур қилиш ва ўзига оғдириб олишнинг ҳар қандай шакли қонунда белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Имзо тўплаш тамомланганидан сўнг сайловчилар ташаббускор гуруҳининг ваколатли вакили ҳар бир маҳалла, қишлоқ ёки овул бўйича алоҳида-алоҳида қилиб тикилган имзо варақаларини тегишли округ сайлов комиссиясига топширади. Округ сайлов комиссияси имзо варақалари тўғри тўлдирилганлигини текшириб кўради ва беш кунлик муддат ичида, такрорий сайлов ёки бўшаб қолган ўринларга Олий Мажлис депутатлари сайлови ўтказилаётган тақдирда эса икки кунлик муддат ичида тегишли баённи Марказий сайлов комиссиясига топширади.

22²-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзодларни рўйхатга олиш учун Марказий сайлов комиссиясига тақдим этиладиган ҳужжатлар

Сиёсий партиянинг, ҳокимият вакиллик органининг раҳбари, сайловчилар ташаббускор гуруҳининг вакили депутатликка номзодларни рўйхатга олишни илтимос қилиб, Марказий сайлов комиссиясига ариза билан мурожаат этади. Аризага қуйидагилар илова қилинади:

сиёсий партия юқори органининг, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар, Тошкент ша-

ҳар Кенгашларининг, сайловчилар ташаббускор гуруҳининг Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш тўғрисидаги қарори;

сиёсий партия юқори органи мажлисининг, Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар, Тошкент шаҳар Кенгашлари сессиясининг, сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилишининг Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш тўғрисидаги баёни, унда депутатликка номзоднинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси, касби, лавозими (машғулотининг тури), иш ва яшаш жойи, партияга мансублиги, шунингдек сайлов округининг номи ва тартиб рақами кўрсатилади;

депутатликка номзоднинг ўз номзоди тегишли сайлов округидан овозга қўйилишига рози эканлиги тўғрисидаги аризаси;

ушбу Қонун 23-моддасининг иккинчи қисмида айтиб ўтилган шахслар учун, башарти улар Олий Мажлис депутати этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисидаги аризалари.

Ҳужжатларни тақдим этган шахсга Марказий сайлов комиссияси ҳужжатлар қабул қилиб олинган сана ва вақт кўрсатилган маълумотнома беради.

Марказий сайлов комиссияси тақдим этилган ҳужжатларни етти кунлик муддат ичида текшириб чиқади ва уларнинг ушбу Қонун талабларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради.

Марказий сайлов комиссияси рўйхатга олиш учун тақдим этилган ҳужжатларда аниқланган номувофиқликлар ва ушбу Қонун талабларидан четга чиқиш ҳоллари тўғрисида тегишли сиёсий партияларнинг, ҳокимият вакиллик органларининг раҳбарларига ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг вакилларига белгиланган тартибда маълум қилади.

23-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзодларга қўйиладиган талаблар

Қуйидагилар:

қасддан содир этилган жинояти учун илгари судланган фуқаролар;

сайлов тайинланган кунга қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшамаган фуқаролар;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинмайдилар.

Ҳукумат аъзолари, судьялар, Бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг уринбосарлари, ҳокимият ижроия органларининг мансабдор шахслари (вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимларидан ташқари) депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бушаш тўғрисида ариза берганлари тақдирдагина Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар.

24-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзодларни рўйхатга олиш

Марказий сайлов комиссияси сиёсий партиялар, ҳокимият вакиллик органлари, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан, Олий Мажлис депутатларига номзодларни рўйхатга олиш учун ҳужжатларни қабул қилишни рўйхатга олиш муддати тугашига етти кун қолганида тўхтатади.

Ушбу Қонунга мувофиқ депутатликка номзод этиб кўрсатилган шахсга рўйхатга олинганлик гувоҳномаси берилади.

Депутатликка номзодларни рўйхатга олиш сайловга ўттиз беш кун қолганида тўхтатилади.

Тегишли округ сайлов комиссияси депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинганидан кейин беш кун ичида депутатликка номзоднинг фамилиясини, исми ва отасининг исмини, туғилган йилини, партияга мансублигини, эгаллаб турган лавозимини, иш ва турар жойини, шунингдек уни депутатликка номзод этиб кўрсатган органнинг номини қайд этган ҳолда рўйхатга олинганлик тўғрисидаги хабарни маҳаллий матбуотда эълон қилади.

V. САЙЛОВОЛДИ ТАШВИҚОТИ. ОЛИЙ МАЖЛИС ДЕПУТАТЛИГИГА НОМЗОДЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

25-модда. Сайловолди ташвиқоти

Сайловолди ташвиқоти депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан эътиборан бошланади.

Депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланадиган тартибда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ берилади. Депутатларга номзодларга ўз сайловчилари билан ҳам йиғилишларда, ҳам сайловчилар учун қулай бўлган бошқа шаклда учрашувлар ўтказишда тенг ҳуқуқлар берилади. Сайловчиларнинг йиғилишлари участка сайлов комиссияси томонидан туман, шаҳар ҳокимлиги билан биргаликда ташкил этилади. Сайлов комиссиялари, туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимликлари Олий Мажлис депутатлигига номзодларга йиғилишлар ўтказиш учун жиҳозланган бинолар ажратадилар. Йиғилишлар ва учрашувлар ўтказиладиган вақт ва жой сайловчиларга барвақт хабар қилинади.

Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари депутатликка номзодларга сайловчилар билан учрашувлар ўтказишни ташкил этишда, зарур маълумот ва ахборот материаллари олишда ёрдам кўрсатишлари шарт.

Сиёсий партияларга ўзининг келгуси фаолият дастури билан чиқиш ҳуқуқи берилади. Партиялар ва депутатликка номзодларнинг дастурлари республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган бўлмаслиги, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилмаслиги, унда уруш, миллий адоват, ирқий ва диний хусумат тарғиботи, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини камситувчи хатти-ҳаракатларга даъват бўлмаслиги керак.

Ташвиқотнинг сайловчиларга бепул ёки имтиёзли шартларда товарлар бериш, хизматлар кўрсатиш (ахборот хизматлари бундан мустасно), шунингдек пул маблағлари тулаш билан қушиб олиб борилиши тақиқланади.

Сайлов куни ташвиқот юритишга йўл қўйилмайди.

26-модда. Ишончли вакиллар

Олий Мажлис депутатлигига номзод беш нафарга қадар ишончли вакилга эга бўлиши мумкин. Ишончли вакиллар номзод депутат этиб сайланиши учун ташвиқот юритадилар, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг органлари, сайловчилар билан ўзаро муносабатларда, шунингдек сайлов комиссияларида номзоднинг манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Депутатликка номзод рўйхатга олингандан кейин ўз ишончли вакилларини ўзи белгилайди ва бу ҳақда округ сайлов комиссиясига маълум қилади. Сайлов комиссияси ишончли вакиллари рўйхатга олиб, уларга гувоҳнома беради.

Олий Мажлис депутатлигига номзод округ сайлов комиссиясига маълум қилган ҳолда сайловга қадар ўз ишончли вакилини истаган вақтида ваколатидан маҳрум қилиши ва уни бошқаси билан алмаштириши мумкин. Ишончли вакил истаган вақтида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилишга ҳақли.

Ишончли вакил сайлов комиссиясининг аъзоси бўлиши мумкин эмас.

27-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзодларни сайловолди тadbирларида иштирок этишлари учун ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларидан озод қилиш

Олий Мажлис депутатлигига номзод қилиб рўйхатга олинган шахс сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш, сайловолди йиғилишларида сўзга чиқиш, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришларида қатнашиш вақтида сайловни ўтказиш учун ажратиладиган маблағлар ҳисобидан ўртача ойлик иш ҳақи сақланган ҳолда, ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларини бажаришдан озод бўлиш ҳуқуқига эга.

28-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзоднинг транспортда текинга юриш ҳуқуқи

Олий Мажлис депутатлигига номзод рўйхатга олинганидан кейин тегишли сайлов округи доирасида давлат пассажир транспортининг барча турларида (шаҳар йўловчилар транспортдан, таксидан ва транспорт бошқа турларининг буюртма йўналишларидан ташқари) текинга юриш ҳуқуқига эга бўлади. Сайлов округидан ташқарида яшовчи депутатликка номзод ҳам сайлов округига келиш ва ундан турар жойига қайтишда ана шундай ҳуқуқдан фойдаланади.

29-модда. Олий Мажлис депутатлигига номзодлик мақомидан маҳрум этиш. Депутатликка номзодликдан воз кечиш

Сиёсий партия, ҳокимият вакилик органи, сайловчилар ташаббускор гуруҳи у ёки бу шахсни депутатликка номзод этиб кўрсатиш тўғрисидаги ўз қарорини сайловга кечи билан беш кун қолганда

бекор қилиш ҳуқуқига эга, бу шахс Марказий сайлов комиссияси томонидан депутатликка номзодлик мақомидан маҳрум этилиши мумкин. Сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органи депутатликка номзодлар курсатиш муддати тугагунига қадар Марказий сайлов комиссиясига янги номзодларни рўйхатга олиш тўғрисида таклиф киритиши мумкин.

Рўйхатга олинган депутатликка номзодлар уларни Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб кўрсатган сиёсий партия ўз фаолиятини тўхтатган тақдирда ҳам Марказий сайлов комиссияси томонидан депутатликка номзодлик мақомидан маҳрум этилиши мумкин.

Олий Мажлис депутатлигига номзод сайловга қадар истаган вақтида номзодликдан воз кечиши мумкин. Бунинг учун у Марказий сайлов комиссиясига ариза билан муурожаат қилади.

VI. САЙЛОВЧИЛАРНИНГ РЎЙХАТЛАРИ. САЙЛОВ БЮЛЛЕТЕНИ

30-модда. Сайловчиларнинг рўйхатларини тузиш

Сайлов кунига қадар ёки сайлов кунига 18 ёшга тўладиган, рўйхат тузилаётган вақтда мазкур сайлов участкаси ҳудудида доимий ёки вақтинча истиқомат қилиб келаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фамилиялари сайловчилар рўйхатига киритилади.

Ҳар бир сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши мумкин.

Сайловчилар рўйхати ҳар бир сайлов участкаси бўйича участка сайлов комиссияси томонидан тузилади ва уни комиссия раиси билан котиби имзолайди. Участка сайлов комиссияси сайловчилар рўйхатини тузиш ишида қатнашишга жамоатчилик вакиллари жалб этиши мумкин.

Туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимликлари сайловчиларни ҳисобга олишни таъминлайдилар ва участка сайлов комиссияларига тегишли ҳудудда истиқомат қилувчи сайловчилар тўғрисида сайловчилар рўйхатини тузиш учун зарур маълумотларни берадилар.

Ҳарбий қисмлардаги ҳарбий хизматчи-сайловчиларнинг, ҳарбий хизматчилар оила аъзолари ва бошқа сайловчиларнинг, башарти улар ҳарбий қисмлар жойлашган ерда истиқомат қилсалар, рўйхатлари ҳам ҳарбий қисмларнинг командирлари тақдим этган маълумотлар асосида тузилади. Ҳарбий қисмлардан ташқарида истиқо-

мат қилувчи ҳарбий хизматчилар ўзларининг турар жойлари бўйича умумий асосларда сайловчилар рўйхатига киритиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида тузилган сайлов участкалари бўйича сайловчиларнинг рўйхатлари мазкур муассасалар (идоралар) раҳбарларининг тақдим этган маълумотлари асосида тузилади.

Сайловчиларнинг фамилиялари сайловчилар рўйхатларида овоз беришни ташкил этиш учун қулай бўлган тартибда кўрсатилади.

Рўйхатда ҳар бир сайловчининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси ва манзили акс эттирилади.

31-модда. Фуқароларни сайловчилар рўйхатлари билан таништириш

Сайловчиларнинг рўйхатлари сайловга ўн беш кун қолганида, Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин бўлган жойларда тузилган сайлов участкаларида эса сайловга етти кун қолганида ҳамма танишиши учун тақдим қилинади. Участка сайлов комиссияси рўйхат билан танишиш жойи ва вақти тўғрисида сайловчиларни хабардор этади.

Фуқароларга участка сайлов комиссияси биносида сайловчилар рўйхати билан танишиш имконияти таъминланади.

32-модда. Сайловчилар рўйхатлари хусусида баҳслашув

Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси сайловчилар рўйхатидаги хато ёки ноаниқлик тўғрисида участка сайлов комиссиясига арз қилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси йигирма тўрт соат ичида бундай аризани кўриб чиқиши ва хатони тузатиши ёки аризачига унинг аризаси рад этилишининг асослари кўрсатилган ҳолда маълумотнома бериши шарт.

Сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракати ва қарори устидан қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилиниши мумкин.

33-модда. Сайлов бюллетени

Сайлов бюллетенига депутатликка номзоднинг фамилияси, исми, отасининг исми алифбо тартибда киритилиб, унинг туғилган йили,

партияга мансублиги, эгаллаган лавозими (машғулотининг тури) ва уни депутатликка номзод этиб кўрсатган органнинг номи кўрсатилади.

Сайлов бюллетенлари давлат тилида, шунингдек округ сайлов комиссиясининг қарорига биноан сайлов округи аҳолисининг кўпчилиги муомала қиладиган тилларда нашр этилади.

34-модда. Сайлов бюллетенларини етказиб бериш

Участка сайлов комиссиялари сайлов бюллетенларини округ сайлов комиссияларидан сайловга камида уч кун қолганида оладилар. Сайлов бюллетенлари берилганлиги ва олинганлигини тегишли округ ва участка сайлов комиссияларининг раиси ёки раис ўринбосари ёхуд котиби ўз имзоси билан тасдиқлайдилар.

Участка сайлов комиссияси оладиган сайлов бюллетенларининг сони сайлов участкаси бўйича сайловчиларнинг рўйхатларига киритилган сайловчилар сонидан ярим фоиздан кўп бўлиши мумкин эмас. Сайлов бюллетенининг ўнг томони юқори бурчагига участка сайлов комиссиясининг икки аъзоси имзо қўяди, имзолар участка сайлов комиссиясининг муҳри билан тасдиқланади. Комиссия томонидан тасдиқланмаган сайлов бюллетенлари овозларни санаб чиқишда ҳисобга олинмайди.

VII. ОВОЗ БЕРИШ ВА САЙЛОВ НАТИЖАЛАРИНИ АНИҚЛАШ

35-модда. Овоз бериш биноси

Овоз бериш махсус ажратилган биноларда ўтказилиб, бу биноларда яширин овоз бериш учун етарли миқдорда кабиналар ёки хоналар тайёрланган бўлиши, сайлов бюллетенлари бериш учун жой ажратилган ва сайлов қутилари қўйилган бўлиши лозим. Сайлов қутилари уларнинг ёнига овоз берувчилар албатта яширин овоз бериш кабиналари ёки хоналаридан ўтиб борадиган қилиб жойлаштирилади. Овоз бериш биносида бошқа ҳеч қандай сиёсий тадбир ўтказилишига рухсат этилмайди. Бинони жиҳозлаш ва унда зарур тартибни сақлаб туриш масъулияти участка сайлов комиссияси зиммасида бўлади.

36-модда. Овоз бериш вақти ва жойи

Овоз бериш сайлов куни соат 6 дан соат 20 гача ўтказилади. Овоз бериш вақти ва жойи тўғрисида участка сайлов комиссияси сайловга камида ўн кун қолганида сайловчиларни хабардор қилади.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, ҳарбий қисмларда, санаторийларда, дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида, шунингдек олис ва бориш қийин бўлган ерлардаги фуқаролар турган жойларда тузилган сайлов участкаларида, башарти рўйхатга киритилган барча сайловчилар овоз бериб бўлган бўлса, участка сайлов комиссияси исталган вақтда овоз бериш тутаганлигини эълон қилиши мумкин.

37-модда. Овоз беришнинг бошланиши

Сайлов куни овоз бериш биноси участка сайлов комиссияси аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлгандагина очилади. Сайлов комиссиясининг раиси комиссия аъзолари ҳозирлигида сайлов қутисини муҳрлайди, сайлов бюллетенлари ва сайловчиларнинг рўйхатларини комиссия аъзолари ўртасида тақсимлайди ҳамда сайлов бошланганлигини эълон қилади. Сайлов бюллетенларининг умумий сони алоҳида ҳужжат билан расмийлаштирилади.

38-модда. Сайловчиларнинг шахсини аниқлаш

Овоз бериш биносига келгач, сайловчи участка сайлов комиссиясининг аъзосига ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни кўрсатади ҳамда сайловчилар рўйхатига имзо қўяди. Шундан кейин унга сайлов бюллетени берилади.

Бирор-бир сабабга кўра сайловчилар рўйхатига фамилиялари кирмай қолган сайловчиларнинг фамилиялари, сайловчининг шахси, фуқаролиги ва турар жойини тасдиқловчи ҳужжатга асосан сайловчилар рўйхати иловасига киритилади.

39-модда. Овоз бериш тартиби

Сайлов бюллетени овоз берувчи томонидан яширин овоз бериш кабинаси ёки хонасида тўлдирилади. Сайлов бюллетенини тўлдириш вақтида овоз берувчидан бошқа шахсларнинг ҳозир бўлиши тақиқланади. Сайлов бюллетенини мустақил равишда тўлдириш имконига эга бўлмаган сайловчи ўз хоҳишига кўра, сайлов комиссияси таркибига кирадиган шахслардан, кузатувчилардан ва номзодларнинг ишончли вакилларида бошқа бирон кишини кабина ёки хонага таклиф қилишга ҳақлидир.

Сайловда сайловчи ўзи қарши овоз бераётган номзодларнинг сайлов бюллетенидаги фамилияларини ўчиради.

Тўлдирилган бюллетенни овоз берувчи сайлов қутисига ташлайди.

Бузиб қўйилган сайлов бюллетени сайловчининг илтимосига кўра янгиси билан алмаштирилиши мумкин. Бузиб қўйилган сайлов бюллетенлари ҳисобга олинishi, бекор қилинishi ва алоҳида сақланиши лозим.

Сайлов куни ўз турар жойида бўлиш имкониятига эга бўлмаган сайловчи ўз турар жойидаги участка сайлов комиссиясидан сайлов варақасини талаб қилиб, бир қарорга келгач, тўлдирилган сайлов варақасини конвертга солиб, уни ёпиқ ҳолда участка комиссиясида қолдириши мумкин. Сайловчи сайлов варақасини олганлиги ҳақида сайловчилар рўйхатига имзо қўяди. Сайлов варақасининг шакли, сайлов варақаларини тайёрлаш тартиби, уларни сайлов участкаларига етказиб бериш муддатлари Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади.

Айрим сайловчилар саломатлигининг яхши эмаслиги ёки бошқа сабабларга кўра овоз бериш биносига кела олмаганлари тақдирда, уларнинг илтимосига кўра участка сайлов комиссияси комиссия аъзоларига овоз беришни ана шу сайловчилар турган жойда ташкил этишни топширади.

40-модда. Сайлов участкасида овозларни санаб чиқиш

Овоз бериш тугагач, сайлов қутиларини очишдан олдин участка сайлов комиссиясининг аъзолари иштирокида сайлов варақалари солинган ёпиқ конвертлар қутиларга ташланади. Фойдаланилмаган барча сайлов бюллетенлари участка сайлов комиссияси томонидан санаб чиқилади ва бекор қилинади.

Сайлов қутилари участка сайлов комиссиясининг раиси овоз бериш тугаганини эълон қилганидан кейин участка сайлов комиссияси томонидан очилади. Овоз бериш тугагунига қадар сайлов қутиларини очиш тақиқланади.

Участка сайлов комиссияси участкадаги сайловчиларнинг умумий сонини, сайлов бюллетенлари ва варақаларни олган сайловчиларнинг сонини аниқлайди.

Участка сайлов комиссияси сайлов участкасида ҳар бир номзод бўйича берилган овозларни алоҳида-алоҳида санаб чиқади.

Сайлов қутиларидаги сайлов бюллетенлари ва варақаларига асосан комиссия:

овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг умумий сонини; ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овозлар сонини;

ҳақиқий эмас деб топилган сайлов бюллетенлари ва варақалари сонини аниқлайди.

Сайловчилар томонидан сайлов бюллетенларига ва варақаларига қўшимча тарзда ёзилган фуқароларнинг фамилиялари бўйича берилган овозлар ҳисобга олинмайди.

Белгиланмаган намунадаги сайлов бюллетенлари ва варақалари, шунингдек овоз бериш чоғида биттадан ортиқ номзоднинг фамилияси қолдирилган сайлов бюллетенлари ва варақалари ҳақиқий эмас деб топилади. Сайлов бюллетени ёки варақасининг ҳақиқийлиги шубҳа туғдирса, масала участка сайлов комиссияси томонидан овозга қўйиш орқали ҳал этилади.

Овозларни санаб чиқиш натижалари участка сайлов комиссиясининг мажлисида қараб чиқилиб, баёнда акс эттирилади. Баён раис, раис ўринбосари, комиссия котиби, комиссиянинг бошқа аъзолари томонидан имзоланади ва белгиланган тартибда тегишли округ сайлов комиссиясига тақдим этилади.

41-модда. Округ бўйича сайлов натижаларини аниқлаш

Участка сайлов комиссияларининг баёнлари асосида округ сайлов комиссияси:

округ бўйича сайловчиларнинг умумий сонини;

сайлов бюллетенлари ва варақалари олган сайловчиларнинг сонини;

овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг сонини;

ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овозлар сонини;

ҳақиқий эмас деб топилган сайлов бюллетенлари ва варақалари сонини аниқлайди.

Округ бўйича сайлов натижалари сайлов комиссияси мажлисида аниқланиб, баёнда акс эттирилади. Баён раис, раис ўринбосари, комиссия котиби, комиссиянинг бошқа аъзолари томонидан имзоланиб, белгиланган тартибда Марказий сайлов комиссиясига тақдим этилади.

42-модда. Олий Мажлисга депутатлар сайловининг натижаларини аниқлаш

Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияларидан олинган баёнлар асосида:

республика бўйича сайловчиларнинг умумий сонини;
сайлов бюллетенлари ва варақалари олган сайловчиларнинг сонини;

овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг сонини;
ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овозларнинг сонини;

ҳақиқий эмас деб топилган сайлов бюллетенлари ва варақаларининг сонини аниқлайди.

Овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини олган Олий Мажлис депутатлигига номзод депутат этиб сайланган деб топилади.

Башарти сайловчиларнинг рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ярмидан ками сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб ҳисобланади.

Сайлов чоғида йўл қўйилиб, оқибат натижада овоз бериш якунларига таъсир қилган қоидабузарлик туфайли сайлов умуман ёки айрим сайлов округлари ёхуд айрим сайлов участкалари бўйича ўтмаган деб топилиши мумкин. Сайловни ҳақиқий эмас деб топишга доир қарор Марказий сайлов комиссияси томонидан қабул қилинади ва бу қарор устидан сайлов якунлари эълон қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят қилиниши мумкин.

Айрим сайлов участкаларида сайлов ҳақиқий эмас деб топилган тақдирда Марказий сайлов комиссиясининг қарорига биноан ана шу участкалар бўйича овоз бериш натижалари, башарти бу натижаларсиз ҳам сайлов умуман ҳақиқий деб топилиши мумкин бўлса, сайловнинг умумий натижаларидан чиқариб ташланади.

Марказий сайлов комиссияси сайлов якунлари бўйича баён тузади ва қарор қабул қилади.

43-м о д д а. Такрорий овоз бериш

Башарти сайлов округи бўйича Олий Мажлис депутатлигига икки нафардан ортиқ номзод қўйилган бўлса-ю, улардан бирортаси ҳам сайланмаса, округ сайлов комиссияси энг кўп овоз олган икки нафар номзод бўйича округда такрорий овоз беришни ўтказиш ҳақида қарор қабул қилади ва бу ҳақда Марказий сайлов комиссияси ҳамда округ сайловчиларини хабардор қилади. Такрорий овоз бериш ушбу Қонуннинг талабларига риоя этган ҳолда икки ҳафта ичида ўтказилади.

Такрорий овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг овози-ни бошқа номзодга нисбатан кўпроқ олган Олий Мажлис депутат-лигига номзод, башарти уни ёқлаб берилган овозлар сони унга қар-ши берилган овозлар сонидан кўп бўлган бўлса, сайланган деб ҳисоб-ланади.

44-модда. Такрорий сайлов

Қуйидаги ҳолларда:

а) башарти сайлов округида сайлов ўтмаган ёхуд ҳақиқий эмас деб топилса;

б) башарти такрорий овоз бериш Олий Мажлисга депутат сай-ланганлигини аниқлаш имконини бермаса;

в) башарти сайлов округи бўйича Олий Мажлис депутатлигига кўпи билан икки номзод овозга қўйилган бўлса ва улардан бирор-таси ҳам сайланмаган бўлса такрорий сайловлар ўтказилади.

Такрорий сайлов Марказий сайлов комиссиясининг топшири-гига биноан округ сайлов комиссияси томонидан ўтказилади. Бун-да Марказий сайлов комиссияси такрорий сайлов янги таркибдаги округ ва участка сайлов комиссиялари томонидан ўтказилиши за-рурлиги тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Овоз бериш асо-сий сайлов ўтказиш учун тузилган аввалги сайлов участкаларида ва сайловчиларнинг рўйхатлари бўйича ўтказилади.

Такрорий сайлов асосий сайловдан кейин кўпи билан бир ой ичида ўтказилади. Сайлов комиссияларини тузиш, депутатликка номзодларни рўйхатга олиш ва бошқа тадбирлар ушбу Қонунда белгиланган тартибда ўтказилади.

45-модда. Бушаб қолган ўринларга Олий Мажлис депутатларининг сайловини ўтказиш

Олий Мажлис айрим депутатларнинг ваколатларини ҳақиқий эмас деб топган тақдирда, шунингдек депутат чақириб олинган, бошқа сабабларга кўра депутатлик ваколатлари муддатидан олдин тўхтатилган ҳолларда тегишли сайлов округларида янги сайлов ўтқа-зилади. Сайлов Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов ўтказилишига камида бир ой қолганида тайинланиб, ушбу Қонун-нинг талабларига риоя қилган ҳолда ташкил этилади. Бунда округ сайлов комиссияси сайловларга йигирма беш кун қолганида, участ-ка сайлов комиссиялари эса ўн беш кун қолганида тузилади. Де-

путатликка номзодларни рўйхатга олиш сайловга ўн беш кун қолганида тўхтатилади.

Олий Мажлис ваколат муддатининг тугашига олти ойдан кам вақт қолганида Олий Мажлис депутатининг ўрни бўшаб қолса, бўшаб қолган ўринга янги депутат сайлови ўтказилмаслиги мумкин.

VIII. ДЕПУТАТЛАРНИ РЎЙХАТГА ОЛИШ ВА САЙЛОВ ЯКУНЛАРИНИ ЭЪЛОН ҚИЛИШ

46-модда. Олий Мажлис депутатларини рўйхатга олиш

Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияларидан олинган баёнлар асосида Олий Мажлисга сайланган депутатларни рўйхатга олади ва бу ҳақда депутатларни хабардор этади.

Ушбу Қонун 23-моддаси иккинчи қисмида кўрсатиб ўтилган, Олий Мажлис депутати этиб сайланган шахслар Марказий сайлов комиссиясига Олий Мажлис депутатининг мақомига тўғри келмайдиган вазифаларни ўз зиммасидан соқит қилганлиги тўғрисида ёзма равишда маълум қилиши шарт.

47-модда. Олий Мажлис депутатлари сайловининг яқунларини эълон қилиш

Сайлов яқунлари тўғрисидаги ахборотни ва Олий Мажлисга сайланган депутатларнинг рўйхатини Марказий сайлов комиссияси депутатларнинг фамилияси, исми, отасининг исмини, туғилган йили, партиёга мансублиги, эгаллаб турган лавозими (машғулотининг тури), иш ва яшаш жойи, сайлов округининг тартиб рақами ва номи кўрсатган ҳолда кўпи билан ўн кун ичида эълон қилади.

IX. ЯКУНИЙ ҚОИДАЛАР

48-модда. Олий Мажлис депутатининг гувоҳномаси ва кўкрак нишони

Олий Мажлис депутати Олий Мажлис депутатининг гувоҳномаси ва кўкрак нишони Марказий сайлов комиссияси томонидан берилади. Олий Мажлис депутатининг гувоҳномаси ва кўкрак нишони намунаси қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

49-модда. Сайловнинг молиявий таъминоти

Олий Мажлис сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ харажатлар Ўзбекистон Республикасининг давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Олий Мажлис депутатлигига номзодларни бошқа маблағлар ҳисобидан пул билан таъминлаш ва ўзга тарзда моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари, жамоат бирлашмалари, корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ва фуқаролари ўз маблағларини ихтиёрий равишда сайлов ўтказиш учун беришлари мумкин. Бу маблағларни Марказий сайлов комиссияси сайлов кампанияси вақтида фойдаланиш учун қабул қилиб олади.

50-модда. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги Қонунни бузганлик учун жавобгарлик

Сайловчиларнинг Олий Мажлисга сайлаш ва сайланиш, сайловолди ташвиқоти олиб бориш ҳуқуқларини амалга оширишларига зуравонлик, алдаш, таҳдид қилиш ёки бошқа йўл билан қаршилик кўрсатаётган шахслар, шунингдек сохта сайлов ҳужжатлари тузган, овозларни атайин нотўғри санаб чиққан, яширин овоз беришни бузган ёки ушбу Қонун бошқача тарзда бузилишига йўл қўйган сайлов комиссияларининг аъзолари, бошқа мансабдор шахслар, сиёсий партияларнинг вакиллари, сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг аъзолари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ белгиланган жавобгарликка тортиладилар. Депутатликка номзод тўғрисида сохта маълумотларни эълон қилган ёки ўзгача тарзда тарқатган шахслар ҳам жавобгарликка тортиладилар.

*Ўзбекистон Республикасининг
Президенти*

И.КАРИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ РЕГЛАМЕНТИ

(Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси,
1995 йил, № 6, 97-модда; 2000 йил, № 5-6, 154-модда)

I боб. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1-модда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Олий Мажлис ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида сайланадиган 250 нафар депутатдан иборат.

Олий Мажлиснинг ваколат муддати — беш йил.

Ваколат муддати тугагач, Олий Мажлис янги чақириқ Олий Мажлис иш бошлагунига қадар ўз фаолиятини давом эттириб туради.

2-модда. Олий Мажлиснинг фаолияти масалаларни жамоа бўлиб, эркин муҳокама қилиш ва ҳал этишга, ошкораликка, Олий Мажлис тузадиган органлар, у сайлайдиган ва тайинлайдиган мансабдор шахслар Олий Мажлис олдида масъул бўлиши ва унга ҳисоб бериб туришига, жамоатчилик фикрини доимо ҳисобга олишга асосланади.

Олий Мажлис фаолиятининг доимий ва самарали бўлиши унинг сессиялари, Олий Мажлис Кенгаши, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари ҳамда депутатларнинг иши билан таъминланади.

3-модда. Олий Мажлис депутатларига уларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунда, “Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида”ги Қонунда, ушбу Регламентда ҳамда бошқа қонунларда белгиланган ҳуқуқлари ва мажбуриятларини монеликсиз ҳамда самарали амалга оширишлари учун шарт-шароит яратиб берилади.

II боб. ОЛИЙ МАЖЛИС ИШИНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛИ

4-модда. “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 6-моддасига мувофиқ Олий Мажлис ишининг ташкилий шакли сессия ҳисобланади.

Олий Мажлис сессияси унинг мажлисларида очилади ва ёпилади.

Олий Мажлис сессияси унинг мажлисларидан, шунингдек Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг, бошқа органларининг сессия мажлислари оралиғидаги даврда ўтказиладиган мажлисларидан иборат бўлади.

5-модда. Олий Мажлис сессиялари Олий Мажлис Раиси томонидан заруратга қараб, бир йилда камида икки марта чақирилади.

Олий Мажлис Раиси “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 13-моддасига мувофиқ сессияни чақириш тўғрисидаги масалани Олий Мажлис Кенгаши муҳокамасига киритишга ҳақлидир. Бундай ҳолларда сессия Олий Мажлис Кенгаши томонидан чақирилиб, шу хусусда қарор қабул қилинади.

Сессияни чақириш тўғрисидаги қарор ҳамда унинг муҳокамасига киритиладиган масалалар ҳақидаги ахборот Олий Мажлис депутатларига ва аҳолига олдиндан маълум қилинади.

Олий Мажлис муҳокамасига киритилаётган қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатларнинг лойиҳалари депутатларга олдиндан, қонда тарқасида, сессия очилишидан камида ўн кун олдин тақдим этилади.

Олий Мажлис сессиясига тайёргарлик кўриш учун ишчи гуруҳи тузилиши мумкин.

Олий Мажлисининг сессияси қаерда ва қачон ўтказилиши тўғрисидаги, шунингдек сессияга келаётган депутатлар қаерда ва қачон рўйхатга олинishi ҳақидаги хабар сессия очилишидан камида уч кун олдин республика ва вилоят газеталарида эълон қилинади, телевидение ва радио орқали ўқиб эшиттирилади.

Сессияга келиш имкони бўлмаган тақдирда депутат бу ҳақда Олий Мажлисининг раҳбарларидан бирига хабар қилади.

6-модда. Олий Мажлисининг навбатдан ташқари сессиялари Олий Мажлисининг Раиси томонидан унинг ташаббуси билан ёки Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгесининг ёхуд Олий Мажлис депутатлари камида учдан бир қисмининг таклифи билан чақирилади.

Олий Мажлисининг навбатдан ташқари сессиясини чақириш зарурлиги асослаб берилган таклифлар Олий Мажлисининг Раиси номига ёзма равишда юборилиб, унда қандай масалаларни муҳокама қилиш учун Олий Мажлисни чақириш таклиф этилаётганлиги кўрсатилади.

Олий Мажлисининг навбатдан ташқари сессияси иши бошланишидан олдин депутатларга унда кўриб чиқиш учун киритилаётган ҳужжатларнинг лойиҳалари тақдим этилади.

7-модда. Олий Мажлис депутатлари ҳар бир мажлис олдида рўйхатга олинади.

Олий Мажлисининг мажлиси унинг ишида жами депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

8-модда. Олий Мажлисининг сайловдан кейинги биринчи сессиясининг биринчи мажлисини Марказий сайлов комиссиясининг Раиси очади ва Олий Мажлисининг Раиси сайлангунга қадар уни олиб боради.

9-модда. Олий Мажлис сессиясида раислик қилувчи унинг мажлисларини очади ва ёпади, маърузалар қилиш ва нутқлар учун сўз беради, қонунлар, қарорлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг лойиҳаларини, депутатларнинг кўрилаётган масалаларга доир таклифларини овозга кўяди ҳамда овоз бериш натижаларини маълум қилади, Олий Мажлис сессиясининг Котибиятига депутатлардан тушган сўровлар, саволлар, маълумотлар, хабарлар, аризалар ва таклифларни ўқиб эшиттиради, мажлислар залида тартибни таъминлайди.

Зарур ҳолларда раислик қилувчи келишмовчиликларни барта- раф этиш ҳамда Олий Мажлисининг иши давомида юзага келадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш мақсадида фракцияларнинг, блокларнинг ва бошқа депутатлар гуруҳларининг раҳбарлари билан мас- лаҳатлашиб олишни ташкил этади.

Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари Раисга унинг ваколатларини бажаришида кўмаклашадилар, унинг топшириғига биноан Олий Мажлисининг мажлисларида раислик қиладилар, Раис йўқли- гда ёки у ўз вазифаларини амалга ошириши мумкин бўлмаганда эса унинг вазифаларини бажарадилар.

10-модда. Олий Мажлис ҳар бир сессиясининг мажлислари дав- рига биринчи мажлисда сессия Котибияти тузилади.

Котибият очиқ овоз бериш йўли билан Олий Мажлис депутат- лари орасидан раҳбар ва аъзолардан иборат таркибда сайланади. Котибиятнинг шахсий таркибига доир таклиф сессияда раислик қилувчи томонидан киритилади.

Сессия Котибиятини тузиш туғрисида Олий Мажлис қарори қабул қилинади.

Сессия Котибияти ишида қатнашиш учун мутахассислар ва мас- лаҳатчилар жалб этилиши мумкин.

11-модда. Сессия Котибияти Олий Мажлис мажлисларининг стенограммаси юритилишини ташкил этади, сўзга чиқиш истагини

билдирганларни ёзиб боради, депутат сўровлари, саволлар, маълумотлар, хабарлар, аризалар, таклифларни ҳамда депутатларнинг бошқа материалларини рўйхатга олади, фуқаролардан Олий Мажлис номига келаётган мурожаатлар ва бошқа ҳужжатлар билан ишлашни ташкил этади.

12-модда. Биринчи сессияда Олий Мажлис депутатлари орасидан овоз бериш электрон тармоғининг ишини назорат қилувчи гуруҳ тузилиб, у раҳбар ва гуруҳнинг тўрт аъзосидан иборат бўлади.

Назорат гуруҳини сайлаш тўғрисида Олий Мажлис қарори қабул қилинади.

13-модда. Олий Мажлис депутатлари сессиянинг кун тартибини муҳокама этадилар ва қабул қиладилар. Кун тартибига доир таклифлар Олий Мажлис Кенгаши томонидан дастлабки тарзда қараб чиқилади.

Кун тартибига доир таклиф ҳамда мулоҳазаларни депутатлар ёзма равишда сессия Котибиятига ёки мажлисда раислик қилувчига топширадилар ёхуд Олий Мажлис мажлисидаги нутқларида баён қиладилар.

Тушган таклифларни сессия кун тартибига киритиш масаласи ҳар бир таклиф бўйича очиқ овоз бериш орқали жами депутатларнинг оддий кўпчилик овози билан ҳал қилинади.

14-модда. *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 26 май қарори билан чиқариб ташланган.*

15-модда. Олий Мажлиснинг мажлислари очиқ ўтказилади. Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ ёпиқ мажлис ўтказилиши мумкин.

16-модда. Ўзбекистон Республикаси Президенти, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамаси таркибига кирувчи шахслар, Конституциявий суд раиси, Олий суд раиси, Олий ҳужалик суди раиси, Бош прокурор, Марказий банк бошқарувининг раиси Олий Мажлиснинг иштирокчилари (очиқ ва ёпиқ) мажлисида ҳозир бўлиш ҳуқуқига эгадирлар.

17-модда. Олий Мажлис мажлисларида Олий Мажлиснинг Кенгаши томонидан таклиф этилган давлат органлари, жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари, илмий муассасалар, матбуот, телевидение, радио вакиллари ҳамда бошқа шахслар ҳозир бўлишлари мумкин.

Таклиф қилинган шахслар Олий Мажлиснинг ишига аралашуш ҳуқуқига эга эмаслар, маъқулламаётганликлари ёки маъқулламаётганликларини билдиришдан ўзларини тийиб туришлари, тартибга риоя қилишлари ҳамда раислик қилувчининг фармойишларига бўйсуну-

нишлари шарт. Улар тартибни қўпол равишда бузган тақдирда раислик қилувчининг фармойишига мувофиқ мажлислар залидан чиқариб юборилиши мумкин.

18-модда. Мажлислар Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ аҳоли учун қулай вақтда телевидение орқали курсатилиши ва радио орқали эшиттирилиши мумкин. Мажлислар туғрисидаги ахборот республика ва вилоят газеталарида босиб чиқарилади, шунингдек бошқа оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

19-модда. Сессиялар ўтаётган вақтда Олий Мажлис депутатлари мажлислар залида ҳудудлар бўйича жойлашадилар. Олий Мажлис сессиясига таклиф қилинган шахслар учун махсус жойлар ажратилади.

20-модда. Олий Мажлис мажлисларида иш давлат тилида олиб борилади ва зарурият бўлганда бошқа тилларда ҳамоҳанг таржима-си таъминланади.

21-модда. Олий Мажлиснинг эрталабки мажлислари, қоида тариқасида, соат 10 дан 13 гача, кечқурунги мажлислари эса соат 15 дан 18 гача ўтказилади, ҳар икки соат ишланганидан кейин 20 минутлик танаффус эълон қилинади. Олий Мажлиснинг қарори билан мажлисларни бошлаш, танаффус қилиш ва тугаллашнинг бошқа вақти белгиланиши мумкин.

22-модда. Олий Мажлиснинг мажлисларида маърузалар учун, қоида тариқасида, бир соатгача, қўшимча маърузалар учун — 20 минутгача вақт берилади. Музокараларда сўзга чиқувчиларга 10 минутгача, қонунларнинг лойиҳаларини моддама-модда муҳокама қилиш чоғида сўзга чиқиш учун 3 минутгача, номзодлар туғрисида, мажлисларни олиб бориш тартиби ҳақида, овоз бериш сабаблари бўйича сўзга чиқиш учун, баёотлар учун, сўровлар, таклифлар киритиш, саволлар бериш, хабарлар ва маълумотлар учун 2 минутгача вақт ажратилади. Қўпчилик депутатларнинг розилиги билан мажлисда раислик қилувчи сўзга чиқиш вақтини узайтириши мумкин. Нутқлар минбардан ёки ўтирган жойидаги микрофондан фойдаланган ҳолда сўзланади.

Раислик қилувчининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис кун тартибидаги ҳар бир масалани муҳокама қилишга ажратиладиган вақтни олдиндан белгилаб қўйиши мумкин.

23-модда. Музокараларда сўз бериш ҳақидаги аризалар мажлис бошлангунга қадар Олий Мажлис Кенгашига юборилади, Олий Мажлиснинг мажлиси давомида эса ёзма равишда сессия Котибиятига ёки ўтирган жойидан электрон тармоқ орқали берилади.

24-модда. Олий Мажлис мажлисида раислик қилувчи аризаларнинг тушиш навбати бўйича музокараларда қатнашиш учун сўз беради. Раислик қилувчи зарур ҳолларда навбатни ўзгартириши ва ўзи қабул қилган қарорнинг сабабларини эълон қилиши мумкин. Депутат сўзга раислик қилувчи унга сўз берганидан кейингина чиқади.

25-модда. Олий Мажлис депутати сессияда айнан бир масала бўйича икки мартадан ортиқ сўзлаши мумкин эмас. Сўзга чиқиш ҳуқуқини бошқа шахсга беришга йўл қўйилмайди. Сўзга чиққан депутатнинг зарур ҳолларда маълумот, тушунтириш бериш, саволга жавоб қайтариш ҳуқуқи сақланиб қолинади.

Олий Мажлиснинг мажлисини олиб бориш тартиби бўйича, маълумот бериш учун, саволга жавоб қайтариш ҳамда тушунтириш бериш учун раислик қилувчи томонидан навбатдан ташқари сўз берилиши мумкин.

Маърузачиларга саволлар ёзма равишда юборилади ёки ўтирган жойидан хос микрофон орқали берилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлиснинг Раиси ва Раиснинг ўринбосарлари истаган вақтда сўз олиш ҳуқуқига эгадирлар.

26-модда. Олий Мажлис сессиясида сўзлаётган нотиқ муҳокама қилинаётган масаладан четга чиқмаслиги, кўпол ва одобсиз ибораларни ишлатмаслиги, қонунсиз ва зўрлик ишлатиладиган ҳаракатларга даъват этмаслиги керак. Шундай бўлган ҳолларда раислик қилувчи огоҳлантиришга ҳақлидир.

Иккинчи огоҳлантиришдан кейин нотиқ сўздан маҳрум қилинади. Бунда раислик қилувчи микрофонни ўчириб қўйишга ҳақли.

27-модда. Музокараларни тўхтатиш сессияда ҳозир бўлган жами депутатларнинг кўпчилиги томонидан очиқ овоз бериш орқали қабул қилинадиган Олий Мажлиснинг қарорига биноан амалга оширилади.

Музокаралар тўхтатилганидан кейин маърузачи ва қўшимча маъруза қилган шахс яқунловчи нутқ билан сўзга чиқишга ҳақлидирлар.

Башарти музокаралар тўхтатилганлиги муносабати билан депутат сўзга чиқиш имконига эга бўлмаса, унинг илтимосига мувофиқ нутқнинг матни мажлис стенограммасига киритилиши мумкин. Нутқ матни депутат томонидан имзоланган бўлиши лозим.

28-модда. Олий Мажлиснинг мажлисларида қараб чиқиляётган масалаларга доир қарорлар очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, бошқа қо-

нунларда, ушбу Регламентда назарда тутилган ҳолларда ёки Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ яширин овоз бериш ўтказилади.

Башарти Олий Мажлис бошқача қарор қабул қилмаса, очиқ ва яширин овоз бериш овозларни сановчи электрон тармоқ ёрдамида ўтказилади.

Бир масала юзасидан овоз бериш ўтказилаётганида ҳар қайси депутат битта овозга эга бўлади ҳамда таклифни ёқлаб ёки унга қарши овоз беради ёхуд овоз беришда бетараф қолади.

29-модда. Овозларни сановчи электрон тармоқдан фойдаланмай очиқ овоз беришни ўтказиш депутатлар гуруҳига топширилади. Унинг таркибини Олий Мажлис белгилайди. Овоз бериш, башарти бирорта ҳам депутат ўзгача тартибни талаб қилмаса, овозларни санаб чиқмасдан — аниқ кўпчилик эканлигини инобатга олиб ёки овозларни санаб чиқиш йўли билан ўтказилиши мумкин.

Овозларни санаб чиқиш тамом бўлганидан кейин раислик қилувчи овоз бериш натижаларини эълон қилади.

30-модда. Яширин овоз беришни бюллетенлар ёрдамида ўтказиш тўғрисида қарор қилинган тақдирда Олий Мажлис депутатлар орасидан 5-7 кишидан иборат санок комиссияси сайлайди.

Сайланаётган органлар таркибига ёки мансабдор шахслар лавозимига номзодлари кўрсатилган депутатлар санок комиссиясига кириши мумкин эмас.

Санок комиссияси ўз орасидан комиссия раиси ва комиссия котибини сайлайди. Санок комиссиясининг қарорлари комиссия аъзоларининг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

Бюллетенлар санок комиссиясининг назоратида, у белгиллаган шаклда ва миқдорда тайёрланади.

Овоз бериш вақти ва жойи, уни ўтказиш тартиби санок комиссияси томонидан белгиланади.

31-модда. Бюллетенлар ёрдамида яширин овоз бериш ўтказилаётганда санок комиссияси гувоҳнома кўрсатган ҳар бир депутатга битта бюллетень беради.

Бюллетенни тўлдириш депутат томонидан яширин овоз бериш хонасида ёки бунинг учун махсус ажратилган хонада бюллетендаги ўзи қарши овоз бераётган номзоднинг фамилиясини, қарор (қарор варианты) лойиҳасига доир бюллетенда эса — таклиф қилинаётган қарорлар вариантлари ёнидаги “ёқлайман” ёки “қаршиман” деган сўзни ўчириб ташлаш йўли билан амалга оширилади.

Белгиланмаган нусхадаги бюллетенлар, мансабдор шахсларни сайлаш вақтида эса — бир лавозимга икки ва ундан ортиқ номзод

қолдирилган бюллетенлар ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Бюллетенларга қўшимча ёзиб қўйилган фамилиялар овозларни ҳисоблаб чиқиш чоғида эътиборга олинмайди.

Ишлаш тартибига доир масалалар юзасидан яширин овоз бериш ўтказилмайди.

32-модда. Яширин овоз бериш якунлари туғрисида санок комиссияси баён тузади, бу баён санок комиссиясининг ҳамма аъзолари томонидан имзоланади. Санок комиссиясининг маърузаси юзасидан Олий Мажлис яширин овоз бериш натижаларини тасдиқлаш туғрисида қарор қабул қилади.

33-модда. Депутатларнинг камида бешдан бир қисми талабига мувофиқ сессияда электрон тармоқдан фойдаланган ҳолда ёхуд депутатларнинг номлари ёзилган бюллетенларни топшириш йўли билан номма-ном овоз бериш ўтказилади. Бюллетенда “ёқлайман”, “қаршиман” ёки “бетарафман” деган сўзлар бўлади. Депутат бюллетендаги шу сўзлардан бирини қолдириб, қолганларини ўчириб ташлаши шарт. Овозларни ҳисоблаб чиқиш пайтида, юқорида кўрсатилган сўзларнинг биттадан ортиғи қолдирилган ёки ҳар учала сўз ўчириб ташланган ёки кўзда тутилмаган қарор варианти ёзиб қўйилган бюллетенлар ҳақиқий эмас деб топилади.

Ишлаш тартибига доир масалалар юзасидан номма-ном овоз бериш ўтказилмайди.

34-модда. Олий Мажлис депутати ўзининг овоз бериш ҳуқуқини шахсан амалга ошириши шарт.

35-модда. Овоз беришни ўтказиш тартиби ва техникасида хатога йўл қўйилганлиги аниқланган тақдирда Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ такрор овоз бериш ўтказилади.

III боб. ФРАКЦИЯЛАР, БЛОКЛАР ВА БОШҚА ДЕПУТАТЛАР ГУРУҲЛАРИ

36-модда. Олий Мажлис депутатлари қонун ҳужжатларига мувофиқ фракциялар, блоклар ва бошқа депутатлар гуруҳларига бириктирилиши мумкин.

Ҳар бир депутатлар гуруҳи Олий Мажлис қўриб чиқиши учун киритилаётган масалаларни дастлабки тарзда муҳокама қилишга ва улар юзасидан таклифлар киритишга ҳақлидир.

37-модда. Олий Мажлис депутати фақат битта фракцияда ёки блокда бўлишга ҳақли.

Фракциялар, блоклар ўз фаолиятларини Олий Мажлис томонидан рўйхатга олинганларидан кейин амалга оширадилар ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари доирасида иш олиб борадилар.

Фракциялар, блоклар Олий Мажлис Кенгаши, кўмиталари ва комиссиялари билан ўзвий алоқада ишлайдилар.

Фракциянинг, блокнинг фаолияти қайта ташкил этиш (қушиб юбориш, бирлаштириш, бўлиб юбориш) ёки тугатиш йўли билан тўхтатилиши мумкин. Ушбу масала юзасидан Олий Мажлис тегишли қарор қабул қилади.

38-модда. Фракция ёки блок тузиш учун қуйидагилар зарур:

- 1) ташаббускор гуруҳ тузиш;
- 2) фракция, блок тузиш ниятини эълон қилиш;
- 3) фракция ёки блокнинг таъсис йиғилишини ўтказиш;
- 4) фракция ёки блок раҳбарини сайлаш;
- 5) фракция ёки блок тузиш тўғрисидаги таъсис баённомасини қабул қилиш ҳамда уни Олий Мажлисга топшириш.

Фракция, блок раҳбари (вакили) фракцияни, блокни рўйхатга олиш тўғрисидаги илтимос баён этилган ариза билан Олий Мажлисга мурожаат этади.

Аризага таъсис йиғилишининг баённомаси илова қилинади, баённомада фракциянинг, блокнинг миқдор ва шахсий таркиби, шунингдек фракция, блок раҳбарининг фамилияси, исми, отасининг исми, иш жойи ва сайлов округининг тартиб рақами кўрсатилган бўлиши керак.

Аризаларни Олий Мажлис сессиясида қараб чиқиш чоғида фракцияларнинг, блокларнинг раҳбарлари тузилган фракциянинг, блокнинг мақсад ва вазифалари тўғрисидаги ахборот билан сузга чиқиши, бошқа маълумотларни айтиши мумкин.

Олий Мажлис фракцияларни, блокларни рўйхатга олиш масаласи юзасидан қарор қабул қилади.

IV боб. ОЛИЙ МАЖЛИСНИНГ РАИСИ ВА РАИС ЎРИНБОСАРЛАРИ

39-модда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84-моддасига мувофиқ Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари Олий Мажлис депутатлари орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

40-модда. Олий Мажлиснинг Раиси ва унинг ўринбосарлари Олий Мажлис ваколати муддатига сайланади.

41-модда. Номзод яширин овоз бериш натижасида Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпининг овозини олган бўлса, Олий Мажлиснинг Раиси лавозимига сайланган ҳисобланади.

42-модда. Олий Мажлиснинг Раиси яширин овоз бериш йўли билан Олий Мажлис томонидан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

Башарти Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпи Олий Мажлис Раисини чақириб олиш тўғрисидаги бу таклифни ёқлаб овоз берган бўлса, бу масала Олий Мажлис сессияси кун тартибига киритилади.

Чақириб олиш масаласи қараб чиқиладиган вақтда Олий Мажлиснинг Раисига сўз берилиши керак.

Олий Мажлис Раисини чақириб олишни ёқлаб Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпроғи овоз берган бўлса, у чақириб олинган ҳисобланади.

43-модда. Олий Мажлис Раисининг ваколатлари Олий Мажлиснинг Раиси бетоб бўлиб қолган тақдирда ёки ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришига имкон бермайдиган бошқа вазиятлар муносабати билан Раиснинг ўз илтимосига кўра Олий Мажлис томонидан муддатидан олдин тўхталиши мумкин.

44-модда. Олий Мажлис Раисининг ўринбосарларини сайлаш, уларни чақириб олиш ва ваколатларини муддатидан илгари тўхтатиш қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

45-модда. Олий Мажлиснинг Раисини ва унинг ўринбосарларини сайлаш, уларни чақириб олиш ва ваколатларини муддатидан илгари тўхтатиш тўғрисида Олий Мажлиснинг қарори қабул қилинади.

46-модда. Олий Мажлиснинг Раиси лавозимига ёки унинг ўринбосари вазифасига номзод Олий Мажлис депутатларининг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланмаган тақдирда тавсия қилинган бошқа номзод бўйича овоз бериш ўтказилади.

47-модда. Олий Мажлиснинг Раиси лавозимига ёки унинг ўринбосари вазифасига икки нафардан ортиқ номзод кўрсатилган ва уларнинг бирортаси ҳам сайланиш учун талаб қилинадиган овозлар сонини ололмаган тақдирда, кўпроқ овоз олган икки номзод бўйича такрор овоз бериш ўтказилади.

Башарти икки номзод кўрсатилган ва улардан ҳеч бири депутатлар умумий сони ярмидан кўпининг овозини ололмаган бўлса, янгидан номзодлар кўрсатилиб, қайта сайлов ўтказилади.

V бoб. ОЛИЙ МАЖЛИСНИНГ КЕНГАШИ

48-мoддa. Олий Мажлис ишини ташкил этиш ҳамда “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш учун биринчи сессияда Олий Мажлиснинг Кенгаши тузилади.

49-мoддa. Олий Мажлис Кенгашининг таркибига Олий Мажлис Раиси, Олий Мажлис Раисининг ўринбосарлари, қўмиталари, комиссияларининг (муваққатларидан ташқари) раислари, Олий Мажлис депутатлари фракциялари, блокларининг раҳбарлари ки-
ради.

Олий Мажлис Кенгашига Олий Мажлис Раиси бошчилик қилади.

50-мoддa. Олий Мажлис Кенгашининг мажлислари заруратга қараб чақирилади ва Кенгаш умумий таркибининг ярмидан ортиғи ҳозир бўлган тақдирдагина ваколатли бўлади. Олий Мажлис Кенгашининг мажлисларини Олий Мажлиснинг Раиси, у бўлмаган пайтда эса — Олий Мажлис Раисининг ўринбосарларидан бири чақи-
ради ва олиб боради.

Олий Мажлис Кенгашининг қарорлари унинг мажлисларида ҳозир бўлганларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Қарорлар шунингдек Олий Мажлис Кенгаши таркибининг аъзоларидан биттама-битта сўраб чиқиш йўли билан ҳам қабул қилиниши мумкин.

Олий Мажлис Кенгашининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти қатнашиш ҳуқуқига эга.

Олий Мажлис Раисининг таклифига мувофиқ Кенгаш мажлисларида Олий Мажлис депутатлари, шунингдек давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг вакиллари, олимлар ва мутахассислар ҳам қатнашишлари мумкин.

Олий Мажлиснинг Кенгаши таркибига кирувчи шахсларга, шунингдек унинг мажлисларида қатнашувчи бошқа шахсларга мажлисда кўриб чиқиш мўлжалланаётган масалалар тўғрисида олдиндан хабар қилинади ва зарур материаллар берилади.

Олий Мажлис Кенгаши мажлисларининг баёнлари ва стенограммаси юритилади. Олий Мажлиснинг Кенгаши томонидан кўриб

чиқилган масалалар ва қабул қилган қарорлар ҳақида оммавий ахборот воситаларида маълум қилинади.

51-модда. Олий Мажлис Кенгашининг ваколатлари “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида”ги Конституциявий Қонун билан белгиланади.

52-модда. Олий Мажлиснинг Кенгаши ўз ваколатига кирадиган масалалар юзасидан таклифлар тайёрлаш учун зарур ҳолларда ўз сафидан, Олий Мажлис депутатлари, мутахассислар, шунингдек давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва илмий муассасалар вакиллари орасидан ишчи комиссиялари ёки гуруҳларини тузади.

VI боб. ОЛИЙ МАЖЛИСНИНГ ҚҰМИТАЛАРИ ВА КОМИССИЯЛАРИ

53-модда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддасига мувофиқ Олий Мажлис қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлис муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталар ва комиссиялар сайлайди.

Қўмиталар ва комиссияларнинг ваколатлари, уларни тузиш ва фаолият кўрсатиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси туғрисида”ги Конституциявий Қонун, ушбу Регламент ҳамда бошқа қонунлар билан белгиланади.

54-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис томонидан унинг ваколат муддати даврига тузилади.

Қўмиталар ва комиссияларнинг рўйхати ва миқдор таркиби Олий Мажлис томонидан белгиланади. Ушбу масалалар юзасидан қарорлар қабул қилинади.

Зарур ҳолларда Олий Мажлис янги қўмиталар ва комиссиялар тузиши, илгари тузилганларини тугатиши ҳамда қайтадан ташкил этиши, қўмиталар ва комиссиялар таркибига ўзгартишлар киритиши мумкин.

55-модда. Қўмиталар ва комиссиялар очик овоз бериш йўли билан сайланади. Овоз бериш қўмита, комиссия раисининг номзоди бўйича алоҳида, сўнгра эса Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ қўмитанинг, комиссиянинг бутун таркиби бўйича ёки ҳар бир номзод бўйича алоҳида-алоҳида ўтказилади.

Олий Мажлис депутати, қоида тариқасида, фақат битта қўмита ёки комиссиянинг аъзоси этиб сайланиши мумкин.

Қўмиталар ва комиссияларнинг барча аъзолари тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Қўмита, комиссия таркибига сайланмаган Олий Мажлис депутати улар ишида маслаҳат овози билан иштирок этишга ҳақлидир.

56-модда. Қўмиталар ёки комиссиялар таркибига Олий Мажлиснинг Раиси ва унинг уринбосарлари сайланишлари мумкин эмас.

57-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис олдида масъул ва унга ҳисобдордирлар.

58-модда. Олий Мажлис ва унинг Кенгаши муайян топшириқларни бажариш учун депутатлар орасидан муваққат комиссиялар тузиши, уларнинг вазифалари ва фаолият юритиш тартибини белгилаб бериши мумкин.

Муваққат комиссияларнинг мажлислари, агар комиссиялар бошқача тартибни белгилаб қўймаса, очиқ ўтказилади.

59-модда. Давлат органлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар муваққат комиссияларга иш учун зарур ҳужжатлар ва материалларни тақдим этадилар.

Муваққат комиссияларнинг фаолиятига тўсқинлик қилувчи мансабдор шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортиладилар.

60-модда. Муваққат комиссия фаолият натижалари бўйича ўзининг тузилишига сабаб бўлган масаланинг моҳияти юзасидан маъруза тақдим этади. Олий Мажлис ёки унинг Кенгаши комиссиянинг маърузаси юзасидан қарор қабул қилиши мумкин.

Муваққат комиссиялар ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни бажариб бўлганларидан кейин фаолиятни тўхтатади. Олий Мажлис ёки унинг Кенгашининг қарорига биноан муваққат комиссияларнинг фаолияти муддатидан олдин тўхталиши мумкин.

**VII бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ
ФАРМОНЛАРИНИ ТАСДИҚЛАШ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУДИНИ, ОЛИЙ СУДИНИ, ОЛИЙ ХЎЖАЛИК
СУДИНИ САЙЛАШ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАРКАЗИЙ
БАНКИ БОШҚАРУВИНИНГ РАИСИНИ, ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ДАВЛАТ
ҚЎМИТАСИНИНГ РАИСИНИ ТАЙИНЛАШ**

61-мoддa. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош прокурор ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этиш, вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг органларини тузиш ҳамда уларни тугатиш туғрисидаги Фармонларини тасдиқлайди.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларини тасдиқлаш юзасидан қарорлар қабул қилади.

62-мoддa. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-мoддасининг 10-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти Олий Мажлисга Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг раиси ва аъзолари, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси ва аъзолари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик судининг раиси ва аъзолари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади. Мазкур номзодлар лавозимга тайинланиши ёки сайланишидан аввал Олий Мажлисининг ёки Олий Мажлис Кенгашининг топшириғига биноан тегишли қўмиталарда, комиссияларда муҳокама қилинади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатиб ўтилган шахсларни лавозимга тайинлаш ва сайлаш туғрисида Олий Мажлис қарор қабул қилади.

63-мoддa. Тақдим этилган номзодларни тегишли лавозимларга тайинлаш ёки сайлаш очиқ овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Қарорлар депутатлар умумий сонининг кўпчилики овози билан қабул қилинади.

Башарти лавозимга кўрсатилган номзод Олий Мажлис томонидан қўллаб-қувватланмаса, мазкур масала юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг бошқа таклифи муҳокама қилинади.

64-мoддa. Олий Мажлисининг Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳужалик суди таркибига кўрсатилаётган номзодлар ҳақидаги

қарори ҳар бир номзод бўйича алоҳида-алоҳида ёки барча номзодлар бўйича бир йўла (Конституциявий суд таркиби бундан мустасно) ёхуд Олий Мажлис белгиладиган бошқача тартибда қабул қилинади.

VIII боб. ОЛИЙ МАЖЛИСНИНГ ҲУЖЖАТЛАРИ. ОЛИЙ МАЖЛИСДА ВА УНИНГ ОРГАНЛАРИДА ҚОНУН ЛОЙИҲАЛАРИНИ КЎРИБ ЧИҚИШ ТАРТИБИ

65-модда. “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 9-моддасига мувофиқ Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Конституциясини, конституциявий қонунларни, қонунларни, қарорлар ва бошқа ҳужжатларни қабул қилади.

66-модда. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи янги қонунлар лойиҳаларини, амалдаги қонунларга ўзгартишлар киритиш тўғрисидаги қонунлар лойиҳаларини, янги қонунларни қабул қилиш ёки амалдаги қонунларга ўзгартишлар киритиш тўғрисидаги таклифларни (қонун чиқариш тўғрисидаги таклифларни) киритиш шаклида амалга оширилади.

67-модда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига мувофиқ Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Олий Мажлисининг депутатлари, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурор эгадирлар.

68-модда. Қонунларнинг лойиҳалари ва қонун чиқариш ҳақидаги таклифлар уларни ишлаб чиқиш зарурлиги асосланган ҳолда, бўлажак қонунларнинг мақсадлари, вазифалари ва асосий қоидалари ҳамда улар амалдаги қонунлар тизимида тутадиган ўрнининг, шунингдек уларни қўллашдан кутилаётган ижтимоий-иқтисодий оқибатларнинг батафсил таърифи билан бирга кўриб чиқиш учун тақдим этилади. Шу билан бирга қонун лойиҳасини тайёрлашда иштирок этган жамоалар ва шахслар кўрсатилади. Амалга ошириш учун қўшимча моддий ва бошқа харажатлар талаб қилинадиган лойиҳа тақдим этилаётганда унга молиявий-иқтисодий далиллар илова қилинади.

Қонун лойиҳаларини ва қонун чиқариш тўғрисидаги таклифларни расмийлаштириш чоғида қонунларнинг лойиҳаларини тай-

ёрлаш тартиби туғрисидаги қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бошқа талаблар ҳам ҳисобга олиниши керак.

69-модда. Олий Мажлис қараб чиқиши керак бўлган қонунларнинг лойиҳалари ва қонун чиқариш туғрисидаги таклифлар Олий Мажлис Раисига ёки Олий Мажлис Кенгашига тақдим этилади ва Олий Мажлиснинг Котибиятида рўйхатга олинади.

70-модда. Агар тақдим этилган қонун лойиҳаси ёки қонун чиқариш туғрисидаги таклиф ушбу Регламентнинг ва қонун лойиҳаларини тайёрлаш тартиби туғрисидаги қонун ҳужжатларининг талабларига жавоб бермаса, бундай лойиҳа ёки таклифлар Олий Мажлис Раиси ёки Олий Мажлис Кенгаши томонидан қайтарилиши мумкин.

71-модда. Рўйхатга олинган қонун лойиҳаси ёки қонун чиқариш туғрисидаги таклифлар дастлабки тарзда қараб чиқиш ва бундан буён унинг устида иш олиб бориш тартиби хусусида таклиф тайёрлаш учун, қоида тариқасида, Олий Мажлис Раиси ёки Олий Мажлис Кенгаши томонидан Олий Мажлиснинг тегишли қўмиталари, комиссияларига ҳамда айна бир вақтда Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасига юборилади. Бунда ҳулоса тайёрлаш учун бош қўмита (комиссия) белгилаб қўйилади.

Олий Мажлис ёки унинг Кенгаши қонуннинг лойиҳасини тайёрлаш ёки дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузиши мумкин.

Қонун лойиҳалари Олий Мажлис депутатларига барвақт тарқатилади. Депутатларнинг мулоҳазалари ва таклифлари қонун лойиҳаси устида олиб бориладиган кейинги ишда ҳисобга олинади.

72-модда. Қўмиталар ва комиссияларда қонун лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш ҳамда қонунларнинг лойиҳалари бўйича ҳулосалар тайёрлаш қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

73-модда. Олий Мажлис Кенгаши қўмиталар, комиссияларнинг ҳулосаларини ҳисобга олган ҳолда қонун лойиҳасини ушбу сессия кун тартибига киритишни таклиф қилади ёки қонун лойиҳаси (қонун чиқариш туғрисидаги таклиф) устида ишлашни давом эттириш ёхуд уни рад этиш туғрисида қарор чиқаради.

Башарти қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар қонун лойиҳаси сессия кун тартибига киритилишини қатъий талаб қилсалар, Олий Мажлис Кенгаши бу таклифни рад этишга ҳақли эмас. Олий Мажлис Кенгаши мазкур масала юзасидан ўз ҳулосасини сессия муҳокамасига киритиши мумкин.

74-модда. Олий Мажлисга киритилган қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш бир неча ўқишда амалга оширилиши мумкин, улардан алоҳида аҳамиятга моликлари эса, бир неча ўқишда амалга оширилиши шарт, шунингдек улар фракция, блок ва бошқа депутатлар гуруҳларида дастлабки тарзда муҳокама қилинади.

75-модда. Қонун лойиҳасининг биринчи ўқилишида Олий Мажлис, қоида тариқасида, қонун лойиҳаси ташаббускорининг маърузасини ва бош қўмита ёки комиссиянинг қўшимча маърузасини тинглайди, қонун лойиҳасининг асосий қоидаларини муҳокама қилади ҳамда тузатишлар шаклида таклиф ва мулоҳазалар билдиради, қонун лойиҳасини кенг муҳокама этиш учун эълон қилиш зарурлиги ҳақидаги масалани қараб чиқади.

Муҳокама якунлари бўйича Олий Мажлис қонунни қабул қилади ёки қонун лойиҳасининг асосий қоидаларини биринчи ўқишда маъқуллайди ёхуд уни рад этади. Қонун лойиҳаси маъқулланган тақдирда Олий Мажлис уни иккинчи ўқишда тақдим этиш муддатини белгилайди.

Биринчи ўқишда кўриб чиқилган қонун лойиҳасига доир тўхтам, агар Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг кўпчилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади. Бундай тўхтам Олий Мажлиснинг қарори билан расмийлаштирилади.

76-модда. Қонун лойиҳасига ва унинг айрим моддаларига тузатишлар, қоида тариқасида, депутатлар томонидан ёзма равишда Олий Мажлис Кенгашига ёки бош қўмитага, комиссияга ёхуд қонун лойиҳасини маромига етказиш топширилган органга қонун лойиҳасининг иккинчи ўқишдаги муҳокамаси бошланишидан камида уч кун олдин топширилади.

77-модда. Қонун лойиҳасини маромига етказиш топширилган бош қўмита, комиссия ёки бошқа органлар қонун лойиҳасига киритилган тузатишларни қараб чиқади ва уни иккинчи ўқишдаги муҳокамага тайёрлайди.

78-модда. Маромига етказилган қонун лойиҳаси Олий Мажлис Кенгашининг қарорига мувофиқ иккинчи ўқишдаги муҳокамага киритилади.

79-модда. Қонун лойиҳаси иккинчи ўқишда кўриб чиқиляётганида моддама-модда, бўлимлар бўйича ёки тўлалигича муҳокама қилинади. Муҳокама чоғида қонун лойиҳаси камчиликларини тўлдириш учун тегишли қўмиталар, комиссиялар ёки уни киритган органларга (мансабдор шахсларга) қайтарилиши мумкин.

80-модда. Қуриб чиқиш натижасига қараб, Олий Мажлис қонунни қабул қилади ёки рад этади ёхуд маромига етказиш учун қайтаради.

Қонуннинг ҳар бир моддаси, бўлими ёки боби алоҳида-алоҳида, сўнгра эса лойиҳа тўлалигича овозга қўйилади. Олий Мажлис бутун қонун лойиҳасини биратўла овозга қўйиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

81-модда. Таклиф этилган ҳар бир тузатиш алоҳида муҳокама қилинади. Бунда раислик қилувчи тузатишлар бўйича тегишли қўмита, комиссия хулосалар тайёрлаши учун танаффус эълон қилиши мумкин. Агар депутат қўмитанинг, комиссиянинг хулосасига рози бўлмаса, унга ўз таклифини асослаш учун сўз берилади. Бу ҳолда тузатишлар бўйича музокара очилмайди.

82-модда. Олий Мажлисининг қарорига биноан энг муҳим қонунларнинг лойиҳалари халқ овозига (референдумга) қўйилиши мумкин. Референдум қонунда белгиланган тартибда ўтказилади.

83-модда. Олий Мажлис қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатларни жами депутатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Конституцияни ўзгартирувчи ва тўлдирувчи қонунлар, шунингдек бошқа конституциявий қонунлар Олий Мажлис жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинади.

Олий Мажлис Конституцияга ўзгартишлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисидаги қонунни тегишли таклиф киритилганидан кейин олти ой давомида, кенг муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартиш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф камида бир йил ўтгандан кейин қайта киритилиши мумкин.

84-модда. Ўзбекистон Республикаси қонунларини Ўзбекистон Республикаси Президенти имзолайди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-моддасининг 14-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунга ўз эътирозини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Агар Олий Мажлис илгари ўзи қабул қилган қарорни овозларнинг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди.

85-модда. Қабул қилинган қонуннинг Ўзбекистон Республикаси Президенти имзолаган матни Олий Мажлисга сақлаш ва эълон қилиш учун юборилади. Қонун лойиҳаларини эълон қилиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

86-модда. Олий Мажлиснинг ҳамда Олий Мажлис Кенгашининг қарорларини Олий Мажлиснинг Раиси имзолайди, у бўлмаган ҳолларда эса бундай ҳужжатларни Олий Мажлис Раисининг ўринбосарларидан бири имзолайди.

IX боб. ОЛИЙ МАЖЛИС ВА УНИНГ ОРГАНЛАРИ ТОМОНИДАН БОШҚА ҚАРОРЛАР ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ

87-модда. Олий Мажлис, унинг Кенгаши мурожаатномалар, декларациялар, баёнотлар қабул қилиши мумкин.

Олий Мажлис томонидан декларациялар, мурожаатномалар ва баёнотлар қабул қилиш ташаббуси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлардан чиқиши мумкин.

Зарур ҳолларда декларациялар, мурожаатномалар ва баёнотларнинг лойиҳалари Олий Мажлис ёки унинг Кенгашининг қарорига кўра Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссияларига дастлабки тарзда қараб чиқиш учун топширилиши мумкин.

88-модда. Олий Мажлиснинг ишлаш тартибига доир масалалар юзасидан қарорлар мажлисда ҳозир бўлган депутатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Бундай қарор расмийлаштирилади ва мажлисларнинг стенограммасига киритилади.

89-модда. Олий Мажлиснинг Кенгаши ўз ваколатларини амалга ошириш мақсадида қарорлар қабул қилади.

90-модда. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари ўзлари муҳокама қилаётган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилдилар ҳамда Олий Мажлис, унинг Раиси ёки Олий Мажлис Кенгаши уларга юборган қонунларнинг лойиҳалари юзасидан хулосалар берадилар. Қўмита, комиссиянинг қарорлари ва хулосалари қўмита, комиссиянинг раиси томонидан имзоланади.

X боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ БЮДЖЕТИНИ ВА ДАВЛАТ СТРАТЕГИК ДАСТУРЛАРИНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ

91-модда. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг, давлат стратегик дастурларининг лойиҳалари, шунингдек уларни тасдиқлаш туғрисидаги қонунларнинг лойиҳалари Олий Мажлисга Вазирлар Маҳкамаси томонидан тақдим этилади.

92-модда. Давлат стратегик дастурларининг лойиҳалари туғрисидаги материаллар Олий Мажлис депутатларига олдиндан тақдим этилади.

93-модда. Башарти бошқача қарор қабул қилинмаса, Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети туғрисидаги қонун Олий Мажлис Давлат бюджети даромадларининг умумий суммасини ва харажатларининг умумий суммасини тасдиқлаганидан сўнг овозга қўйилади.

Давлат стратегик дастурларини, Давлат бюджетининг ижроси ҳақидаги ва дастурларнинг бажарилиши туғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш хусусида Олий Мажлис қарорлар қабул қилади.

XI боб. ТАШҚИ СИЁСАТ МАСАЛАЛАРИНИ ҚАРАБ ЧИҚИШ

94-модда. Олий Мажлиснинг халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш билан боғлиқ фаолияти тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

95-модда. Олий Мажлис, Олий Мажлис Раиси ёки Олий Мажлис Кенгаши хорижий мамлакатларга юбориладиган расмий парламент делегацияларининг таркибини белгилайди.

XII боб. ОЛИЙ МАЖЛИСНИНГ НАЗОРАТ ҚИЛИШ СОҲАСИДАГИ ВАКОЛАТЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШИ

96-модда. Олий Мажлис давлат органлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва Олий Мажлис қарорлари ижро этилиши устидан назоратни амалга оширади.

97-модда. Олий Мажлис ўзи сайлайдиган, тайинлайдиган ва тасдиқлайдиган мансabdор шахсларнинг умуман иши туғрисидаги ёки фаолиятининг айрим масалалари юзасидан ҳисоботини ёки ахборотини тинглаши мумкин. Ҳисобот, ахборот бўйича Олий Мажлиснинг сессиясида музокаралар ўтказилиши мумкин. Муҳокама якуни бўйича Олий Мажлис қарор қабул қилади.

98-модда. Олий Мажлиснинг битта ёки бир гуруҳ депутати, қўмитаси, комиссияси, фракцияси ёки блоки мансabdор шахслар-

га, шунингдек ҳужалик юритувчи субъектларнинг раҳбарларига республиканинг давлат, ҳужалик ва ижтимоий-маданий қурилиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган масалалар юзасидан расмий тушунтиришлар бериш ёки ўз муносабатини баён этишни талаб қилиб сўров билан мурожаат этишга ҳақлидирлар.

Сўров Олий Мажлисининг сессиясида оғзаки ёки ёзма равишда киритилиши мумкин.

Мажлисда раислик қилувчи сўровни, у қайси орган ёки мансабдор шахсга қаратилган бўлса, ана шу орган ёки мансабдор шахс эътиборига етказади. Сўров қаратилган орган ёки мансабдор шахс сўровга Олий Мажлис белгиллаган муддат ва тартибда жавоб бериши шарт.

Сўров киритган битта ёки бир гуруҳ депутат, қўмита, комиссия, фракция, блок сўровга жавоб берган орган ёки мансабдор шахс қўшимча тушунтиришлар беришни сўраб мурожаат қилишлари, сўз қўшишлари, баёнот билан сўзга чиқишлари мумкин.

Сўровнинг жавоби тинглаб бўлингач, муҳокамага қўйилиши мумкин. Сўровга берилган жавоб юзасидан қарор қабул қилинади.

Олий суднинг раиси, Олий ҳужалик судининг раиси, Бош прокурор, суриштирув ва тергов органларининг раҳбарлари номига киритилган депутат сўрови улар юритаётган аниқ ишлар ва материалларга оид бўлиши мумкин эмас.

99-модда. Олий Мажлисининг сессиясида билдирилган ёки мажлисда раислик қилувчига ёзма равишда тақдим этилган таклиф ва мулоҳазалар Олий Мажлис томонидан қараб чиқилади ёки қараб чиқиш учун тегишли давлат органлари ёхуд жамаот бирлашмалари ва мансабдор шахсларга юборилади.

100-модда. Давлат органлари ва жамаот бирлашмаларининг раҳбарлари, бошқа мансабдор шахслар Олий Мажлисга ва унинг органларига берилган маълумотларнинг тўғри-нотўғрилиги учун ёки уларни атайин яширганлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган тарзда жавобгар бўладилар.

XIII боб. ЯКУНЛОВЧИ ҚОИДАЛАР

101-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияда ўз ваколати муддатига Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини сайлайди.

Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили Олий Мажлис депутатлари орасидан сайланади.

102-модда. Олий Мажлис, унинг органлари ва депутатлари фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлар сметаси Олий Мажлисининг Раиси томонидан тасдиқланади.

103-модда. Олий Мажлис, унинг органлари ва депутатларининг фаолиятига ташкилий, техникавий ва бошқача хизмат кўрсатиш Олий Мажлисининг Котибияти томонидан таъминланади.

104-модда. Олий Мажлисининг Котибияти тўғрисидаги Низом, Котибиятнинг тузилиши ва штатлари Олий Мажлисининг Раиси томонидан тасдиқланади.

105-модда. Депутатларни рўйхатга олиш, сўзга чиқишга ёзилиш, сўровлар, таклифлар ва тузатишлар киритиш, овозларни санаш ва овоз бериш натижаларини аниқлаш, шунингдек мажлисларнинг бориши ҳақида маълумотнома ва статистика ахборотларини жамлаш ҳамда тезкорлик билан бериш, рўйхатлар ва бошқа ҳужжатларни тузиш, босиб чиқариш, Олий Мажлис ишидан воқиф қилиб туриш учун электрон тармоқдан фойдаланиш мумкин.

Электрон тармоқ ишини назорат қилувчи гуруҳ таркибига кирган депутатлар бу тармоқни назорат қилиш учун зарур бўлган барча ахборотларни монеликсиз олиш ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу гуруҳнинг ўз тасарруфидаги масалаларга оид қарорлари электрон тармоқнинг ишлашини таъминлаб турган барча мутахассислар ва хизматлар учун мажбурийдир.

Назорат қилувчи гуруҳ яширин овоз бериш бошланишидан аввал электрон тармоқнинг ишлашини текшириб кўришга ҳақлидир, бу хусусда махсус баённома тузилади.

Назорат қилувчи гуруҳ депутатларнинг номма-ном овоз бериш натижалари кўрсатилган рўйхатлардаги хатоликларга доир арзларини қараб чиқади ва уларнинг қанчалик асослилигини текширади, ўз ишига мутахассис-экспертларни жалб этади.

Рўйхатга олиш натижалари, сўзга чиқишга ёзилиш, депутатларнинг сўровлари, овоз бериш натижалари ҳамда мажлисининг боришига оид бошқа маълумотлар электрон тармоқ компьютерининг хотирасида, шунингдек Олий Мажлисининг архивида магнит тасмаси ёзувларида сақланади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ ҚЎМИТАЛАРИ ВА КОМИССИЯЛАРИ ТЎҒРИСИДА

НИЗОМ

*(Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси
1995 йил, №6, 98-модда; 2000 йил, №5-6, 154-модда)*

І. УМУМІЙ ҚОИДАЛАР

1-модда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддасига мувофиқ Олий Мажлис қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлис муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталар ва комиссияларни сайлайди.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари Ўзбекистон Республикаси олий давлат ҳокимият вакиллик органи бўлиши Олий Мажлиснинг самарали фаолият кўрсатишига кўмаклашиши лозим.

2-модда. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг асосий вазифалари:

Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Олий Мажлис қарорларининг лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

Олий Мажлис тасарруфидаги масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш;

Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қабул қилган қарорлар ижроси устидан назорат қилиш, шунингдек уларни амалга оширишга кўмаклашишдан иборат.

3-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис томонидан Олий Мажлиснинг ваколат муддати даврига тузилади.

4-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг рўйхати ва миқдор таркиби Олий Мажлис томонидан белгиланади. Олий Мажлис ваколат муддати давомида, зарурат бўлган ҳолларда, янги қўмиталар ва комиссиялар тузиши ҳамда сайлаши, илгари тузилган қўмиталар ва комиссияларни тугатиши ва қайта ташкил этиши, қўмиталар ва комиссиялар таркибига ўзгартиришлар киритиши мумкин.

5-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис томонидан раис ва аъзолардан иборат таркибда очиқ овоз бериш йўли билан сайланади. Қўмитанинг, комиссиянинг раис ўринбосари ва котиби

қўмита, комиссия раисининг тақдимиға мувофиқ тегишли қўмита, комиссия аъзолари орасидан Олий Мажлис Раиси томонидан Олий Мажлис Кенгаши билан келишилган ҳолда тайинланади.

Қўмиталар, комиссияларнинг (муваққатларидан ташқари) раислари, раис ўринбосарлари ва котиблари ўз фаолиятларини, қоида тариқасида, доимий асосда амалга оширадилар ва ўз ваколатлари даврида ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир лавозимни эгаллашлари, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас.

6-модда. Қўмиталар ва комиссияларни тузиш чоғида депутатларнинг касбий ва бошқа хил қизиқишлари, уларнинг ишлаб чиқаришга оид ва ҳаётий тажрибалари, эркин билдирган хоҳиш-истаклари инобатга олинади. Қўмиталар ва комиссиялар таркибида, қоида тариқасида, фракциялар ва блоклардан вакил депутатлар бўлиши таъминланади.

Олий Мажлис депутати, қоида тариқасида, Олий Мажлиснинг фақат битта қўмитаси ёки комиссиясининг аъзоси этиб сайланиши мумкин.

7-модда. Олий Мажлиснинг Раиси ва унинг ўринбосарлари қўмиталар ва комиссиялар таркибига сайланишлари мумкин эмас.

8-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг барча аъзолари тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Қўмита ёки комиссия таркибига сайланмаган Олий Мажлис депутати улар ишида маслаҳат овози билан иштирок этишга ҳақлидир.

9-модда. Депутатларнинг қўмиталар ва комиссиялардаги ваколатлари уларнинг илтимосига кўра, шунингдек уларнинг ўз вазифаларини бажаришга имкон бермайдиган ҳолатлар муносабати билан муддатидан аввал тўхтатилиши мумкин.

Қўмиталар ва комиссиялар раисларининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис Раиси қўмиталар ва комиссияларнинг таркибини ўзгартириб, сўнгра бу ўзгартишларни Олий Мажлис тасдиғига киритади.

10-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис олдида масъул ва унга ҳисобдордирлар.

II. ҚЎМИТАЛАР ВА КОМИССИЯЛАРНИНГ ИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

11-модда. Қўмиталар ва комиссиялар ишни ўз режаларига, Олий Мажлис, унинг Раиси ва Олий Мажлис Кенгаши топшириқларига ҳамда тавсияларига мувофиқ ташкил этадилар.

Қўмиталар ва комиссияларнинг фаолиятини Олий Мажлис Раиси мувофиқлаштириб туради.

12-модда. Қўмиталар ва комиссиялар ўз ишларини масалаларни биргаликда, эркин муҳокама қилиш ва ҳал этиш, ошкоралик ҳамда қўмиталар ва комиссиялар аъзоларининг кенг ташаббускорлиги асосида ташкил этадилар.

Қўмиталар ва комиссиялар ишининг асосий ташкилий шакли уларнинг мажлисларидир.

13-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг мажлислари заруратга қараб чақирилади ва Олий Мажлиснинг мажлислари оралиғида ҳам, сессиялар оралиғидаги даврда ҳам ўтказилади.

14-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг мажлислари, башарти уларда қўмита ёки комиссия таркибининг камида ярми ҳосил бўлса, ваколатли ҳисобланади. Мажлисга келиш имкони бўлмаган тақдирда қўмита ёки комиссия аъзоси бу ҳақда қўмита ёки комиссия раисини олдиндан хабардор қилиб қўяди.

15-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг мажлислари, қоида тариқасида, очиқ ўтказилади. Мажлисларга давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар таклиф этилиши мумкин, улар мажлисларда маслаҳат овози ҳуқуқи билан қатнашадилар.

Зарурат бўлган ҳолларда қўмита ёки комиссия ёпиқ мажлис ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

16-модда. Қўмиталар ва комиссиялар масалаларни тайёрлаш ҳамда уларни пухта ишлаб чиқиш учун ишчи гуруҳлари тузишга ҳақлидирлар. Ишчи гуруҳлари таркибига Олий Мажлис депутатлари билан бирга вазирликларнинг, давлат қўмиталарининг, идораларнинг, бошқа давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, олимлар, мутахассислар кириши мумкин. Қўмиталар ва комиссиялар қўшма ишчи гуруҳлари тузишлари ҳам мумкин. Ишчи гуруҳлари таркибида ишлаш даврида мутахассислар ва олимларнинг асосий иш жойларидаги ўртача иш ҳақи қонун ҳужжатларига мувофиқ сақланиб қолади.

17-модда. Қўмиталар ва комиссиялар ўз ваколатларига кирувчи масалаларни кўриб чиқиш чоғида тенг ҳуқуқлардан фойдаландилар ҳамда бир хил даражада бурчлидирлар.

18-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг аъзолари қўмиталар ва комиссиялар фаолиятида иштирок этишлари, уларнинг қарорларини амалга оширишга қўмаклашишлари, қўмиталар ва комиссияларнинг топшириқларини бажаришлари шарт.

19-модда. Қўмита ёки комиссиянинг аъзоси масалаларни кўриб чиқиш пайтида ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади, уларни тайёрлаш, муҳокама қилиш ва қарорлар қабул қилишда, шунингдек Олий Мажлиснинг, қўмита ёки комиссиянинг қарорларини бажаришни ташкил этишда иштирок этади.

20-модда. Қўмита ёки комиссия аъзосига қўмита ёки комиссия кўриб чиқаётган барча масалаларни ҳал этишда фаол қатнашиш учун шароит яратиб берилади, бунинг учун зарур ҳужжатлар ва бошқа материаллар унга олдиндан юборилади.

21-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг аъзолари қўмиталар ва комиссияларнинг топшириғига биноан ҳамда ўз ташаббуси билан ваколатлари доирасидаги масалаларни жойларда ўрганадилар, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг, шунингдек фуқароларнинг таклифларини умумлаштирадилар ҳамда қўмиталар ёки комиссияларга ўз хулосалари ва таклифларини маълум қиладилар.

22-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг ёки бир неча қўмита ва комиссиянинг тасарруфидаги масалалар қўмиталар ва комиссиялар томонидан ҳамкорликда тайёрланиши ҳамда кўриб чиқилиши мумкин.

Қўмиталар ва комиссияларнинг қўшма мажлисларини уларнинг раислари ўзаро келишган ҳолда бошқарадилар.

Қўмита ёки комиссия ўзи кўриб чиқаётган масалалар юзасидан бошқа қўмиталар ва комиссияларнинг фикрини сўраб олиши мумкин.

23-модда. Башарти қўмита ёки комиссиялар кўриб чиқиш учун ўзларига топширилган масала бошқа қўмита ёки комиссияга ҳам дахлдор деб ҳисоблашса ёхуд бошқа қўмита ёки комиссия кўриб чиқаётган масала юзасидан ўз фикрини билдиришни зарур деб топишса, Олий Мажлис Раисига ёки Олий Мажлис Кенгашига тегишли таклиф киритишга ҳақли.

Бошқа қўмиталар ва комиссияларнинг илтимосига биноан қўмита ёки комиссия ўз вазифалари доирасидаги масалалар бўйича мазкур қўмиталар ёки комиссиялар кўриб чиқаётган масалаларни тайёрлашда қатнашиши мумкин.

24-модда. Айти бир масала бўйича қўмиталарнинг, комиссияларнинг фикри турлича бўлган тақдирда улар келишмовчиликни бартараф этиш чораларини кўрадилар. Шу мақсадда мазкур қўмиталар ва комиссиялар таркибига кирувчи депутатлар орасидан муросага келтирувчи гуруҳлар тузилиши мумкин. Агар муросага келинмаса, улар ўз таклифларини Олий Мажлиснинг Раиси эътиборига ҳавола этадилар.

25-модда. Кўриб чиқиладиган масалалар юзасидан қўмиталар ва комиссиялар тавсия тарзида қарорлар қабул қиладилар ёки хулосалар берадилар.

Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссияларида барча масалалар қўмита ёки комиссия аъзолари умумий таркибининг оддий кўпчилик овози билан ҳал этилади.

26-модда. Қўмиталар ёки комиссияларнинг қарорлари, хулосалари ва баёнларини қўмита ёки комиссия раиси имзолайди.

Қўмиталар ёки комиссиялар қабул қилган қўшма қарорларни, улар томонидан ҳамкорликда тайёрланган хулосаларни, шунингдек қўшма мажлисларнинг баёнларини уларнинг раислари имзолайдилар.

27-модда. Қўмиталар ва комиссиялар қабул қилган қарорлар тегишли давлат органларига, жамоат бирлашмаларига ва бошқа манфаатдор ташкилотларга юборилади.

28-модда. Қўмиталар ва комиссияларнинг қарорлари қайси давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга нисбатан қабул қилинган бўлса, ўша давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан кўриб чиқирилиши шарт. Кўриб чиқиш натижалари ёки кўрилган чоралар ҳақида қўмиталар ёки комиссияларга, башарти улар бошқа муддат белгиланган бўлса, узоғи билан бир ой муддат ичида хабар қилилиши лозим.

III. ҚўМИТАЛАР ВА КОМИССИЯЛАРНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ

29-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис, унинг Раиси, Олий Мажлис Кенгашининг топшириғига биноан ёки ўз ташаббуслари билан вазифалари доирасидаги масалалар бўйича Ўзбекистон Республикаси янги қонунларининг ва Олий Мажлис қарорларининг лойиҳаларини ишлаб чиқадиладар, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш билан боғлиқ масалаларни тайёрлайдилар.

30-модда. Қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис сессиялари кун тартибига доир таклифларни тайёрлашда иштирок этадилар.

Қўмиталар ва комиссиялар ўзлари Олий Мажлисга киритган масалалар бўйича ёхуд дастлабки тарзда ёки қўшимча равишда кўриб чиқиш учун қўмиталар ёки комиссияларга берилган масалалар бўйича ўзларининг асосий ёки қўшимча маърузачиларини белгилайдилар.

Биргаликда тайёрланган қонун лойиҳасини муҳокама қилиш чоғида бош қўмита ёки комиссия Олий Мажлиснинг сессиясида маъ-

руза қилади. Бошқа қўмиталар ёки комиссиялар эса қўшимча маъруза қилишлари мумкин.

31-модда. Қўмиталар ва комиссиялар ўз вазифалари доирасидаги масалалар бўйича давлат органлари ва жамоат бирлашмаларидан, мансабдор шахслардан ҳужжатларни, ёзма хулосаларни, ҳисобот маълумотларини ва бошқа материалларни сўраб олишга ҳақлидирлар.

Зарурат бўлган ҳолларда қонун лойиҳалари илмий экспертизага юборилади, улар юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг хулосалари, тегишли вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг, жамоат бирлашмаларининг, шунингдек олимлар ва мутахассисларнинг фикри сўраб олиниши мумкин.

Давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг раҳбарлари, бошқа мансабдор шахслар Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларига нотўғри ахборот берганликлари ёхуд ахборотни атайин яширганликлари учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

32-модда. Қўмиталар ва комиссиялар вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда идораларнинг, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарларини ўз мажлисларига таклиф этиш ва уларнинг қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа ҳужжатлари, қўмиталар ва комиссияларнинг тавсиялари қандай бажарилаётгани ҳақидаги ахборотларини эшитиш ҳуқуқига эгадирлар.

Қўмиталар ва комиссиялар тегишли органлар ҳамда ташкилотларни кўриб чиқиладиган масалалар хусусида олдиндан хабардор қиладилар.

33-модда. Қўмиталар ва комиссиялар ўрганиб чиқиш учун ўзларига берилган қонун лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш натижалари юзасидан Олий Мажлис Кенгашига ўз хулосаларини тақдим этадилар. Хулосаларда қонун лойиҳасини Олий Мажлиснинг навбатдаги сессияси кун тартибига киритиш ёхуд қонун лойиҳасини рад этиш ёки қонун лойиҳаси устида ишлашни давом эттириш тўғрисидаги таклиф бўлади.

34-модда. Қўмиталар ва комиссиялар ўзларига Олий Мажлиснинг Раиси ёки Олий Мажлиснинг Кенгаши йўллаган республика бюджетининг лойиҳаларини, унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни, стратегик давлат дастурлари лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқадиладар, шунингдек ана шу лойиҳалар ва тегишли қонунлар ҳамда қарорларнинг лойиҳалари юзасидан ўз хулосаларини тайёрлайдилар.

35-модда. Олий Мажлиснинг, унинг Раиси, Олий Мажлис Кенгашининг топшириғига биноан, қўмиталар ва комиссиялар Олий Мажлис депутатлари билдирган таклиф, танқидий мулоҳазалар ва сўровларнинг амалга оширилишини назорат қиладилар.

36-модда. *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 26 майдаги қарори билан чиқариб ташланган.*

37-модда. Қўмита ёки комиссия раиси:

зарур материаллар тайёрланишини ташкил этади, қўмитанинг ёки комиссиянинг мажлисларини чақиради ва уларда раислик қилади;

қўмита ёки комиссия аъзоларига топшириқлар беради, уларга қўмита ёки комиссиянинг фаолияти билан боғлиқ материаллар ва ҳужжатларни юборади;

қўмита ёки комиссия аъзоларини ишчи гуруҳларининг ишида қатнашиш учун, шунингдек қўмита ёки комиссиянинг бошқа топшириқларини бажариш учун таклиф этади;

давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг вакилларини, мутахассислар ва олимларни қўмита ёки комиссия ишида қатнашишга таклиф этади;

Олий Мажлис сессияларида, Олий Мажлис Кенгашининг мажлисларида, давлат органлари ва жамоат бирлашмалари билан бўладиган муносабатларда қўмита ёки комиссия номидан вакиллик қилади;

қўмита ёки комиссия томонидан амалга оширилган иш тўғрисида ҳар йили Олий Мажлис Кенгашига ҳисобот тақдим этади;

қўмита ёки комиссия қарорларни бажариш ишларини ташкил этади;

Олий Мажлиста, унинг Раисига, Кенгашига уларнинг топшириқларини бажариш юзасидан ахборот беради;

қўмита ёки комиссиянинг қарорлари бажарилганлиги ва унинг тавсиялари қараб чиқилганлиги ҳақида қўмита ёки комиссия аъзоларига ахборот беради;

ўз ваколатига мувофиқ бошқа вазифаларни амалга оширади.

38-модда. Қўмита ёки комиссия раисининг ўринбосари раиснинг топшириғига кўра унинг айрим вазифаларини бажаради ҳамда раис йўқлигида ёки у ўз вазифаларини бажара олмайдиган ҳолларда раис вазифасини бажариб туради.

39-модда. Қўмита ёки комиссия котиби:

қўмита ёки комиссия иш режасининг лойиҳасини тайёрлайди; унинг бажарилишини назорат қилади;

қўмита ёки комиссиянинг иш қоғозларини юритиш учун жавобгар; қўмита ёки комиссиянинг раиси, раис ўринбосари берган бошқа топшириқларни бажаради.

IV. ЯКУНЛОВЧИ ҚОИДАЛАР

40-модда. Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари ўз фаолиятларини ошкора амалга оширадilar, фаолиятлари ҳақида жамоатчиликни кенг хабардор қиладилар. Қўмиталар, комиссиялар ва ишчи гуруҳларнинг мажлисларига оммавий ахборот воситаларининг вакиллари таклиф этилиши мумкин.

41-модда. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари фаолиятига ташкилий, техникавий ва бошқа хил хизматлар курсатишни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Котибияти таъминлайди.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Кириш	5

I бўлим

СОВЕТЛАР: СОХТА ВАКИЛЛИК ДАВРИ

I боб. Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи совет даврида	19
1-§. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи ўзбек миллий давлатчилиги ташкил топиши даврида (1917— 1924-йиллар)	19
2-§. Ўзбекистон қонун чиқарувчи олий органининг ҳуқуқий асоси ва намоён бўлиш шакллари (1924 — 1990 йиллар) ..	36
II боб. Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи Ўзбекистонда сиёсий тизимни ислоҳ қилиш ва унинг мустақиллиги қарор топиши шароитида	54
1-§. Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органини шакллантириш тартибининг демократлаштирилиши	54
2-§. Давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи олий органи фаолиятининг демократлаштирилиши	64

II бўлим

ОЛИЙ МАЖЛИС — МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ПАРЛАМЕНТИ

III боб. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини ташкил этишнинг ҳуқуқий асоси	85
1-§. Янги сайлов тизимининг яратилиши	85
2-§. Олий Мажлисга сайлов ва сиёсий кучлар манфаатла- рини ҳисобга олиши	104
3-§. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонунларнинг такомиллаштирилиши	126

IV боб. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг асосий ташкилий-институциявий тузилмалари	145
1-§. Олий Мажлис ташкилий-институциявий тузилмаларининг ўзига хос жиҳатлари	145
2-§. Олий Мажлис Кенгаши — Ўзбекистон парламентининг коллегиял раҳбар органи	159
3-§. Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари	176
V боб. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг асосий йўналишлари	197
1-§. Қонунчилик фаолияти	197
2-§. Қонунлар ижроси устидан назоратни амалга ошириш бўйича фаолият	231
3-§. Тапқи сиёсий фаолият	252

ХУЛОСА

1-илова. “Ўзбекистон Республикасининг парламент ҳуқуқи” ўқув курсининг намунавий дастури	289
2-илова. “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонуни	309
3-илова. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни	322
4-илова. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламенти ..	351
5-илова. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисида низом	373

Эркин Ҳамдамович Халилов

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ
ОЛИЙ ОРГАНИ: СОХТА ВАКИЛЛИКДАН ҲАҚИҚИЙ
ПАРЛАМЕНТАРИЗМГА ҚАДАР**

Ўзбек тилида

Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*

Техник муҳаррир *У. Ким*

Мусахҳиҳ *Ш. Мақсудова*

Компьютерда тайёрловчи *Э. Ким*

Теришга берилди 14.06.2001. Босишга рухсат этилди 24.07.2001. Қоғоз формати
60x90²/₁₆. Оффсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 24,0. Нашр б.т. 22,62.

Тиражи 10000. Буюртма К-47.

“Ўзбекистон” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги
Тошкент матбаа комбинатида босилди. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

67.400.6(5У)

X-21

Халилов Эркин Ҳамдамович

Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар: Масьул муҳаррирлар: Э.В. Воҳидов; М.М. Миролимов. — Т.: Ўзбекистон, 2001. — 384 б.

И. Э.Ҳ. Халилов.

ББК 67.400.6(5У)